(25)

International Journal of Multidisciplinary Research and Development

ISSN Online: 2349-4182, ISSN Print: 2349-5979, CODEN: IJMRN5, RJIF 5.72

Publication Certificate

This certificate confirms that **"Dr. Babasaheb Trimbak Motale"** has published article titled **"महात्मा फुले यांचे विचार-अवलोकन व प्रासंगिकता"**.

Details of Published Article as follow:

Volume	:	**4**
Issue	:	**3**
Month	:	**Mar**
Year	:	**2017**
Page Number	:	**262-264**

Reference No.: **4-4-44**

Date: **01-03-2017**

Yours Sincerely,

Akhil Gupta

AKINIK Publications Director

Akhil Gupta
Publisher
International Journal of Multidisciplinary Research and Development
Email: research.manuscript@gmail.com
Website: www.allsubjectjournal.com

ATTESTED BY
PRINCIPAL

★ Indexed Journal
★ Refereed Journal
★ Peer Reviewed Journal
★ Multidisciplinary Journal

ISSN Online: 2349-4182
ISSN Print: 2349-5979
Impact Factor (RJIF): 5.72
Index Copernicus 2015 : 67.4

Volume 4 Issue 3 March 2017

International Journal of Multidisciplinary Research and Development

Gupta Publications
New Delhi, India

26

International Journal of Multidisciplinary Research and Development
Online ISSN: 2349-4182, Print ISSN: 2349-5979, Impact Factor: RJIF 5.72
www.allsubjectjournal.com
Volume 4; Issue 3; March 2017; Page No. 262-264

महात्मा फुले यांचे विचार-अवलोकन व प्रासंगिकता

Dr. Babasaheb Trimbak Motale
Dept. of Political Science, Late Annasaheb R.D. Deore Arts and Science College, Mhasadi, Sakri, Dhule, Maharashtra, India

सारांश
भारतात विचारवंतांनी विचार व कर्तृत्वाच्या माध्यमातून समाजपरिवर्तन करण्याची मौलिक परंपरा निर्माण केलेली आहे. महात्मा जोतिराव फुले या परंपरेचे पाईक होते. त्यांनी आपले विचार व कार्यकर्तृत्वातून समाजव्यवस्थेत मुलगामी परिवर्तन करण्यात महत्वपूर्ण भूमिका पार पाडली. म्हणूनच त्यांचा उल्लेख 'सामाजिक क्रांतीचे अग्रदूत' म्हणून केला जातो. स्त्री-शिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवणारा समाजसुधारक, अस्पृश, दलित, शोषितांना शिक्षणाची दारे खुली करणारा क्रांतिकारक म्हणून महात्मा फुले यांचा गौरव केला जातो. प्रस्तुत संशोधन लेखात महात्मा फुले यांच्या निवडक विचारांचे अवलोकन व त्यांची प्रासंगिकता यावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

मूल शब्द: स्त्री-मुक्ती, सत्यशोधक समाज व चळवळ, सामाजिक समता, प्रतिगामी दृष्टिकोण, मानवतावाद, वर्णश्रेष्ठत्व, विज्ञाननिष्ठ दृष्टिकोण, समाजव्यवस्था, हंटर आयोग, समाजपरिवर्तन, महात्मा फुले, बहुजन समाज, प्राथमिक शिक्षण इ.

...विना

संशोधनाची गृहितके
1. महात्मा फुले यांचे एकुणच विचार आधुनिक समाजात प्रासंगिक आहेत.
2. महात्मा फुले यांनी शिक्षणाचा प्रसार केला.
3. महात्मा फुले यांचा दृष्टिकोण विज्ञाननिष्ठ होता.
4. महात्मा फुले यांनी सामाजिक समतेचा स्विकार करून सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्यात महत्वपूर्ण भूमिका पार पाडली.
5. महात्मा फुले कर्मयोगी शिक्षणतज्ञ होते.

संशोधनाची उद्दिष्टये
1. महात्मा फुले यांच्या विचारांची प्रासंगिकता अभ्यासणे.
2. महात्मा फुले यांच्या शैक्षणिक विचार व कार्याचा प्रसार करणे.
3. महात्मा फुले यांच्या विज्ञाननिष्ठ दृष्टिकोणाचा प्रसार करणे.
4. समाजपरिवर्तनातील महात्मा फुले यांची भूमिका अभ्यासणे.

संशोधनपध्दती
प्रस्तुत विषयावर संशोधन करण्यासाठी ऐतिहासिक, ग्रंथालयीन व विश्लेषणात्मक संशोधन पध्दतीचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

महात्मा फुले आणि स्त्री मुक्ती
भारतीय समाजव्यवस्थेने वर्षानुवर्षापासून विविध बंधनामध्ये बंदिस्त केलेल्या स्त्रियांना मानवी हक्कांपासून वंचित ठेवलेले होते. या स्त्रियांना व्यक्तिमत्व विकासाची दारे खुली करण्याचे मौलिक कार्य ज्या समाजसुधारकांनी केले त्यामध्ये महात्मा फुले यांचा अग्रक्रमाने उल्लेख करणे क्रमप्राप्त ठरते. 'सार्वजनिक सत्यधर्म' या ग्रंथात स्त्री-पुरुष समानतेसंदर्भात महात्मा फुले म्हणतात की, "स्त्री पुरुष जन्मतः समान व स्वतंत्र मानावेत"[1] स्त्री पुरुषांचे सामाजिक स्थान व दर्जा हा जन्मतः समान आहे, यावर महात्मा फुले ठाम होते. "जोतिराव स्त्रीमुक्तीचे आद्यप्रवर्तक होते. विधवाविवाहास समाजमान्यता, केशवपनाला विरोध, बालहत्या प्रतिबंध आणि विधवांना आधार अशी अनेक कार्य स्वतः उदाहरण घालून त्यांनी सुरू केली."[2] महात्मा फुले यांनी स्त्रियांना तत्कालिन सामाजिक दुष्टचक्रातुन बाहेर काढण्यासाठी स्वतः पुढाकार घेतला. स्त्रियांना समाजात सन्मानाची वागणुक मिळावी या हेतुने त्यांनी प्रथमतः स्त्री उध्दाराच्या कार्याकडे आपले लक्ष केंद्रीत केले. विधवांच्या परिस्थितीत सुधारणा घडवण्यासाठी त्यांनी विधवाविवाहास समाजमान्यता मिळवुन दिली. तसेच विधवा स्त्रियांचे केशवपन करणाऱ्या दुष्ट प्रथेविरूध्द न्हाव्यांचा संप घडवुन आणला. हिंदु धर्मशास्त्राने स्त्री-पुरुषांविषयी सांगितलेल्या विभिन्न मापदंडाविषयी महात्मा फुले म्हणतात की, "स्त्री आणि पुरुष एकसारखे एकंदर सर्व मानवी अधिकारांचा उपभोग घेण्यास पात्र असता स्त्रियांस एक तऱ्हेचा नियम लागू करणे व लोभी पुरुषास दुसरा नियम लागू करणे, हा निव्वळ पक्षपात होय."[3] महात्मा फुले यांनी सामाजिक मानसिकतेवर पक्षपातीपणा केल्याचा अचूक ठपका ठेवलेला आहे.

"महात्मा फुले यांनी स्त्रीमुक्तीच्या प्रश्नांकडे एक सुटा प्रश्न म्हणून कधीच पाहिले नव्हते. एकूण हिंदु संस्कृतीचा व विषम समाजरचनेचा एक अविभाज्य भाग म्हणूनच त्यांनी स्त्रियांच्या गुलामगिरीचा विचार केला होता. त्यामुळे संपूर्ण समाजव्यवस्था आमुलाग्र बदलणे हाच त्यांना स्त्रियांच्या बंधमुक्ततेचा मार्ग दिसत होता."[4] हिंदु संस्कृतीवर आधारित संपूर्ण समाजव्यवस्थेत जोपर्यंत मूलभूत परिवर्तन होणार नाही तोपर्यंत स्त्रीमुक्ती होणे शक्य नाही, हे महात्मा फुले यांनी जाणलेले होते. म्हणूनच समाजपरिवर्तनात त्यांना स्त्रियांच्या मुक्ततेचा मार्ग दिसला आणि त्यांनी तो अवलंबला होता. महात्मा फुले म्हणतात की, "स्त्रियांना मानवी हक्कांची जाणीव होऊ नये, या इरादयाने लोभी पुरुषांनी त्यास विद्या शिकविण्यास प्रतिबंध केला."[5] स्वार्थी पुरुषप्रधान संस्कृतीने जाणीवपूर्वक स्त्रियांना त्यांच्या मानवी हक्कांची जाणीव होण्यापासून परावृत्त केले. याचाच एक भाग म्हणून स्त्रियांना तत्कालिन प्रतिगामी शक्तींनी शिक्षणापासून वंचित ठेवले. भारती व स्त्रियांच्या उध्दारातील शिक्षणाचा अभाव हा एक प्रमुख अडथळा होता, हे महात्मा फुले यांनी ओळखलेले होते. म्हणूनच "स्त्रियांना शिक्षण मिळाल्याशिवाय त्यांचा उध्दार शक्य नाही, असा जोतिबांचा ठाम विश्वास होता. त्यामुळे त्यांनी स्त्री शिक्षणाचे कार्य प्रथम हाती घेतले."[6] महात्मा फुले यांनी सत्यशोधक चळवळीच्या माध्यमातुन स्त्री शिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवली. पत्नी सावित्रीबाई फुले यांनी प्रथम साक्षर करून पुणे (भिडेवाडा) येथे मुलींची शाळा सुरू केली. थोडक्यात स्त्रियांना समाजात सन्मानाचे स्थान मिळावे यासाठी महात्मा फुले यांनी कर्ते सुधारक म्हणून स्वतःच्या घरापासुनच सुरूवात केली आणि स्त्रीमुक्तीची व्दारे खुली केली.

महात्मा फुले आणि सामाजिक समता
"जोतिबा फुले यांनी तत्कालिन समाजातील काही समविचारी मंडळींच्या सहकार्याने २४ सप्टेंबर १८७३ रोजी पुण्यात सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली."[7] सत्यशोधक समाजाच्या माध्यमातुन महात्मा फुले यांनी प्रचलित समाजव्यवस्थेतील विषमतेवर प्रहार करून सामाजिक समता प्रस्थापित करण्यासाठी जनजागृती केली. "महात्मा जोतिराव फुले यांचे 'गुलामगिरी' हे पुस्तक म्हणजे जोतिरावांनी सुरू केलेल्या विषमतेविरोधी आंदोलनाची नांदी होती."[8] गुलामगिरी या ग्रंथातून महात्मा फुले यांनी प्रचलित समाजव्यवस्थेतील विषमतेचा खरपूस समाचार घेऊन त्यावर सडेतोडपणे टिका केलेली आहे.

'सार्वजनिक सत्यधर्म' या ग्रंथात महात्मा फुले सामाजिक समता आणि मानवतावादासंदर्भात म्हणतात की,

"निर्मिके निर्मिला मानव पवित्र | कमी जास्त सूत्र बुध्दीमध्ये ||
पिढीजात बुध्दी नाही सर्वांमधी | शोध करा आधी पुर्तेपणी ||

ATTESTED
PRINCIPAL
A.D.M.S.P. Sanstha's
Late Annasaheb R.D. Deore
Arts & Science College
Mhasadi, Tal.Sakri, Dist.Dhule

धर्म राज्य भेद मानवा नसावे | सत्याने वागावे ईशासाठी ||
ख्रिस्त, महंमद, मांग, ब्राम्हणांशी | धरावे पोटाशी बंधुपरी ||
निर्मिकाचा धर्म सत्य आहे एक| भांडणे अनेक कशासाठी ||"[9]

ईश्वराने अर्थात निसर्गाने मानवा-मानवात कोणताही भेदभाव केलेला नाही. मानवातील विव्दत्ता, सद्गुण, दुर्गुण हे पिढीगात नसतात, असे असतांना धर्म, जात यावरून परस्परात कोणताही भेदभाव न करता राज्यकर्त्यांनी सर्वांशी समतेने व्यवहार करण्याचा सल्ला महात्मा फुले देतात. तत्कालिन समाजव्यवस्थेतील सामाजिक विषमता व अस्पृश्यतेस खतपाणी घालणाऱ्या प्रचलित प्रतिगामी दृष्टिकोणाचा अवलंब करणाऱ्या वर्गावर टिका करतांना आपल्या अखंडादि काव्यरचनेत महात्मा फुले म्हणतात की,

" सोवळा ब्राम्हण, मांगा दुर धरी ||स्वतःपाणी भरी | अड्यावर ||१||
तान्हेने व्याकुळ जरी मांग मेला |दया ब्राम्हणाला येत नाही ||२||
मानवाचे श्रेष्ट गर्व अभिमानी | जगात दुर्गुणी | कळसेंटे ||३||
मांगांचे लग्नात दक्षणा ते घेती |सोवळ्यांनी खाती | जोती म्हणे ||४||"[10]

समाजातील तथाकथित प्रतिगामी वर्गाकडुन अस्पृश्यांना एकिकडे हिनतेची वागणूक दिली जात होती, तर दुसरीकडे त्याच वर्गाकडुन आर्थिक फायदा करुन घेऊन त्यांची धार्मिक शोषण केले जात होते. यावर महात्मा फुले टिका करतात. यातुन महात्मा फुले यांचा सामाजिक समता व मानवतावादी दृष्टिकोण प्रतित होता. सामाजिक विषमतेला विरोध करतांना महात्मा फुले म्हणतात " निसर्गातील विषमता ही गुणवैशिष्ट्यांवर अवलंबून आहे. निसर्गव्यवहारातत ती समजता येते. जातिव्यवस्था जन्मावर आधारलेली असून त्यामुळे तिचे समर्थन करता येत नाही."[11] वर्णव्यवस्था व जातिव्यवस्थेवर आधारित समाजव्यवस्था महात्मा फुले यांना मान्य नव्हती. कारण यामुळे समाजात श्रेष्ठ -कनिष्ठ असा भेदाभेद निर्माण होऊन समाज दुभंगला जातो. म्हणुन सामाजिक विषमतेचे मूळ असणाऱ्या वर्णव्यवस्था व जातिव्यवस्था नष्ट करण्याचा आग्रह महात्मा फुले धरतात. भारतात हजारो वर्षांपासून प्रचलित असणाऱ्या विषमतेसंदर्भात कटकारस्थान करणाऱ्या प्रतिगामी शक्तीवर टिका करतांना महात्मा फुले म्हणतात की, "ईश्वराच्या नावाने विषम समाजरचना करून धार्मिकपणाचा टेंभा मिरवणारे लोभी आर्य हे पशुपक्ष्यादी प्राण्यांपेक्षाही हिन दर्जाचे आहेत. कारण त्यांनी आपल्या सारासार विचार बुध्दीचा गैरवापर इतर माणसांना नाडुन खाण्यासाठी केला आहे."[12]

महात्मा फुले आपल्या मृत्युपुर्वी अनुयायांना मार्गदर्शन करतांना म्हणतात की, " बंधुंनो आपण खूप कार्य केले. दोन हजार वर्षात आपणाला जे मिळाले नाही ते येत्या ५० वर्षात खात्रीने मिळेल पण. तुम्ही पेशवाईत जसे गुरासारखे वागत होता, तसे न वागता वाघासारखे वागा. गायीप्रमाणे उ सायापुढे मान देऊ नका."[13] दलित, शोषित, पिडीत अस्पृशांना आवाहन करतांना महात्मा फुले यांनी वर्तवणुकीत परिवर्तन करण्याचा सल्ला दिला. कणखर बना, परिवर्तन स्विकारा, अन्याय, गुलामगिरी सहन करू नका तर क्रांतीसाठी तयार राहण्याचे आवाहन महात्मा फुले करतात. "ब्राम्हणी व वर्णश्रेष्ठत्वाचा पुरस्कार करणाऱ्या विचारप्रणालीला समतावादी शुद्र- विचारप्रणालीचा पर्याय देण्याचा पहिला प्रयत्न जोतिरावाने केला. त्यामुळेच ते त्यांच्या काळातील समतावाद्यांचे सर्वश्रेष्ठ अग्रणी ठरतात."[14] प्रचलित समाजव्यवस्थेतील वर्णश्रेष्ठत्ववादी विचारसरणीवर सडेतोडपणे टिका करण्याचे कार्य सर्वप्रथम महात्मा फुले यांनीच केले. त्यामुळेच सामाजिक समतेसाठी क्रांती करणाऱ्या सामाजिक क्रांतिकारकांचे महात्मा फुले हे अग्रणी ठरले. राजकिय सुधारणा आधी की समाजिक सुधारणा आधी याबाबत महात्मा फुले म्हणतात की, राजकिय सुधारणांआधी समाजिक सुधारणा व्हावी. "[15] थोडक्यात राजकिय सुधारणांचा फायदा समाजातील श्रेष्ठ-कनिष्ठ सर्वांनाच होण्यासाठी सामाजिक सुधारणेच्या माध्यमातुन समाजात समानता प्रस्थापित होणे आवश्यक आहे, असा आग्रह महात्मा फुले धरतात.

कर्मयोगी शिक्षणतज्ञ महात्मा फुले

तत्कालिन समाजव्यवस्था शैक्षणिक दुरावस्थेने ग्रासलेली होती. पर्याप्ते शिक्षणाच्या अभावामुळे जनता सर्वत्र दुष्टचक्रात अडकलेली होती, यासंदर्भात महात्मा फुले म्हणतात की,

"विद्येविना मती गेली | मतिविना नीती गेली |
नितीविना गती गेली | गतिविना वित्त गेले |
वित्तविना शुद्र खचले | इतके अनर्थ एका अविद्येने केले |"[16]

थोडक्यात तत्कालिन समाजव्यवस्थेतील जनतेच्या दुःख दारिद्र्याचे मूळ त्यांच्या अज्ञानात असल्याचे महात्मा फुले स्पष्ट करतात. हिंदुस्थानातील शैक्षणिक प्रश्नांसंबंधी चौकशी करून सुधारणा करण्यासाठी इ.स. १८८२ मध्ये ब्रिटिश सरकाने विल्यम हंटर यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमलेल्या आयोगापुढे साक्ष देतांना महात्मा फुले यांनी हिंदुस्थानातील शैक्षणिक समस्यांचा उलगडा केला. त्यांच्या या साक्ष मधुनच त्यांचे शैक्षणिक विचार अधिक स्पष्ट होतात. प्राथमिक शिक्षणासंबंधी हंटर आयोगाला साक्ष देतांना महात्मा फुले म्हणतात की, "सरकारने जनतेच्या प्राथमिक शिक्षणाकडे अधिक लक्ष द्यावे. जनतेमध्ये प्राथमिक शिक्षण काही वयोमर्यादेपर्यंत सक्तीचे करावे. निदान बारा वर्ष वयोमर्यादापर्यंत तरी करावे."[17] प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे करण्याचा आग्रह शिक्षणप्रसाराच्या उद्देशाने महात्मा फुले यांनी केला. महात्मा फुले यांचा हा विचार स्वातंत्र्योत्तर काळात भारत सरकारने 'सक्तीचे व मोफत प्राथमिक शिक्षण' देऊन अंमलात आणलेला आहे. यावरून महात्मा फुले यांच्या विचारांची प्रासंगिकता स्पष्ट होते. आपल्या निवेदनात महात्मा फुले पुढे म्हणतात की, "उच्चवर्णीयांच्या शिक्षणावर खर्च करण्यामागे सरकारची जी अपेक्षा आहे की, हे लोक खालच्या स्तरांतील लोकांपर्यंत शिक्षणाचा लाभ पोचवतील, ती अनाठायी आहे. सरकारने स्वतःच दलित शोषितांच्या शिक्षणाची जबाबदारी स्विकारली पाहीजे. ग्रामीण क्षेत्रात शिक्षणाचा प्रसार व्हावा, व्यवहारोपयोगी अभ्यासक्रम आखले जावेत आणि शिक्षण पूर्ण झाल्यावर शुद्रातिशुद्रांना अग्रक्रमाने नोकऱ्या द्याव्यात. "[18] केवळ उच्चवर्णीयांच्या शिक्षणावर अधिक खर्च करण्यात काहीच अर्थ नाही. कारण या वर्गाने शिक्षण स्वतःपुरते मर्यादित केलेले आहे. म्हणून गरिब, शोषित, दलितांना व्यवहारोपयोगी शिक्षण देऊन त्यांना आत्मनिर्भर करण्याचा आग्रह महात्मा फुले धरतात.

हंटर आयोगास दिलेल्या निवेदनात महात्मा फुले म्हणतात की, "शाळा कॉलेजातून जेवढे देशी लोक शिकुन बाहेर पडतील त्या सर्वांनाच नोकऱ्या मिळणे कठीण असते. म्हणुन अभ्यासक्रमात तांत्रिक व व्यवहारोपयोगी शिक्षणाचा अंतर्भाव असावा. "[19] केवळ नोकरीसाठी शिक्षण ही संकल्पना महात्मा फुले यांना मान्य नव्हती. म्हणून तांत्रिक व व्यवहारोपयोगी शिक्षणावर भर देऊन नागरिकांना केवळ नोकरीपेक्षा स्वयंरोजगार उपलब्ध करून देऊन स्वंयपूर्ण बनविण्याचा आग्रह महात्मा फुले धरतात. स्त्री शिक्षणाबाबत महात्मा फुले निवेदनात म्हणतात की, "स्त्रियांमध्ये प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार आणखी मोठ्या प्रमाणावर होईल अशाप्रकारच्या उपाययोजनांना संमती द्यावी. "[20] स्त्रियांना शिक्षण दिल्याशिवाय समाजात परिवर्तन होणे शक्य नाही, हे महात्मा फुले यांनी ओळखले होते. म्हणूनच त्यांनी स्त्रियांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार करण्याचा आग्रह हंटर आयोगाकडे केला. महात्मा फुले यांनी हंटर आयोगास दिलेल्या निवेदनात ज्या शैक्षणिक बाबींचा समावेश केला त्यातुन त्यांचा शैक्षणिक दृष्टिकोण स्पष्ट होतो. त्यांनी केवळ विचार मांडले नाहीत तर ते विचार अंमलात आणले देखील. त्यांनी मुली, अस्पृश, दलित यांच्या शाळा सुरू करून शिक्षणाचा प्रसार करण्यात महत्वपूर्ण भूमिका बजावली. "महात्मा फुले यांच्या शैक्षणिक कार्याचा उद्देश लोकांना केवळ साक्षर बनविणे हा नव्हता, तर बहुजन समाजात आपल्या हक्कांबद्दल जागरूकता निर्माण करणे, त्यांच्या गुणांचा विकास घडवून आणणे हा होता."[21] थोडक्यात बहुजन समाजाचे स्वत्व जागृत करून त्यांच्या व्यक्तीमत्वाचा विकास घडवून आणण्याचा मार्ग शिक्षणातून जातो, हे महात्मा फुले यांनी ओळखलेले होते. म्हणून शिक्षणाच्या प्रसारावर अधिक भर देण्याचे मौलिक कार्य महात्मा फुले यांनी केले. "महाराचं गाणं, कुणब्याचं दाणं, बामनाचं शिकणं."[22] ही तत्कालिन म्हण महात्मा फुले यांनी विचार व कर्तृत्वातुन परिवर्तीत करण्याचे महान कार्य केले, यातुनच त्यांचे मोठेपण सिध्द होते. थोडक्यात महात्मा फुले यांचा दृष्टिकोण मानवतावादी, विज्ञानवादी व पुरोगामी होता. या दृष्टिकोणातून त्यांनी समाजपरिवर्तन करण्याचा सकारात्मक प्रयत्न केला.

निष्कर्ष

1. महात्मा फुले यांनी स्त्री-पुरुष समानतेचा स्विकार व प्रसार केला.
2. महात्मा फुले यांनी स्त्रीमुक्तीची व्दारे खुली केली.

3. महात्मा फुले यांनी स्त्रियांना शिक्षणाची व्दारे खुली करून त्यांना गगनभरारी घेण्यास सज्ज केले.
4. महात्मा फुले समतावाद्यांचे सर्वश्रेष्ठ अग्रणी होते.
5. महात्मा फुले यांनी राजकिय सुधारणांपेक्षा सामाजिक सुधारणांना अग्रक्रम दिला.
6. महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक विचार प्रासंगिक आहेत.
7. तत्कालिन समाजव्यवस्थेत परिवर्तन करण्यामध्ये महात्मा फुले यांनी महत्वपूर्ण भूमिका वजावली.
8. महात्मा फुले हे कर्मयोगी विचारवंत होते.
9. महात्मा फुले हे कर्मयोगी शिक्षणतज्ञ होते.
10. महात्मा फुले यांचे एकुणच विचार आधुनिक काळात प्रासंगिक आहेत.

संदर्भ सूची

1. गाठाळ डॉ. साहेबराव, आधुनिक भारतीय विचारवंत, कैलाश पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती, जून १९९९, पृष्ठ क्र.५८.
2. नांदेडकर प्रा.डॉ.व.गो., राजकिय विचार आणि विचारवंत, डायमंड पब्लिके शन, पुणे, प्रथमावृत्ती, जानेवारी २०११, पृष्ठ क्र.२७५.
3. पाटील डॉ.वा.भा., आधुनिक भारतीय राजकीय विचारवंत, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव, प्रथमावृत्ती २००९, पृष्ठ क्र.३३५.
4. शिंदे ज.रा., डायनामिक्स ऑफ कल्चरल रेव्होल्युशन-नाईन्टीन्थ सेंच्युरी महाराष्ट्र, अंजता पब्लिकेशन, दिल्ली, १९८५, पृष्ठ क्र. ९९ ते १००.
5. उपरोक्त ०३, पृष्ठ क्र.३३५.
6. राठी डॉ.शुभांगी दिनेश, महाराष्ट्रातील सामाजिक-राजकिय चळवळी व प्रशासन, अथर्व पब्लिकेशन, जळगाव, प्रथमावृत्ती, जुलै २०१४, पृष्ठ क्र.१२.
7. डॉ.निकुंभ दिलीपसिंह, डॉ.तुटे विजय, महाराष्ट्रातील राजकीय व सामाजिक चळवळी, प्रशांत पब्लिके शन, जळगाव, प्रथमावृत्ती, जुलै २०१४, पृष्ठ क्र.१७.
8. नरके हरी (संपादक), महात्मा फुले साहित्य आणि चळवळ, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा फुले आणि राजर्षी शाहु चरित्र साधने प्रकाशन समिती, महाराष्ट्र शासन मुंबई, प्रथमावृत्ती, २००६, पृष्ठ क्र.१४९.
9. उपरोक्त ०६, पृष्ठ क्र.१४.
10. उपरोक्त ०८, पृष्ठ क्र.१७६.
11. उपरोक्त ०२, पृष्ठ क्र.२७८.
12. किर धनंजय, मालशे स.गं.(संपादक), महात्मा फुले समग्र वाङमय, महाराष्ट्र शासन मुंबई, १९६९, पृष्ठ क्र.३७२.
13. माळी डॉ.मा.गो., क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले,आशा प्रकाशन, गारगोटी, १९८१, पृष्ठ क्र. १११.
14. भोळे डॉ.भास्कर लक्ष्मण, आधुनिक भारतातील राजकिय विचार, पिंपळापुरे अॅण्ड क.पब्लिकशर्स, नागपूर, व्दितीय आवृत्ती, जुन २००३, पृष्ठ क्र. ८०४.
उपरोक्त ०२, पृष्ठ क्र.२७९.
16. उपरोक्त ०६, पृष्ठ क्र.१४.
17. उपरोक्त ०८, पृष्ठ क्र.६६ ते ६७.
18. उपरोक्त १४, पृष्ठ क्र.८००.
19. उपरोक्त ०१, पृष्ठ क्र.४१.
20. किता, पृष्ठ क्र.४१.
21. उरोक्त ०३, पृष्ठ क्र.३३६.
22. उपरोक्त ०८, पृष्ठ क्र.२०७.

Current Global Reviewer

UGC Approved International Research Refereed Journal For All Subjects & All Languages

ISSN 2319-8648 | Impact Factor - 2.143 | Indexed (IIJIF | UGC Approved Sr. No. 64310

SPECIAL ISSUE

10th February 2018 Issue: I Vol. I

On the Occasion of ICSSR Sponsored Interdisciplinary National Seminar on

Rural and Tribal Communities: Issues, Challenges and Remediation

Organised by

VES's Sarvajanik Arts & Commerce College, Visarwadi, Tal. Navapur, Dist. Nandurbar

Chief

odam

Gu... ...ors

Principal ... Patil

Sarvajanik Arts ... rce College, Visarwadi, Tal. Nav... ...st. Nandurbar

Convener

Assist. Prof. Ananda M. Kalbande

Head, Dept. of History,

Sarvajanik Arts & Commerce College,

Visarwadi, Tal. Nevapur, Dist. Nandurbar

Secretary

Assist. Prof. Rakesh B. Patil

Department of Sociology

Sarvajanik Airs & Commerce College,

Visarwadi, Tal. Navapur, Dist. Nandurbar

www.rjournals.co.in

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue | **UGC Approved** | **ISSN : 2319 - 8648**
Issue I Vol. I , 10th Feb. 2018 | **Sr. No. 64310** | **Impact Factor : 2.143**

आदिवासी महिलांमधील राजकीय जागृती आणि राजकीय सहभाग

प्रा.डॉ. बाबासाहेब त्रिंबक मोताळे
(राज्यशास्त्र विभाग) स्व. अण्णासाहेब आर.डी. देवरे कला व विज्ञान महाविद्यालय, म्हसदी, ता. साक्री, जि. धुळे

------------- (38) -------------

सारांश (Absract) :-

भारतीय लोकशाही समाजव्यवस्था ग्रामीण, शहरी व आदिवासी या तीन समुदायांमध्ये विभागलेली आहे. लोकशाही शासनपध्दतीमध्ये राजकीय सहभागाला महत्वाचे स्थान असते. आधुनिक काळातील लोकशाहीमध्ये सत्तेचे विकेंद्रीकरण तसेच निर्णय निर्धारण प्रक्रियेत स्थानिक लोकांचा सहभाग महत्वपूर्ण मानला जातो. स्थानिकांमध्ये महिला हा घटक ५०% येतो. परंतु त्यांच्या राजकीय सहभागाचे प्रमाण कमी दिसून येते. विशेषत: ग्रामीण आणि आदिवासी समुदायातील महिलांचा राजकीय सहभाग खऱ्या अर्थाने नगण्य असलेला दिसून येतो. आधुनिक प्रगत समाजामध्ये आदिवासी महिलांमध्ये शिक्षणाचे कमी प्रमाण, त्यामुळे जबाबदारीची जाणीव नसणे, अधिकाराबाबत जागरुकता नसणे, पुरुषप्रधान समाजव्यवस्था, अज्ञान व पारंपारिकता, अंधश्रध्दा इ. विविध कारणांमुळे राजकीय जागृती आणि पर्यायाने राजकीय सहभागाचे प्रमाण कमी असलेले दिसून येते. आदिवासी महिलांमध्ये एकूणच महिलांमध्ये राजकीय जागृती वाढवून त्यांचा राजकीय सहभाग याबाबतची स्थिती, राजकीय सहभाग वाढवण्यासाठी झालेले प्रयत्न इ.चा आढावा प्रस्तत शोधलेखात घेण्यात आलेला आहे.

Keywords :-

राजकीय जागृती, राजकीय सहभाग, सत्तेचे विकेंद्रीकरण, पंचायत राज, आदिवासी महिला, लोकशाही, महिला सशक्तीकरण.

संशोधनाची गृहितके (Hypothesis of Research) :-

१) इतर समुदायातील महिलांच्या तुलनेत आदिवासी महिलांच्या राजकीय सहभागाचे प्रमाण कमी आहे.
२) आदिवासी महिलांमध्ये शिक्षणाच्या अभावामुळे वा कमतरतेमुळे राजकीय सहभाग अल्प प्रमाणात आहे.
३) ७३ व ७४ व्या घटनादुरुस्तीमुळे हल्ली आदिवासी महिलांचा राजकीय सहभाग वाढत आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टये (Objective of Research) :-

१) आदिवासी महिलांमधील राजकीय जागृती आणि राजकीय सहभागाचा अभ्यास करणे.
२) ७३ व ७४ व्या घटनादुरुस्तीमुळे आदिवासी महिलांच्या राजकीय सहभागावर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास करणे.
३) आदिवासी महिलांचा राजकीय सहभाग वाढवण्यासाठी उपाययोजना सुचवणे.
४) आदिवासी महिलांचा राजकीय सहभाग वाढवण्यासाठी शासकीय व बिगर शासकीय स्तरावरुन झालेल्या प्रयत्नांचा आढावा घेणे.

संशोधन पध्दती (Research Methodology) :-

प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये ग्रंथालयीन, वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक आणि तुलनात्मक संशोधन पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला.

आदिवासी महिलांचे सामाजिक व राजकीय स्थान :-

भारतीय समाजव्यवस्थेत महिलांचे स्थान काय? या प्रश्नाचे उत्तर बहुतेकदा नकारात्मकच मिळते. कुटूंबाचे नेतृत्व ते राजकारणापर्यंत म्हणजे सर्वच क्षेत्रात महिलांचे प्रमाण अल्प असल्याचे सरकारी आकडेवारीवरुन दिसून येते. भारतात अशी परिस्थिती निर्माण होण्यास धार्मिक, सामाजिक व सांस्कृतिक परंपरा कारणीभूत आहेत. तसेच भारतीय राजकीय व्यवस्थादेखील कारणीभूत आहे. अगदी कुटूंबव्यवस्थेपासून महिलांना गौण दर्जा दिला जातो. कारण कुटूंबात कर्तेपणाची जबाबदारी व मान पुरुषांनाच दिला जातो. महिलांच्या बाबतीत हिच स्थिती शहरी-ग्रामीण, पुढारलेल्या-मागासलेल्या, बिगरआदिवासी-आदिवासी कुटूंबात आढळते. यामुळे साहजिकच महिलांचा एकूणच राजकीय सहभाग नगण्य राहिलेला दिसून येतो. लोकसंख्येच्या दृष्टीने जवळ-जवळ निम्मी संख्या असूनही, तसेच जिजाऊ, सावित्रीचा वारसा असूनही भारतीय महिला शक्ती भारतीय राजकारणाला कलाटणी देण्याचे सामर्थ्य प्राप्त करु शकली नाही, हे लोकशाहीचे दुर्दैव आहे. भारतातील एकूणच महिलांचे ही स्थिती असतांना आदिवासी स्त्रियांच्या सामाजिक व राजकीय स्थितीची कल्पनाही आपण करु

शकत नाही. निरक्षरता, पारंपारीकता, अंधश्रध्दा, पुरुषप्रधान समाजव्यवस्था, राजकीय व्यवस्थेचे अज्ञान, पुरुषी मानसिकता इ. विविध कारणांमुळे आदिवासी महिलांचा राजकीय सहभाग अगदीच नगण्य दिसून येतो.

- **७३ वी घटनादुरुस्ती आणि आदिवासी महिला :-**

भारताला स्वातंत्र्य मिळून ७० वर्षे झाली तरीदेखील आदिवासी महिलांचा शैक्षणिक, सामाजिक व राजकीय स्तर खालावलेलाच दिसून येतो. १९९३ मध्ये भारतीय संसदेने ७३ वी व ७४वी घटनादुरुस्ती करुन स्थानिक स्वराज्य संस्थेत महिलांना ३३% आरक्षण देण्यात आले. २००९ मध्ये महाराष्ट्रात महिलांना स्थानिक शासनात ५०% आरक्षण देण्यात आले. पंचायत राज आणि स्थानिक नागरी व्यवस्थेत आदिवासी महिलांना नेतृत्व करण्याची संधी प्राप्त झाल्यामुळे त्या समाजकारण व राजकारणात विरळ प्रमाणात येऊ लागल्या. ७३ व्या घटनादुरुस्तीमुळे आदिवासी महिला राजकारणात आल्या, मात्र त्यांचा राजकीय सहभाग व जागृती पाहिजे त्या प्रमाणात वाढलेली नाही. कारण बहुसंख्य आदिवासी महिलांचा राजकारणाकडे बघण्याच्या दृष्टीकोन हा नकारात्मक आहे. राजकारण हा घाणेरडा खेळ आहे, तसेच भ्रष्टाचारी, अनितीमान लोकांचे क्षेत्र आहे, अशा दृष्टीकोनामुळे बहुसंख्य आदिवासी महिला राजकारणापासून अलिप्त राहणे पसंत करतात. त्याचप्रमाणे आदिवासी महिलांना संस्कृती, प्रतिष्ठा यांना धक्का पोहचण्याची, चारित्र्य हननाची भिती राजकारणापासून परावृत्त करण्यास कारणीभूत ठरते. याशिवाय समाजकारण व राजकारण हे क्षेत्र केवळ पुरुषांसाठीच असते, या क्षेत्राशी महिलांचा संबंध नाही, असा समज आदिवासी महिलांचा असल्यामुळे त्या राजकीय क्षेत्रापासून दूर राहणेच पसंत करतात. परिणामी आदिवासी महिला राजकीय सहभागाबाबत उदासीन राहतात. ७३ व्या घटनादुरुस्तीने इतर महिलाप्रमाणेच आदिवासी महिलांनादेखील आरक्षणातून अधिकार मिळाले, त्यामुळे त्या राजकीय पद प्राप्त करु लागल्या. परंतु पदाचा कारभार कसा करावा हे त्यांना कधी शिकवले वा समजावले गेले नाही. आदिवासी महिलांना आरक्षणातून पदप्राप्त झाली, परंतु ती केवळ कागदोपत्रीच राहिली. तिच्या अधिकारांचा वापर पुरुषी मानसिकता तिला करु देत नाही. स्थानिक स्वराज्य संस्थेत राखीव जागांवर निवडून येणाऱ्या महिला या पुरुष मंडळींना केवळ 'रबरी शिक्का' म्हणून हव्या असतात. कारण अशिक्षीत, अधिकार न गाजवणाऱ्या आदिवासी महिला राजकीय पदावर बसल्या म्हणजे पुरुषांना हस्तक्षेप करण्याची संधी मिळते. म्हणून आदिवासी महिलांमध्ये प्राधान्याने शिक्षणप्रसार करणे, तसेच त्यांना त्यांच्या विशिष्ट अधिकारांची जाणीव करुन देणे, ही शासन व समाजाची महत्वपूर्ण जबाबदारी आहे.

आदिवासी समुदायामध्ये मुलींचे लग्न कमी वयात केले जात असल्यामुळे तीच्या कौटूंबिक जबाबदारीत वाढ होते. अपत्य, कुटूंबाला आर्थिक हातभार लावणे इ. बाबींमुळे राजकीय क्षेत्र हा विषय आदिवासी महिलांच्या दृष्टीकोनातून गंभीर बनलेला दिसतो.

भारतीय निवडणूक प्रक्रियेमध्ये सहभागी मतदाराची भुमिका महत्त्वपूर्ण ठरते. निवडून येण्यासाठी करावा लागणारा खर्च, कुटूंबाची आर्थिक स्थिती ही आदिवासी महिलांची मुख्य अडचण ठरते. पैसे, वस्तू किंवा दारु इ. चे वाटप करुन मते विकत घेण्याची प्रथा नैतिकता जपणाऱ्या आदिवासी महिलांना पचनी पडत नसल्यामुळे या महिला राजकारणापासून वंचीत राहतात.

महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने समान राजकीय अधिकार आणि राजकीय सहभागाचा प्रश्न आज जगातील महत्वपुर्ण मुद्दा आहे. महिलांना देशाच्या निर्णय निर्धारण प्रक्रियेत सहभागी करुन घेण्याची कायदेशीर व संविधानिक समानता आणि स्वातंत्र्य मिळालेले आहे. परंतु असे असतांनादेखील व्यावहारिक पातळीवर मात्र महिलांना राजकीय क्षेत्रातील त्यांचा वाटा अद्यापपर्यंत प्राप्त झालेला नाही. वास्तवात महिलांची लोकसंख्या देशाच्या एकूण लोकसंख्येच्या अर्धी असतांनादेखील एकूणच महिलांना राजकीय क्षेत्रात न्याय्य स्थान मिळालेले नाही. एकूण महिला प्रवर्गाची ही स्थिती असल्यामुळे आदिवासी महिलांची राजकीय सहभागाबाबतीच स्थिती अतिशय शोचनीय असल्याचे दिसून येते.

२१व्या शतकात जगात विविध क्रांतिकारी परिवर्तने झालेली असली तरी आदिवासी महिला आपले राजकीय अधिकार व जाणिवांच्या बाबतीत अनभिज्ञ असल्याचे दिसून येते. आदिवासी महिलांकडे नेतृत्व गुण नसल्यामुळे तसेच त्यांचा शैक्षणिक स्तर खालावलेला असल्यामुळे त्यांचे राजकीय सहभागाचे प्रमाण कमी असल्याचे स्पष्ट होते.

आदिवासी महिलांचा राजकीय सहभाग कमी असला तरी ७३ वी घटनादुरुस्तीद्वारे महिलांना स्थानिक स्वराज्य संस्थेत आरक्षण मिळाल्यामुळे आदिवासी महिलांचा राजकीय सहभाग वाढत असल्याचे दिसून येते. तसेच उत्तरोत्तर त्यांचा राजकीय सहभाग अधिक सक्षम

होत असल्याचे आपणांस मान्य करावेच लागेल. अलीकडील काळात आदिवासी महिलांमधील शिक्षण प्रसार, त्यांना अधिकाराविषयी मिळणारे प्रशिक्षण यामुळे त्यांच्यात जागृती होत असल्यामुळे याचा त्यांच्या राजकीय सहभागावर सकारात्मक परिणाम होतांना दिसत आहे.

निष्कर्ष :-

१) ७३ वी घटनादुरुस्ती होण्यापूर्वी आदिवासी महिलांचा राजकीय सहभाग खुपच नगण्य होता.
२) ७३ वी घटनादुरुस्ती झाल्यानंतर आदिवासी महिलांच्या राजकीय सहभागात वाढ झाली.
३) आदिवासी महिलांमध्ये शिक्षणप्रसार अत्यल्प असल्यामुळे त्याचा नकारात्मक परिणाम त्यांच्या राजकीय सहभागावर झाला.
४) आदिवासी महिला आपल्या अधिकारांबाबत जागृत नाहीत.
५) आदिवासी महिला पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेचा बळी ठरत असल्यामुळे त्यांचा राजकीय सहभाग केवळ कागदोपत्रीच दिसून येतो.
६) बहुतेक आदिवासी व ग्रामीण महिलांकडे नेतृत्व गुण नाहीत.
७) आदिवासी महिलांमध्ये स्वतःविषयी न्युनगंडाची भावना निर्माण झालेली आहे.
८) आदिवासी महिला विविध निवडणूकीत मताधिकाराचा वापर पुरुषी दबावाखाली करतात.
९) आदिवासी पारंपारिकतेच्या अधिक प्रभावामुळे राजकीय सहभागाबाबत फारशा उत्सुक नसतात.

उपाययोजना :-

१) आदिवासी महिलांमध्ये राजकीय अधिकाराबाबत जागृती निर्माण करावी.
२) आदिवासी महिलांमध्ये शिक्षणप्रसार करावा.
३) आदिवासी महिलांना राजकीय सहभागाच्या मार्गावर आणण्यासाठी शासकीय आणि NGO पातळीवर विशिष्ट प्रयत्न करण्यात यावेत.
४) आदिवासी महिलांच्या विकासासाठी मंजूर निधी इतरत्र न वळविता त्यांच्याच योजनांवर संपुर्ण खर्च करण्यात यावा.
५) आदिवासी महिलांमधील राजकीय उदासिनता नष्ट करण्यासाठी आदिवासी समुदायातूनच समर्थ नेतृत्व निर्माण करण्यात यावे.
६) विविध राजकीय पक्षांनी आदिवासी महिलांना पक्षात सहभागी करुन घ्यावे.
७) स्थानिक स्वराज्य संस्थेप्रमाणेच महिलांना विशेषतः आदिवासी महिलांना संसद व राज्यविधीमंडळात आरक्षण देण्यासाठी शासनाने कृतिशील प्रयत्न करावेत.
८) आदिवासी महिलांनी राजकीय सहभागाबाबतची मानसिकता बदलावयाला हवी.
९) आदिवासी महिलांचा विविध पातळीवरील राजकीय सहभाग वाढवण्यासाठी महिला प्रशिक्षण शिबीर घेण्यात यावे.
१०) आदिवासी महिलांविषयी सामाजिक दृष्टिकोनात परिवर्तन करणे आवश्यक आहे.

संदर्भग्रंथ :-

१) गारे डॉ. गोविंद, आदिवासींचे शिक्षण, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, २००९.
२) आगलावे डॉ. प्रदीप, आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, २००७.
३) महाकारकर डॉ. श्रीराम महादेव, आदिवासी स्त्री व राजकारण, श्री. राजराजेश्वर शैक्षणिक, सांस्कृतिक व सामाजिक संस्था, चार्मोशी, २००६.
४) अलका डॉ. देशमुख, विविधांगी आयामातून स्त्री, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, २०११.
५) साने गीता, भारतीय स्त्रीजीवन, मौज प्रकाशन, मुंबई, १९९७.
६) संगवे डॉ. विलास, आदिवासींचे सामाजिक जीवन, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, १९९०.
७) परुळेकर आशा, स्त्री आणि स्त्रीत्व, उन्मेष प्रकाशन, पुणे, १९९५.
८) गारे डॉ. गोविंद, आदिवासी समस्या व बदलते संदर्भ, सुगावा प्रकाशन, पुणे, २०००.

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

Special Issue March 2018

Vidyawarta®

International Multilingual Research Journal

Indian Council of
Social Science Research

Indian Council of Social Science Resear (ICSSR)
Western Regional Centre, Mumbai

Sponsored

One Day Multi Disciplinary National Seminar

On

Human Rights and Tribal : Issues and Strategies for Empowerment

4th March 2018

Organized by

Nandurbar Taluka Vidhyak Samiti's

College of Law

Institute of Legal Education and Research,
Nandurbar (MS)-425412

Convener
Dr.N.D.Chaudhari

Organising Secretary/Coordinator
Prof.S.S.Hasani

59

उत्तर महाराष्ट्रातील आदिवासींमधील शैक्षणिक परिवर्तन व त्यांचे मानवी हक्क

प्रा. डॉ. बाबासाहेब त्रिंबक मोताळे
(राज्यशास्त्र विभाग)
स्व. अण्णासाहेब आर.डी. देवरे कला व विज्ञान महाविद्यालय, म्हसदी, ता. साक्री, जि. धुळे

****

सारांश (Abstract) :-

माजजीवनात मानवी हक्कांना अनन्यसाधारण महत्व आहे. व्यक्तीला आपल्या व्यक्तीमत्याचा सर्वांगीण विकास करण्यासाठी हक्क आवश्यक असतात. मानवी जीवन सुखी, समाधानी आणि निर्भयी बनविण्यासाठी मानवी हक्क अत्यावश्यक व उपयुक्त ठरतात. थॉमस हॉब्स, जॉन लॉक व जीन जॅक्स रुसो या राजकीय विचारवंतांनी लोकांना निसर्गदत्त अधिकार असतात, हे प्रथमच प्रतिपादन केले. मानवी हक्क हे प्रत्येकाचे जन्मसिध्द हक्क असून ते प्रत्येक मानवाच्या अस्तित्वाशी निगडीत, अविभाज्य, समान, पुरोगामी, सार्वत्रिक आणि मुलभूत आहेत. संयुक्त राष्ट्रसंघाने १० डिसेंबर १९४८ रोजी 'मानवी हक्कांचा जाहिरनामा' घोषीत केल्यापासुन जगातील बहुतेक देशांनी हा जाहिरनामा स्विकारलेला आहे. भारतीय संविधानाने भारतीय नागरीकांना मुलभूत हक्क दिलेले आहेत. याशिवाय भारतीय संसदेने 'मानवी हक्क सरंक्षण कायदा १९९४' नुसार भारतात राष्ट्रीय व राज्य पातळीवर मानवी हक्कांचे सरंक्षण व अंमलबजावणीसाठी 'मानवाधिकार आयोग' ची स्थापना केलेली आहे. परंतु असे असतांनादेखील समाजातील आदिवासी समुदायामध्ये आपल्या हक्कांविषयी शिक्षणाअभावी जागृती नसल्यामुळे त्यांच्या मानवी हक्कांचे उल्लंघन होतांना दिसून येते. आदिवासी समुदायात शिक्षणाच्या अत्यल्प प्रमाणामुळे मानवी जीवनात व्यक्तिमत्व विकासासाठी हक्कांची भुमिका काय ? याविषयीची जागरुकता निर्माण झालेली नाही. प्रस्तुत संशोधन लेखात उत्तर महाराष्ट्रातील आदिवासींमध्ये शैक्षणिक परिवर्तन करण्यासाठी झालेले प्रयत्न त्यातुन आदिवासी समुदायात निर्माण झालेली जागरुकता ज्यातुन आदिवासींमध्ये मानवी हक्कांच्या प्राप्तीतुन झालेल्या परिवर्तनाचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

Keywords :- आदिवासी समुदाय, मानवी हक्क, शिक्षणप्रसार, जागरुकता, शोषण, वेठबिगारी, शैक्षणिक परिवर्तन, शैक्षणिक संस्था, गांधीवादी, आदिवासी परिवर्तनवादी, शैक्षणिक दृष्टिकोण.

संशोधनाची गृहितके (Hypothesis of Research) :-

१) आदिवासी समुदायामध्ये शिक्षणाचे प्रमाण अत्यल्प आहे.

२) शिक्षणाअभावी आदिवासी समुदायामध्ये मानवी हक्कांविषयी पुरेशी जागरुकता नाही.

३) आदिवासी समुदायामध्ये शिक्षणप्रसारासाठी झालेल्या प्रयत्नांना आदिवासींकडून जागरुकतेअभावी पुरेसा प्रतिसाद मिळाला नाही.

संशोधनाची उद्दिष्टये (Objectives of Research) :-

१) आदिवासी समुदायामध्ये शिक्षणप्रसार करण्यासाठी झालेल्या प्रयत्नांचा आढावा घेणे.

२) आदिवासी समुदायामध्ये मानवी हक्कांविषयीच्या जागरुकतेचा आढावा घेणे.

३) आदिवासी समुदायास मानवी हक्काबाबत जागरुकता निर्माण करणे.

४) आदिवासी समुदायामध्ये शिक्षणप्रसारातुन मानवी हक्काचे सरंक्षण करणे.

संशोधन पध्दती (Research Methodology) :-

प्रस्तुत संशोधन लेखात दुय्यम साधनांचा वापर करण्यात आलेला आहे तसेच ग्रंथालयीन, वर्णनात्मक, ऐतिहासिक व विश्लेषणात्मक संशोधन पध्दतींचा वापर करण्यात आलेला आहे.

आदिवासी आणि मानवी हक्क (Tribal & Human Rights) :-

महाराष्ट्रात भौगोलिक वितरणानुसार आदिवासी समुदायाचे गोंडवन, सह्याद्री आणि सातपुडा हे तीन विभाग आहेत. आदिवासींचा सातपुडा विभाग म्हणजे उत्तर महाराष्ट्रातील नंदुरबार, धुळे आणि जळगांव जिल्ह्यांचा समावेश असणारा विभाग होय. सातपुडा विभाग तापी आणि नर्मदा या नद्यांच्या खोऱ्यातील प्रदेश म्हणून तसेच 'भिल्ल प्रदेश' वा 'भिलवाडा' म्हणूनही ओळखला जातो. या विभागात प्रामुख्याने भिल्ल, पावरा, कोरकु, गावीत, धनका, पारधी, कोकणी, मावची इ. विविध आदिवासी जमातीची वस्ती आहे. उत्तर महाराष्ट्रातील आदिवासी समुदायासमोर मानवी हक्कांच्या संदर्भात विविध समस्या आढळून येतात. स्वातंत्र्यपुर्वकाळापासून आदिवासी समुदायात मानवी हक्कांच्या संदर्भात दारिद्र्य, साक्षरता, आरोग्य, वीज, रस्ता व

दळणवळणाची साधने, पिण्याचे शुध्द पाणी, शिक्षणाच्या सुविधा, कुपोषण, वेठबिगारी, सावकारी पाश, इ. विविध मानवी हक्कांच्या समस्या आढळून येतात.

"वसाहतपुर्व काळात गडकिल्यांचे रक्षणाचे काम व त्याबदल्यात जमीनीचे वतने आदिवासींना दिलेली होती. वसाहतकाळात मात्र परंपरागत चालत आलेल्या नेमणुका रद्द करण्यात आल्या. परिणामस्वरुप आदिवासींचे उपजीविकेचे साधने संपुष्टात आली."१ ब्रिटीशकाळात आदिवासींची उपजीवीकेची साधने काढून घेण्यात आल्यामुळे त्यांच्यावर बेरोजगारी व उपासमारीची वेळ आली. "आदिवासींना शेतीसाठी बियाणे, औजारांसाठी सावकारांवर अवलंबुन रहावे लागत असे. सावकार आदिवासींना कर्ज देवुन दुप्पट व्याज आकारत असत. तसेच आदिवासींची जमीन गहाण ठेवुन ती हडप केल्या जाई. परिणामी आदिवासी भुमिहीन व मजुर म्हणून काम करत असत. कर्जरुपामधून सावकार आदिवासींचे शोषण चालु ठेवत."२ कर्जाच्या माध्यमातुन सावकार आदिवासींचे शोषण करत असल्यामुळे त्यांच्या मानवी हक्कांवर एकाप्रकारे आक्रमणच केले जात होते. "आदिवासीकडून तयार केलेल्या वस्तु कमीत कमी किंमतीमध्ये विकत घेऊन आदिवासीच्या श्रमांचे शोषण होत असे. आदिवासींकडून जमीनदारांच्या शेतात किंवा घरी मजुरी न देता काम करुन घेत असत."३ समाजातील प्रस्थापितांकडून आदिवासींना वेठबिगार बनवून त्यांचे शोषण केले जात होते. "वसाहतिक शासनयंत्रणेत जातीय समाजातील उच्च जातींचा भरणा असल्यामुळे तेथेही या यंत्रणेकडून आदिवासींना मिळणारी वागणुक अन्यायकारकच होती."४ समाजातील वरिष्ठ-कनिष्ठ जातीयतेचा फटका आदिवासींना बसल्यामुळे त्यांच्यावर अन्याय झाल्याचे दिसुन येते. "नंदुरबार जिल्हा हा निर्मितीपासुनच आरोग्याच्या बाबतीत चर्चेत राहील्याचे आढळून येते. कुपोषण, बालमृत्यु, मातामृत्यु, सिकलसेल, थॅलेसेमिया, अंडकोषवृध्दी, संसर्गजन्य रोगांचा फैलाव इ. बाबत नेहमी हा जिल्हा अडकल्याचे आढळते."५ आरोग्याबाबत ज्या समस्या नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासींच्या आहेत, त्याच समस्या जवळपास उत्तर महाराष्ट्रातील सर्वच आदिवासी समुदायाच्या असल्याचे दिसुन येते. वास्तवात उत्तम आरोग्य हा त्यांचा हक्क असला तरी अनारोग्य ही समस्या त्यांना भेडसावत आहे, ही बाब आदिवासींच्या मानवी हितास अनुकूल नाही.

आदिवासींच्या शैक्षणिक परिवर्तनाचे प्रयत्न व मानवी हक्क :-

निरक्षरता या प्रमुख कारणामुळे उत्तर महाराष्ट्रातील आदिवासींच्या मानवी हक्कांचे शोषण झाल्याचे दिसुन येते. आदिवासींच्या मानवी हक्कांचे शोषण थांबविण्यासाठी शिक्षणाशिवाय अन्य प्रबळ पर्याय नाही, हे ओळखुन काही आदिवासी परिवर्तनवाद्यांनी शिक्षणाला अग्रक्रम देऊन ते अगदी दुर्गम भागापर्यंत पोहचवण्याचे महत्वपुर्ण कार्य केले. "ठक्कर बाप्पा यांच्या प्रेरणेने श्री नानासाहेब ठक्कर व सहकाऱ्यांनी २० मार्च १९३८ रोजी नंदुरबार येथे 'पश्चिम खानदेश भिल्ल सेवा मंडळ' या संस्थेची स्थापना केली."६ श्री जयंतराव नटावदकर व सहकाऱ्यांनी आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणासाठी प्रयत्न केले. या संस्थेच्या माध्यमातुन गरीब आदिवासी विद्यार्थ्यांना वसतिगृहाची व्यवस्था व शिक्षणाची व्यवस्था केली जाते. "आदिवासी क्षेत्रात शैक्षणिक कार्य करण्याचे उद्दिष्ट डोळयासमोर ठेवुन १९५८ मध्ये श्री बाळभाऊ मेहता यांनी 'सातपुडा सर्वोदय मंडळ' खांडबारा, धडगांव या शैक्षणिक संस्थेची स्थापना केली."७ या संस्थेने परिसरातील आदिवासीमध्ये शिक्षण प्रसार केला. "माणूस म्हणून जगायची शक्ती शिक्षणाशिवाय आदिवासींमध्ये येणार नाही, याची जाणीव असणाऱ्या श्री जनार्दन पोहऱ्या वळवी यांनी १९६३ मध्ये 'आदिवासी सातपुडा शिक्षण प्रसारक मंडळ', धडगांव ही संस्था स्थापन केली."८ श्री वळवी यांनी सातपुड्यातील दुर्गम, डोंगराळ भागातील आदिवासींची शैक्षणिक उन्नती करण्यासाठी हा निर्णय घेतला. "जळगांव जिल्ह्याच्या रावेर परिसरातील पावरा व तडवी भिल्ल यांच्या सेवेला ज्येष्ठ गांधीवादी श्री धनाजी नाना चौधरी यांनी प्राधान्य दिले. आपल्या कार्याची शिक्षण, शेती, सहकार, आरोग्य, पाणीपुरवठा, दळणवळण अशी विभागणी केली होती."९ श्री धनाजी नानांनी आदिवासींच्या शिक्षण प्रसारावर भर देऊन त्यांना त्यांच्या हक्कांबाबत जागरुक करण्याचा प्रयत्न केला. "सातपुड्यातील अक्राणी व अक्कलकुवा भागातील आदिवासींचे हितसंवर्धनाचे कार्य सर्वोदयी नेता श्री दामोदरदास मुंदडा यांनी केले. आदिवासींच्या शोषणमुक्तीसाठी त्यांनी प्रयत्न केले. शेतीत सुधारणा घडवून आणि ग्रामोद्योग केंद्र स्थापिली. शिक्षणासाठी शाळा व वसतिगृहे सुरु केली."१० थोडक्यात आदिवासींच्या हितसंवर्धनासाठी दामोदरदास मुंदडा यांचीही भुमिका महत्त्वपुर्ण होती.

"१९४१ मध्ये शिरपूर येथे 'किसान विद्या प्रसारक संस्था' स्थापन करुन श्री व्यंकटराव रणधीर यांनी या संस्थेचे अध्यक्षपद स्विकारले."११ शिरपूर परिसरातील ग्रामीण व आदिवासींच्या शैक्षणिक विकासात या संस्थेचे योगदान महत्वपूर्ण ठरलेले आहे. "१९७४ मध्ये नवापूर येथे मा. श्री सुरुपसिंग नाईक यांनी 'आदिवासी सेवा सहाय्य संस्था' स्थापन करुन दुर्गम भागातील आदिवासींना शिक्षणाच्या सुविधा उपलब्ध करुन दिल्या."१२ या शिक्षण संस्थेच्या माध्यमातुन हजारो आदिवासींना शिक्षणाचा लाभ घेता आला. "१९६१ मध्ये नंदुरबार येथे स्थापन झालेल्या 'नंदुरबार तालुका विधायक समितीने' परिसरातील आदिवासींसाठी शिक्षण प्रसाराचे कार्य केले."१३ अशाप्रकारे उत्तर

महाराष्ट्रातील स्थापन झालेल्या वरील उल्लेखीत व अन्य शिक्षण संस्थांनी आदिवासी, दुर्गम, डोंगराळ भागात शिक्षणप्रसार करुन त्यांना हक्काबाबत जागरुकता करण्याचे महत्त्वपुर्ण कार्य केले. जागतिकीकरण व उदारीकरणाच्या या युगात आदिवासी शिक्षण घेत असून त्यातुन त्यांच्यात मानवी हक्कांविषयी जागरुकता निर्माण होत आहे. श्री जनार्दन वळवी, श्री जयंतराव नटावदकर, श्री सुरुपसिंग नाईक व इतरांच्या प्रयत्नातून आदिवासी समुदायात शिक्षण प्रसाराला चळवळीचे स्वरुप प्राप्त झाले. चळवळीमुळे आदिवासींच्या जागरुकतेत वाढ होऊन ते मानवी हक्कांविषयी अधिक सजग झाल्याचे दिसून येते. उत्तर महाराष्ट्रातील आदिवासी समुदायांमध्ये विविध गांधीवादी व आदिवासी परिवर्तनवाद्यांनी शैक्षणिक परिवर्तन करुन त्यांच्यात शिक्षणप्रसार केल्यामुळे आदिवासीमधील अज्ञानरुपी अंधकार कमी होऊन मानवी हक्कांविषयीची जागरुकतेत वाढ झालेली आहे. मात्र असे असतांनाही शहरी व ग्रामीण समुदायांच्या मानवी हक्कांच्या सद्यस्थितीशी आदिवासी समुदायाच्या सद्यस्थितीची तुलना करता हे स्पष्ट होते की, आदिवासी समुदायाच्या मानवी हक्क क्षेत्रात अद्यापही उणीवा आहेत, या उणीवा दुर करण्यासाठी शासकीय, बिगरशासकीय तसेच सुशिक्षीत व प्रस्थापित आदिवासींनी प्रयत्न करण्याची आवश्यकता आहे.

निष्कर्ष व उपाययोजना :-

१) आदिवासी समुदायात पुर्वीच्या तुलनेत हल्ली शिक्षणप्रसार वाढत आहे.

२) शिक्षणप्रसार वाढल्यामुळे आदिवासी समुदायात मानवी हक्कांविषयी जागरुकता वाढत आहे.

३) आदिवासी महिलांमध्ये शिक्षणप्रसाराचे प्रमाण कमी असल्यामुळे त्यांच्या मानवी हक्कांचे शोषण होतांना दिसुन येते.

४) आदिवासींच्या मानवी हक्क समस्यांच्या निर्मुलनासाठी राजकीय नेतृत्व, राजकीय पक्ष, प्रसारमाध्यमे, त्याचप्रमाणे शासकीय पातळीवरुन प्रयत्न होणे आवश्यक आहे.

५) आदिवासींच्या मानवी हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी सरकारने नव-नवीन धोरणांची आखणी करावी.

६) आदिवासी चळवळ लोकाभिमुख झाल्यास त्यांच्या मानवी हक्कांचे संरक्षण करणे अधिक सोयीचे होईल.

७) आदिवासी समुदायात शिक्षणप्रसार करुन त्यांच्यामध्ये मानवी हक्कांविषयी जाणीवजागृती निर्माण करण्याचे कार्य उत्तर महाराष्ट्रातील गांधीवादी व आदिवासी परिवर्तनवाद्यांनी केले.

८) शिक्षण प्रसारकांच्या प्रयत्नांमुळे आदिवासी समुदायाच्या शैक्षणिक दृष्टिकोणात परिवर्तन होत आहे.

९) स्वयंसेवी संस्थांनी आदिवासींच्या मानवी हक्क क्षेत्रात भरीव कार्य करण्याची आवश्यकता आहे.

संदर्भसुची :-

१) खोबरेकर पी.गो., महाराष्ट्रातील स्वातंत्र्यलढे (१८१८-१८८४), महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, १९९४, पृष्ठ-७०.

२) भांड बाबा, तंट्या भिल आणि शेतकरी ; आदिवासी संदर्भ, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, २००४, पृष्ठ-४०.

३) कित्ता- पृष्ठ-४२.

४) बगोड उमेश, साबाल्टर्न स्टडीज व भारतीय इतिहास लेखनातील स्थित्यंतरे, समाजप्रबोधन पत्रिका, २००७, पृष्ठ-३०२.

५) Mahajan A.B., Recent Political Development in India, Atharva Publications, Jalgaon, २०१८, Page No. २०२.

६) पाटील भी.ना., खानदेशातील समाजप्रबोधनाची चळवळ, पृष्ठ-३१८.

७) देसाई प्राचार्य डॉ. संभाजी, महाराष्ट्रातील चळवळी, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगांव, २०१३ पृष्ठ-८२.

८) गारे गोविंद, सातपुड्यातील भिल्ल, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, पृष्ठ-२६९.

९) कित्ता- पृष्ठ-२४८.

१०) गारे गोविंद, आदिवासी विकासातील दिपस्तंभ, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, पृष्ठ-१३.

११) उपरोक्त- ०७, पृष्ठ-८३.

१२) कित्ता- पृष्ठ-८२.

१३) कित्ता- पृष्ठ-८३.

With the power transition in 2014, new political establishment came into power. This new political power tried to create its impact on the international stage. At same time it began to adopt new policies in Indian politics. The new government professed the agenda of development. But it appears to have fell short of mechanism to reach this development up to the masses. Common Indian man seems to be indifferent to new government's decision of demonetization, application of GST, implementation of Jan-Dhan yojana. Government's policies towards farmers, merchants, and their indifference to education indicate that Govt. appears to have failed to take model of development up to the masses. No doubt, the government has succeeded in taking India to new heights in the international politics. It has earned international respect for India. It has continued its winning spree in the state assembly election. In spite of all this it could not gather people's support in that proportion. Government's policies seem to have failed to create positive impact among the masses. All this political phenomena requires close scrutiny and analysis by the political experts, researchers and students of Political Science and Public Administration.

Atharva Publications
ऑनलाईन पुस्तक खरेदीकरिता...
www.atharvapublications.com
ISBN 978-93-87129-29-0
₹ - 750/-

2017-18

Recent Political Development in India

Prof. A. B. Mahajan
Dr. A. G. Jaiswal
Prof. E. S. Gedam

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या महिलांबाबतच्या विचारांची प्रासंगिकता

डॉ. बाबासाहेब त्रिंबक मोताळे
राज्यशास्त्र विभाग, स्व.अण्णासाहेब आर. डी. देवरे कला व विज्ञान महाविद्यालय,
म्हसदी, ता. साक्री, जि. धुळे.

सारांश

लोकशाही हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या चिंतनाचा एक महत्त्वाचा विषय होता. लोकशाहीत 'समता' या मानवी मुल्याचा अंतर्भाव असावा यासाठी त्यांनी सतत प्रयत्न केले. लोकशाहीत सजीवन महत्त्वपूर्ण मानले जाते. कारण लोकशाही हा सहजीवनाचा एक मार्ग असल्याचे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात. परंतु अशा लोकशाही समाजव्यवस्थेचा पुरुषांप्रमाणे महत्त्वाचा घटक असणाऱ्या महिलांकडे समाजाने दुर्लक्ष केल्याचे दिसून येते. स्त्रियांना वेठबिगार म्हणून राबवून घेणे, त्यांच्याकडून गुलामाप्रमाणे घरकाम करवून घेणे, मात्र त्यांना या मोबदल्यात समाजात कोणतेही स्थान समानतेने प्राप्त होत नव्हते. म्हणून महिलांना समाजात सन्मानाचे स्थान व प्रतिष्ठा प्राप्त व्हावी या उद्देशाने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'हिंदु कोड बिल' संसदेत मांडण्याचा प्रयत्न केला. परंतु पुरोगामी विचारांनी त्यांचा प्रयत्न यशस्वी होऊ दिला नाही. प्रस्तुत संशोधन लेखात डॉ. आंबेडकरांच्या महिलांबाबतच्या विचारांच्या प्रासंगिकतेवर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

संशोधनाचा उद्देश

» डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या महिलांबाबतच्या विचारांचा आढावा घेणे.
» डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या महिलांबाबतच्या विचारांची प्रासंगिकता अभ्यासणे.
» डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा महिलांबाबतचा मानवीय आणि समानतावादी दृष्टीकोन अभ्यासणे.

संशोधनाची गृहितके

» तत्कालीन व्यवस्थेत महिलांबाबत समाजाचा दृष्टिकोन प्रतिगामी स्वरूपाचा होता.

» डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे महिलांबाबतचा दृष्टिकोन मानवीय, लोकशाहीवादी आहे.
» डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे महिलांबाबतचे विचार प्रासंगिक ठरतात.

संशोधन पध्दती

प्रस्तुत संशोधन लेखात ग्रंथालयीन, विश्लेषणात्मक आणि तुलनात्मक संशोधन पध्दतीचा अवलंब करण्यात आलेला आहे.

तत्कालीन व्यवस्थेतील महिलांची स्थिती

प्रचलित समाजव्यवस्थेत महिलांचा दर्जा व स्थान अगदीच दुय्यम दर्जाचे होते. कुटुंब, संपत्ती, निर्णय, विवाह, वारसा, दत्तकविधान इ. बाबतीत महिलांना अधिकारहीन करण्यात आलेले होते. अशा स्थितीत समाजाच्या-राष्ट्राच्या विकासाची अपेक्षा करणे चुकीचे नव्हे, तर धांदात खोटे होते. अशा समाजव्यवस्थेत परिवर्तन करून स्त्रियांच्या स्थितीत परिवर्तन करण्याचा प्रयत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केला. त्यांच्या या प्रयत्नांचा भाग म्हणून हिंदु कोड बिलाकडे पाहिले जाते.

डॉ. आंबेडकर, हिंदु कोड बिल आणि भारतीय महिला

नवस्वतंत्र भारताच्या मंत्रीमंडळातील पहिले कायदामंत्री झाल्यानंतर डॉ. आंबेडकरांनी महिलांच्या स्थितीत सुधारणा करण्याच्या प्रयत्नांना प्रारंभ केला. याचाच एक भाग म्हणून त्यांनी ५ फेब्रुवारी १९५१ रोजी 'हिंदु कोडे बिल' तयार करून ते संसदेसमोर सादर केले. या बिलामध्ये वारसा, विवाह, दत्तक विधान, उत्तराधिकारी, घटस्फोट, पोटगी, महिलांची मिळकत, वैवाहिक हकाची प्रस्थापना, इ. महिलांविषयक बाबींचा समावेश होता. या हिंदु कोड बिलाला बहुजनांचा आणि तत्कालीन राज्यकर्त्यांचाही विरोध असल्यामुळे हे विधेयक बारगळले. पर्यायाने महिलांच्या स्थितीत सुधारणा करण्यासाठी केलेल्या प्रयत्नांना अपयश आल्यामुळे डॉ. आंबेडकरांनी कायदा मंत्रीपदाचा राजीनामा दिला.

हिंदु कोड बिलसंदर्भात भारताचे माजी सरन्यायाधीश न्या. पी.बी. गर्जेंद्रगडकर म्हणतात की, "The Hindu Code Bill is a revolutionary in the sense that it seeks to secularize the personal law of the Hindus." थोडक्यात न्या. गर्जेंद्रगडकरांनी या हिंदु कोड बिलास क्रांतीकारी म्हटलेले आहे.

मालमत्ता मिळविण्याचा व तिची विल्हेवाट लावण्याचा हक्क पुरुषांप्रमाणेच स्त्रियांनाही असायला पाहीजे. तसेच मृत्युपत्र तयार करण्याचा अधिकारदेखील महिलांनाही पुरुषांप्रमाणेच असावा या सर्व बानी बिलामध्ये समाविष्ट केलेल्या होत्या. तसेच वारसा हक्कानुसार आई-वडिलांची मालमत्ता त्यांच्या सर्व मुलां-मुलींमध्ये समानतेने विभागली जाईल, याचाही आग्रहल डॉ. आंबेडकर या बिलात धरतात. 'महिलांना संपत्तीचा अधिकार दिल्याखेरीज स्वातंत्र्य व समानतेचा अधिकार कुचकामी आहे.' घटस्फोटा संदर्भातही महत्त्वाच्या तरतुदी या बिलात होत्या. त्याचप्रमाणे दत्तकविधान अर्थात मुळ दत्तक घेण्यासाठी पत्नीची संमती या बिलात आवश्यक करण्यात आलेली होती. त्याचप्रमाणे विवाहाच्या अटी या बिलात सुस्पष्ट करण्यात आलेल्या होत्या. एकुणच 'हिंदु कोड बिल' पाहता हे स्पष्ट होते की, डॉ. आंबेडकरांनी हे बिल दूरदृष्टीकोन समोर ठेवून निर्माण केलेले होते. कारण महिलांच्या संदर्भातील विविध वर्तमानकालीन कायद्यांचा अभ्यास केल्यावर हे स्पष्ट होते की, या सर्व बाबींचा अंतर्भाव डॉ. आंबेडकरांनी एकाच बिलात केलेला होता. डॉ. आंबडेर यांनी निर्माण केलेले 'हिंदु कोड बिल' छोट्या-छोट्या विविध कायद्यांच्या स्वरूपात वर्तमानकाळात बघायला मिळते. उदा. Hindu Marriage Act (1966), Hindu Succession Act (1956), (1956) Hindu Adoptions end Maintenance Act (1956), Hindu Minority and Guardianship Act (1956) असे विविध कायदे निर्माण करण्यात आले. थोडक्यात डॉ. आंबेडकर यांच्या विचारातील या सर्व बाबींचा स्विकार भारत सरकारने नंतरच्या काळात केलेला आहे. असे विविध कायदे निर्माण करण्यात आले. थोडक्यात डॉ. आंबेडकर यांच्या विचारातील या सर्व बाबींचा स्विकार भारत सरकारने नंतरच्या काळात केलेला आहे. डॉ. आंबेडकर हिंदु कोड बिलाबाबत म्हणतात की, "I Maintain that Society must have either the sanction of low on sanction of morality to hold it together." या बिलाच्या माध्यमातून डॉ. आंबेडकर कायदा व नैतिकतापूर्ण समाजाची निर्मिती करू इच्छित होते. प्रतिगामी शक्तींनी विरोध केल्यामुळे 'हिंदु कोड बिल' मंजुर होऊ शकले नाही. म्हणून व्यथित होऊन डॉ. आंबेडकरांनी ११ ऑक्टोबर १९५१ रोजी केंद्रीय कायदा मंत्रीपदाचा राजीनामा दिला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी तयार केलेल्या हिंदु कोड बिलास त्यावेळी विरोध करण्यात आला. मात्र नंतरच्या काळात भारतात हिंदु कोड बिलातील अनेक मुद्यांचा विविध कायद्यात स्विकार करण्यात आला. विवाह कायदा, बेकायदेशीर विवाह, घटस्फोटाचा कायदा, मुलांचा ताबा, मालमत्ता हक्क, मृत्युपत्र तयार करण्याचा हक्क, वारसा कायदा इ. कायदे नंतरच्या काळात निर्माण करण्यात आलेले कायदे हिंदु कोड बिलाशी मिळते जुळते असल्याचे स्पष्ट होते.

आर्थिक परावलंबित्व हा महिलांच्या स्वावलंबनातील मोठा अडथळा आहे,

असे डॉ. आंबेडकर यांचे स्पष्ट मत होते. यासाठी महिलांना रोजगाराच्या समान संधी मिळाल्या पाहिजेत. कला, कौशल्य, कुटिरोद्योगांचा विकास महिलांनीच केला आहे. त्यामुळे महिला समाजाचा आधार आहेत. वंशपरंपरेने महिलांनी उदरनिर्वाहासाठी काम करणे म्हणू शुध्द वेठबिगारीच आहे. म्हणून महिलांना आर्थिक बाबतीत स्वावलंबी करण्याचा आग्रह डॉ. आंबेडकर धरतात.

महिला या कोणत्याही समाजाच्या प्रगतीचा आरसा आहेत. म्हणून महिलांची उपेक्षा म्हणजे देशाच्या प्रगतीची उपेक्षा होय. महिलांना आत्मोन्नती व आत्मविकास करण्याची संधी दिली गेली तरच त्या कुटुंबाची शक्ती व पुरुषाच्या पराक्रमाच्या द्योतक बनतील, यावर डॉ.आंबेडकरांचा विश्वास होता. डॉ. आंबेडकर यांनी हिंदु कोड बिलाच्या माध्यमातून महिला सशक्तीकरणासाठी एकहाती लढा दिला. परंतु प्रतिगामी शक्तींनी त्यामध्ये त्यांना यशस्वी होऊ दिले नसले तरी वर्तमानातील कायदे डॉ. आंबेडकरांच्याच विचारांचेच द्योतक असल्याचे सिध्द होते.

निष्कर्ष

- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्त्री–पुरुष समानतेचे समर्थक आहेत.
- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे महिलांविषयक विचार प्रासंगिक आहेत.
- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्त्री–पुरुषांच्या समान हक्कांचे समर्थन करतात.
- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महिलांबाबत पुरोगामी दृष्टिकोनाचा स्विकार करतात.
- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे महिला समक्षीकरणात महत्त्वपूर्ण योगदान आहे.
- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा महिलांविषयक दृष्टिकोन उदारमतवादी व लोकशाहीवादी आहे.

संदर्भ

१. भास्कर डॉ. व्ही.व्ही., महात्मा गांधी आणि डॉ. आंबेडकर विचारधारा, अथर्व पब्लिकेशन, जळगाव
२. इंगोले प्रतिमा, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्री–जागृतीचे कार्य, पुस्तक प्रकाशन प्रकल्प.
३. Rina Williams, Posteolonial politics and personal laws, Oxford University press, New Delhi.
४. उपरोक्त ०१

५. पाटील डी.डी., डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे भारताला महासत्ता बनविण्यासाठी वैचारीक योगदान, अथर्व पब्लिकेशन, जळगाव.
६. कांबळे अँड. बी.सी. समग्र आंबेडकर चरित्र, खंड १, सुगावा प्रकाशन पुणे.
७. खैरमोडे चां.भ., डॉ. भिमराव रामजी आंबेडकर, खंड ११, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.

8=3.28
2016-17
2017-18

उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव
यांच्या संयुक्त विद्यमाने

एस. एस. व्ही. प. संस्थेचे

भाऊसाहेब ना. स. पाटील कला आणि
एम. एफ. एम. ए. वाणिज्य महाविद्यालय, धुळे.

आंतरराष्ट्रीय परिषद

उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरणाचा भारतीय व्यवस्थेवर होणारा परिणाम : एक मूल्यमापन

(आंतरविद्याशाखीय)

दिनांक : २१ जानेवारी २०१७

मराठी भाग - २

संपादक

...नोहर टी. पा...

अजिंठा
प्रकाशन

AJANTA - ISSN - 2277-5730 - IMPACT FACTOR - 3.378 (www.sjifactor.com)

२८ भारतीय बँकिंग क्षेत्रासमोरील आव्हाने व जागतिकीकरण

प्रा. देविदास भटू भामरे
स्वर्गीय अण्णासाहेब आर. डी. देवरे कला व विज्ञान महाविद्यालय, म्हसदी, ता. साक्री, जि. धुळे.

प्रस्तावना

जागतिक पातळीवर जगातील बहुतांश देशांनी १९७० च्या दशकापासून आर्थिक सुधारणांचा कार्यक्रम हाती घेतला आहे. आर्थिक सुधारणांची खरी सुरुवात अमेरिकन अध्यक्ष रोनाल्ड रिगन आणि ब्रिटनच्या पंतप्रधान श्रीमती मार्गारेट थॅचर यांनी केली. त्यांच्या यशाने प्रभावित होवून चीन व युरोपातील देशांनी आर्थिक सुधारणा कार्यक्रम सुरु केला. आर्थिक सुधारणांचे खासगीकरण, उदारीकरण, जागतिकीकरण आणि बाजारीकरण ही प्रमुख साधने आहेत. जगातिल ज्या ज्या देशांनी आर्थिक सुधारणा सुरु केली त्या त्या देशांच्या अर्थव्यवस्थांमध्ये आमुलाग्र बदल घडून आले आहेत. आर्थिक सुधारणांमध्ये आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी, जागतिक बँक, जागतिक व्यापार संघटना, बहूराष्ट्रीय कंपन्या महत्वपूर्ण भूमिका पार पाडत आहेत. भारताने जुलै १९९१ पासून आर्थिक सुधारणांचा कार्यक्रम हाती घेतला आहे. जागतिक बँकेच्या मते, जगातील दारिद्र्य व उपासमार घटविण्यासाठी जागतिकीकरण महत्वाचे आहे. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत विकसीत देशांकडून मुक्त व्यापाराचा आग्रह केला जात आहे. मात्र विकसनशील देशांना सुदृढ व मजबूत अर्थव्यवस्था निर्माण करण्याचे मोठे आव्हान आहे.

जागतिकीकरण प्रक्रियेअंतर्गत भारताने वित्तीय क्षेत्रातील सुधारणा करण्याच्या हेतूने बँकिंग क्षेत्राला स्पर्धात्मक बाजारपेठेत उतरविण्याचा प्रयत्न केला आहे. बँकींग क्षेत्रातील आर्थिक किंवा वित्तीय सुधारणा हा जागतिकीकरण प्रक्रियेचाच एक भाग आहे. प्रस्तुत लेखात जागतिकीकरण धोरण राबवितांना बँकिंग क्षेत्रावर काय परिणाम झाला भारतीय बँकींग क्षेत्रासमोर कोणकोणती आव्हाने व संधी आहेत याचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संशोधन पध्दती

संशोधनाची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी द्वितीय माहिती स्त्रोतांचा आधार घेतला आहे. भारतीय बँकिंग क्षेत्राचा १९९१ नंतरचा झालेला विकास अभ्यासला आहे. द्वितीय माहिती संकलित करण्यासाठी भारतीय रिझर्व्ह बँक अहवाल बँकिंग संबंधित विविध समित्यांचे अहवाल, विविध संशोधनपर लेख, पुस्तक इत्यादींचा वापर केला. १९९१ ते २०१२ या कालखंडातील भारतीय बँकिंग क्षेत्रात झालेला बदल , आव्हाने व निर्माण झालेल्या संधींचा अभ्यास केला आहे. जागतिक बँक अहवाल, नरसिंहम समिती अहवाल यासारख्या अहवालांच्या तरतुदींचा विचार केला आहे. प्रस्तूत लेखात फक्त बँकिंग क्षेत्राशी संबंधित जागतिकीकरण धोरणांचा विचार केला आहे.

भारतीय बँकिंग क्षेत्राचा आढावा

भारतीय बँकिंग क्षेत्राचा विकास स्वातंत्र्यानंतर तीन टप्प्यात झालेला दिसतो. बँक राष्ट्रीयकरणपूर्वीचा कालखंड (१९४७ ते १९६९) राष्ट्रीयीकरणानंतर बँकिंग क्षेत्राचा विकास (१९६९ ते १९९१) आणि आर्थिक सुधारणा व जागतिकीकरण प्रक्रियेतील कालखंड (१९९१ नंतरचा कालखंड) या तीन टप्प्यात बँकिंग क्षेत्राचा विकास झाल्याचे दिसते.

पहिल्या कालखंडात भारतीय बँकिंग क्षेत्राचा विकास खाजगी बँक केंद्रित स्वरुपाचा होता. परंतू या काळात गैरव्यवस्थापन व वित्तीय अनियमितता यामुळे ठेवीदारांचे तसेच बँकींग क्षेत्रातील रोजगाराचे नुकसान झाले. म्हणून भारत सरकारने १९६९ व १९८० या वर्षात खाजगी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण केले. राष्ट्रीयीकरणानंतर बँक शाखांचा शहरी व ग्रामीण भागात विस्तार झाला. सरकार नियंत्रणात वित्तीय शिस्त व स्थैर्य प्रस्थापित करून कर्जपुरवठ्याचा विस्तार झाला. राष्ट्रीयीकृत बँकांनी देशाच्या बँकिंग क्षेत्रातील ८४ टक्के व्यवसाय आपल्या नियंत्रणात आणला. याच काळात ग्राहकांचा विश्वास संपादन करुन ग्रामीण कृषी विकासासाठी वित्तीय कर्ज उपलब्ध करुन दिली. प्रादेशिक ग्रामीण बँकांची

स्थापना राष्ट्रीयकृत बँकांच्या नियंत्रणाखाली झाली. लघु व मध्यम उद्योगांना कर्ज पुरवठा व कृषी क्षेत्राला विशेष वित्तीय सहाय्य करण्यासाठी नाबार्डची स्थापना झाली. ग्रामीण सावकारी विळख्यातून सर्वसामान्य शेतकरी वर्गाला बाजूला काढून राष्ट्रीयकृत बँकांनी या कालखंडात महत्वपूर्ण योगदान दिले. विशेष क्षेत्राला कर्जपुरवठा करण्यासाठी सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांचा वाटा ७० टक्के होता.

जागतिक बँक व आंतरराष्ट्रीय नाणे निधी यांच्या आर्थिक सुधारणा मापदंडानुसार १९९० नंतर उदारीकरण धोरणाचा विचार सुरु झाला. १९९१ मधील भारताचे नविन आर्थिक धोरण आर्थिक सुधारणांचे पर्व म्हणुन ओळखले गेले. भारताने आर्थिक सुधारणा कार्यक्रमांतर्गत उदारीकरण , खाजगीकरण व जागतिकीकरण धोरण स्विकारले याचा परिणाम बँकिंग क्षेत्रात होणाऱ्या सुधारणा झाल्या. भारत सरकारने १४ ऑगस्ट १९९१ ला नरसिहम समितीची नेमणूक केली. १६ नोव्हेंबर १९९१ ला या समितोने बँक क्षेत्रात सुधारणा घडवून आणण्यासाठी आपला अहवाल सरकारला सादर केला. समितीने छोट्या बँकांचे विलिनीकरण , प्राधान्य क्षेत्राच्या पतपुरवठ्यात घट, बँक सेवा भरती मंडळ रद्द करणे, सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांना प्रशासकीय व वित्तीय स्वायत्तता देणे. RBI चे नियंत्रण कमी करणे इत्यादी सुधारणा सुचविल्या बहुसंख्य सुधारणा भारत सरकारने स्विकारल्या. यानंतरच्या काळात भारतीय बँकिंग क्षेत्राच्या विकासासाठी नरसिहम समिती, खान समिती, वर्मा समिती, एस.सी. गुप्ता समिती, रघुराम राजन समिती, अन्वरुल हाँडा समिती या सारख्या विविध समित्यांची नेमणूक करुन जागतिकीकरण धोरणाला पाठबळ देण्यासाठी बँक व्यवसायात सुधारणा धोरण राबविण्याचा प्रयत्न होत आहे.

भारतीय बँकिंग क्षेत्राचा जागतिकीकरण काळातील विकास

जागतिकीकरणाच्या काळात अनेक विकसीत देशात (अमेरिका , युरोपीयन देश) आर्थिक मंदी आली. युरोप व अमेरिकेतील बँक व्यवसायावर या आर्थिक मंदीचा विपरीत परिणाम झाला. २००८ व २०११ या वर्षातील आर्थिक मंदीमुळे अनेक बँक दिवाळखोरीत गेल्या परंतु याच काळात भारतीय बँकिंग क्षेत्राचा वृध्दीदर चांगला होता. उदारीकरण धोरणाचा फायदा घेत भारतातील बँकांनी आपला व्यवसाय जागतिक स्तरावर नेला. आर्थिक मंदीचा वाईट परिणाम भारतातील बँकांना झाला नाही याचे महत्वाचे कारण म्हणजे बहुसंख्य बँक व्यवसाय सरकार नियंत्रित व RBI च्या नियंत्रणात होता. जागतिकीकरण प्रक्रियेत नफेखोरी उदिष्टये ठेवणाऱ्या विदेशातील खासगी बँका आणि शासकीय धोरणांना सहाय्यभूत अर्थपुरवठा करणाऱ्या भारतीय बँका अशा मुलभुत कार्यातील फरकामुळे भारतीय बँक व्यवसाय मजबूत आर्थिक स्थीती प्राप्त करु शकला.

भारतातील अनुसूचित व्यापारी बँका भारतीय बँकिंग व्यवस्थेच्या विकासात महत्वपुर्ण योगदान देत आहेत. जागतिकीकरणानंतर या बँकाची शाखा विस्तार , कर्जपुरवठा, ठेवी, बँकिंग सेवा सुविधा इत्यादी संदर्भातील प्रगती समाधानकारक आहे. व्यापारी बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणाच्या वेळी म्हणजे १९६९ मध्ये भारतात केवळ ८९ व्यापारी बँका कार्यरत होत्या त्या पैकी ७३ बँकांना अनुसूचित बँकाचा दर्जा होता. नंतरच्या काळात २००४ मध्ये व्यापारी बँकांची संख्या २९१ पर्यंत वाढली मात्र २०१२ ला ही संख्या १७३ पर्यंत कमी झाली. व्यापारी बँकांची संख्या कमी होण्याचे महत्वाचे कारण म्हणजे अनेक प्रादेशिक ग्रामीण बँकाचे झालेले एकत्रीकरण होय. २००४ या वर्षात १९६ प्रादेशिक ग्रामीण बँक होत्या ही संख्या २०१२ पर्यंत फक्त ८२ वर आली अनुसूचित व्यापारी बँकांची संख्या कमी झाली असली तरी बँकांची शाखा कार्यालय ८२६२ वरुन ९८३३० पर्यंत वाढल्याचे दिसते. बँकांच्या ठेवीमध्ये ४६.६ रुपये बिलीयन पासून ते ५१०९१ रुपये बिलीयन पर्यंत वृध्दी झाली. १९६१ ते २०१२ या कालखंडातील वृध्दी दराचा विचार करता असे दिसते की, बँकिंग शाखा वृध्दी दर ११४.३८ टक्के, अनुसूचित व्यापारी बँक शाखा वृध्दी २३१.५ टक्के शाखा वृध्दी दर १९९० टक्के राहिला. बँकातील ठेवी व प्राधान्य क्षेत्राला झालेला कर्जपुरवठा यांच्यातील वृध्दीदर लक्षणीय आहे. जागतिकीकरणानंतर विशेष: २००९ ते २०१२ या काळातील बँक व्यवसायातील वृध्दीदर चांगला आहे.

भारतीय बँक्रिग क्षेत्रासमोरील आव्हाने

भारतातील बँकीग क्षेत्र आज अनेक आव्हानांना सामोरे जात असून त्यातूनच नविन संधी निर्माण करण्याचा प्रयत्न करीत आहे. बँकिंग क्षेत्रातील स्पर्धा २००९ नंतर तीव्र होतांना दिसत आहे. स्पर्धात्मक वातावरणात नविन तंत्रज्ञान आत्मसात करुन भांडवल वाढवून एन.पी.ए.

कमी करुन, प्रशासकीय खर्चात कपात आणि संघटनात्मक संरचनेत बदल स्विकारुन भारतातील बँक व्यवसाय विकसीत होतांना दिसतो. मोठ्या स्वरुपांच्या जागतिक बँकिंग क्षेत्राशी स्पर्धा करीत असतांना परिणामकारक व्यवस्थापन, उत्कृष्ट सेवा व नविन तंत्रज्ञान यांची सांगड घालण्यासाठी छोट्या बँकांचे एकत्रीकरण करुन मोठ्या स्वरुपाच्या बँका निर्मितीसाठी भारत सरकार प्रयत्न करीत आहे. तरी सुध्दा भारतीय बँक व्यवसायासमोर काही महत्वाची आव्हाने विचारात घेणे महत्वाचे आहे.

१) बँक ग्राहकांच्या बदलणाऱ्या गरजा विचारात घेऊन बँकिंग व्यवसायात बदल करणे आवश्यक आहे.

२) स्पर्धेत टिकण्यासाठी उच्च दर्जाचे व्यवस्थापन भारतीय बँकांना आत्मसात करावे लागेल.

३) बँकिंग तंत्रज्ञानात सुधारणा करुन ग्राहकांना त्या तंत्रज्ञानाचा जास्तीत जास्त लाभ द्यावा लागेल.

४) जागतिकीकरणात मोठ्या स्वरुपाच्या जागतिक बँकांशी स्पर्धा करता यावी म्हणून बँक नियमन सुधारणा करणे गरजेचे आहे.

५) भारतीय बँकांना आपले शेअर्सचे मूल्य वाढवावे लागेल.

६) बँक व्यवहार सुरक्षित ठेवण्यासाठी केलेल्या उपाययोजना ग्राहकांच्या पसंतीस उतरल्या पाहिजेत.

७) बँक व्यवसायात सतत नविनीकरण करीत राहणे हे मोठे आव्हान आहे.

८) सध्या ग्राहकांना कोठेही कोणत्याही वेळी बँकिंग सुविधा मिळावी अशी अपेक्षा वाढत आहे. म्हणून बँकांनी आपली कार्यपध्दती बदलणे क्रमप्राप्त आहे.

९) भारतीय बँकांना ग्रामीण भागात शाखा विस्तार करण्याचे मोठे आव्हाने आहे.

उपरोक्त अनेक नविन आव्हाने भारतीय बँकिंग क्षेत्राने पार करण्यासाठी स्वतःला बदलण्याची अपेक्षा आहे. त्यासाठी बँकाजवळ मोठे भांडवल व प्रशिक्षित मनुष्यबळ असणे गरजेचे आहे. भारतीय बँकांनी संगणकीकरणाचा स्वीकार जागतिक बँकांपेक्षा थोडे उशिराने (१९८०-९०) केला. यामध्ये सुध्दा प्रथम वैयक्तिक संगणकाचा वापर, नंतर संपूर्ण शाखा संगणकीकरण त्यापुढे नेटवर्क बँकिंग, कोअर बँकिंग अंमलात आणली.

बँकिंग क्षेत्रातील उपलब्ध संधी

भारतीय बँकिंग क्षेत्राने ग्राहकांना अनेक संधी उपलब्ध करुन देण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यामुध्ये पुढील सेवा / संधी बँकीग क्षेत्राचा विकास करण्यासाठी महत्वाच्या आहेत.

१) ए.टी.एम. सेवा. २) मोबाईल बँकिंग सेवा. ३) क्रेडीट कार्ड सेवा. ४) डेबीट कार्ड सेवा. ५) इंटरनेट किंवा ऑनलाईन बँकिंग ६) कोअर बँकिंग सेवा. ७) बँक नेट व इन्फोनेट बँक सुविधा. ८) होम बँकिंग सेवा ९) स्विफ्ट बँकिंग . १०) इलेक्ट्रॉनिक फंड ट्रान्सफर सेवा.

एकंदरीत जागतिकीकरणाच्या युगात भारतीय बँकिंग व्यवसायात सुधारणा करण्याचा प्रयत्न सातत्याने होत आहे. ई. बँकिंग सेवा ग्राहकांसाठी वरदान ठरत आहे. या सेवेमुळे ग्राहकाचा वेळ, पैसा व श्रम यामध्ये बचत होऊन बँकांचे व्यवहार सोपे झाले आहेत. भारतात मार्च २०१२ पर्यंत ९५६८६ ए.टी.एम. केंद्र कार्यरत आहेत. एकुण एक लक्षा पेक्षा जास्त खेड्यात बँकींग सुविधा उपलब्ध आहेत.

भारतातील बँकिंग क्षेत्राच्या विकासातील काही समस्या व उपाययोजना

जागतिकीकरण प्रक्रियेत भारतातील व्यापारी बँकांनी आपल्या कार्यात अमुलाग्र बदल स्विकारले असले तरी विदेशी बँकाच्या तुलनेत आधुनिक तंत्रप्रणाली वापरात या बँकामागे आहेत. निधीची कमतरता व ग्रामीण भागातील शाखा विस्तार बँकिंग क्षेत्राच्या विकासात मोठा अडथळा ठरत आहे. बहुतांश व्यापारी बँकांनी ग्राहकांच्या सोयीसाठी ए.टी.एम. सुविधा दिल्या असल्या तरी आज सुध्दा फक्त ९ टक्के ए.टी.एम. ग्रामीण भागात कार्यरत आहेत. जवळपास ९१ टक्के ए.टी.एम. सुविधा शहरी भागात आहेत. म्हणजेच भारताच्या ६० टक्के लोकसंख्येला फक्त ९ टक्के एकूण ए.टी.एम. सेवा बँकांनी दिली आहे. इंटरनेट बँकींगचा वापर ग्रामीण भागात होत आहे. म्हणजेच भारतातील ग्रामीण परिक्षेत्रात ई- बँकिंग सेवा अत्यंत अपुरी आहे.

Indexed Journal
Refereed Journal
www.socialresearchjournals.com

ISSN : 2455-2070
(RJIF) Impact Factor: 5.22

International Journal of Humanities and Social Science Research

Volume 2 Issue 7 2016

2016-17

(24)

ATTESTED BY

Akinik Publications
New Delhi, India

International Journal of Humanities and Social Science Research

International Journal of Humanities and Social Science Research
ISSN: 2455-2070; Impact Factor: RJIF 5.22
www.socialresearchjournals.com
Volume 2; Issue 7; July 2016; Page No. 67-68

महात्मा गांधीजींचा महिलांबाबतचा मानवतावादी दृष्टिकोज

Motale Babasaheb Trimbak

Asst. Prof. in Political Science, Late Annasaheb R. D. Deore Arts & Science College Mhasadi, Tq. Sakri, Dist. Dhule. (M. S.), India.

सारांश (Abstract)
राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर महिलांचा सामाजिक दर्जा व स्थान उंचावण्यासाठी ज्या पुरोगामी विचारांच्या महान व्यक्तींनी महत्वाचे योगदान दिले, त्यामध्ये महात्मा गांधीजींचा उल्लेख अग्रक्रमाने करणे क्रमप्राप्त ठरते. महात्मा गांधीजींनी भारतात केवळ राजकीय क्षेत्रातच महत्वपूर्ण भुमिका पार पाडली नाही तर त्यांचे समाजकारणातील योगदानही विशेष उल्लेखनीय आहे. तत्कालिन पुरूषप्रधान समाजव्यवस्थेने महिलांना अनेक बंधनामध्ये बंदिस्त केलेले होते. महिलांना स्वतंत्रपणे कोणतेही हक्क समाजव्यवस्थेने दिलेले नव्हते. तिचे पुर्ण विश्व चार भिंतिच्या पोलादी साखळीत बंदिस्त करण्यात आलेले होते. तत्कालिन समाजव्यवस्थेने महिलांना विविध सामाजिक कुप्रथांमध्ये गुरफटून टाकले होते. अशा परिस्थितीत पुरूषप्रधान समाजव्यवस्थेने घालुन दिलेल्या विविध बंधनांमुळे महिलांमध्ये न्युनगंडाची भावना निर्माण झालेली होती. पर्यायाने एकुण समाजाच्या ५० % समाज राष्ट्रविकासात सहभागी होणे दुरापास्त झालेले होते. अशा प्रतिगामी स्थितीत महात्मा गांधीजींनी महिलांच्या सक्षमीकरणाबाबत महत्वपूर्ण विचार मांडुन त्यांना कृतीची जोड दिल्यामुळे महिलांच्या स्थितीत व दर्जात सुधारणा होण्यास भरीव मदत झाली. प्रस्तुत संशोधन लेखात महात्मा गांधीजींच्या महिलाविषयीच्या मानवतावादी दृष्टिकोणावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

Keywords: मानवतावादी दृष्टिकोण, स्त्री-पुरूष समानता, महिला सबलीकरण, हक्क, स्वातंत्र्य, न्याय, समाजव्यवस्था, प्रतिगामी, पुरोगामी, सामाजिक दर्जा व स्थान, चळवळ, उदारमतवाद.

Introduction

- **संशोधनाची गृहीतके (Hypothesis of Research)**

१) तत्कालिन समाजव्यवस्था महिलांबाबत प्रतिगामी होती.
२) महात्मा गांधीजी स्त्री-पुरूष समानतेचे पुरस्कर्ते आहेत.
३) महात्मा गांधीजींचा महिलांबाबतचा दृष्टिकोण मानवतावादी व उदारमतवादी आहे.
४) महिला सबलीकरणासाठी महात्मा गांधीजींचे विचार प्रासंगिक आहेत.
५) महात्मा गांधीजींच्या महिलांबाबतचा मानवतावादी दृष्टिकोणामुळे भारतीय लोकशाही सक्षम झाली.

- **संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives of Research)**

१) तत्कालिन समाजव्यवस्थेतील महिलांविषयीच्या प्रतिगामी दृष्टिकोणाचा आढावा घेणे.
२) महात्मा गांधीजींचा महिलांविषयीचा मानवतावादी व उदारमतवादी दृष्टिकोण अभ्यासणे.
३) महिला सबलीकरणासंदर्भात महात्मा गांधीजींच्या विचारांची प्रासंगिकता अभ्यासणे.
४) महात्मा गांधीजी स्त्री-पुरूष समानतेचे पुरस्कर्ते होते यावर प्रकाश टाकणे.

- **संशोधनपध्दती (Research Methodology)**

प्रस्तुत विषयावर संशोधन करतांना वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक आणि ग्रंथालयीन संशोधन पध्दतीचा अवलंब करण्यात आलेला आहे. तसेच विविध संदर्भग्रंथांचा वापर करण्यात आलेला आहे.

- **महात्मा गांधीजींचे महिलांविषयीचे मानवतावादी व उदारमतवादी विचार**

महात्मा गांधीजींनी भारतीय स्वातंत्र्यचळवळीचे नेतृत्व करीत असतांना समाजकारणातही महत्वपुर्ण योगदान दिले. स्त्री-पुरूष समानतेचा स्विकार करून त्यांनी स्त्रियांना पुरूषांप्रमाणेच राष्ट्रीय कार्यात व ब्रिटीशविरोधी स्वातंत्र्यचळवळीत सक्रियपणे सहभागी करून घेतले. तत्कालिन समाजव्यवस्थेने स्त्रियांना हक्क व स्वातंत्र्य नाकारले होते. ही बाब महात्मा गांधीजींना मान्य नव्हती. म्हणुनच महात्मा गांधीजी स्त्रियांच्या कौटुंबिक व सामाजिक दर्जा व स्थान याबाबत म्हणतात की, "स्त्री-पुरूष तत्वतः समान आहेत. स्त्रीला स्वतःचे व्यक्तिमत्व आहे. तिला पुरूषांइतकीच निसर्गाकडुन मानसिक शक्तीची देणगी मिळाली आहे. त्याग, सोशिकता, कष्टाळुपणा याबाबतीत ती पुरूषांपेक्षा कितीतरी श्रेष्ठच आहे. तिलाही पुरूषांइतकेच अधिकार असले पाहिजेत. स्त्री ही पुरूषांच्या मालकिची भोगवस्तु नाही. आपण पुरूषांचे खेळणे आहोत, असे समजणे ही तिची मोठी चुक आहे. पुरूषांना संतुष्ट करण्यासाठी स्वतःचे शरीर भुषविणे तिला कमीपणा आणणारे आहे, म्हणुन स्वतःविषयीची न्युनगंडाची भावना सोडुन देऊन कुटूंबातील व समाजातील आपले स्थान मिळविण्यास स्त्रियांनी पुढे सरसावले पाहिजे."[१] स्त्रियांचा कौटूंबिक, सामाजिक, राजकिय, आर्थिक क्षेत्रातील स्थान व दर्जा पुरूषांच्या बरोबरीचा असुन स्त्रियांनी स्वतःला कमी न लेखता आपली स्थिती व दर्जा पुरूषांच्या बरोबरीने सिध्द करण्यासाठी पुढे सरसावले पाहिजे, असा आग्रह महात्मा गांधीजी धरतात. यावरून स्पष्ट होते की, गांधीजींनी स्त्री-पुरूष समानतेचा स्विकार केलेला होता. स्त्रियांकडे मानव म्हणुन बघितले पाहिजे. पुरूषांप्रमाणेच त्यांना सर्व हक्क व स्वातंत्र्य मिळाले पाहिजे, यासाठी गांधीजी आग्रही होते. यावरून त्यांचा स्त्रियांविषयीचा मानवतावादी दृष्टिकोण स्पष्ट होतो. स्त्रियांनी राजकारण व समाजकारणात पुरूषांच्या बरोबरीने सहभाग घेतला पाहिजे, यासंदर्भात महात्मा गांधीजी म्हणतात की " स्त्रियांना आपल्या लढ्यामध्ये सामील करून न घेण्याच्या आपल्या लोकांच्या वृत्तीमुळे येथील चळवळीचे अपेक्षित परिणाम घडुन येत नाही."[२] त्याकाळी स्त्रियांच्या बाबतीत 'चुल आणि मुल' एवढेच मर्यादित कार्यक्षेत्र होते. त्यामुळे स्त्रियांची आत्मिक शक्ती जागृत होण्याचा किंवा त्यांची वैचारिक पातळी उंचावण्यासाठी कोणताही पर्याय उपलब्ध नव्हता. अशा परिस्थितीत स्त्रियांनी विविध चळवळी व लढ्यामध्ये सहभागी झाले पाहिजे, यासाठी महात्मा गांधीजींनी महत्वपुर्ण भुमिका पार पाडली. यामुळे स्त्रियांचे कार्यक्षेत्र पुर्वीपेक्षा व्यापक बनले. पर्यायाने स्त्रियांमध्ये वैचारिक जागृतीला प्रारंभ झाला. त्यांच्यामधील आत्मिक शक्ती जागृत होऊन स्त्रिया राजकारणात व समाजकारणात सहभागी होऊ लागल्या. महात्मा गांधींनी ब्रिटीशविरोधी दिलेल्या लढ्यात समाजातील महिलांचा लक्षणीय सहभाग होता.

समाजात स्त्रियांना सन्मानाने जीवन जगता यावे यासाठी त्यांच्याकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टिकोण मानवतावादी व उदारमतवादी असण्याची आवश्यकता महात्मा गांधीजी स्पष्ट करतात. स्त्रियांवर धर्म व समाजव्यवस्थेने लादलेल्या बंधनांसंदर्भात महात्मा गांधीजी म्हणतात की, "कायदा हा पुरूषांनी निर्माण केला आहे. स्वतःच ठरवुन घेतलेले हे काम करतांना पुरूषांनी न्यायबुध्दी आणि सद्सदविवेकबुध्दीचा वापर केला नाही. धर्मशास्त्राने स्त्रियांच्याबाबतीत अंगभुत आणि अपरिहार्य असे दोष मानुन त्यांच्यावर घातलेले निर्बंध दुर करण्यासाठी प्रयत्न केले पाहिजेत"[३] तत्कालिन

समाजव्यवस्थेने व धर्मशास्त्राने स्त्रियांना विविध सामाजिक व धार्मिक बंधनांमध्ये अडकवुन ठेवलेले होते. बालविवाह, सतीप्रथा, जरठकुमारी विवाह, विधवा विवाहास विरोध इ. विविध प्रथा-परंपरा स्त्रियांवर लादलेल्या होत्या. परंतु या प्रतिगामी प्रथा-परंपरांमुळे स्त्रियांना मानवतावादी न्याय्य हक्कांपासुन वंचित ठेवलेले होते. परंतु स्त्रियांवर लादलेले ही सर्व प्रथा-परंपरारूपी बंधने तोडुन त्यांना मालमत्ता, शिक्षण व वारसा हक्क मिळाला पाहीजे, असे महात्मा गांधीजींचे आग्रही मत होते.

"गांधीजींनी आपल्या देशातील तसेच विदेशातील महिलांमध्ये सन्मानाची भावना जागृत केली."[०४] तत्कालिन कुटूंब किंवा समाजात स्त्रियांना हिन लेखले जात होते. परंतु महात्मा गांधीजींनी स्त्रियांचा कौटूंबिक व सामाजिक दर्जा उंचावण्यासाठी केलेल्या कार्यामुळे केवळ भारतीयच नव्हे तर विदेशातील देशांतील महिलांमध्ये सन्मानाची भावना निर्माण झाली. "गांधीजींनी स्त्रियांचे प्रश्न सहानुभूतीने समजुन घेऊन देशसेवेमध्ये आपल्या भावनांचे उदात्तीकरण करण्याची त्यांना शिकवण दिली"[०५] स्त्रियांना विविध बंधनांमध्ये अडकवुन त्यांच्या भावनांचा व त्यांचा सामाजिक विकास नाकारणाऱ्या विविध प्रथा परंपरांचा गांधीजींनी विरोध केला.

तत्कालिन समाजव्यवस्थेत प्रचलित असणाऱ्या बुरखा व पडदा पध्दतीमुळे स्त्रियांच्या मानवी हक्कांवर गदा आणलेली होती. महात्मा गांधीजींनी स्त्रियांच्या या प्रथाविरोधात आवाज उठवुन स्त्रियांकडे मानवतावादी दृष्टिकोणातुन पाहण्याचा आग्रह धरला. यासंदर्भात महात्मा गांधीजी म्हणतात की "पावित्र्य हे काचेच्या घरात वाढणारे झाड नाही. ते बाहेरुन लादता येत नाही. त्याची वाढ अंत:करणातुन झाली पाहीजे. समोर उभ्या राहीलेल्या मोहाविरूध्द खंबीरपणे झगडण्याची ताकद नसेल तर त्याचे कवडीइतकेही मोल नाही. पुरूष जसे स्त्रियांना आपल्यावर विश्वास ठेवण्यास भाग पाडतात. तसाच आपल्या स्त्रियांवरही त्यांनी विश्वास ठेवला पाहीजे."[०६] तत्कालिन समाजव्यवस्थेने स्त्रियांना शिक्षणाचा मानवी हक्क नाकारल्यामुळे स्त्रियांचा विकासमार्ग पुर्णपणे कुंठीत झाला होता. स्त्रियांना पुरूषांच्या बरोबरीने शिक्षणाचा अधिकार असावा, यासंदर्भात महात्मा गांधीजी म्हणतात की, "पुर्ण अर्थाने स्वराज्य हवे असेल तर स्त्रियांना पुरूषांच्या बरोबरीचे स्थान देणे आवश्यक आहे."[०७] स्त्रीशिक्षणामुळे कुटूंबाचा विकास होईल यावर गांधीजींचा विश्वास होता. म्हणुनच शिक्षणाशिवाय स्त्री, समाज व राष्ट्राचा विकास होऊ शकत नाही, यावर गांधीजी ठाम होते.

"गांधीजींनी स्त्रियांना निर्भय होण्याची, असहाय स्त्रियांची सेवा करण्याची, आपली वैशिष्ट्ये सांभाळुन पुरूषांपेक्षा आपण कमी नाहीत यासाठी सातत्याने विचार मांडुन ते स्त्री वर्गावर ठसवण्याचा प्रयत्न केला."[०८] गांधीजींनी स्त्री-पुरूष समानतेचा स्विकार करतांना स्त्रियांमधील न्युनगंडाची भावना नष्ट करण्यासाठी सतत प्रयत्न केला. स्त्रियांनी आपले स्त्रित्व सांभाळुन पुरूषांच्या बरोबरीने कार्य करण्यासाठी महिलांना प्रोत्साहन दिले. महात्मा गांधीजींचे स्त्रियांविषयीचे मानवतावादी विचार स्त्रीजीवनास नवसंजीवनी प्राप्त करुन देणारे आहेत. स्त्रियांना स्वत:मधील न्युनत्वाची भावना झुगारुन देऊन आत्मसन्मानाने पुरूषांच्या बरोबरीचे स्थान प्राप्त करून देण्यासाठी गांधीजींचे विचार उपयुक्त आहेत. थोडक्यात तत्कालिन समाजव्यवस्थेने स्त्रियांना गुलामांसारखी वागणुक दिलेली होती. यामधुन स्त्रियांची मुक्तता करण्यासाठी इतर सुधारकांप्रमाणेच महात्मा गांधीजींचे स्त्रियांविषयीचे मानवतावादी विचार उपयुक्त ठरतात.

निष्कर्ष

१. महात्मा गांधीजींच्या स्त्रियांविषयीच्या मानवतावादी दृष्टिकोणामुळे स्त्रियांमध्ये आत्मसन्मानाची भावना निर्माण झाली.
२. महात्मा गांधीजींच्या स्त्रियांविषयीच्या मानवतावादी दृष्टिकोणामुळे स्त्रियांचा शैक्षणिक विकास झाला.
३. महिला सबलीकरणाबाबतचा महात्मा गांधीजींची भुमिका महत्वपूर्ण ठरली.
४. महात्मा गांधीजींच्या स्त्रियांविषयीच्या मानवतावादी दृष्टिकोणामुळे भारतीय लोकशाही अधिक सक्षम होण्यास मदत झाली.
५. महात्मा गांधीजींच्या स्त्री-पुरूष समानतेच्या विचारांचा प्रभाव वर्तमान काळात दिसुन येतो.
६. महात्मा गांधीजींच्या स्त्रियांविषयीच्या मानवतावादी दृष्टिकोणामुळे स्त्री-पुरूष समानता प्रस्थापित झाली.
७. महात्मा गांधीजींच्या स्त्रियांविषयीच्या मानवतावादी दृष्टिकोणामुळे स्त्रियांना त्यांच्या अंत:प्रेरणेची जाणीव करून दिली.

संदर्भसुची

१. पंडीत नलिनी, गांधी, पृष्ठ क्र.२२१
२. महात्मा, खंड-१, पृष्ठ क्र.-२७६
३. गांधी टू दि वुमन, पृष्ठ क्र.-१९
४. जावळे प्रा. अमर, काटे पाटील प्रा.भुषण (संपादक), लोकसेवक - (महात्मा गांधी आणि पंडीत नेहरू यांचे समग्र तत्वज्ञान), पृष्ठ क्र.-२००
५. उपरोक्त-०१, पृष्ठ क्र.-२२३
६. उपरोक्त-०३, पृष्ठ क्र.-२१४
७. पाटील डॉ.डी.आर.(संपादक), महात्मा गांधी विचार व समकालिन समाज, पृष्ठ क्र.-१०५
८. किता, पृष्ठ क्र.-१८

IMPACT FACTOR – 4.23
LangLit
ISSN 2349-5189
An International Peer-Reviewed Open Access Journal
UGC Approved Journal – Arts & Humanities – Sr. No. 6067

MAHESH DATTANI'S STAGE PLAYS: THE VOICE OF MARGINALISED

HEMANTKUMUAR D. PATIL
Head,
The Department of English,
Late Annasheb R.D.Deore
Arts and Science College,
Mhasadi, Dist- Dhule (Maharashtra)

ABSTRACT:

Mahesh Dattani (b.1956) is the Indian dramatist in English awarded by the Sahitya Akademi. His plays deal with the voice of marginalised people and their issues. Theatre is the passion of Dattani. His career as the playwrights begins as an actor on the stage and then director. Dattani's plays writing begin with Where There's A Will. He contributes stage plays, radio plays and screen plays in English. Dattani presents the picture gallery of the cross section of life and most of them are the stories of marginalised. His plays give voice to the injustice and evil practices in the society. He handles the issues from child abuse to homosexuality, which are the parts of our society, but taboo to discuss in public. Dattani gives voice to these issues on the stage to discuss openly.

Key Words: Gender Discrimination, Communal Disharmony, Homosexuality

Mahesh Dattani (b.1956) is the Indian dramatist in English awarded by the Sahitya Akademi. His plays are the voice of marginalised people and their issues. Theatre is the passion of Dattani. His career as the playwrights begins with as an actor on the stage. Dattani's play writing begins with *Where There's A Will*. It was a need for the Deccan Herald Theatre Festival. The first play gives confidence to Dattani and he opens cannon to depict the innovative themes which are considered as taboos in our society and even on the stage. He handles the marginalised themes. Before Dattani the Indian English stage was limited to the history, myth and purans. He enters in the world of theatre with the revolutionary themes like child abuse, gender discrimination, sexual identity, religious faith, communal tensions, feminine identity, gay and lesbian relationship. Dattani himself advocates his views on his plays. In the course of interview Dattani admitted:

> 'You can talk about feminism, because in a way that is accepted. But you can't talk about gay issues because that's not Indian, [that] doesn't happen here. You can't talk about a middle-class housewife fantasizing about having a sex life- that isn't Indian either-that's confrontational even if it is Indian.' By pulling taboo subjects out from under the rug and placing them on stage for public discussion, Dattani challenges the construction of 'India' and 'Indian' as they have traditionally been defined in modern

IMPACT FACTOR – 4.23 LangLit ISSN 2349-5189
An International Peer-Reviewed Open Access Journal
UGC Approved Journal – Arts & Humanities – Sr. No. 6067

> theatre. He encourages other playwrights to do the same: 'Our culture is so rich with tradition, and that's great advantage and a great disadvantage as well, because...we are living in the present and there are so many challenges facing us- you just have to cross road and you have issue,... I think it is very important for our country to spawn new playwrights... who reflect honestly and purely our lives, because... that is our contribution to the world.' (Mee 319)

According to Dattani his plays deal with "invisible issues". *Dance Like A Man* (1989) probes into a question that can man take dance as a profession? Jairaj, the central character of the play, suffers with this question from the beginning to the end. His father Amritlal does not like that his son would dance. Amritlal tells Ratna:

> A woman in man's world may be considered being progressive. But a man in woman's world is pathetic. (Dattani 427)

Amritlal hates dance and dance practice, so he does not allow the rehearsal of dance in his house. He says:

> *AMRITLAL. I want this din to stop. I want your guruji out. I have some important people coming and I want those musicians out before they arrive. (Dattani 413)*

According to Amritlal dance is not the profession of reputed person, whether it may be for a man or woman. It is inferior. He does not like that his daughter–in-law Ratna goes to Chennia Amma, a devdasi to learn the dance. In his views devdasis encourage prostitution. Ratna and Jairaj are the representatives of the marginalised. Jairaj has to struggle for his identity as a dancer. In fact Lord Shiva was the greatest male dancer. But the people like Amritlal will never understand this fact.

Tara (1990) deals with gender relationship, the most serious issue now a day in India. No doubt that Dattani's plays are base on the reality and *Tara* is the reality of the contemporary society. This is the twenty first century and most of us practicing the discrimination against girl child in our society. *Tara* is about conjoined twins, Tara and Chandan. Tara and Chandan had three legs as they were born as a Siamese twin. As per the clinical report the blood flow was toward Tara, it was natural that Tara would have got two legs after separation surgery but Bharati, Tara's mother and her grandfather manipulated the doctor and did the injustice with Tara. The separation surgery gave two legs to Chandan and one to Tara. The nature had done its job. Chandan's one leg had to remove because it became lifeless. Mee rightly commented on the play:

> Tara centre on emotional separation that grows between two conjoined twins following the discovery that their physical favour the boy (Chandan) over the girl (Tara), a feisty girl who isn't given opportunities given to her brother (although she may be smarter) eventually waste away and dies. (Mee 319)

Tara in the play represents the marginalised. Dattani also refers the evil practice of honour killing in the contemporary society. Roopa, one of the characters in the play narrates how the

Patel community would draw the infant girl in milk and creates the picture that the child chok with milk and die.

Final Solution (1993) is the best known play written by Mahesh Dattani. It deals with the issue of communal disharmony in India, especially between Hindu and Muslim. The play mix ups the historical incidents of partition and Rath Yatra. Ramanik Gandhi's house is the centre of the action. In the play there are Ramanik , his daughter Smita, wife Aruna and mother, Hardika and two Muslim boys Boby and Javed. There is communal tension outside due to the attack on the Rath Yatra. Aruna, Hardika and Hindu mob stand for Hindu ideology and on the contrary Boby, Javed and Muslim mob for Muslim ideology. Ramnik wants to amend the sin of his father by giving a job to Javed in his shop, because his father bought the shop from Muslim on the half price which was burnt in the riot of partition. The fact was that Ramnik's father was behind the burning the shop of Muslim.

Bravely Fought the Queen (1991) is a remarkable play by Dattani. It deals with the intricate relationship in the family and in the office. It is about the sex preferences and homosexuality, which is taboo in our society. The play is divided in three Acts, Act I 'The Women', Act II 'The Men' and Act III 'Free to All'. There are three couples in the play: Jiten and Dolly, Nitin and Alka, Sridhar and Lalitha. The women in the play are the representative of sufferer, frustrate and marginalised. Dolly was physically abused by Jatin when she was pregnant. Jatin is interested in sex with prostitute than his wife Dolly. Dolly does not complaint but finds a fascination for Kanhaiya, a cook and in thumri. On the other hand her sister is married with Nitin, a gay. She is physically and mentally unsatisfied. She finds solace in alcohol. The injustice to Dolly and Alka has done by their brother Praful. Praful has homosexual relations with Nitin, as Nitin is a gay and to continue that he sacrifices his sister Alka. Dolly bursts her anger at the end of the play:

> *DOLLY. At the hospital, you told them I fell down the stairs! Daksha was born- two months premature. With the cord around her neck! (Pause.) I saw her and I knew! I knew instantly! Your mother loved her more than was natural! Praful loved her. More than was natural. You love her. You love her more than Baaor Praful! Because you feel the most guilt!*

Dolly who is supposed to be as a meek character at the beginning of the play emerges as a strong one and fights against the injustice. Beena Agrawal rightly commented:

> *Both Alka and Dolly turn out to be confident, breaking of their barriers and sharing the common space or the centric force with their male counterparts. (Agrawal 58)*

Thirty Days in September (2001) presents the trauma of Shanta, the mother and Mala, a daughter. They are the true representatives of the marginalised and sufferer. The play discloses the evil side of the contemporary society. It is the criticism on the child abuse. Mala is physically exploited by her maternal uncle Vinay when she was a child. Whenever Mala complaints against it Shanta does not pay attention. Mala burst her anger:

> *MALA. I am not talking about a bad dream! I am talking about the time when Vinay would molest me. When I was seven. Then eight. Nine. Ten. Every vacation when we went to visit him or when he come to stay with us. You were*

IMPACT FACTOR – 4.23 LangLit ISSN 2349-5189
An International Peer-Reviewed Open Access Journal
UGC Approved Journal – Arts & Humanities – Sr. No. 6067

> *busy in wither pooja room or the kitchen. I would go to papa and cry. Before I could even tell him why I was crying he would tell me to go to you. You always fed me and- and you never said it but I knew what you were saying to me without words. That I should eat well and go sleep and the pain will go away. But it comes back. It didn't go away forever! (Dattani 25-26)*

Mala also blames her mother that she is the responsible for her father leaving them. She blames that Shata is a failure as a wife and a mother:

> *He left because of you. You didn't love him. The only reason you shares my room was because you didn't want to sleep with him. All night long I had to listen to your mumbling saying you didn't want him near you. You didn't want him touching you. You even moved that horrible picture of your god into my room saying he will protect us... I remember daddy's last words to me. You know what he said. He said to me 'I married a frozen women'. A frozen woman. So don't try to tell me that you were concerned about me by hiding the truth. The only truth you want to hide is your failure as a wife and a mother. (Dattani 35-36)*

Now Shanta cannot stop herself and reveals the agony of her mind that how her brother Vinay spoiled her life by seducing her when she was just six it was continued for ten years and it was not only for summer holidays. Her tongue was cut off. She could not shout for help and she could not speak a word about it. She became dumb. It is really pathetic. Mala understands the plight of her mother and begs for forgiveness:

> *It's not your fault mother. Just as it wasn't my fault. Please tell me that you've forgiven me for blaming you. Please tell me that ... I know you will, mother. I know you have. (Dattani 58)*

There are so many Malas and Shantas around us whose voices are mute against the physical and psychological exploitations. Dattani gives voice to this evil dark side of human life in the play.

Where There's A Will is a domestic play. It is story of Hasmukh Mehta, a garment business tycoon. The play has various facets. One of the angles is the feminist. There are three women in the play: Sonal, wife of Hasmukh, Kiran, secretary cum mistress of Hasmukh and Priti, wife of Ajit, Hasmukh'a son. All three women are marginalised and Hasmukh is the centre for them. Sonal is typical Indian housewife who loves her son more than her husband and blames her husband every time. She is so simple, that she never doubts about her husband's illicit relationship with Kiran. She knows the fact after the death of Hasmukh. On the contrary Kiran begins to work as a secretary of Hasmukh and then mistress. She becomes the controller of Hasmukha's life and business. She says:

> *He depended on me for everything. He thought he was the decision maker. But I was. He wanted me to run his life. Like his father had. (Pause.) Husmukh isn't really want a mistress. He wanted a father. He saw in me a woman who would father him! (Laughs. Hasmukh cringe at her laughter.) Men never really grow up! (Dattani 510)*

IMPACT FACTOR - 4.23 LangLit ISSN 2349-5189
An International Peer-Reviewed Open Access Journal
UGC Approved Journal - Arts & Humanities - Sr. No. 6067

Kiran at the beginning of the play is marginalised but in the second half of the play becomes the centre of power. She is the trustee of Hasmukh Mehata's trust and the property. The play deals with the theme of patriarchal family system. Hasmukh Mehata rules over the family when he is alive and continues through his will even after his death. The play shows how the head of the family is at the centre and other people are at the margine.

In short, Dattani presentes the picture gallery of the cross section of life and most of them are the stories of marginalised. His plays give voice to the injustice and evil practices in the society. He handles the issues from child abuse to homosexuality, which are the parts of our society, but taboo to discuss in public. Dattani gives voice to these issues on the stage to discuss openly.

REFERENCES

1. Agrawal, Beena. *Mahesh Dattani's Plays A New Horizon in Indian Theatre*. Jaipur: Book Enclave, 2015
2. Dattani, Mahesh. *Collected Plays* New Delhi: Penguin Books, 2000
3. --- . *Collected Plays* Volume Two New Delhi: Penguin Books, 2005
4. Mee, Erin. "A Note on the Play." *Tara. Collected Plays*. New Delhi: Penguin Books, 2005

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 3.009, (GIF) -0.676 (2013)
Special Issue 40 : Globalization
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
February 2018

Cooperative Principle in Mahesh Dattani's Stage Plays : 'A Stylistic Approach'

Hemantkumar Patil
Department of English,
Late Annasaheb R. D. Deore Arts and Science College,
Mhasadi, Tal- Sakri, (Dhule)

Abstract:

In compare to poetry and fictional prose, play texts have in general received relatively little attention from both 20th century literary critics and stylisticians. Any play can be interpreted on the two major categories: the first is based on the knowledge of literary, linguistic and cultural convention of that particular time; the second is based on the knowledge such as that of empirical laws. Paul Grice provides an interpretative model. That model explains how we draw inference from conversation. According to Grice the conversation-as far as the exchange of information is concerned- is a cooperative endeavour. He further states that conversation proceeds due to the underlying assumption. Grice states that assumption as an imperative. He calls it as 'Co-operative Principal'. From the Co-operative Principle he derives a series of 'maxims': the maxim of quantity, the maxim of quality, the maxim of relation and the maxim of manner. These maxims are not rules for conversation in any sense. Sometimes we observe the maxims casually, we do fail to observe them intentionally for variety of reasons Grice calls it a way of generating meaning an 'implicature.' The other reasons to violate the maxim are to mislead to opt out and to avoid clashes with another maxim.

Dattanis uses colloquial language, so the conversations in his plays are interesting and natural. In his plays maxims are sometimes followed and sometimes do not observe by the characters to implicate the meaning. Cooperative principle and maxims helps to extract the meaning in Dtani's plays.

Key Words: Cooperative Principal, Maxim.

In compare to poetry and fictional prose, play texts have in general received relatively little attention from both 20th century literary critics and stylisticians. Any play can be interpreted on the two major categories: the first is based on the knowledge of literary, linguistic and cultural convention of that particular time; the second is based on the knowledge such as that of empirical laws. Paul Grice provides an interpretative model. That model explains how we draw inference from conversation. According to Grice the conversation-as far as the exchange of information is concerned- is a cooperative endeavour. He further states that conversation proceeds due to the underlying assumption. Grice states that assumption as an imperative. He calls it as 'Co-operative Principal'. Marilyn M. Cooper quotes Grice's statement about Co-operative principle, "Make your conversational contribution such as is required, at the stage at which it occurs by the accepted purpose or direction of the talk exchange in which you are engaged." (57)

From the Co-operative Principle he derives a series of 'maxims': the maxim of quantity (contribution as informative and not too much or too little), the maxim of quality (Do not say what you believe to be false. Or inadequate evidence), the maxim of relation (Be relevant) and the maxim of manner (Avoid obscurity of expression, ambiguity and unnecessary prolixity). These maxims are not rules for conversation in any sense. Sometimes we observe the maxims

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 40 : Globalization
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
February 2018

casually, we do fail to observe them intentionally for variety of reasons Grice calls it a way of generating meaning an 'implicature.' The other reasons to violate the maxim are to mislead to opt out and to avoid clashes with another maxim.

In Mahesh Dattani's plays these maxims are sometimes followed and sometimes do not observe by the characters to implicate the meaning. In the play *Where There's a Will* Hasmukh Mehta comments on his son Ajit and do not adhere to the quality of maxim.

HASMUKH. The company needs his talent like I need another heart attack. And as for his blood . . . well, its my blood. Only younger. Ajit! (Dattani *CP* 457)

In the above statement Hasmukh is irritated by his son Ajit and in disappointment he is making a false statement about Ajit which is ironic one. The implicated meaning is that Ajit is half-assed, incompetent son of Hasmukh and will cause to heart attack to Hasmukh.

In another example Preeti breaks the maxim of quantity.

AJIT. Where's mummy?

PREETI. Still in the kitchen. Making salad and setting the halwa, both at the same time. (Dattani *CP* 462)

In fact Ajit's question is very simple and it's need simple answer 'in the kitchen' but Preeti says more than needed because she wants to say something indirectly. She has envy with her mother-in-law. According to Preeti, her mother-in-law makes show that she loves Ajit more than her daughter-in-law Preeti loves her husband Ajit.

The maxim of relevance is not adhered to by a speaker when he does not provide relevant answer. In the play *Dance Like A Man* following conversation between Ratna and Amritlal proves that Ratna flouts the relevance maxim;

AMRITLAL. Where were you yesterday?

RATNA. I really must get back...

AMRITLAL. Where were you the whole yesterday?

RATNA. I told you where I was going.

AMRITLAL. But where did you go instead?

RATNA.I don't know what do you mean. (Dattani *CP* 418)

In the above conversation Amritlal askes question thrice to Ratna because he already knows the fact where Ratna was gone yesterday. He just wants a confirmation from Ratna, but Ratna is stubborn and answers the irrelevantly to the questions of Amritlal. Ratna goes every Monday to Chennai Amma for the practice of classical dance. She tells the lie to Amritlal that she goes to Shiva temple on every Monday. To hide her secretes she answered the irrelevantly.

In the play *Seven Steps Around the Fire* there is the best example of non-observance maxim of manners and quality. It is blended example of both the maxim: quality and manner.

SURESH. Your father called.

UMA. *(stir her cup)* When?

SURESH. Yesterday some time I can't remember when. He said somting about money. *(Puts down paper)* Why do you need so much money?

UMA. I don't. It's for something else. I have it all with me right here in my bag *(picks up bag and unzips it.)* See . . . I was bit concerned about Subbu's wedding present. After all, my father knows the Sharmas quite well. And so do you and your parents. *(Zip up her bag.)* So I thought they might appreciate a Persian rug. (Dattani *CP* 33)

It is true that Uma borrows money from her father, she is unaware that her father would inform to her husband, Suresh. When Suresh inquires her about the money, she gives ambiguous and false answer. She has borrowed money from her father with the reason to buy wedding present for Mr. Sharma's son. In fact she wants to give that money to Champa, the eunuch and wants to know the secret behind the murder of Kamla, the eunuch. She wants to keep it secret. That is why, she flouts the maxims.

In most of the cases the maxims are followed by the characters. For example in the play *On a Muggy Night in Mumbai* Deepali and Kamlesh admits that they are homosexuals:

DEEPALI. If you were a woman, we would be in love.

KAMLESH. If you were a man, we would be in love.

DEEPALI. If we were heterosexual, we would be married. (Dattani *CP* 65)

The above conversation contributes as an informative to the audience that Deepali and Kamlesh are homosexual they likes each other but could not love each other as they are homosexuals and from the opposite sex. It also provides the information that according to the social custom only heterosexuals can marry but not homosexuals. This conversation observes the maxim of quantity.

In conclusion, Dattani deals with the colloquial language in his plays. The conversations in his plays are very natural one, most of the time, the conversations between or among characters does follow the cooperative principle or sometimes the conversations does not follow. The use of maxim in conversation is not a rule but really they help to generating the meaning in Dattani's plays.

Works Cited:

1. Austin, J.L *How to Do Things with Words*: Oxford: 1962 London. Print.
2. Ayckbourn, A. "Between Mouthfuls" *Confusions: Five Inter-Linked One Act Plays*, London: Samuel French. 1977 Print.
3. Bennison, Niel. "Accessing character through conversation", *Exploring the Language of Drama* ed. Culper Jhonathan, Short Mike and Peter Verdonk, New York: Routledge 1998.
4. Boulton, Marjorie. *The Anatomy of Drama*. New Delhi: Kalyani Publishers, 1979. Print.
5. Chaudhari, Asha Kuthari. *Mahesh Dattani*. New Delhi: Foundation Books Pvt. Ltd. 2005. Print.
6. Cooper, Marilyn M. "Convention and The Taming of the Shrew" *Exploring the Language of Drama* ed. Culper Jhonathan, Short Mike and Peter Verdonk, New York: Routledge 1998.
7. Culpeper, Jonathan. "Impoliteness in dramatic dialogue" *Exploring the Language of Drama* ed. Culper Jhonathan, Short Mike and Peter Verdonk, New York: Routledge 1998.
8. Das, Bijay Kumar. *Forms and Meaning in Mahesh Dattani's Plays*. Delhi: Atlantic Publisher and Distributors (P) Ltd. Print
9. Dattani, Mahesh. *Collected Plays*. New Delhi: Penguin Books India, 2000. Print
10. ---. *Collected Plays* Vol. 2, New Delhi: Penguin Books India, 2005. Print.
11. Herman, Vimala. "Turn Management in drama" *Exploring the Language of Drama* ed. Culper Jhonathan, Short Mike and Peter Verdonk, New York: Routledge 1998.

IMPACT FACTOR – 4.23 ISSN 2349-5189

LangLit

An International Peer-Reviewed Open Access Journal

UGC Approved Journal – Arts & Humanities – Sr. No. 49124

PATRIARCHY IN MAHESH DATTANI'S STAGE PLAYS

HEMANTKUMAR PATIL
Head, Department of English
Late Annasaheb R.D.Deore
Arts and Science College, Mhasadi
Tal- Sakri, Dist – Dhule 424304

ABSTRACT:

Mahesh Dattani (b.7August 1956) is well-known for his stage production, radio plays and screen plays. Thematically his plays bring Indian English drama into the present time. His dramatic vision and skill transformed the face of Indian English Theatre. Plays of Dattani are the testimonial of different tone, temperament and treatment. His plays are the amalgamation of socio-political, emotional, psychological, and physiological issues. His plays are staged in India and abroad, received public and critical acclaim. Patriarchy is one of Dattani's themes in the plays: Where There's A Will, Final Solution, Tara, Dance Like A Man, , Seven Steps Around Fire, and Bravely Fought the Queen. Patriarchy is inseparable from the Indian society and culture. Patriarchy is not only present in the domestic level, but it is everywhere, can be find at the work places, in religion, in the politics and so on. Dattani's plays are the representative voices of the patriarchal victims. He focuses on the untold stories of the society and his plays are highlighted the issue when we talk about the woman empowerment.

Key Words: Patriarchy, Empowerment, Marginalised, Domestic

Mahesh Dattani (b.7August 1956) is well-known for his stage production, radio plays and screen plays. Thematically his plays bring Indian English drama into present time. His dramatic vision and skill transformed the face of Indian English Theatre. The plays of Dattani are the testimonial of different tone, temperament and treatment. His plays are the amalgamation of socio-political, emotional, psychological, and physiological issues. His plays are staged in India and abroad, received public and critical acclaim. Patriarchy is one of Dattani's themes in the plays: *Where There's A Will*, *Final Solution*, *Tara*, *Dance Like A Man*, , *Seven Steps Around Fire*, and *Bravely Fought the Queen*. Patriarchy is inseparable from the Indian society. Patriarchy is not only present in the domestic level, but it is everywhere, can be find in the offices, in the politics. Wikipedia rightly and aptly explains the word patriarchy:

> *Patriarchy is a social system in which males hold primary power and predominate in roles of political leadership, moral authority, social privilege and control of property. In the domain of the family, fathers or father-figures hold authority over women and children. (Wikipedia)*

IMPACT FACTOR – 4.23 LangLit ISSN 2349-5189
An International Peer-Reviewed Open Access Journal
UGC Approved Journal – Arts & Humanities – Sr. No. 49124

Patriarchal code is the inseparable part of the Indian culture and life, which is rampant since ages. In Indian context patriarchal system suppresses the marginalized in the family or in the society, the marginalised may be women, children or any group or class of the people. Slviya Walby in her book, *Theorizing Patriarchy* calls it "a system of social structures and practices in which men dominate, oppress and exploit women." (Walby 30)

Dattani's very first play *Where There's A Will* deals with the theme of patriarch. Hasmukh Mehata is at the centre and other members are at the marginalised position. Hasmukh Mehata is the garment tycoon of the city. He earned name and fame by hard work. His word is the power and rule in the business and at home whether it may be right or wrong, it does not matter. He follows the path of his father. His father was the role model for his life and he expects this from his son Ajit, as per pedigree. The play begins with the verbal confrontation between Ajit and his father Hasmukh. Ajit, the only son, is disliked by his father:

> *HASMUKH. That was an even bigger mistake. What makes it worse is knowing that I actually prayed to get him. Oh God! I regret it all. Please let him just drop dead. No, no. What a terrible thing to say about one's own son. I take it back. Dear god, don't let him drop dead. Just turn him into nice vegetable so he won't be in my way. Ever since he entered my factory, he has been in my way.(Dattani Collected Plays 456)*

Hasmukh was brought up under patriarchal code, that is under the direction of his father and he expects the same from Ajit. He compares himself with Ajit:

> *HASMUKH. (goes to his bedroom and talks to the audience as he removes his safari suit and changes into kurta-payjama). It was wrong on our part to get married at such a young age. We should have waited still he grew up. Till he is forty-five? What will he be like when he is forty-five? I am forty-five and sense to learn from my father. (Putting away his clothes in a cupboard.) Now he was a hard worker, my father. He started his own industry when he came to city...Within no time we were running a very successful export house. Mehta Exports. And then another- Ajit Exports. My wife insisted I name it after him. Today, I, Hasmukh Mehta, am one of the richest men in the city. All by own efforts. Forty- five years old and I am a success in capital letters. Twenty-three years old and he is on the road to failure, in bold capital letters! At this age I was a mature responsible man, not eating my father's head and nibbling at papads! (Comes down to the living room.) (Dattani Collected Plays 463-464)*

Such dialogues are very common in Indian patriarchal families. Every father is worried about his son that he has done better but his children will not do that. The difference between Hasmukh and his son, Ajit is due to generation gap. Hasmukh imposes his desire on his son. Ajit does not have any free hand to work. Bishun Kumar rightly pens about Hasmukh:

> *Dattani reveals the hollowness of Hasmukh's personality through employment of techniques of asides. In his speeches, Hasmukh unconsciously uses the word 'father' frequently though to express proud of him but the fact is he himself is the shadow of his father. (25)*

Besides, Hasmuhk Mehata is dissatisfied with his wife, Sonal. According to him, his wife is "a good for nothing", "As good as mud" (473). So he enjoys sex with his mistress Kiran

Jhaveri, who works in his company. Hasmukh is also dissatisfied with his daughter-in-law, Preeti. He calls her "charming, graceful and sly as a snake" (456). He thinks that his daughter-in-law Preeti is married to Ajit only for property. The play shows intricate family relationship of Mehata family. Sita Raina rightly commented on the play:

> *Where There's a Will has several interesting aspects. Mahesh described it as the exorcism of the patriarchal code. Women- be it daughter-in-law, wife or mistress-are dependent on men and this play shows what happens when they are pushed to the edge. What interested me particularly was its philosophical twist. To be the watcher of one's self is to make intelligent changes in this life. In Where There's a Will, has control over his family through his money and forgoes an opportunity to improve his interpersonal relationship. As most of us do. Consequently, when he became the watcher of his actions, he perceives that his desire for control has led him to be the victim of his own machinations unlike Kiran who uses power play to essentially improve her relationships. (Collected Plays 451)*

The interesting fact of the play *Where There's A Will* is that Hasmukh Metha was patriarchal and dominating when he was alive, but he continues his control over family even after his death through his will. Before his death, Hasmukh Mehat makes the will and founds a trust, Hasmukh Mehta Charitable Trust. He donated all his property, finance, shares to the trust. Kiran Jhaveri, his mistress is the trustee of the trust. Hasmukh compels his family members to live as per his desire. Ajit and Sonal will get a regular allowance from the trust. He lays down the conditions for his family members in the will. Ajit and Sonal explain about the will on the phone in dismay to Minal:

> *AJIT. We also continue staying in this house. (Listens.) What will become of the money? It stays in the trust, till I'm forty-five years old! (Pause.) Yes, you heard right. The trust will be dissolved when I, Sri Ajit Mehata, turn forty-five! Then I can do what I want with the money, if I'm still capable of doing anything with it!*
> *SONAL. It wouldn't have been so bad if it weren't for the terms and conditions...*
> *AJIT. Oh god! He's making us suffer!*
> *SONAL. You should read some of these terms! Aju has to attend office every day at nine a.m. and can only leave at six p.m. He even has to have his lunch there.*
> *AJIT. Imagine! He specified all that in his will. It also mentions that no new business projects of mine should be sanctioned!*
> *SONAL. And if we don't go by these terms and conditions, the trust will donate its funds to various charities. Charities approved and mentioned by him, of course! (Dattani Collected Plays 484,485)*

As regards, the play deals with the protagonist's dominance before his death and even after his death. Other characters like Sonal and Ajit become the victims of patriarchal dictatorship of Hasmukh Mehta. Dr. Reddy comments on the play, *Where There's A Will*:

> *As regards male dominance, the play reflects on the intricacies of patriarchal code where women are destined to be in peripheral position. Neither education nor economic independence would help them gain their dues unlace the male ego undergoes a complete change and transformation.(68)*

Dance Like A Man is another play of Mahesh Dattani which reflects the intricacies of patriarchal code. Ratna and Jairaj are the classical dancers in the play. They love dance by heart. Jairaj practices dance against the will of his father and also allows his wife Ratna to dance. Jairaj and Ratna select dance as a profession which is disliked by Amritlal, Jairaj's father. Amritlal from the very beginning opposes the dance practice of Jairaj. In Amritlal's view dance does not give income and he thinks that Ratna forces to Jairaj to dance. He says:

> *AMRITLAL. I have always allowed you to do what you have wanted to do. But there comes a time when you have to do what is expected of you. Why must you dance? It doesn't give you any income. Is it because of your wife? Is she forcing you to dance? (Dattani Collected Plays 415)*

In the patriarchal system the dominant tries to control each and every action of the dependant. In the present play Jairaj and Ranta are the dependants on Amritlal. Amritlal not only tries to control the life of his son Jairaj, but the life of his daughter-in-law Ratna. He restricts Ratna to learn dance from Chennai amma because Chennai amma is a devdasi and according to Amritlal devdasi's are prostitute, and his daughter-in-law dances in the courtyard of a prostitute which is disgusting for him. The dialogues between Ratna and Amritlal show how Amritlal is dominating with patriarchal authority:

> *AMRITLAL. The sound of your bells coming from the courtyard of a prostitute.*
> *RATNA. She is seventy-five years old.*
> *AMRITLAL. And people peer over her walls to see my daughter- in -law dancing in her courtyard.*
> *RATNA. Yes. Dancing the divine dance of Shiva and Parvati.*
> *AMRITLAL. And you feel what you are doing is right?*
> *RATNA. Yes. My husband knows where I go and I have his permission.*
> *AMRITLAL. Your husband happens to be my son. And you are both under my care. It is my permission that you should ask for. (Dattani Collected Plays 420)*

The life of Ratna and Jairaj is in the hands of Amritlal. Amritlal hates dance and the persons associated with the dance. On the contrary, dance is the passion for Ratna and Jairaj. Amritlal doesn't like the long hair of dance Guruji and the way of walking. In addition to that Ratna informs Amritlal that Jairaj is planning to grow his hair long to enhance his abhinaya which irritates Amritlal, he says:

> *AMRITLAL. Tell him that if he grows his hair even an inch longer, I will shave his head and throw him on the road. (Dattani Collected Plays 418)*

Amritlal explains to Ratna his inner view about dance and that is why, he would not allow his son to dance:

> *AMRITLAL. A woman in man's world may be considered as being progressive. But a man in a woman's world is pathetic. (Dattani Collected Plays 427)*

It is the tradition that male dancer is not prestigious and Amritlal supposes himself from the respectable class. Bina Biswas rightly commented on it:

IMPACT FACTOR – 4.23 LangLit ISSN 2349-5189
An International Peer-Reviewed Open Access Journal
UGC Approved Journal – Arts & Humanities – Sr. No. 49124

The conflict in the life of Jairaj with his father is a conflict of Indian sensibility and progressive ideology, social expectations and individual choice. The traditional bondage of Amritlal doesn't permit Jairaj to exercise his own will. (Biswas 79)

In the play *Dance Like A Man* Amritlal is the representative of patriarchal authority. To squash Jairaj from dance practice becomes the life motto of Amritlal, who manages conspiracy with his daughter-in-law Ratna to avoid Jairaj from dance.

The play *Final Solution* deals with issue of social unrest, but it has also patriarchal touch. Daksh, a mother to Ramnk Gandhi is married to Hari at the age of fourteen. She comes to her husband's house that is Hari's house on her fifteenth birthday. Her name is changed by her in-laws so as Hardika to match with Hari. She becomes typical house wife and her education is also choked. She has a dream to be a singer like Noor Jehan. Hari's family is against her singing film songs. Hari's parents once hear her humming a love song and from the next day her singing is stopped. Besides, Hari and his family force Daksha not to go and eat at Zarina, the best Muslim friend of Daksha. In Daksha's words:

> *DAKSHA. (as if to Hari). No. What are you saying. Hari? It is not true not true! Kanta is lying. She lied to you! I did not touch their food! (Recoils as if she has been hit.) Ah! Don't hit me! Stop that! Stop it! All right. I didn't eat anything! Please leave me alone. (Crying) Please! Stop! (Lies on the floor, sobbing.) (Dattani Collected Plays 222)*

In the patriarchal social system the marginalised have to obey otherwise they have to suffer or are tortured by the authority. The patriarchal system in the society develops and practises due to the religious beliefs, social custom and mostly because of dependents of the marginalised.

Tara deals with the burning issue of the twentieth and twentieth first centuries, that is gender discrimination, but patriarchy is the undercurrent issue of the play. Mr. Patel, the father of Chandan and Tara, decides about Chandan and his future education. In fact Chandant doesn't want to leave Tara, his sister:

> *PATEL: I am disappointed in you. From now on you are coming to office with me. I can't see you rotting at home!*
> *CHANDAN. I don't want to go to the office!*
> *PATEL. You will come with me to the office until your college starts.*
> *CHANDAN. I don't want to go to college!(Fighting his tears) Not without Tara! If she is going in for surgery, I will miss a year too!*
> *PATEL. You will not. I won't allow it. (Dattani Collected Plays 351)*

Mr. Patel controls over all the activities of Chandan and Tara, like when they have to go to hospital. He doesn't allow Bharti to take decisions about their children. Tara aptly remarks in the play about the patriarchal social system in India, as men go outside for the business and women have to look after household work. Mr. Patel forces Chandan to come to the office with him. When Chandan insists to take Tara to the office, Mr. Patel forcefully denies. Tara says to Roopa:

IMPACT FACTOR – 4.23 LangLit ISSN 2349-5189
An International Peer-Reviewed Open Access Journal
UGC Approved Journal – Arts & Humanities – Sr. No. 49124

> *TARA: Not at all. The men in the house were deciding on whether they were going to go hunting while the women looked after the cave. (Dattani Collected Plays 328)*

It is found that from the ancient period the patriarchal code system is rampant in the society.

In *Bravely Fought the Queen* Mahesh Dattani tries to expose the secondary position of women in the patriarchal society. There are four women in the play: Baa, mother of Nitin and Jitin; Dolly, wife of Nitin; Alka wife of Jitin and Lalitha, wife of Sridhar. All the women in the play are the victims of patriarchal code of the contemporary society. Baa suffers from her husband. He was dark in colour and Baa was fair, so Baa disliked him. He used to beat Baa. The same is Dolly's fate; she is also beaten by her husband Nitin, when she was pregnant. Dolly is ignored by her husband; she never complains but finds solace in the thumari and romance with the cook Kanhaiya. Alka's life is a grim tragedy because her husband Jitin is a homosexual so she drowns her sorrows in alcohol. The present play clearly depicts the plight of women characters in the play. The men in the play do not care for women. Women are suppressed, but at last Dolly raises her voice and blames Nitin for everthing. Nitin realizes his mistake and blames Baa for what has happened.

Jagdishwari and Dr. G. Baskaran rightly commented on the play:

> *Dattani has staged the fabulous play Bravely fought the Queen to let the people know that how one should not lead one's life. When the society understands how not to live, then automatically they will come to know how to make their family and married life a meaningful one with the presence of woman. This play stands as a testimony to the fact that the male must give respect and understand the feelings and emotions of women and do not create any sort of social restrictions for them and not force them to lead merely a semblance of life. Women oppression is not only found in lower class but also in the rich families. Women are trapped by birth. She is traditionally bound, organised and manipulated by patriarchy in all ages. This play is the best example (68)*

Actually, *Seven Steps Around the Fire* deals with the issue of hijra in the broad sense, but the play has also a patriarchal touch. Uma, one of the characters in the play, is a wife of Suresh Rao, a police officer, daughter of Vice Chancellor of Bangalore University. She is a teacher and interested in the sociological research on the hijra community. For her research Uma meets Anarkali, a hijra who is in the police lock up in allegation of Kamla's murder and her interest increases in the murder mystery of Kamla, the hijra. She tries to expose the mystery about the murder of Kamla. Her husband does not like her meeting with hijras. Hence he warns her:

> *SURESH. Look, it is one thing that I am allowing you to go through these cases for your thesis, but don't feel any compassion for them. They will take advantage . . . (Holding the nightie out for her to wear.) Keep your soft heart for me. (Dattani Collected plays II 238)*

Uma wants money to give to Champa as the bail amount for Anarkali, but being in the dictatorship of her husband, she cannot demand money from Suresh. She demands it from her father. She lies to her father; she gives the reason that she has to buy a wedding present for

Subbu, the minister's son. She even instructs Munswamy not to tell Suresh about where she goes and whom she meets. It is interesting fact that Uma is highly educated and working as a professor, but leads the life under the patriarchal power of her father and her husband.

In conclusion, Dattani's plays are the representative voices of the patriarchal victims. He focuses on the untold stories of the society and his plays are highlighting when we talk about the woman empowerment. Characters like Aju, Sonal, Jairaj, Dolly, Alka, Bharati, Hardika, etc suppress under the patriarchal power of the society, but the characters like Kiran Jhavery, Ratna seem to be rebellions and attempt to prove their separate identity. Dattani deals with urban society, where the shackles of patriarchy are broken now a day, he does not present the issues of rural India in his plays, where the reality and picture both are worst.

REFERENCES

1. Agrawal Beena, *Mahesh Dattani's Plays A New Horizon in Indian Theatre*. Jaipur: Book Enclave, 2015. Print
2. Dattani, Mahesh. *Collected Plays*. New Delhi: Penguin Books, 2000.Print
3. Dattani, Mahesh. *Collected Plays Volume Two*. New Delhi: Penguin Books, 2005.Print
4. Jageshwari and Baskaran, *Feminism in Mahesh Dattani's Play Bravely Fought the Queen*, Language in India, www.languageinindia.com, ISSN 1930-2940, 14-ugust 2014.Online.
5. Kumar, Bishun. "Postmodernism in Dattani's *Where There is's A Will*" *Mahesh Dattani themes, Technique and Issues*, Ed.Bishun Kumar, Neha Arora,New Delhi, Atlantic Publisher and Distributors (P) Ltd.2016 Print
6. Reddy, T.V. Surendranatha. "Patriarchy and Gender in Mahesh Dattani's Plays." *International Journal on Studies in English Language and Literature* .2(2014):67-70. Online.
7. Walby, Sylviya. *Theorising Patriarchy*. Oxford: Basil Blackwell, 1990. Print.
8. Wikipedia. *Patriarchy* www.wikepedia.com/patriarchy . Web. 6 May 2017.

September - 2017

E-ISSN: 2321-4953

IRFA's UNIRESEARCH

Multidisciplinary International E-Research Journal

Vol.- IX

Issue - III

Indexed in DRJI & Indian Citation Index *Double Blind Peer Reviewed Journal*

UGC Approved List No. 63005

Cosmos Impact Factor - 3.020 [2015]

हिंदी भाषा एवं साहित्य संशोधन विशेषांक – भाग ३

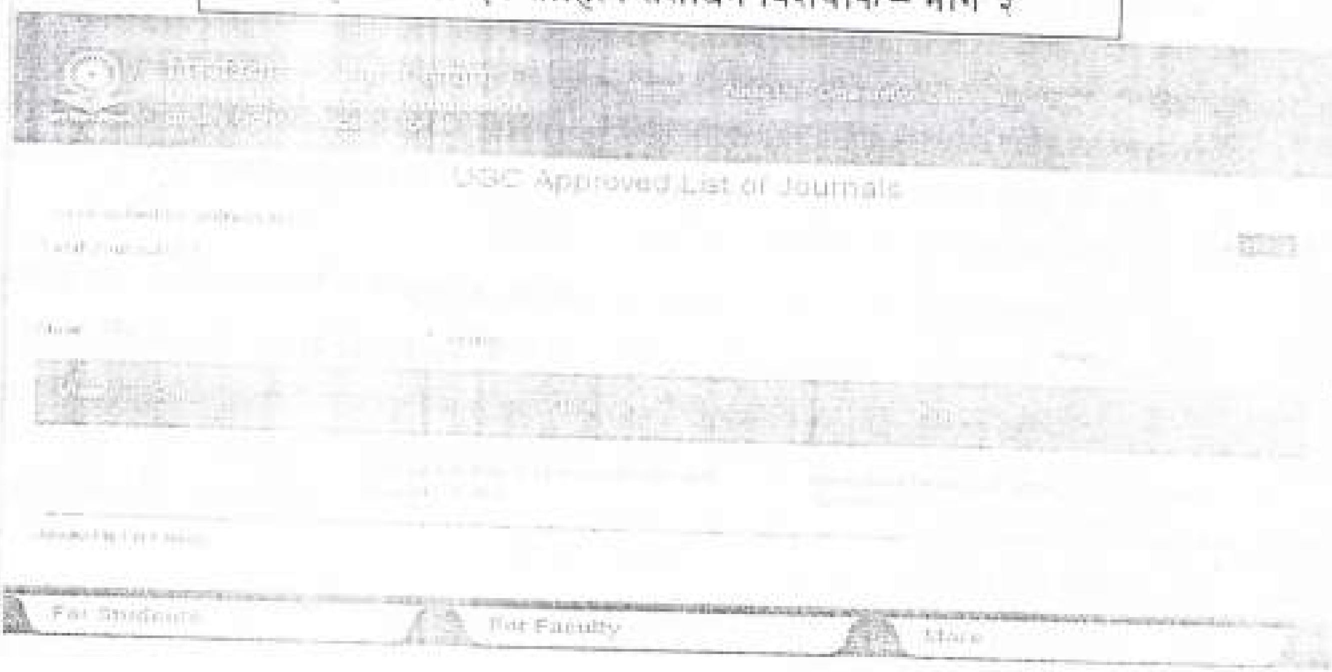

Guest Editor

Dr. Gajanan [illegible]

Asst. Professor [illegible] Hindi

Baliram Patil Arts, Science &
Commerce College, Kinwat (Nanded)

Chief Editor:

Dr. Dhanraj T. Dhangar,

Asst. Professor, Dept. of Marathi

M.G.V.'s Arts & Commerce College, Yeola,
Nashik [M. S.] India.

Swatidhan International Publications

'Uniresearch'- International Multidisciplinary E-Research Journal
हिंदी भाषा एवं साहित्य संशोधन विशेषांक भाग - ३
UGC Approved List No. 63005 | Impact Factor - 3.020
ISSN 2321-4953
September – 2017
Vol. 9 Issue. 3

दिनकर और कुसुमाग्रज के काव्य में अभिव्यक्त राष्ट्रीय भावना का अनुशीलन (तुलनात्मक अध्ययन)

प्रा. डॉ. वनिता त्र्यंबक पवार
हिंदी विभागाध्यक्ष,
स्वर्गीय अण्णासाहेब आर. डी. देवरे
कला एवं विज्ञान महाविद्यालय, म्हसदी
तह.- साक्री, जि.- धुलियाँ.
चलभाष : ९४२३५२३७६०

प्रस्तावना :

दिनकर हिंदी के और कुसुमाग्रज मराठी के सर्वश्रेष्ठ कवि हैं। इन दोनों की रचनाओं में भारतीय जनता को स्वतंत्रता के लिए मर मिटने की भावना को वाणी मिली है, बलिदान की भावना को नविन चेतना मिली है। देश के लिए शहिद होनेवाले देशभक्तों के प्रती श्रध्दांजली समर्पित करना इन दो कवियों के काव्य का मुख्य प्रयोजन है। इसी कारण यह कवि राष्ट्रीय कवि के रूप में प्रसिध्द है। इन दो महाकवियों की कृतियों में अभिव्यक्त राष्ट्रीय भावना का अनुशिलन प्रस्तुत किया है। दोनो ने व्यक्तिगत भावनाओंसे अधिक राष्ट्रीय भावनाओं को ही काव्य में ध्वनित किया है। इन दो कवियों की समग्र कृतियो मे युग का प्रतिबिंब है। दिनकर और कुसुमाग्रज अपने समय की दुख:द स्थितियों से उदासीन नहीं रह रह सके। अंग्रेजी शासन ने इन दोनों कवियों को ऐसा उव्देलित किया कि उनकी समस्त काव्य चेतना राष्ट्रीयता की ओर मुड़ गयी। दिनकर ने तो स्वीकार किया है... "राष्ट्रीयता मेरे भीतर नहीं जनमी, उसने बाहर से आकर मुझे आक्रांत किया।"१

राष्ट्रीय कविता का विश्लेषण करते हुए एक स्थान पर माखनलाल चतुर्वेदी ने लिखा है, "राष्ट्रीय कविता क्या है? राष्ट्रीय कविता केवल खुन, फाँसी, हथकड़ी, बेड़ियों की कविता नहीं है। राष्ट्र की प्रत्येक चीज पवित्र है, गौरव की वस्तु है। राष्ट्र को मैं महान विशाल मानता हूँ। उसे मैं समस्त भूतकाल से लेकर भविष्यकाल की नाप से नापता हूँ। ऐसे ही सनातन राष्ट्रवाणी है। राष्ट्रीय कविता घुंघरू बाँधकर ही मनोरंजन नहीं करती या मधुर आलापों से माधव का गायन ही नहीं करती, किंतु वह युध्द के प्रभावकाल में लंकाकांड का भीषण रूप भी धारण कर लेती है और सैनिकों को बलिपथ पर आमंत्रित करती है।"२

उपर्युक्त आधारोंपर राष्ट्रीय कविता को निम्नलिखित शिर्षकों के अंतर्गत विभाजित किया जा सकता है

1. मातृभूमि के प्रति प्रेम-चेतना।
2. राष्ट्रीय एकात्मता की चेतना।
3. क्रांति की चेतना।
4. राष्ट्र के लिए सर्वस्व त्याग की चेतना।
5. सांस्कृतिक चेतना।

राष्ट्रीय कविता के उपर्युक्त पाँच आधारो पर ही यहाँ दिनकर और कुसुमाग्रज के काव्य में अभिव्यक्त राष्ट्रीय भावना का अनुशीलन प्रस्तुत है-

मातृभूमि के प्रति प्रेम-चेतना –

मातृभूमि के प्रति प्रेम राष्ट्रीय कवियों की एक प्रमुख प्रवृत्ति रही है। मातृभूमि के प्रति प्रेम राष्ट्रीय तत्वों में से एक प्रमुख तत्व है। मातृभूमि के प्रति प्रेम दिनकर एवं कुसुमाग्रज की कविताओं में परिलक्षित होता है।

For Details visit our website – www.uniresearch.net.in

दिनकर की अधिकांश रचनाओं में मातृभूमि के प्रति प्रेम व्यक्त हुआ है। हिमालय कविता में कवि हिमालय को अपनी समाधिसे जगाने और देश की विपन्नावस्था पर दृष्टिपात करने की प्रार्थना करता है। कवि हिमालय को देश के अतीत गौरव की याद दिलाते हुए, सामयिक आवश्यकता के अनुरूप अर्जुन और भीम की कामना करता है.......

" मेरे नगपति। मेरे विशाल। साकार, दिव्य, गौरव विराट।
पौरूष के पूँजीभूत ज्वाला। मेरी जननी के हिम-किरीह।
मेरे भारत के दिव्य-भाल। मेरे नगपति। मेरे विशाल।"३
"रे, रोक युधिष्ठिर कौन यहा,। जाने दो उनको स्वर्ग धीर।
पर, फिरा हमें गांडीव-गदा। लौटा दे अर्जन-भीम वीर।"४

'हुँकार'-की 'आमुख' कविता का दिनकर की राष्ट्रीय विचारधारा के अंतर्गत अत्यंत महत्त्वपूर्ण स्थान है।

दिनकर की राष्ट्रीयता में क्रांति के तत्व अनुस्यूत है। उनके मन में प्रश्न उठता है- जन्म-भूमी के लिये किया गया बलिदान क्या अनर्गल था ? कारण वह देश की रक्त-पिपासु परतंत्रता को भूला नहीं है। वस्तुत: क्रांति अपने निजी परिवेश में भारत-भूमि तक अवश्य गयी है, लेकिन भारत अपनी शांतिवादी क्रांती की योजना में संलग्न है। भारतीय लाल-क्रांती का आवाहन कवी अपने निजी-प्रतीकों की सज्जा के साथ करता है.......

"हा, भारत की लाल भवानी. जवा कुसुमके हारोंवाली।
शिवा, रक्त रोहित वसना। कबरी में लाल लितारों वाली।" ५

उसकी इस क्रांति का उद्देश्य विश्व-शांति का संदेश देता है

"भारत भूमि की मिट्टि में श्रृंगार सजानेवाली।
चढ़ हिमाद्रि पर, विश्व शांतिका शंख बजाने वाली। "६

कविने प्रभु प्रेम से अधिक महत्व मातृभूमि के प्रेम को दिया है। जो अपने देश,अपनी मातृभूमि से प्रेमऔर ममता रखते हैं, ईश्वरीय साधना में ही सफल होते हैं। यही वह देश है जहाँ से प्रथम ज्ञान, ज्योति और आत्मा का प्रकाश फूटा था। 'किसको नमन करूँ मैं ' ? में राष्ट्रप्रेम और मानवता-प्रेम एक साथ चित्रित हैं।

दिनकर की तरह मातृभूमी के प्रति प्रेम के दर्शन कुसूमाग्रज की अनेक कविताओं में होते हैं। कुसुमाग्रज मातृभूमि के प्रति अपनी समर्पन की भावनाओं के प्रकट करते हुए कहते है कि, श्वासों, हवाओ के साथ जाकर मातृभूमि से हमारी वेदना कह दो, हम तुझे मुक्त करना चाहते हैं और यही एकमात्र लक्ष्य हमारे सामने है-

"श्वासानों, जा वायुसंगे ओलांडूनि भिंत।अन आईला कळवा आमच्या हृदयातिल खंत।
सांगा वेडी तुझी मुले ही या अंधारात। बध्द करांनी अखेरचा तुच करिती प्राणिपात।
तुझ्या मुक्तिचे एकच होते वेड परी अनिवार। तयांना वेड परी अनिवार।"७

'माय देशीचा वारा' भी अत्यंत भाव-विभोर होकर कवि ने अपनी मातृभूमी के प्रति श्रध्दा व्यक्त की है। 'ध्वजगीत' में मातृभूमि का प्रेम इन शब्दो में व्यक्त हुआ है-

"माझ्या भारताचा ध्वज। उभा अजिंक्य अकाशी।
नव्या मनूचा प्रवास। याच्या मंगल प्रकाशी।"८

'माझा हिंदुस्थान' में कवि ने देश का वर्णन अत्यंत दिव्य और भव्य रूप में किया है। मातृभूमि के प्रति प्रेम-भावना कुसुमाग्रज की 'दुर्गारूप' कविता में प्रकट हुई है-

"ही दुर्गामाता। जेव्हा होते रूप रणरागिणीचे। असतो तेव्हाही तिच्या एका हातात अमृताने भरलेला कलश। जो आज आहे-। माझ्या भूमीच्याही। आणि असतात तिच्या सतरा हातांमध्ये। उन्मत आसुरांना चिरडनारी बलवान अजिंक्य शस्त्रे। त्या अमृतच्या रक्षणासाठी। जी आज आहेत। आणि सदैव असायला हवीत। माझ्या भूमीच्याही।"९

कुसुमाग्रज की 'आवाहन', 'निर्धार','रक्त तुझे है','क्रोध','हे भारतीय सैनिका' आदि कविताओं में भी मातृभूमिका प्रेम व्यक्त हुआ है।

मातृभूमि का गान दिनकर की कविताओं में अधिक है। दोनों कवियों ने (दिनकर की 'ध्वज वंदना' एवं कुसुमाग्रज की 'ध्वज-गीत') राष्ट्रिय ध्वज के प्रति अपनी श्रध्दा के फूल समर्पित करते हुए अपने देश-प्रेम को व्यक्त किया है।

राष्ट्रीय एकात्मता की चेतना –

कुसुमाग्रज और दिनकर दोनों ही परतंत्रता में जन्मे और पले हैं। इसलिए इन दोनों ने राष्ट्रीय एकात्मता की आवश्यकता को अत्यंत महत्वपूर्ण माना है। दोनों के काव्य में राष्ट्रीय एकात्मकता का अत्यंत सजीव वर्णन दिखाई देता है। इन दोनों की राष्ट्रीय भावना व्याष्टिपरक न होकर समाष्टिपरक है, जो भारतीयता के प्राचीन आदर्श, विश्व-प्रेम और 'वसुधैव कुटुम्बकम्' की उदात्त भवना की कसौटी पर खरी उतरती है। राष्ट्रीय एकात्मता को जातीय एकता भी कहा जाता है। जाति-पाँति का भेद एवं संप्रदायवाद जब तक नष्ट नहीं होता तब तक राष्ट्रीय एकात्मकता का शक्तिशाली रूप भी पनप नहीं पाता। इसलिए इन दोनों कवियों ने राष्ट्रीय एकात्मकता का वर्णन अपनी कविताओं में अत्यंत प्रभावशालीरूप में किया है।

दिनकरने भारतवर्ष की सांप्रदायिक समस्या के प्रति अपनी कविताओं में आक्रोश व्यक्त किया है। सन् १९३८ ई. में मुस्लिम-लीग के नेता मोहम्मदअली जिन्ना से कांग्रेस के अध्यक्ष ने समझौते के लिए जो बातें की थीं उनके असफल हो जाने पर तकदिर का बँटवारा नामक कविता लिखी गयी थी। उस समय संघठित और असंघठित रूप में हिंदू-मुसलमान दोनों को एक-दूसरे का खून पीने को तैयार देख तथा पराधीनता की हथकड़ियों और बेड़ियों से जकड़ि हुई जातियों की तकदीर का बँटवारा होते देख कविता का मन क्रोध और लज्जा से भर उठा-

"बेबसी में काँपकर रोया हृदय। शाप्सी आहें गरम आई मुझे।
माफ करना, जन्म लेकर गोद में। हिंद की मिट्टी। शरम आई मुझे।"१०

विदेशी शासक अपनी शासन सत्ता को भारत में बनाये रखने के लिए 'फूट डालो और राज्य करो' की नीति का प्रयोग बराबर करता जा रहा था। कवि की सजग आँखे विदेशी शासक की इस नीति की ओर बंद नहीं थी। उसने भरत –विभाजन के विरूध्द आवाज उठाई-

"हाथ की जिसकी कड़ी टूटी नहीं। पाँव में जिसकी अभी जंजीर है,
बाँटने को हाय। तोली जा रही। बेहया उस कौम की तकदीर है।"११

जाँति-पाँति अथवा जन्म से मनुष्य श्रेष्ठ नहीं बनता। उसकी श्रेष्ठता कार्य से ही सिध्द होती है। 'रश्मिरथी' में दिनकर ने कहा है-

"बड़े वंश से क्या होता है, खोटे हो यदि काम ?
नर का उज्वल चरित्र है वही वंश, धन, धाम ।"१२

जातिवाद की संकीर्ण एवं विषय भावना के कारण भारत विदेशियों द्वारा पदाक्रांत हुआ है। कवि के शब्दों में-

"धँस जाये वह देश अतल में,गुण की जहाँ नहीं पहचान।

ISSN 2321-4953
September – 2017
Vol. 9 Issue. 3

जाति-गोत्र के बल से है, आदर पाते जहाँ सुजान।"१३

इस प्रकार हम देखते हैं कि दिनकर और कुसुमाग्रज दोनों ने जाति-एकता को महत्वपूर्ण माना है। यह दोनों कवि देशवासियों में राष्ट्रीय-एकात्मकता की चेतना को जागृत रखने में सदैव प्रयत्नशील रहे। इसलिए इन दोनों कवियों ने स्वतंत्रता से भी राष्ट्रीय-एकात्मकता की चेतना को अत्यंत महत्वपूर्ण माना है।

क्रांति-चेतना –

"क्रांति शब्द का अर्थ प्रगति है। इसकी व्युत्पत्ति 'क्रम' धातु से हुई है। क्रांति एक परिवर्तन सापेक्ष प्रक्रिया है। क्रांति का क्षेत्र अत्यंत व्यापक होता है। जब समानता तथा स्वतंत्रता पर प्रतिबंध लगा दिया जाता है तो मनुष्य के मन में विद्रोह की भावना जन्म लेती है। इसी प्रकार शताब्दियों से चली आ रही कुरीतियों के फल स्वरूप क्रांतिया विद्रोह का जन्म होता है।"१४

देशवासियों के मन में वर्तमान परिस्थिति में परिवर्तन की चाह जब अनिवार्य हो उठती है, तब उसी क्रांति की चेतना कहा जा सकता है। दिनकर हिंदी के और कुसुमाग्रज मराठी के सर्वश्रेष्ठ कवि हैं। इन दोनों के काव्य में जिस तीव्रता के साथ राष्ट्रिय-स्वर चित्रिण है, उसी तिव्रता के साथ क्रांति का स्वर भी ध्वनित है। देश के सुप्त वीरों को जगाने के लिए दोनों ने क्रांति के गीतों की अभिव्यक्ति की है। पराधीनता एवं शोषण से मुक्ति दिलाने के लिए ही दोनों क्रांति को जगाते है। दोनों कवि क्रांति वीरों के भाँति युग चारण बनकर अपने कवि कर्म से मातृभूमि के ऋण को अदा करने में संलग्न रहे हैं। दोनों कवियों का इस बात पर प्रबल विश्वास है कि- आर्थिक वैषम्य ही अन्याय है और इस अन्याय को मिटाने के लिए इन दोनों ने क्रांति को आवश्यक माना है। क्रांति की पहली शर्त होती है- जन जागृति। अतः इन दोनों ने शोषण सत्ता सोषण वर्ग एवं उनके द्वारा प्रदत्त पराधीनता के विरूध्द विरोध का भाव जगाने के लिए, दलितों के दिल की चिनगारीको प्रज्वलित करने के लिए एवं जनता का ध्यान देशकाल, समाज की वर्तमानकालिक स्थिति की ओर आकृष्ट करने के लिए क्रांति की प्रेरणा दी। जनता के दुःख दैन्य को दूर करने के लिए दोनों की कविता क्रांति की संदेश वाहिका बनी। इसलिए इन दोनों की कविताओं में सामाजिक वैषम्य का मर्मभेदक एवं करुण चित्र एवं क्रांति का आवाहन अत्यंत प्रभावी रूप में अंकित है।

दिनकर और कुसुमाग्रज की कृतियाँ एक ओर हृदय की अत्यंत कोमल भावनाओं का प्रतिनिधित्व करती हैं, दूसरी ओर क्रांति की ज्वाला को भी। दोनों ने जो क्रांति का चित्र अंकित किया है वह भारतीयता के संस्पर्श से अनुप्रणित है। इन दो कवियों की क्रांति भावना एक सुनिश्चित जीवन दर्शन भी है। दोनों की क्रांति संबंधी कविताओं में उत्साह की अजस्रता है, संघर्ष की तीव्रता है, लक्ष्य की स्पष्टता है. इसे हम एक ही वाक्य में कह सकते हैं कि क्रांतियुग का संपूर्ण प्रतिनिधित्व इन दोनों की कविताओं ने किया है। दोनों ने ही क्रांति के लिए वीरों की आवश्यकता को चित्रित किया है-

"रे रोक युधिष्ठिर को न यहाँ, जाने दो उसको स्वर्ग धीर,
पर फिरा हमें गांडीव-गदा, लौटा दे अर्जुन भीम-वीर।"१५

'रेणुका' की 'कस्मै देवाय' कविता की पंक्तियाँ हृदय में उत्साह भर देती हैं-

"क्रांति धात्रि कविते। जागे, उठ आडंबर में आग लगा दे।
पतन, पाप,पाखंड जलें, जग में ऐसी ज्वाला सुलगा दे।"१६

क्रांति का संदेश कुसुमाग्रज की कविताओं में भी प्रभावी रूप से अंकित है। 'क्रांतिचा जयजयकार' में कवि कहता है-

"कशास आई, भिजवि सी डोळे, उनक तुझे भाला------
जयजयकार क्रांतिचा गर्जा जयजयकार।"१७

ISSN 2321-4953
September – 2017
Vol. 9 Issue. 3

इस तरह दिनकर और कुसुमाग्रज दोनों क्रांति, युध्द और प्रेम के कवि है। दोनों के काव्य में क्रांतिचेतना दिखाई देती है।

राष्ट्र के लिए सर्वस्व त्याग की चेतना-

दिनकर और कुसुमाग्रज दोनों ने हिंदी और मराठी में जन काव्य लिखना प्रारंभ किया था तब भारत गुलामी की बेडियों में जकडा हुआ था। गाँधीजी का अहिंसात्मक आंदोलन अपनी पूरी चरम-सीमा पर था। विशेष रूप से सन् १९४२ ई.से १९४६ ई. तक का काल उग्र-क्रांति का काल माना जाता है। स्वाभाविक रूप से क्रांति की कविताओं की रचना स्वतंत्रता प्राप्ति से पूर्व लगभग २०-२५ वर्षों में अधिक मात्रा में हुई दिखाई देती है. भारतवर्ष की स्थितियाँ कवियों को बेचैन करती रही और ये कवि स्वतंत्रता के लिए संघर्ष एवं त्याग का मंत्र फूंकते रहे।

त्याग एवं बलिदान की भावना आधुनिक युग के कवियों की राष्ट्रीयता की एक उल्लेखनीय विशेषता है। दिनकर एवं कुसुमाग्रज के काव्य में त्याग एवं बलिदान की भावना अत्याधिक तीव्रता एवं प्रखरता के साथ अवतीर्ण हुई है। भारत माँ की प्रतिष्ठा के रक्षार्थ आत्मसमर्पण के लिए अनेक वीरों के बलिदान को दोनों कवियों ने अपनी कविताओं में अमर बना दिया है। इन कविताओं के माध्यम से दुःखों को स्वीकार कर मातृभूमि की स्वतंत्रता के लिए त्यागपूर्वक देश की बलिवेदी पर मर-मिटने का अमर संदेश दोनों कवियों ने देशवासियों को दिया है।

मातृभूमि के लिए अपना सर्वस्व समर्पण करने के लिए प्रेरित करनेवाली कुसुमाग्रज की अत्यंत प्रभावी कविता है- 'क्रांतिचा जयजयकार' ओज गुण से भरी हुई यह कविता देशभक्तों को प्रेरित करने में अत्यंत सफल हुई है-

"आता कर ओंकारा, तांडव गिळावया घास।
नाचत गर्जत टाक बळीच्या गळयावरी फास।
रक्तमास लुटण्यास गिधाडे येड देत क्रूर।
पहा मोकळे केले आता त्यासाठी उर।
शरीरांचा कर सूखेनैव या सुखेतैव संहार।"[१८]

कुसुमाग्रज की तरह इसी काल में लिखी 'हुँकार' की कविताओं में क्रांति की प्रेरणा पूरे निखार से व्यक्त हुई है।

दोनों कवि अपने देश की स्वतंत्रता देखना चाहते है। स्वतंत्रता उनका आराध्य है और इस आराध्य की प्राप्ति के लिए दोनों सर्वस्व समर्पित करने के लिए तैयार है इसलिए ही दोनों कवि क्रांति तथा क्रांतिकारियों के उपासक हो गये है। दिनकर ने स्पष्ट शब्दों में लिखा है-

"स्वातंत्र्य पूजता मैं न तुझे इसलिए किंतु सुख-शांति-रूप,
हाँ,उसे पूजता, जो चलता तेरे आगे नितक्रांति-रूप ।
मुझमें उसका बल, तेज, रोष, तेरे दल में जिसका निनाद।
विप्लव का जो है तुर्य नाद, मेरे दिल की वह आह एक।
बल उठे किसी दिशी बहिन-राशि, ले लेकर मेरी चाह एक।"[१९]

अंग्रेज सत्ता का जोरदार ढंग से विरोध करने का कार्य इन दोनों कवियोंने किया है डॉ. शिवकांत गोस्वामी के अनुसार "हिंसात्मक क्रांति के समर्थक दिनकरजी स्वतंत्रता को किसी दिन-हिन याचक के समान शिक्षा-रूप में नहीं वरन लोकमान्य तिलकके 'स्वतंत्रता जन्मसिध्द अधिकार है'। इस तथ्य को स्वीकारते हुए उसे

अपने पौरूष तथा क्रांति से प्राप्त करना चाहते है। क्रांतिकारी दिनकर कुरूक्षेत्र में अहिंसावादियों को आततयियों से लोहा लेने के लिए ललकारते हुए कहते हैं-

"छीनता हो स्वत्व कोइ, और तू। त्याग, तप से काम ले यह पाप है।

पुण्य है विच्छिन्न कर देना उसे। बढ़ रहा तेरी तरफ जो हाथ है।"२०

निष्कर्ष रूप में हम कह सकते हैं कि दिनकर और कुसुमाग्रज की काव्यकृतियों में बलिदान तथा त्याग की चेतना अत्याधिक तीव्रता एवं प्रखरता के साथ अभिव्यक्त हुई है।

सांस्कृतिक चेतना –

संस्कृति किसी भी देश और जाति की शाश्वत संपत्ति होती है। सच्चा राष्ट्रप्रेमी कवि स्वदेश की संस्कृति, ऊसके उज्वल अतीत और स्वर्णिम इतिहास से संजीवणी ले-लेकर अपनी रचनाओं को प्राणवान बनता रहा है। आज भी हम जब अपनी प्राचीन संस्कृति के स्वरूप की अनुभूति करते हैं तो हमारा हृदय आनंद-विभोर तो उठता है, और हमारा मस्तक उनकी महानता के कारण गर्व से ऊँचा उठता है। परिणाम स्वरूप श्रध्दा समन्वित होकर हम उसके प्रति नतमस्तक हो जाते हैं। भारतीय संस्कृति के लक्ष्य की प्रधान भावना की यह रही है कि संसार के सभी प्राणी सुखी और निरोगी रहें तथा सभी कल्यान के भाजक बनें तथा कोई भी प्राणी दुःखी न हो –

"सर्वे भवंतु सुखिनः सर्वे संतु निरामयः।

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखभागभवेत।"

इसी कारण भारतीय संस्कृति मानव- मात्र के लिए अनुकरनणीय सिध्द हो गयी है। संस्कृति में धर्म, दर्शन, अध्यात्मिकता, भक्ति, नैतिकता, मानवीय-मूल्य, सौंदर्य, प्रेम, कला, संगीत और साहित्य का मुख्यतः समावेश होता है। भारतीय संस्कृति अति प्राचीन संस्कृतियों में से एक होने के कारण यहाँ के कवियों का इसकी ओर अकर्षित होना सहज-स्वाभाविक है। भारतिय संस्कृति का अध्ययन कर कवि अनेक प्रकार के चरित्र-निर्माण करते हैं जो राष्ट्र के उन्नयन के दृष्टि से अत्यंत महत्वपूर्ण है।

कुसुमाग्रज एवं दिनकर में हम भारतीय-संस्कृति के प्रति अगाध प्रेम एवं श्रध्दाभाव पाते हैं। इन कारण उनके काव्य में सांस्कृतिक चेतना के दर्शन सर्वत्र विद्गमान 'माझा हिंदुस्थान' कविता में कुसुमाग्रज ने देश-प्रेम के साथ ही साथ उनकी अप्रतिम सुषमा एवं अतीत का गौरवगान एक साथ चित्रित किया है। कविने भारत का सजीव चित्र प्रस्तुत करते हुए लिखा है-

"माझा हिंदुस्थान। माझा हिंदुस्थान। हिमालयाचे हीरकमंडित शिरभूषण भरदार।

वक्षावर गंगायमुनांचे रूळती मौक्तिक हार। कटीस तळपे मराठमोळ्या गोदेची तरवार।

महादधींचे चरनणाजवळी गर्जतसे आव्हान। माझा हिंदुस्तान। माझा हिंदुस्तान।"२१

इस कविता में कवि ने हमारे देश की उज्वल परंपरा के साथ ही साथ ताजमहल, कैलाश आदि के वर्णन द्वारा हमारी कला की समृध्दता को भी अंकित किया है।

कुसुमाग्रज ने अनेक वीर पुरूषों को भी अपनी कविता का विषय बनाया है। वीर पुरूषों के त्याग और समर्पण की भावना के अनेक चित्र, उन्होंने देश के लोगों के सामने प्रस्तुत किये है।

दिनकरजी की राष्ट्रीय चेतना संस्कृति और इतिहास के संदर्भो से संयुक्त और अतीत गौरव से अनुस्यूत होकर वर्तमान राष्ट्रीय जीवन की समस्याओं का कोई न कोई हल ढूँढ निकालने में तत्पर रही है। स्वतंत्रता की प्राप्ति के बाद लोगों में वीरत्व की भावना का लोप होता कवि को नजर आया। हर जगह स्वार्थ ने अपना घर बना

लिया। इसलिए कवि देशवासियों को उनके दैदिप्यमान इतिहास और पुरुषों का स्मरण कराते हुए 'पाटलीपुत्र की गंगा' में कहते हैं-

"तुझे याद है चढे पदों पर कितने जय सुमनों के हार ?
कितनी बार समुद्रगुप्त ने धोयी है तुझमें तलवार ?
तेरे तीरों पर दिग्विजयी नृप के कितने उडे निशान ? "१२

कवि चंद्रगुप्त, बुध्द, अशोक इनके वीर चित्रों को अंकीत कर राष्ट्रवादियों में राष्ट्र-भक्ति बढाना चाहता है। दिनकर ने 'बापू' में गाँधिजी के महान रूप को चित्रित किया है। दिनकर की तरह कुसुमाग्रज ने भी लोकमान्य तिलक जैसी महान बिभूति पर 'टिळकांच्या पुतळ्याजवळ' कविता में तिलक के महान, त्यागी रूप का चित्र अंकित किया है इस तरह हम कह सकते हैं कि भारत की समृध्द एवं वैभवशाली संस्कृतिका चित्रण दोनों कवियों ने अत्यंत प्रभावात्मक रूप में किया है। दोनों कवियों ने भारतीय संस्कृति के ओजस्वी एवं तेजस्वी चरित्रों को अंकित कर देशवासियों के मन में अतीत गौरव का अनुभव कराया है तथा समृध्द एवं वैभवशाली संस्कृति के प्रति स्वाभिमान जागृत किया है।

निष्कर्ष –

निष्कर्ष रूप में हम कह सकते है कि दोनों कवियों की समग्र काव्य-कृतियों का अध्ययन करने पर यह निर्विवाद रूप से कहा जा सकता है कि ये दोनों कवि ऐसे दीप स्तंभ है जिनसे देशवासियों को दिशा निर्देश प्राप्त हुआ है। अत में हम इतना ही कह सकते है कि दोनों कवियों ने जनमानस में समभाव पैदा करते हुए एक दिव्य राष्ट्रीय-भावना की ज्योति प्रज्वलित की है। अतः दोनों कवि युगकवि होने के साथ ही साथ भविष्यदृष्टा तथा चिंतक कवि भी हैं।

संदर्भ ग्रंथ –

१. चक्रवाल – दिनकर, पृ. ३३
२. दिनकर की सृष्टि और दृष्टि – डॉ. छोटेलाल दिक्षित – पृ. ५७ प्र. स.
३. हुँकार – दिनकर, पृ. ५३
४. वही – पृ. ५६
५. सामधेनी – दिनकर, पृ. ७१
६. वही – पृ. ७१
७. विशाखा – कुसुमाग्रज – पृ. ४१
८. मराठी माती – कुसुमाग्रज – पृ. १३८
९. वादक वेल – कुसुमाग्रज – पृ. ८५
१०. हुँकार – दिनकर, पृ. ७०
११. हुँकार – दिनकर, पृ. ७०
१२. रश्मिरथी – दिनकर, पृ. ०७
१३. वही पृ. १७
१४. दिनकर के काव्य में क्रांतिगत चेतना – निधि भार्गव प्र. सं. ५४

१५. रेणुका – दिनकर, पृ. ०७
१६. वही – पृ. ३३
१७. विशाखा – कुसुमाग्रज – पृ. ४१
१८. विशाखा – कुसुमाग्रज – पृ. ४१
१९. हुँकार – दिनकर, पृ. १८
२०. कुरुक्षेत्र – दिनकर, पृ. २०
२१. किनारा – कुसुमाग्रज, पृ. १७
२२. रश्मिरथी – दिनकर, पृ. १३

Volume 8 (SpecialIssue 04)
January, 2018

ISSN-2230-9578

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

COSMOS
IMPACT FACTOR
4.270

UGC Journal list No. 64768

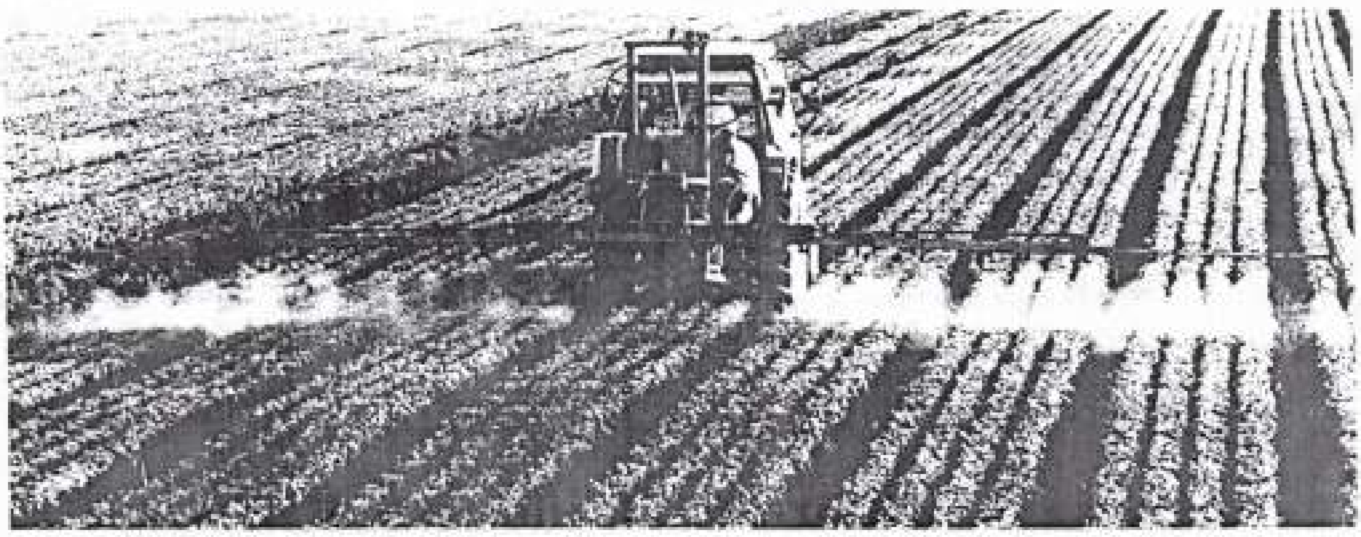

Editor : Dr. R. V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No- 23, Mundada Nagar,
Jalgaon(M.S.) 425102
Email – info@jrdrb.com Visit – www.jrdrvb.com

Journal of Research & Development
Vol. 08 (Special Issue 04) January 2018, (ISSN-2230-9578)
UGC Journal List No. 64768, COSMOS IMPACT FACTOR- 4.270

हिंदी साहित्य में चित्रित कृषी एवं ग्रामीण विकास की भूमिका
(प्रेमचंद के साहित्य के विशेष संदर्भ में)

प्रा. डॉ.वनिता त्र्यंबक पवार, हिंदी विभागाध्यक्ष, स्वर्गीय अण्णासाहेब आर.डी. देवरे, कला एवं विज्ञान महाविद्यालय, म्हसदी तहसिल साक्री जि. धुलियाँ, Email:vanitapawar२७@yahoo.in

सारांश :

हिंदी साहित्य में कृषि एवं ग्रामीण जीवन के प्रति प्रेमचंद के हृदय में अतिरिक्त मोह था। भारतीय किसानों के कष्टों एवं दुर्दशा को उन्होंने अत्यंत निकट से देखा था। प्रेमचंद को किसान जीवन का महान रचनाकार माना जाता है। प्रेमचंद के समय किसानों की स्थिती बडी दयनीय थी। उनकी प्रारंभिक रचनाओं से अंतिम समय की रचनाओं तक में भारतीय किसान और उसकी समस्याओं का चित्रण मिलता है। प्रेमचंद ने भारतीय किसान के समग्र यथार्थ को अपनी कहानीयों और उपन्यासों में अंकन किया है। भारतीय अर्थव्यवस्था के दो मुख्य आधार है- कृषि और उद्योग धंधे। प्रेमचंद ने भारतीय अर्थव्यवस्था के इन दोनो स्तंभों तथा उनसे सम्बध्द समस्याओं का चित्रण अपने साहित्य में किया है। अंग्रेजों के आगमन से पूर्व भारत कृषि एवं कुटीर उद्योगों की संतुलित अर्थव्यवस्था का देश था। ईस्ट इंडिया कंपनी की स्वार्थ पूर्ण निती के कारण भारत के कुटीर उद्योगों का तो सर्वनाश हुआ ही, साथ ही कृषि पर निरंतर बढते बोझ के कारण वह भी लाभदायक नहीं रहा। खेत छोटे-छोटे टुकडों में बँटते चले गए, अंग्रेजों ने निजी आर्थित और राजनीतिक हितों को देखकर भारत में जो भूमि व्यवस्था लागू की उससे उन्हें तो लाभ हुआ, लेकिन उससे भारतीय कृषि व ग्रामीण विकास की रीढ टूट गई। अँग्रेज सरकार और किसान के मध्य शोषणकर्ताओं की एक लंबी कतार खडी हो गई। जिससे कृषि एवं ग्रामीण विकास की स्थिती दिन प्रतिदिन गिरती गई। आज वर्तमान में भी यही स्थिति दिखाई देती है। किसान मजदूर बनकर रह गया। कृषि भारत का मुख्य व्यवसाय है। पर उसे नोचनेवाले तो सब है, प्रोत्साहन देनेवाला कोई नहीं।

किसान समस्या आज भी भारत में जस की तस बनी हुई है। बाजारीकरण के चलते भारत में चहुँमुखी विकास तो दिख रहा है, लेकिन भारतीय जनमानस को दो वक्त की रोटी उपलब्ध करानेवाला किसान आज भी भुखमरी के कगार पर है। २१ वी शताब्दी की चकाचौंध भी उसे आत्महत्या करने से नहीं रोक पा रही है। ऐसे किसानों की समस्या वर्तमान समय में भी समोचीत हैं।

प्रस्तावना-

हिंदी साहित्य में कृषि एवं ग्रामीण विकास की भूमिका में प्रेमचंद को किसान जीवन का महान रचनाकार माना जाता है। उन्होंने अपने साहित्य में भारतीय किसान और उसकी समस्याओं का चित्रण किया है। आज वर्तमान युग में भी समस्या का हल न निकला। प्रो. रामबक्ष प्रेमचंद को भारतीय किसानों का सबसे बडा हिमायती साहित्यकार बताते है- "प्रेमचंद के सम्पूर्ण साहित्य का केंद्र उनके साहित्य में व्यक्त किसान संवेदनशीलता है। भारतीय किसान का दिल प्रेमचंद की रचनाओं में धडकता है। प्रेमचंद से पहले और उनके बाद में (हिंदी-उर्दु में) किसानों का ऐसा हिमायती साहित्यकार पैदा नहीं हुआ।"[१] प्रेमचंद की कहानियों में कृषि, कृषक, कारिंदे और जमींदारों का यह चतुष्कोण भारतीय समाज की यथार्थ तस्वीर दिखाता है। 'उपदेश' (१९१७) कहानी में प्रेमचंद ने किसानों की समस्याओं के विविध पक्षों का उद्घाटन किया है।

पंडित देवरत्न शर्मा एक गाँव के जमींदार है, लेकिन वे नगर में रहते हैं। नगर में रहते हुए भी उन्हें गाँव और कृषि से लगाव था- "कृषि संबंधी विषयों से उन्हें विशेष प्रेम था। पत्रों में जहाँ किसी नयी खाद या किसी नवीन अविष्कार का वर्णन देखते, तत्काल उस पर लाल पेंसिल से निशान कर देते और अपने लेखों में उसकी चर्चा करते थे।"[२] यह कहानी प्रेमचंद के आरंभिक दौर की कहानियों में से एक है। यहाँ प्रेमचंद ने जमींदार को ईमानदार और दयालु चित्रित किया है, किंतु जमींदार पंडित देवरत्न शर्मा के कारिंदे मनमानी कर किसानों का शोषण करते हैं, जिनसे जमींदार साहब अनभिज्ञ थे, क्योंकि वे शहर में रहते हैं। कारिंदों के द्वारा किये गए किसानों पर निरंतर अत्याचारों और जमींदार जी की अनदेखी में गाँव नारकीय हो जाता है- "छोटा सा गाँव था पर सफाई का कहीं नाम न था। चारों ओर से दुर्गन्ध उठ रही थी। किसी के दरवाजे पर गोबर सड रहा था, तो कहीं कीचड और कूडे का ढेर वायु को विषैली बना रहा था। घरों के पास ही घूर पर खाद के लिए गोबर फेंका हुआ था जिससे गाँव में गंदगी फैलने के साथ-साथ खाद का सारा अंश धूप और हवा के साथ गायब हो जाता था। गाँव के मकान तथा रास्ते बेसिलसिले, बेढंगे तथा टूटे-फूटे थे। मोरियों के गंदे पानी के निकास का कोई प्रबंध न होने की वजह से

दुर्गंध से दम घुटता था।"[3] इसी गाँव का एक हिस्सा जमींदार बाबूलाल के हिस्से में आता है। जिसकी देखरेख वे स्वयं गाँव में रहकर करते हैं। उनके हिससे के गाँव में खुशहाली है। जमींदार के गाँव में न रहने की वजह से होने वाले नुकसानों के बारे में जमींदार बाबूलाल, जमींदार देवरत्न शर्मा को बताते है- "जमींदार के गाँव में न रहने से इन किसानों की बडी हानि होती है। कारिन्दों और नौकरों से यह आशा करना भूल है कि वह इनके साथ अच्छा बर्ताव करेंगे, क्योंकि उनको तो अपना उल्लू सीधा करने से काम रहता है। जो किसान उनकी मुठ्ठी गरम करते है, उन्हें मालिक के सामने सीधा और जो कुछ नहीं देते उन्हें बदमाश और सरकश बतलाते है।"[4] यहाँ प्रेमचंद दोनों जमींदारों के कार्यों की तुलना कर भारतीय जमींदारों को उनका दायित्व याद दिला रहे हैं, जिससे गाँव खुशहाल और समृध्द बने। यह प्रेमचंद की एक आदर्शवादी कल्पना मालूम होती है। जीवन के प्रति उभय दृष्टियाँ ही यथार्थ और आदर्श हैं। एक में यदि उसकी यथावत स्वीकृति का भाव है तो दूसरे में उससे इतर अपेक्षा का है। प्रेमचंद साहित्य आदर्शवादी भावनाओं को प्रश्रय करता है, अथवा यथार्थ चेतना का संवाहक है, इस विषय में आलोचकों में मत वैभिन्य रहा है, हिंदी के मूर्धन्य आलोचक आचार्य नंददुलारे वाजपेयी तथा डॉ.नगेन्द्र प्रेमचंद को आदर्शवादी लेखक मानते हैं। आचार्य नंददुलारे वाजपेयी के शब्दों में- "प्रेमचंद के साहित्य का सांगो-पांग अध्ययन करने पर उन्हें आदर्शवादी लेखक ही कहना उचित होगा।"[5] डॉ. नगेंद्र लिखते हैं- "वास्तव में प्रेमचंद जैसा सुधारवादी उपन्यासकार आदर्शवादी न होता तो क्या होता ? उनका जीवन दर्शन, उनका नीतिवाद और उपयोगितावाद एक उत्कृष्ट आदर्श के उपकरण मात्र हैं।"[6] किंतु इसी युग के महत्त्वपूर्ण आलोचक डॉ.रामविलास शर्मा यह स्वीकारते हैं कि- "प्रेमचंद के यथार्थवाद का धीरे-धीरे विकास हुआ।"[7] डॉ. रामदरश मिश्र का मत है कि- "प्रेमचंद को अपने समय के यथार्थ की गहरी पहचान थी अर्थात उनकी चेतना को यथार्थ चेतना कहा जा सकता है।"[8] कतिपय आलोचकों ने प्रेमचंद के साहित्य को आदर्शोन्मुखी यथार्थवाद घोषित किया। आदर्शोन्मुखी यथार्थवाद शब्द स्वयं प्रेमचंद ने गढ़ा और परिभाषित भी किया, वे कहते है- "वही उपन्यास उच्च कोटि के समझे जाते है, जहाँ यथार्थ और आदर्श का समावेश हो गया हो। उसे आप आदर्शोन्मुख यथार्थवाद कह सकते है।"[9] इस संदर्भ में प्रेमचंद की किसान समस्या को केंद्र में रखकर लिखी गई कहानी सवा 'सेर गेहूँ' (१९२४ ई.) को भी देखा जा सकता है। यह कहानी आदर्शवाद से यथार्थवाद की ओर पदार्पण करते हुए प्रेमचंद का प्रमुख उदाहरण बन गई है।

भारतीय ग्रामीण समाज में धर्म अर्थव्यवस्था को भी प्रभावित करता है। 'सवा सेर गेहूँ' कहानी धर्म की आड से किए जाने वाले महाजनी शोषण का यथार्थ चित्र प्रस्तुत करती है। कहानी का प्रारम्भ इस प्रकार होती है- "किसी गाँव में शंकर नाम का कुरमी किसान रहता था। सीधा-सादा आदमी था, अपने काम से काम, न किसी से लेने में, न किसी के देने में।"[10] इस किसान को अन्य भारतीय किसानों की भाँति कभी-कभी भोजन भी न मिलता था। ऐसे में वह भोजन के स्थान पर चबेना खाकर गुजारा कर लेता और यदि वह भी न मिलता तो पानी पीकर सोता जाता। प्रेमचंद लिखते- "किंतु जब कोई अतिथि द्वार पर आ जाता था, तो उसे निवृत्ति मार्ग का त्याग करना पडता था। विशेषकर जब साधु महात्मा पदार्पण करते थे, तो उसे अनिवार्यतः सांसारिकता की शरण लेनी पडती थी। खुद भूखा सो सकता था, पर साधु को कैसे भूखा सुलाता, भगवान के भक्त जो ठहरे।"[11] जी तोड परिश्रम करने वाले किसानों को अक्सर आधा पेट भोजन मिलता है या कभी-कभी भूखा भी सोना पड जाता है, लेकिन भगवान का नाम जपकर बिना परिश्रम के साधु-महात्मा, पंडा-पुरोहित बिना हाथ-पाँव हिलाए पेट भर भोजन पाते हैं। किसी तरह का अभाव नहीं। कहानी इसी यथार्थ को रेखांकित करती हैं। एक दिन शंकर के घर महात्मा जी का आगमन होता है। वह चिंतीत होता है कि महात्मा जी को क्या खिलाऊँ घर में जौ का आटा होता है जिसे वह और उसका कुटुम्ब भोग करते थे, किंतु वह महाराज को गेहूँ का आटा खिलाना चाहता है। वह गेहूँ का आटा उधार लेने के लिए पूरे गाँव में भ्रमण करता है, किंतु आटा नहीं मिलता। प्रेमचंद व्यंग्य करते हुए लिखते है- "गाँव भर में गेहूँ का आटा न मिला। गाँव में सब मनुष्य ही मनुष्य थे, देवता एक भी नहीं था। अत एव देवताओं का खाद्य पदार्थ कैसे मिलता।"[12] भारतीय किसान खेती मात्र मर्यादा बनाये रखने के लिए करता है। महाजनों और जमींदारों के चंगुल में फंसे हुए किसान को खेती से दो वक्त की पेटभर रोटी मिलना भी मयस्सर नहीं होती है। प्रेमचंद की 'उसकी रात' कहानी भारतीय किसान की इस दयनीय आर्थिक दशा का यथार्थ चित्रांकन करती है। हल्कू ने मजदूरी से एक-एक पैसा बचाकर तीन रुपये कंबल के लिए जमा किए थे जो कि जमींदार के कारिंदे सहना से बार-बार गालियाँ, घुडकियों से तंग आकर वह उसको दे देता है। खेती से हल्कू दो वक्त की रोटी और कडाके की इस ठंड से स्वयं को बचाने के लिए एक कंबल तक नहीं ले पाता इस पर हल्कू की पत्नी मुन्नी कहती है- "तुम छोड दो अबकी से खेती। मजूरी में सुख से एक रोटी खाने को तो मिलेगी। किसी की धौंस तो न

रहेगी। अच्छी खेती है ? मजूरी करके लाओ, वह भी उसी में झोंक दो, उस पर से धौंस।''[13] मुन्ना का खेती के प्रति आक्रोश कुछ वैसा ही आक्रोश है जैसा 'गोदान' में स्थान-स्थान पर धनिया के संवादों में प्रस्फुटित हुआ है।

हल्कू हड्डियों को गला देने वाली पूस की सर्द रात में अपनी पुरानी गाढ़े की फटी चादर लेकर खेत में रखवाली करने जाता है। मनुष्य, मनुष्य का दुश्मन भले हो जाए और साथ भले ही छोड दे, किंतु जानवर वफादारी करता है। जबरा इतनी सर्द रात में भी हल्कू किसान का खेत में पहरा देने में साथ निभाता है। जबरा की भांति दूध का दाम कहानी में टामी, मंगल का साथ देता है। ऐसे में सामाजिक अर्थ वैषम्य के प्रति हल्कू के मन में विद्रोह की भावना उत्पन्न हो जाती है। वह सोचता है- ''यह खेती का मजा है ! और एक-एक भागवान ऐसे पड़े है, जिनके पास जाड़ा जाय तो गर्मी से घबड़ाकर भागे। मोटे-मोटे गद्दे, लिहाफ कंबल। क्या मजाल है, जाड़े का गुजर हो जाय। तकदीर की खूबी है। मजूरी हम करें मजा दूसरे लूटें।''[14] रात्रि में नील गायों के झुण्ड ने खेत में हमला बोल दिया। जबरा में जितना दम था, उन्हें भगाने का प्रयत्न करता रहा, किंतु हल्कू से अत्यधिक ठंड से सुन्न शरीर के कारण न उठा गया। नीलगायों ने सारे खेत का सफाया कर डाला। सुबह हल्कू की पत्नी मुन्नी ने आकर चरे हुए खेत को देखा तो, उसके मुख पर चिंता के बादल छा गए, उसे भविष्य की चिंता सता रही थी, लेकिन हल्कू प्रसन्न था- ''मुन्नी ने चिंतित होकर कहा- अब मजूरी करके मालगुजारी भरनी पडेगी। हल्कू ने प्रसन्न मुख से कहा- रात की ठंड में यहाँ सोना तो न पड़ेगा।''[15] यह किसान की निराशा की चरम स्थिति है। इस संबंध में डॉ. दिनेश प्रसाद सिंह लिखते है- ''कहानी जिस परिवेश में चली है फिर उसी क्षण पर रूकी रह जाती है। हल्कू के द्वारा कल से सुखद नींद की परिकल्पना एक विडंबना है, व्यंग्य है, एक मूर्खता है, उसकी बेचैनी का शायद न अंत हुआ है और न होगा।''[16]

अत: प्रेमचंद की कहानियों और उपन्यासों में जमींदारों, महाजनों और कारिंदों द्वारा किए गए किसानों के शोषण एवं किसानों की समस्याओं का विशद चित्रण मिलता है। प्रेमचंद किसानों के पक्षधर थे, तथा वे एक सजग साहित्यकार होने के नाते यह भली-भाँति जानते थे कि कृषि ही भारत की अर्थव्यवस्था का आधार है, और किसान ही सबका पेट भरने वाला। फिर भी किसानों की स्थिति दयनीय और फटेहाल है। प्रेमचंद की कहानियों में और उपन्यासों में किसान पक्षधरता स्पष्ट रूप से दिखाई देती है।

हिंदी उपन्यास साहित्य के क्षेत्र में सन १९३६ इस कारण महत्वपूर्ण माना जाता है कि प्रेमचंद की महान कृति का प्रकाशन इसी वर्ष हुआ था। 'गोदान' भारतीय ग्रामीण जनता का सच्चा और युग नियामक दस्तावेज है। वह भारत की उस जनता जो गाँवों में रहती है के सुख दुख की जीवन गाथा है। गांव की कहानी किसान की कहानी से भिन्न नही हो सकती। शायद इसी कारण गोदान की कथा का आरंभ किसान होरी की दिनचर्या से शुरू होता है और धीरे धीरे ग्रामीण जीवन के संकटों में उलझ कर रह जाता है और अंत में उसको मृत्यु ही उसे इस उलझन से उबार पाती है। गोदान की समाप्ति होरी की दर्दनाक मृत्यु एवं धनिया के पछाड खाकर गिरने से होती है। स्पष्टत: गोदान का आरम्भ और अंत ग्राम कथा के नायक से जुड़ी घटनाओं से होता है। सम्पूर्ण उपन्यास का वातावरण होरी और धनिया के दु:ख दर्द से भरा हुआ है। अत: गोदान भारतीय ग्राम संस्कृति में विकसित होते हुए होरी-धनिया एवं उनकी तरह के किसानों की करूण कथा है।

गोदान में भारतीय ग्राम के विविध मुखी जीवन का चित्रित किया गया है। भारतीय किसानों के समस्त संस्कार व परंपरा से युक्त उनकी वर्तमान दशा का चित्रण किया गया है। उपन्यास का उद्देश्य भारतीय ग्रामीण जीवन के विविध पक्षों को उपस्थित कर ग्रामीण जीवन की स्थिति का उद्घाटन करना है। 'गोदान' में ग्राम जीवन और उसकी संस्कृति सम्पूर्णता में चित्रित है ये चित्र व्यापक, विविध और बहुआयामी है। ग्रामीण जीवन का जो वर्णन यहाँ हुआ है वह अन्यत्र दुर्लभ है। इसमें मुख्य कथा होरी की चलती है। उसके साथ झुनिया गोबर, सिलिया मातादीन, भोला, रायसाहब आदि की अन्य अंतर्कथाएँ भी जुडी है जो कि ग्रामीण जीवन की विविधता दर्शाती है। गांव से जुड़े पात्रों के नाम गंवई हैं किन्तु इनमें वर्गभेद साफ झलकता है। होरी, गोबर, भोला, दमड़ी, जंगी, बंसी, भवनिया, हरखू आदि नाम निम्न सामाजिक आर्थिक स्थिति के द्योतक है, जबकि उपाधियों से जुड़े हुए नाम जैसे झिंगुरी सिंह, पंडित दातादीन, दुलारी सहुआइन सम्पन्न आर्थिक सामाजिक स्थिति के परिचायक हैं। होरी भी जब राय साहब से बात करता पाया जाता है, तब लोक उसे होरी महतो कहते हैं। गोबर जब शहर से ठाट-बाट के साथ लौटता है तो गाँव के लड़के उसे आदरपूर्वक 'गोबरधन' कहते हैं। ग्रामीण संस्कृति में परम्परागत पहनावे, खेत और पशुधन का काफी महत्व है। होरी और उसके बराबर के किसानों के पास तीन-चार बीघे से अधिक खेत नहीं है, पर खेत से उनका लगाव केवल जीविका के कारण नही है, बल्कि किसान कहलाने के सम्मान बोध के कारण भी है। किसान अनेक प्रकार के कष्ट सहन करके भी खेती बाडी छोड़कर अपना सम्मान नहीं खोना चाहता। ''हमीं को खेत से क्या मिलता है ? जो दस रूपये महीने का भी नौकर है वह भी हमसे अच्छा खाता और पहनता है ? लेकिन खेतों को छोड़ा तो नहीं जाता ... फिर मरजाद भी तो पालना ही पड़ता है। खेती में जो मरजाद है वह नौकरी में तो नहीं है।''[17] इसी प्रकार प्रेमचंद ने ग्रामीण

Journal of Research & Development
Vol. 08 (Special Issue 04) January 2018, (ISSN-2230-9578)
UGC Journal List No. 64768, COSMOS IMPACT FACTOR- 4.270

पात्रों के पहनावे का भी यथार्थपरक वर्णन किया है। होरी के पहनावे की बानगी है, लाठी, मिरजई, जूते, पगडी और तमाखू का बटुआ। इनमें मिरजई, जूते और पगडी का इस्तेमाल केवल बाहर जाने के लिए किया जाता है- वह भी छठे छमाहे। पहनावे से आर्थिक-सामाजिक स्थिति का पता चल जाता है। होरी के घर की स्त्रियों के वस्त्रों की दशा चिंतनीय है- ''धनिया की साडी में कई पैबंद लगे हुए थे। सोना की साड़ी सिर पर फटी हुई थी और उसमें से बाल दिखाई दे रहे थे। रूपा की धोती में चारों तरफ झालरें भी लटक रही थीं। सभी के चेहरे रूखे, किसी की देह पर चिकनाहट नही, जिधर देखो, विपन्नता का साम्राज्य था। होरी की गाय पालन की इच्छा ग्रामीण संस्कृति का ही भाग है क्योंकि गाय को सुख-समृध्दी का प्रतिक और कारण माना जाता है। कृषि संस्कृति का सबसे बड़ा धन गोधन को माना जाता है। 'गऊ की लालसा' होरी की सबसे बडी साध है। ''गऊ से ही तो द्वार की शोभा है। सबेरे-सबेरे गऊ के दर्शन हो जाएँ तो क्या कहना। जब उधार में ही गाय उसके दरवाजे पर आती है तो घर के सदस्य नववधू की तरह उसका स्वागत करते हैं। होरी के घर में कुछ ही दिन गाय के रूप में खुशियाँ रहती है और गाय होरी के अपने ही भाई हीरा का ईर्ष्या का शिकार बन जाती है। इस घटना के बाद होरी के घर पर जैसे विपत्तियों का पहाड टूट जाता है। ग्रामीण संस्कृति परम्परावादी होती है और किसानों के जीवन में मर्यादा बोध भी प्रबल होता है। होरी इस मर्यादा बोध का बुरी तरह शिकार है। गाय की हत्या का अपराध सिद्ध करने के लिए दारोगा हीरा के घर की तलाशी लेना चाहता है। यह जानते हुए कि हीरा दोषी है, होरी परिवार की इज्जत बचाने के लिए झूठ बोलता है क्योंकि 'तलाशी उसके घर हुई तो, उसके भाई के घर हुई तो, उसके भाई के घर हुई तो, एक ही बात है।' और वह कर्ज लेकर दारोगा को रिश्वत देने को तैयार हो जाता है। इसी प्रकार मरजाद का निबाह करने के लिए वह अपनी बेटी सोना का विवाह कर्ज लेकर करता है। मर्यादा-बोध और कर्ज के आपसी रिश्ते की परिणति उसे वहाँ ले जाती है, जहाँ वह अपनी दूसरी बेटी रूपा को दो सौ रूपये में उधेड रामसेवक के हाथ बेचने के लिए विवश हो जाता है।

गाँवों में बिरादरी से बाहर कर दिए जाने का भय भी बड़ा भयावह और अपमानजनक होता है। ग्रामीण संस्कृति अंतर्जातीय विवाह को स्वीकार नही करता। इस कारण होरी को गोबर झुनिया के अंतर्जातीय विवाह के कारण बिरादरी का कोपभाजन बनना पडता है। पंचायत उस पर सौ रूपये नगद और तीस मन अनाज का दण्ड लगा देती है और बिरादरी से अलग होने के आतंक इसे छुटकारा पाने के लिए वह अपने सामर्थ्य से परे दंड चुकाता है। प्रेमचंद ने होरी के लिए बिरादरी के महत्त्व को इन शब्दों में प्रस्तुत किया है, बिरादरी से पृथक जीवन की वह कोई कल्पना ही न कर सकता था।.. बिरादरी उसके जीवन में वृक्ष की भांति जड़ जमाए हुए थी और उसकी नसें उसके रोम-रोम में बिंधी हुई थीं। बिरादरी से निकल कर उसका जीवन विशृंखल हो जाएगा, तार-तार हो जाएगा। ''भारतीय ग्रामीण, कृषि, संस्कृति में धर्म और जाति का महत्त्व शोषण के गुप्त औजार की तरह है, पंडित दातादीन का कर्ज पचाने की कोई किसान सपने में भी नही सोच सकता क्योंकि वह ब्राह्मण है। गोबर दातादीन का अनुचित सूद देने से इंकार करता है, परन्तु होरी के पेट में धर्म की क्रांति मची हुई थी। ग्रामीण संस्कृति में ब्राह्मण के रूपये को मार लेना अशुभ माना जाता है। यही होरी जब धर्म और अपनी परंपरागत आस्था के कारण मृत्यु का ग्रास बन जाता है, तब भी दातादीन उसके गोदान के नाम पर होरी के घर की जमा-पूंजी बीस आने लेने से भी नही चूकता। धर्म और मरजाद वाली ग्रामीण संस्कृति की पोल उपन्यास में उस समय भी खुलती है, जब एक ओर धनिया पोते के जन्मोत्सव में सोहर गा रही थी और दूसरी ओर होरी झिंगुरी सिंह के हाथ अपने घर को अस्सी रूपये में गिरवी रख रहा था। गोदान की कृषि संस्कृति विषमतामूलक है। इसका कारण है कि भारत की ग्रामीण संस्कृति पूंजीवादी सामंतवादी संस्कृति की ही देन है। खेत जोतनेवाले और खेत जोतवाने वाले में बड़ा अंतर है। गोदान में हम देखते है कि खेत जोतनेवाले दिन-ब-दिन गरीब होते जाते है, उनकी जमीन धीरे-धीरे खेत जोतवाने वालों के हाथ में चली जाती है। 'धन धन को खींचता है' यह जुमला पूंजीवादी संस्कृति का आधार है। स्पष्टत: गोदान में गांव के जाति-भेद, ऊँच-नीच, अमीर-गरीब, जमींदार -रैयत एवं महाजन-देनदार की भेदमूलक संस्कृति पूरे ताम झाम के साथ उपस्थित है। होरी इस संस्कृति का शिकार होता है। उसका साक्षात् शोषण कोई नहीं करता फिर भी वह तबाह रहता है। उसकी तबाही उसके शरीर में लगी हुई जोंकों के कारण है, जिन्हें न तो वह देख पाता है और न उनसे मुक्त होता है। होरी का मोहभंग भारतीय किसान का मोहभंग है। जमींदार तो एक ही है, मगर महाजन तीन-तीन है होरी का यह कथन गांवों में पिसते किसानों के शोषण चक्र को बताता है। जमींदार, साहूकार, सरकारी कर्मचारी, पुलिस, पटवारी, पुरोहित यहाँ तक कि पंचायत भी होरी का शोषण करती है। कहीं मर्यादा के नाम पर, कभी धर्म के नाम पर, कभी परंपरा के नाम पर वह शोषण-चक्र चलता रहता है। इस शोषण की चक्की में पिस कर किसान इंसान नही रह जाता। इस स्थिति का वर्णन करते हुए प्रेमचंद लिखते है.. सारे गांव पर विपत्ति थी, कोई ऐसा आदमी नहीं जिसकी रोनी सूरत न हो, मानों उसके प्राणों की जगह वेदना ही बैठी उन्हें कठपुतलियों की तरह नचा रही हो। चलते थे, फिरते थे, काम करते थे, पिसते थे, घुटते थे, इसलिए कि पिसना और घुटना उनकी तकदीर में लिखा था। जीवन में न कोई आशा है न उमंग। जैसे उनके जीवन के सोते सूख गये हों।

Journal of Research & Development
Vol. 08 (Special Issue 04) January 2018, (ISSN-2230-9578)
UGC Journal List No. 64768, COSMOS IMPACT FACTOR- 4.270

वस्तुत: गोदान में ग्रामीण जीवन के अपने विश्वास, अपनी आस्था, रहन-सहन आदि का मार्मिक और यथार्थ अंकन हुआ है। कृषक संस्कृति में ब्राह्मणों, जमीदार और उसके कारिन्दों, थाना-पटवारी, बिरादरी और पंचायत, वैयक्तिक आचार एवं सामाजिक आचार-विचार आदि कोई भी पक्ष यहां अछूता नहीं रहा। प्रेमचंद ने ग्राम्य परिवेश में पलने वाले पात्रों की आर्थिक, सामाजिक स्थितियों को महाकाव्यात्मक परिवेश प्रदान करने का सहज प्रयास किया है। होरी जैसे किसानों की सामाजिक एवं आर्थिक विविशता का चरम रूप हमें उस समय देखने को मिलता है जब होरी अपनी किशोरी बालिका के होने वाले प्रौढ़ आयु के पति, अपने दामाद से दो सौ रुपया अपने खेत को बेदखली से बचाने के लिए लेता है। लेखन ने गावों के सम्मिलित परिवारों और उनके विघटन की अपने खेत को बेदखली से बचाने के लिए लेता है। लेखकने गावों के सम्मिलित परिवारों और उनके विघटन की दर्दनाक कहानी भी कही है। इनके अतिरिक्त ग्रामीण पात्रों के नाम, वेश-भूषा, क्रिया-कलाप, बातचीत का ढंग एवं भाषा आदि समग्रत: ग्राम-परिवेश के अनुकूल हैं जो पाठक के मन को बरबस आकर्षित करता है।

निष्कर्ष :-

प्रेमचंद के कहानी एवं उपन्यास साहित्य में कृषि एवं ग्रामीण विकास की भूमिका का चित्रण किया गया है। आज २१ वी शताब्दी में भी इस समस्या का हल नहीं निकला है। प्रेमचंद युग से लेकर आजतक कृषि एवं ग्रामीण परिवेश की स्थिति में कुछ परिवर्तन नहीं दिखाई देता है। कृषि और ग्रामीण विकास की स्थिति दिन प्रतिदिन गिरती गई है। प्रेमचंद ने कृषि और उद्योगधंदे इन दोनों स्तंभो तथा उनके संबंधित समस्याओं का चित्रण अपने साहित्य में किया है। आज वर्तमान में भी यही स्थिति दिखाई देती है।

संदर्भ सुची-

१) प्रो. रामबक्ष, प्रेमचंद और भारतीय किसान, प्रस्तावना से
२) प्रेमचंद, मानसरोवर, भाग ०८- पृ. २८२
३) प्रेमचंद, मानसरोवर, भाग ०८- पृ. २८२
४) प्रेमचंद, मानसरोवर, भाग ०८- पृ. २९२
५) वाजपेयी, आचार्य नंददुलारे, आधुनिक साहित्य, पृ. १९७
६) डॉ.नगेन्द्र, विचार आणि विवेचन, पृ. १७
७) शर्मा, डॉ.रामविलास, प्रेमचंद और उनका युग, पृ. १५८
८) मिश्र, डॉ. रामदरश, समकालीन जीवन संदर्भ और प्रेमचंद पृ.६८
९) प्रेमचंद साहित्य का उद्देश्य, पृ. ५७
१०) प्रेमचंद, मानसरोवर, भाग ४, पृ. १८८
११) प्रेमचंद, मानसरोवर, भाग ४, पृ. १८८
१२) प्रेमचंद, मानसरोवर, भाग ४, पृ. १८९
१३) प्रेमचंद, मानसरोवर, भाग १, पृ. १५९
१४) प्रेमचंद, मानसरोवर, भाग १, पृ. १५९
१५) प्रेमचंद, मानसरोवर, भाग १, पृ. १६४
१६) सिंह, डॉ.दिनेश प्रसाद प्रेमचंद: विविध आयाम पृ. ८२
१७) गोदान- प्रेमचंद

International Multilingual Research Journal

Vidyawarta®

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

Special Issue

श्री शिवाजी विद्या प्रसारक संस्था का

भाऊसाहेब ना.स.पाटील साहित्य एवं मुल्ला फिदा अली मुल्ला अब्दुल अली वाणिज्य महाविद्यालय, देवपुर, धुले (महाराष्ट्र)

स्नातकोत्तर हिंदी विभाग

एवं

उत्तर महाराष्ट्र हिंदी प्राध्यापक परिषद

के संयुक्त तत्वावधान में आयोजित

वार्षिक अधिवेशन एवं राष्ट्रीय हिंदी संगोष्ठी

'इक्कीसवीं सदी का हिंदी कथा-साहित्य : विविध आयाम'

रविवार, ४ फरवरी २०१८

संपादक

डॉ.अश्फ़ाक़ सिकलगर

का साधन माना जाता है। इस प्रकार अनामिका ने स्त्रियों के विविध रूपों का चित्रण किया है। घर-परिवार में होनेवाली घटनाओं को समाज के सामने रखने का सफल प्रयास किया है।

संदर्भ :-

१) मानक हिंदी कोश, भाग तीसरा - डॉ.रामचन्द्र वर्मा, पृ.२५०

२) बिल्लू शेक्सपियर : द पोस्ट बस्तर - अनामिका, पृ. ४७

३) औरत होने की सजा, - अरविंद जैन, पृ. २०

४) तिनका तिनके पास - अनामिका, पृ. १४

५) पूर्ववत् - पृ. १४

६) बिल्लू शेक्सपियर : द पोस्ट बस्तर - अनामिका, पृ. ४०

७) तिनका तिनके पास - अनामिका, पृ. २१

८) पूर्ववत् - पृ. ५९

९) पूर्ववत् - पृ. ६४-६५

१०) अवान्तर कथा - अनामिका, पृ. ८२

११) तिनका तिनके पास - अनामिका, पृ. ६३

१२) बिल्लू शेक्सपियर : द पोस्ट बस्तर - अनामिका, पृ. ५४

१३) पूर्ववत् - पृ.५५

१४) पूर्ववत् - पृ.२८

१५) पूर्ववत् - पृ.३३

१६) पूर्ववत् - पृ.१०४

१७) अवान्तर कथा - अनामिका, पृ. ८५

१८) दस व्दार का पीजरा - अनामिका, पृ. ८८

१९) पूर्ववत् - पृ. ८८

२०) साहित्य में नारी: विशेष संदर्भ - डॉ. रामेश्वर नारायण, पृ. १११

२१) तिनका तिनके पास - अनामिका, पृ. ४९

२२) पूर्ववत् - पृ. ४८

२३) पूर्ववत् - पृ. १७३

२४) पूर्ववत् - पृ. १७४

२५) दस व्दार का पीजरा - अनामिका, पृ.२००

❑❑❑

61

मृदुला गर्ग के मिलजुल मन उपन्यास में नारी चित्रण

प्रा.डॉ.वनिता त्रंबक पवार

स्वर्गीय अण्णासाहेब आर.डी. देवरे कला व विज्ञान महाविद्यालय, म्हसदी ता. साक्री जि. धुलिया

मृदुला गर्ग का मिलजुल मन यह सातवाँ उपन्यास है। इस उपन्यास का कथा-काल आजादी के तुरंत बाद का है। मिलजुल मन के पूर्व लेखिका का कठगुलाब उपन्यास काफी चर्चित हुआ। कठगुलाब का स्त्री-विमर्श वैश्विक परिदृश्य में है, मिलजुल मन का राष्ट्रीय परिदृश्य में है। कठगुलाब में प्रत्येक स्त्री मातृत्व सुख के लिए व्याकुल है, मिलजुल मनकी मोगरा के लिए भी मां बनना उसके दुःख का निदान है। उसके कष्टों का निदान स्वयं उसके भीतर है, उसके शरीर में है, इसे मोगरा मां बनकर ही समझ पाती है। पाठक अपनी अतीत-विधी दृष्टि से यह बात समझ सकते है। स्त्रिया पुनरुत्पादन से ही संतुष्ट हो या उन्हें उत्पादन में भी भागीदारी मिले, यह समकालीन समस्या अधिक है। इस तरह यह उपन्यास स्त्री की व्यथा को स्वतंत्र रूप से चित्रित करनेवाला सशक्त उपन्यास है।

इस उपन्यास की नायिका गुलमोहर उर्फ गुल और उसकी बहन मोगरा है। गुल-मोगरा जैसे व्यक्तित्वों से यह जान लेना उचित होता कि उनकी सहयोगिनी बनकर रहने की जिजीविषा के साथ-साथ अपने अस्तित्व की स्वतंत्र पहचान कराना है। अपनी इमेज को स्था. करना है। चतुर्वेदी के शब्दों में नए आधुनिक युग की स्त्री सामाजिक अंतर्विरोधों की सृष्टि थी। वह परिवार चाहती है, पुरुष का सहारा चाहती है। साथ ही स्वतंत्र एवं स्वायत्व व्यक्तित्व की पहचान एवं उसकी स्वीकृति भी चाहती है- स्त्री की स्वतंत्र पहचान, स्वतंत्र जीवन शैली, स्त्री संस्कृति के स्वतंत्र रूपों के सृजन एवं गैर पुरुष संदर्भों की सृष्टि के लिए पहली शर्त है, कि स्त्री स्वयं को अलग रूप में देखे। पुरुष से अपनी भिन्नता को पहचाने। स्त्री के रूप में अपने को परिभाषित करे।

इसतरह मिलजुल मन भी स्त्री के रूप को परिभाषित करने तथा उसकी इमेज को स्वतंत्र रूप से चित्रित करनेवाला सशक्त उपन्यास

है। वरिष्ठ कथाकार मृदुलाजी गर्ग के उपन्यास मिलजुल मन का कथाकाल आजादी के तुरंत बाद का है। यह मोहभंग का काल था। मृदुला गर्ग कहती है, पहला सपना सौ बरस तक देखा गया था और टूटने में एक पल नहीं लगा था। आजादी के बाद का मासूमियत और दुविधा के घालमेल से बना सपना, कुल दस-बीस बरस देखा गया और देखने के दौरान टूटकर बिखर गया।[1] साहित्य को विचारधाराओं और उससे भी आगे बढ़कर झंडों और दल बंदियों की रोशनी में देखने का चलन हो गया हो तो ऐसी रचनाएं जो अपनी पठनीयता के धागों में व्यक्ति, समाज, देश और दुनिया की बेबाक छवि सारी जटिलताओं, महीनियों और खूबसूरती के साथ पिरोकर पेश करती है, अपनी सहजता के बावजूद अपना विशिष्ट स्थान स्वयं उपलब्ध कर लेती है। मृदुलाजी गर्ग का उपन्यास मिलजुल मन ऐसा ही उपन्यास है।

इस उपन्यास की विशिष्टता इसके विन्यास और उसके भीतर मौजूद अनुभूति और विचार की सहजता में खुलती चलती है, लेखिका और कथावाचक या नैरेटर सहेलियों के बारे में जो बातचीत करती है, उससे समय और स्थान की दूरियां नियंत्रित करते हुए पूर्वापर प्रसंगों के संबंध कथात्मक सरसता के सूत्र में बंधते चलते है। लेखिका और मोगरा (नैरेटर) के संवादों के बीच गुलमोहर के जीवन और व्यक्तित्व की अनगिनत परतें मुख्य कथ्य के रूप में उभरते हैं, बाकी परिवार, समाज, देश मिलकर तत्कालीन परिदृश्य गढ़ते हैं, लेकिन मुख्य बात उपन्यास की भूमिका में स्पष्ट कह दी गई है- शायद उस दर्द को अलफाज देने से पहले, मुझे हर दर्द पर हँसने की ताकत जुटानी थी। वह जुट गई तो खुद ब खुद मुलक की वक्ती मासूमियत को निभाने के लिए मन के पर्दे पर दो कमसिन, एक बला की जेहनी और जज्बाती लड़कियां उभर आई। उपन्यास का किरदार बन गई। जानती मैं उन्हें हमेशा से थी। पर जब उपन्यास लिखना और टाल न पाई, तभी वे पूरे कद-कामत में, जेहन में नमूदार हुई। अपने साथ उस वक्त का खाका खींचने वाले, लीक से हटे, कई किरदार ले आई। सत्ताइस बरस से जो लिखना चाह रही थी, लिखा जाने लगा। मेरे वक्त और मुलक की, मेरे किरदारों की कहानियां एकमएक हुई और बन गई यह किस्सा, जिसका नाम है मिलजुल मन।[1] इसतरह उपन्यास का शीर्षक सार्थक है- मिलजुल मन।

मिलजुल मन वरिष्ठ कथाकार मृदुलाजी गर्ग का नया उपन्यास है जो उनके लेखन की तरोताजगी और जिंदा दिली की एक मिसाल है। इस उपन्यास की नायिका गुल मोगरा उर्फ गुल और उसकी बहन मोगरा है। पचास के दशक के दरम्यान वर्ग की जिंदगी और समाज में आनेवाले बदलाव और आजाद भारत में उसकी भूमिका की एक बारीक पड़ताल जो मोगरा ने अपने पिता बैजनाथ जैन के जीवन-व्यवहारों के बहाने की है, उन्हीं हालात में अपने बचपन और उस दौर के चरित्रों को भी देखा-भाला। ऐसे चरित्रों में डॉ. कर्णसिंह, मामाजी, जुग्गीचाचा, बाबा, दादी और कनकलकत्ता आदि अनेक अविस्मरणीय शख्सियत शामिल है, जिनकी अपनी खसूसियात थी। गुल का विकास उन्हीं सबके बीच हुआ और उसने अपनी शख्सियत को तरतीब दी है। यह उपन्यास गुल के उन पक्षों पर भी एक तफसीली नजर है, जो एक लड़की, एक मनुष्य, एक प्रेमिका, एक पत्नी और एक कथाकार के अलग अलग किरदारों में रमे है। इसतरह मृदुलाजी ने एक बेहद नाजूक और नजदीकी रिश्ते और एक सशक्त कहानीकार के बीच जिस साफगोई और संवेदनशीलता से इस उपन्यास का ताना-बाना बुना है। यह एक बेहद दिलचस्प और मेयारी आदबी हासिल करनेवाला वर्तमान युग के हिंदी साहित्य का नया उपन्यास है। उपन्यास के दोनों मुख्य पात्र-गुल और मोगरा कथाकार मंजुल भगत एवं उनकी छोटी बहन मृदुला गर्ग के प्रतिरूप है। उपन्यास के केंद्र में दर्द की जो अभिव्यक्ति है, वह गुलमोहर के लिए ही है। वस्तुतः गुल की यह कहानी पूरी जीवन यात्रा से गुजरते हुए छोटी बहन द्वारा बड़ी बहन को दी गई सर्वश्रेष्ठ श्रद्धांजली है। इसतरह जीवन और साहित्य की समानांतर यात्रा एक-दूसरे (मिलजुल मन) में गुंथकर, एक दूसरे के वजूद की तह बनकर रह गई। गुल एवं मोगरा दोनों का जीवन दिल्ली से आरंभ होता है, अंत में दोनों दिल्ली पहुंच जाती है। बीच के समय में अलग-अलग कई जगहों में रहते हुए दोनों बहनों ने एक वक्त पर आकर लिखना शुरू किया और क्यों शुरू किया वे खुद न जान पाई। इसतरह दोनों बहनों का मिलजुल मन है। यह उपन्यास दो बहनों-गुलमोहर और मोगरा की कहानी मिलजुल मन है।

उपन्यास में दोनों मुख्य पात्र-गुल और मोगरा कथाकार मंजुल भगत एवं उनकी छोटी बहन मृदुला गर्ग के प्रतिरूप हैं। लेखिका ने समीक्ष्य उपन्यास में मंजुल भगत की रचनाओं अनारो, बेगाने घर में आदि का विश्लेषण गुल की रचनाओं के रूप में किया है। वैसे तो किसी एक किरदार के चेहरे में कभी-कभी कई चेहरे चस्पा हो जाते हैं। गुल की वैवाहिक जीवन की त्रासदी से गुजरते हुए पाठक कई बार उसके चेहरे पर चंद्रकिरण सौनरेक्सा का चेहरा चस्पा होते देख सकते हैं।

गुल एवं मोगरा दोनों का जीवन दिल्ली से आरंभ होता है, अंत में दोनों दिल्ली पहुंच जाती है। बीच के समय में अलग-अलग कई जगहों में रहते हुए भी दोनों बहनों का एक वक्त में ही लिखना शुरू करना क्या आकस्मित है? मोगरा कहती है, गुल और मैंने अलग शहरों में रहते, एक वक्त पर आकर लिखना, क्यों शुरू किया, खुद न जान पाई, आपको क्या बतलाऊं। बाकी की जिंदगी भोगने या गुल के

मुताबिक घूमने और साहित्य रचने, हम दोनों दिल्ली लौटीं। उसकी हकीकत सब जानते हैं, फसाना फिर कभी। गुल के आकर्षक व्यक्तित्व का कोई भी मुरीद हो जाता था। आत्मविश्वास एवं आत्मसम्मान ऐसा कि उसके पिता जिस मिस्टर और मिसेज पीटरसन के आगे-पीछे करते रहते थे, उन्हें, ऑक्सफोर्ड में पेरिस मिलाकर उन्हीं की भाषा में जब डांटा तो उनकी हेकड़ी निकल गई। पिताभी गर्व से फूल गए। वही गुल हर तरह से बदल रही थी। ससुराल में पति की नालायकी की तोहमत उसके सिर थी। जैसे बीवी ने शौहर को जन्म देकर पाला-पोसा हो, माँ-बाप ने नहीं। शराबी-कबाबी पति की फितरत न बदलनी थी, न बदली। जुड़वाँ बच्चों एवं गृहस्थी का बोझ अकेले ढोती गुल जीवट के साथ जीवन की प्रतिकूलताओं से जूझती रही।

उपन्यास के केंद्र में दर्द की जो अभिव्यक्ति है, वह गुलमोहर के लिए ही है। वस्तुत: गुल की यह कहानी पूरी जीवन यात्रा से गुजरते हुए छोटी बहन द्वारा बड़ी बहन को दी गई सर्वश्रेष्ठ श्रद्धांजलि है, जीवन और साहित्य की समानांतर यात्रा एक-दूसरे में गुंथकर, एक दूसरे के वजूद की वजह बनकर। बहनों का और परिवार का निजी जीवन समस्त अंतरंगता के बावजूद लेखकीय निस्संगता पा गया है, इसलिए जीवन यात्रा अपने समकालीन परिदृश्य के साथ उपन्यास का अनुभव और रूप बखूबी हासिल कर लेती है, बल्कि जीवन की कथा होने से विश्वसनीयता का दबाव घनीभूत हो गया है। लेखिका और नैरेटर सखियों की आत्मीय और अंतरंग संवादमयता में ही उपन्यास तत्कालीन सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, पारिवारिक और व्यक्तियों के जीवन का ईमानदार खुलासा करता चलता है।

गुल एवं मोगरा के अतिरिक्त कनकलता, कविता, दादी, बाबा, बैजनाथ, मामाजी, जग्गी, शमित एवं पवन आदि कई पात्र हैं, जो तत्कालीन देश की दशा तथा गुल एवं मोगरा के चरित्र को व्याख्यायित करने में सहायक होते हैं। लेखिका ने पांचवें दशक की दिल्ली को केंद्र में रखते हुए गुल एवं मोगरा के चरित्र के विविध रूपों को उभारा है। स्वतंत्रता-प्राप्ति के बाद भारत में आर्थिक दैन्य, विदेशी पूंजीवादियों द्वारा निवेश, विभाजन से उपजी त्रासदी आदि की व्यंग्यपरक व्याख्या है।

गुल एवं मोगरा के चरित्र में कई जगह विरोधाभास है, जिसे अवास्तविक नहीं कहा जा सकता। घर से बाहर भागते पति को वश में रखने के लिए तमाम और नाना उपाय करते-करते जब गुल निरीहता की हद तक हाफती दिखती है तो उसकी पूर्व की ओजस्वी छवि खंडित होती है। इसका यह व्यक्तित्वांतरण गुल को भी नहीं पचता। वह कहती है, "अब नारीवाद के डर से फर्क आ गया। पश्चिम में, पर अपने यहाँ हालात कहाँ बदले। आशिकों के बिना ब्याह हो तो फिर भी आराम रहता है। गुल की तरह, उसे चूकने से बचाने के हलकान नहीं होना पड़ता।" स्वयं मोगरा का हाल ही बेहतर कहाँ रहा। दिल्ली में पली-बढ़ी, पढ़ी-लिखी, दिल्ली के ही एक कॉलेज में अर्थशास्त्र की प्राध्यापिका मोगरा सब कुछ छोड़कर पिता द्वारा जुटाए गए पति के साथ बिहार के एक कस्बे डालमियानगर में आ जाती है। पवन जैसे नर पति के साथ वह एक मादा की तरह शरीर को जेहन से अलग काटकर जीती है। दो फांकों में बंटी मोगरा माँ बनने के बाद बेचैनी हो जाती है। वह कहती है, बेचैनी फितरत क्या मिली, मेरा वजूद प्यार के काबिल हो लिया। अर्थशास्त्र छूटा, नौकरी छूटी, शहर छूटा, पर लगा कुछ गंवाया नहीं पाया ही पाया। बच्चों को रचा, तभी भीतर की तल्खीकी बरफ पिघलनी शुरू हो गई थी।" यही मोगरा पहले कहती थी, औरत की अक्ल का चौथाई हिस्सा शौहर घास चरने भेज देता है, बाकी चौथाई बच्चे। सो तो उम्र या जब तक शख्सियत को उनसे अलग करना न सीखो, आधे दिमाग से काम चलाती है। यह द्वंद्व और विरोधाभास ही उसके चरित्र को अधिक वास्तविक बनाता है। जिंदगी हमेशा सीधी रेखा से नहीं चलती और न कोई भावना स्थायी होती। सच तो इतना ही है कि जीवन की तमाम विसंगतियों के बावजूद दोनों बहनें अपने व्यक्तित्व का एक निजी क्षेत्र सुरक्षित रखती हैं, दोनों का लेखन इसका गवाह है।

एक तरफ दो बहनों की कहानी जीवन के अंतरंग प्रसंगों और उतार-चढ़ावों के साथ चलती है, दूसरी ओर एक सुशिक्षित प्रबुद्ध पिता और पति मि.बैजनाथ जैन का व्यक्तित्व परिवार के अन्य सदस्यों की विशेषताओं के बीच से उभरकर तत्कालीन देशकाल, राजनीति और अर्थव्यवस्था का विश्लेषण अपने निजी जीवन, व्यक्तित्व और व्यवसाय के बरक्स करता है। यह देशकाल आजादी पूर्व से लेकर सत्तर के दशक तक और पुरानी दिल्ली, नई दिल्ली, मसूरी, देहरादून से बिहार के डालमिया नगर तक पसरा है। राजनीतिक आर्थिक विश्लेषण से संबद्ध टिप्पणियां मोगरा और पिता बैजनाथ के माध्यम से आई हैं- आजादी मिली तो कुर्बानियों के एवज में विधायक, लोकसभा मेंबर, वजीर वगैरह बन, रफ्ता-रफ्ता राजदूत या राज्यपाल का ओहदा पाने का चलन हुआ।

१९५६-५७ का जमाना था। साम्यवाद और फेबियन समाजवाद का घासलेटी घालमेल जोर पर था। माली हिकमत के नाम पर सरकार के पास सिफर के अलावा कुछ नहीं है। हमारा वजीरे मालियात कटोरा लिए, इस मुल्क से उस मुल्क घूमता है कि दो मदद के नाम पर कर्ज दो। जहाँ तक अमेरिका का सवाल है, उसे अपना दोयम दर्जे का फालतू गेहूं ठिकाने लगाना है, सो पी एल ४८० के नाम पर हमें बरामद करवा रहा है। मुफ्त तो अमेरिका किसी को जहर भी

नहीं देता।'

बैजनाथ जैन के माध्यम से तत्कालीन समाज का शिक्षित मध्यवर्ग, भद्रलोक, एरिस्टोक्रेसी के तामझाम ठाट-बाट और अंतर्विरोधों के साथ उपस्थित हुआ है। कनकलता, उनकी पत्नी भी नजाकत, एरिस्टोक्रेसी और रोमांस की मूरत के रूप में आती है। गुल में रूमानियत आधारभूत तत्व बनकर उभरती है। वह जीवन को रोमॅंटिक होकर ही जीना चाहती है। खूबसूरत रोमॅंटिक शमित के प्रति दुर्निवार आकर्षण में जैसे उसका रोमांस पूर्णता पा लेता है। कॉलेज की जिंदगी और रोमांस का काफी विस्तृत विवरण उपन्यास में मिलता है। यह रोमांस और एरिस्टोक्रेसी जब शमित के उस व्यक्तित्व से टकराते हैं, जो गुल और शमित की शादी के बाद उभरता है जो जीवन का असली पथरीला यथार्थ गुल के सामने आता है। फिर भी डाई हार्ड रोमॅंटिक गुल के द्वारा जिंदगी के रोमांस को जीवित रखने की कोशिश तथा हार न माननेवाली गुल के द्वारा लेखन के माध्यम से जीवन का विकल्प ढूंढने का सफल प्रयास उसके रोमॅंटिक व्यक्तित्व के भीतर मौजूद जुझारू सृजनशीलता का साक्ष्य बनकर फूटता है।

गुल का स्वतंत्र निडर, मजबूत और सृजनशील व्यक्तित्व शमित और उसके परिवार से जुड़कर जीवन, रोमांस और शमित से अपने संबंध को बचाए रखने के जी तोड़ प्रयास और संघर्ष में क्षरित होने लगता है। एक दबंग, प्रबुद्ध, सुशिक्षित संपन्न व्यक्तित्व का हीनता की ग्रंथि में उलझने लगना और चुपचाप बिना जाहिर किए धीरे-धीरे भीतर ही भीतर टूटना, जिस अनकही त्रासदी को संकेतित करता है, वह एक ओर स्त्री-विमर्श की गैर राजनीतिक ईमानदार और प्रामाणिक अभिव्यक्ति है, वहीं दूसरी ओर गुल की निजी व्यक्तित्व की और जीजीविषा की जीत के रूप में उसकी रचनाशीलता का नाद बनकर गूंजती है। राजकुमारी जैसी गुलमोहर को शमित और जिंदगी दोनों धोखा देते रहते है, फिर भी वह अपने जीवन की समस्याओं से जूझती अपना व्यक्तित्व बनाने में सफल होती है। लेखिका वहां रहते हुए कहती है, आदत थी पिताजी की, जो मां से कहीं बेहतर बच्चा पाल सकते थे। चचीजाजी को लेकर इतना परेशान क्यों रहती है, आखिर बच्चे तुम अकेली के तो है नहीं। वह उन्हें देख-भालेंगे तो उनका वक्त कटेगा, तेरी मदद होगी। आपाओं की हिटलरशाही भी उतनी नहीं चलेगी।छ

गुल मेरे सिर पर सवार हो गई थी। बेवकूफ। पिताजी की तरह सब मर्द जन्मजात बाप नहीं होते कि औलाद के साथ नाजनीन बीवी को भी बच्चे की तरह पालें।ड शौहर को बच्चे की तरह पालना धार्मिक है।'' इसतरह गुल अद्‌भुत जिजीविषा को धर्म आर्थिक समस्याओं और संवेदनहीन होते जा रहे पति से जुड़ती अपने व्यक्तित्व को टूटने-बिखरने से बचाने की जद्दोजहद में जीवन को साहित्य में जिस ताकत और खूबसूरती से बदलती है, वह अपने आप में मरजीवा व्यक्तित्व की मिसाल है, वह मर-मर कर जीती है, शान बनाए रखती है, बाहर से कोई टूट-फूट किसी को दिखाई न दे, ऐसा ही प्रयास करती है।

एक पत्नी और प्रेमिका के रूप में गुलमोहर असुरक्षा के भाव से घिरती रहती है, मुकाबला सिर्फ उनसे नहीं, खुद शमित से था। उससे हारना ज्यादा चोट करता था। स्वेच्छा से किए प्रेम और विवाह की बाहरी शान बनाए रखती गुलमोहर समझौते करती चलती है, लेकिन हथियार के रूप में साहित्य को अपनाती है। गुलमोहर के अग्र का सबसे लतीफ पहलू था। जुबान की जमीनी ताकत पढ़ने वाले को यूं गिरफ्त में लेती कि अफसानानिगार किरदार में गुम हो जाता। हर फसाना अपना भुगता मालूम पड़ता।

एक जगह गुल कहानी छपने पर मिलनेवाले दो सौ रूपयों से महिने भर के आटे-दाल के बंदोबस्त की बात करती है तो दूसरी जगह अपनी रचना प्रक्रिया के बारे में कहती है- लिखने के लिए बिल्कुल आवश्यक नहीं है कि ढेर सारा खाली समय हमारे पास हो। रचना हर हाल में लेखक से अपने को लिखवा लेती है। उस रोज दाल में जरूर कसर रह गई, पर कहानी मेरे हिसाब से मुकम्मल बनी--- वैसे ऐसा भी हुआ कि किसी रोज दाल मुकम्मल बनी और कहानी में कसर रह गई। गुल व्यक्ति, घर, संबंध, आर्थिक स्थिति सब स्तरों पर जूझती है लेकिन लेखन में समझौता नहीं करती। जीवन का कठोर यथार्थ और शुरुआती रोमांस दोनों से मिलजुलकर गुल का व्यक्तित्व बना है।

आलोच्य उपन्यास में कथा की शुरुआत लेखिका स्वयं करती है, फिर कथा सूत्र मोगरा को थमाकर उसका विस्तार देती है। इसतरह उपन्यास में गुल-मोगरा की कहानी है, जिसे अधिकांश में मोगरा कहती है और बीच-बीच में गुल और स्वयं लेखिका भी हस्तक्षेप करती चलती है। आगे की कहानी मोगरा सुनायेगी कहते हुए गुल कथा-सूत्र मोगरा को सौंपती है। मोगरा प्रारंभ करती ही है कि लेखिका बीच में ही प्रश्न करने लगती है। तब वह चिढ़कर कहती है कि यूं बात-बात पर सवाल करोगी तो कहानी आगे कैसे बढ़ेगी? ऐसा करो, तुम्हीं सुनाओ। नहीं, मोगरा तुम सुनाओ, चश्मदीद गवाह जो हो। शादी के बाद एक घर में भले न रही हो, दीदार और दखल दोनों बने रहे ना-ज्ञ।'

तब लेखिका पीछे हटती है, नहीं मोगरा तुम सुनाओ। मोगरा इस बात के साथ प्रारंभ करती है कि पीना में टोका-टाकी नहीं।' लेकिन इसके बावजूद हम देखते हैं कि टोका-टोकी रूकती नहीं। लेखिका की

उपस्थिति आद्यंत बनी रहती है। शिल्प की दृष्टि से यह एक अलग स्वाद का उपन्यास है। पात्रों के चित्रण की प्रत्यक्ष एवं अप्रत्यक्ष दोनों प्रविधि का योग हुआ है, अप्रत्यक्ष प्रविधि अधिक प्रयुक्त है। इस उपन्यास के कथा-काल एवं लेखन काल में लंबा अंतराल है। लेखिका ने वर्तमान दृष्टि से अतीत स्मृति का आख्यान किया है। रचनाकार देश-काल की पृष्ठभूमि के साथ यदि चरित्रों को साध नहीं पाता, तो वे चरित्र अवास्तविक लगने लगते हैं। लेखिका से यह भूल नहीं हुई है।

इस उपन्यास में दो लड़कियों के संवादों में चलनेवाली छेड़छाड़, सवाल-जवाब, शरारत, साधिकार डांट-फटकार और अंतरंग प्रसंग सब मिलकर सहज नाटकीय नोंक-झोंक के साथ कथा विन्यास की परिधि में घूमते हुए औपन्यासिक गठन को उद्भुत-जीवंत गति देते चलते हैं। उपन्यास की पठनीयता में खुलनेवाली सहजता, लेखकीय अनुभव की साफगोई, ईमानदारी और बेबाक अभिव्यक्ति शैली से पुष्ट होती चलती है, जैसे पारदर्शी जल को ऊबड़-खाबड़ पत्थरों और जल-जंतुओं के साथ बहा ले जाती नदी।

गुल की कहानी में अनकहे संकेत और गोप्य व्यक्ति और परिवार की निजी मर्यादा बचाते हुए भी लेखिका के आशयों को पूरी तरह व्यंजित और संप्रेषित करते हैं। उपन्यास का विन्यास अपनी सहज किस्सागोई की अनेक तहों में सरकते, पसरते, गुजरते, खुलते हुए विशिष्ट बन पड़ा है।

निश्चित रूप से मृदुला गर्ग के पहले के वैचारिक गांभीर्य और बृहत्तर गहन सरोकारों से जुड़े उपन्यासों की तुलना में मिलजुल मन एक सादा कहानी लग सकती है, लेकिन निजी जीवन की अंतरंग कथा बहन से गले मिलकर मन की ही कथा बनेगी। मन की ही कथा के बीच बाकी का जीवन, समाज, लोग, देश सब घेरते हैं और उपन्यास का एक भरा-पूरा ढांचा साफ-शफ्फाक किस्सागोई के बीच खड़ा हो जाता है। भरपूर पठनीयता और कथात्मकता के साथ।

यह उपन्यास गुल के उन पक्षों पर भी एक तफसीली नजर है, जो एक लड़की, एक मनुष्य, एक प्रेमिका, एक पत्नी और एक कथाकार के अलग-अलग किरदारों में रमें हैं।" इसतरह मृदुलाजी ने एक बेहद नाजुक और नजदीकी रिश्ते और एक सशक्त कहानीकार के बीच जिस साफगोई और संवेदनशीलता से इस उपन्यास का ताना-बाना बुना है। यह एक बेहद दिलचस्प और मेयारी अदबी हासिल करनेवाला वर्तमान युग के हिंदी साहित्य का नया उपन्यास है। अंत में दोनों बहन दिल्ली पहुंच जाती है। बीच के समय में अलग-अलग कई जगहों में रहते हुए दोनों ने एक वक्त पर जाकर लिखना शुरू किया और क्यों शुरू किया वे खुद न जान पाई। इस जीवन और साहित्य की समानांतर यात्रा एक-दूसरे (मिलजुल मन) में गुंथकर, एक दूसरे के वजूद की तह बनकर रह गई। इसतरह यह उपन्यास दो बहनों-गुलमोहर और मोगरा की कहानी मिलजुल मन है। निजी जीवन की अंतरंग कथा बहन से गले मिलकर मन की कथा बन गई।

निष्कर्ष-

मिलजुल मन वरिष्ठ कथाकार मृदुलाजी गर्ग का नया उपन्यास है, जो उनके लेखन की तरोताजगी और जिंदादिली की एक मिसाल है। इस उपन्यास का कथाकाल आजादी के तुरंत बाद का है। देश की राजनीतिक स्थितियों का जैसा था वैसा ही चित्रण किया गया है। जो भी उस समय का सच था, उसे इस उपन्यास में लेखिका ने लिखा है। उसने सोचा था कि आजादी के बाद बहुत कुछ बदल जाएगा जबकि बदला कुछ नहीं, वैसा ही रहा। इस उपन्यास में गुलमोहर अगर अपने पति के साथ जीती है उसतरह, तो उसका निजी प्रेम है। उसपर किसी तरह की बंदिश नहीं है। ऊपर से खुश दिखती है लेकिन अंदर से त्रासद जिंदगी जी रही होती है। मोगरा ने भी अपने जीवन में कोई स्वच्छंदता तो दिखाई नहीं। इसतरह यह उपन्यास स्त्री की व्यथा को स्वतंत्र रूप से चित्रित करनेवाला सशक्त उपन्यास है।

संदर्भ सूची-

१. प्रथम दशक के महिला लेखन में स्त्री-विमर्श- मृदुला वर्मा- पृ.८९

२. मिलजुल मन- मृदुला गर्ग- भूमिका से- पृ. १०

३. वही- पृ.१०

४. समीक्षा- अप्रैल- जून, २०१०- पृ. २४

५. वही- पृ.२४

६. समीक्षा- मिलजुल मन- अक्तुबर-दिसबर २०१०- पृ. ३७

७. मिलजुल मन -मृदुला गर्ग- पृ. २७१ प्र.सं. २००९

८. वही- पृ.१२

९. वाक्- नए विमर्शों का त्रैमासिक- वर्ष २०११ अंक -९ संपादक-सुधीश पचौरी-पृ.१५९

१०. मिलजुल मन- मृदुला गर्ग- फ्लैप बैक पृ.सं

❑❑❑

Impact Factor - 3.452 ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February-2018

SPECIAL ISSUE-XL

भारतीय साहित्यावर जागतिकीकरणाचा परिणाम
भारतीय साहित्यपर भूमंडलीकरण का परिणाम
Effects of Globalization on Indian Literature

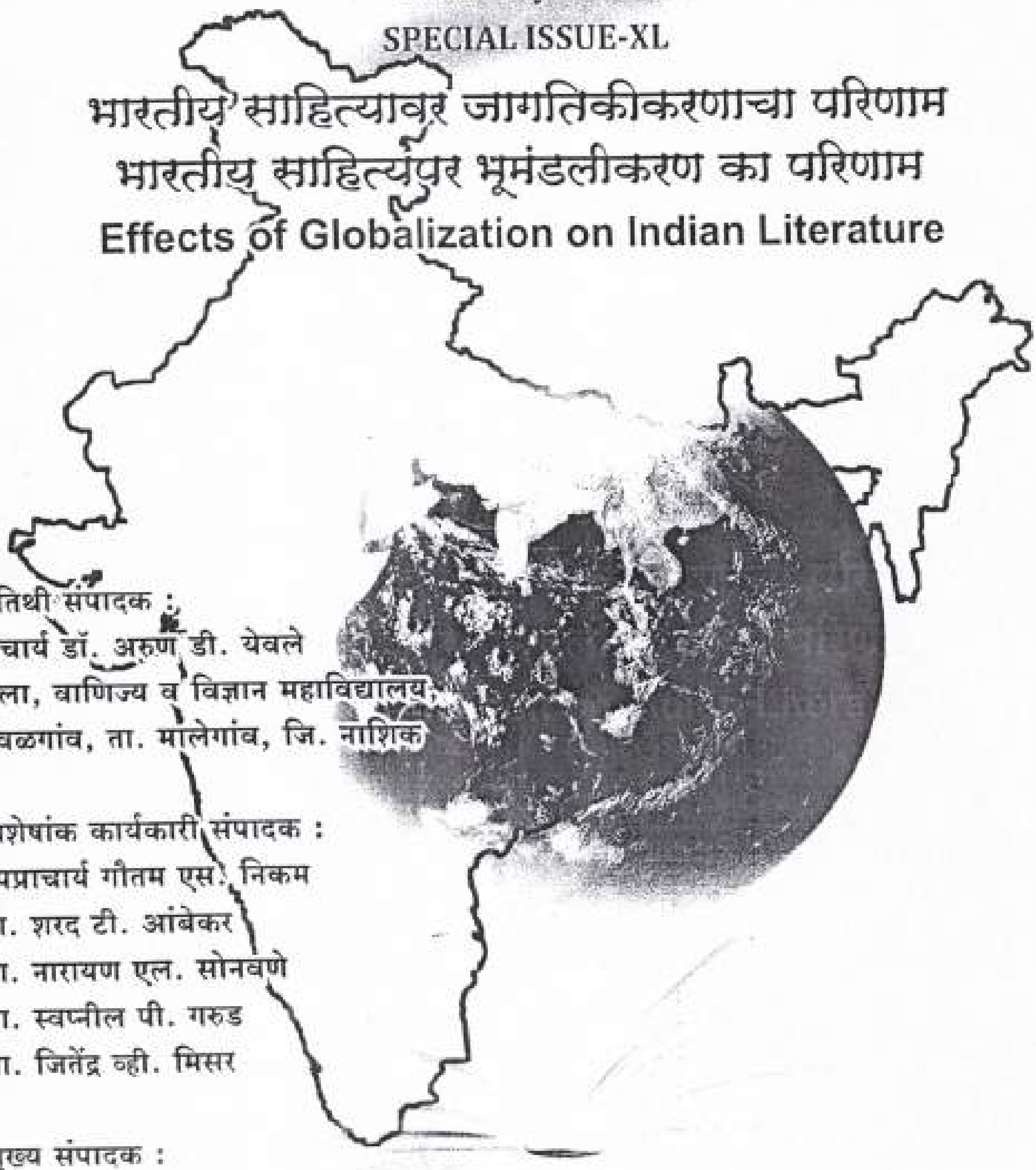

अतिथी संपादक :
प्राचार्य डॉ. अरुण डी. येवले
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
रावळगांव, ता. मालेगांव, जि. नाशिक

विशेषांक कार्यकारी संपादक :
उपप्राचार्य गीतम एस. निकम
प्रा. शरद टी. आंबेकर
प्रा. नारायण एल. सोनवणे
प्रा. स्वप्नील पी. गरुड
प्रा. जितेंद्र व्ही. मिसर

मुख्य संपादक :
डॉ. धनराज धनगर

This Journal is indexed in :
- UGC Approved Journal List No. 40705 & 44117
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

RESEARCH JOURNEY

SWATIDHAN PUBLICATIONS

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 3.009, (GIF) -0.676 (2013)
Special Issue 40 : Globalization
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
February 2018

वैश्विकिकरण और हिंदी

डॉ. वनिता त्र्यंबक पवार
स्वर्गीय अण्णासाहेब आर.डी. देवरे
कला एवं विज्ञान महाविद्यालय, म्हसदी ता. साक्री जि. धुलियाँ
मो. ९४२३५२३७६०, Email:vanitapawar27@yahoo.in

भारत एक विकासशील देश है। विकसित राष्ट्रों के लिए भारत एक संभावनाशील बाजार है, इसीलिए बहुराष्ट्रीय कंपनियों का यहाँ एक बडी मात्रा में जमघट है। विश्व बैंक की सहायता से यहाँ सडक परियोजनाओं से लेकर विविध योजनाएँ कार्यान्वित हो रही है। गाँव और शहरों को जोड़ने के कारण एक संस्कृति भी प्रभावित हो रही है। कृषि उद्यम, व्यापार जैसे तमाम आदान-प्रदान के क्षेत्र से लेकर ग्रामीण साहित्य में भी हिंदी सहायक के रूप में अपनी सार्थक भूमिका निभा रही है।

वैश्वीकरण के इस युग में बडी संख्या में भारतीय भी विदेशों में जा रहे है। यहाँ जाकर वे अपने अनुभव एवं संस्कृति को लेकर हिंदी भाषा में साहित्य का सृजन कर रहे है। साथ ही विदेशी लोगों को हिन्दी भाषा से अवगत कर उन्हे भी हिंदी भाषा में साहित्य लेखन के लिए बढावा दे रहे है। अमेरिका में बसे कई भारतीयों ने अपनी सांस्कृतिक विरासत और हिंदी भाषा के साहित्य को अक्षुण्ण रखने के लिए 'विश्व हिंदी न्यास' की स्थापना की है। इस 'विश्व हिंदी न्यास' के माध्यम से भारतीय अनेक सांस्कृतिक गतिविधियों और साहित्यिक गतिविधियों को बढावा दे रहे है। वहाँ भारत के किसी भी भाषा क्षेत्र से हो, पर वहाँ केवल भारतीय होते है और हिंदी के माध्यम से एक दूसरे के करीब आकर अपनी पहचान को मजबूत करते है। इसी 'विश्व हिंदी न्यास' के माध्यम से हिंदी से पत्र-पत्रिकाएँ प्रकाशित करते है। साहित्य का सृजन करते हुए विदेशों में हिंदी चैनल भी शुरू करते है।

हिंदी भाषा भारतीय संस्कृति के संवाहक हैं। विश्व के देशोंने जब सांस्कृतिक आदान-प्रदान हो या साहित्यिक आदान-प्रदान हो विश्व में हिंदी भाषा नीति को स्वीकार किया है। हिंदी भाषा का साहित्य तो विशाल है। साथ-साथ वैश्वीकरण के परिप्रेक्ष्य में हिंदी भाष ने अपने भाषिक प्रयोग की उपयोगिता और प्रासंगिकता पहले से अधिक पैमाने पर स्थापित की है। यह ग्राहकों तक सीमित न रहकर संस्था और ग्राहकों के बीच संवाद और समन्वय के माध्यम से संपर्क भाषा के रूप में पूरे विश्व में अमर रही हैं। इस तरह जनभाषा हिंदी कारोबार, सूचना प्रौद्योगिकी और बाजार की महत्वपूर्ण भाषा के रूप में अपनी पहचान बना चुकी है। हिंदी भाषा और उसका साहित्य विश्व पटल पर आधुनिक जनसंचार इंटरनेट के माध्यमद्वारा विश्वभाषा बन रही है। हिंदी साहित्य का विश्व में और विश्व का हिंदी साहित्य सभी देशों में प्रचार-प्रसार करने का काम बड़े पैमाने पर इंटरनेट कर रहा है।कई विदेशी हिंदी प्रेमियों के ब्लॉग्स एवं हिंदी पत्रिका है। साहित्यिक कृतियों का निर्माण हो रहा है। नवोदित रचनाकारों एवं कवियों को एक नया मंच मिल रहा है।

विश्व के कई विश्वविद्यालयों में आज हिन्दी साहित्य का अध्यापन हो रहा है। जिन विश्वविद्यालयों में करोडों छात्र हिंदी का अध्ययन कर रहे है। उन देशों में अमेरिका, जापान, यूरोप आदि प्रमुख रूप से गिनाये जा सकते है। आज के वैश्विक परिप्रेक्ष्य में हिंदी साहित्य अपने यहाँ महत्वपूर्ण भूमिका निभा रहा है।

प्रस्तावना :

वैश्विक दौर में आज हिंदी तल से उठकर आकाश की उन ऊंचाइयों तक जा पहुंची है, जिसका हम सभी को, विशेषकर भारतवर्ष को, भारतवासियों को इंतजार था। आज हिंदी ने गाँव की कच्ची व सँकरी गलियों से निकलकर शहर

की लंबी व चौडी सडकों पार कर, हवाई पट्टी पर तेज रफ्तार से दौड़ती हुई अंतरराष्ट्रीय स्तर पर अपनी पकड़ मजबूत की है।

हिंदी को वैश्विक रूप प्रदान किया है- उन्नत सूचना प्रौद्योगिकी ने, कंप्युटर ने और साहित्य ने। वैसे कहा भी गया है- 'साहित्य समाज का दर्पण है'। साहित्य का संबंध सदैव संस्कृति से रहा है और हिंदी भारतीय संस्कृति की अस्मिता की पहचान है। स्वतंत्रता संग्राम में हिंदी और लोकभाषाओं की भी महत्वपूर्ण भूमिका रही है। स्वाधीनता की बलिवेदी पर न्यौछावर होने की लौ जो देशवासियों में जगाई, वह हिंदी भाषा के माध्यम से ही जगाई थी। क्योंकि इस संग्राम में हर तबके, हर मजहब, हर भाषा और विभिन्न संस्कृतियों को जाननेवाले लोग थे, जिनके मध्य संचार और व्यवहार का कार्य हिंदी ही करती थी। स्वाधीनता संग्राम में सामान्य जन की भागीदारी महत्वपूर्ण रही है। विशिष्ट लोगों को कार्य दिशा-निर्देशन करना व उन्हें सही व गलत राह की पहचान कराना था। भारत में स्वाधीनता की जो लौ जलाई गई, वह मात्र राजनैतिक स्वतंत्रता के लिए ही नहीं थी, वरन् सांस्कृतिक अस्मिता की रक्षा के लिए भी थी। भारत में साहित्य, संस्कृति और हिंदी एक-दूसरे के पर्याय रहे है, ऐसा कहना अतिशयोक्ति नहीं होगी।

निज भाष उन्नति अहै, अब उन्नति को मूल।
बिन निज भाषाज्ञान के, मिटत न हिये को सूल।।
अंग्रेजी पढ़ि के जदपि, सब गुन होत प्रवीन।

भारतेंदु ने इन पंक्तियों के माध्यम से वह सब कुछ कह दिया है, जो उन्हें भारतीयों के लिए, हिंदी के लिए कहना था। उनका सकसद भारतीयों के दिल में अपनी भाषा के प्रति प्रेम तथा आदर का भाव जगाना था और जगाया भी। उस भाव ने आज हिंदी को एक नई दिशा प्रदान की है और यही नई दिशा अब राष्ट्रीय से अंतरराष्ट्रीय होकर अन्य भाषाओं, विशेष्कर अंग्रेजी के लिए चुनौती बनी हुई है।

हमें यह मानने में संकोच नही होना चाहिए की, अमरीका तथा पश्चिमी ताकतवर औद्योगिक राष्ट्र अपने आर्थिक, सांस्कृतिक एवं मीडिया वर्चस्व द्वारा मानवीय तथा प्राकृतिक साधनों पर अपना स्वामित्व जमा रहे है, ताकि व्यापार के लिए दुनिया को एक करके तथा कृत्रिम, झूठा और आकर्षणनुा संसार रचकर निहित स्वार्थों को पूरा किया जा सके। भारत इस वैश्विक साजिश का अपवाद इसलिए नही है क्योंकि भारतीय भाषाओं, साहित्य, संस्कृति एवं जातीय भाव-विचार पर भूमंडलीकरण की सुनामी लहरों का गहरे में प्रभाव पड रहा है। दिलचस्प बात यह है कि हर 20 मिनट के बाद इस उपमहाद्वीप में विदेशी मीडिया द्वारा एक विकृत शब्द को प्रसारित एवं प्रचारित किया जा रहा है। नगरों, महानगरों, एवं राज्यों की राजधानियों में प्रदर्शित विज्ञापनों में भारतीय भाषाओं, विशेषकर हिंदी को रोमन लिपि में लिखकर भाषाई अवमूल्यन को बढ़ावा दिया जा रहा है। हैरत इस बात पर भी है कि, गत दो दशकों से जितनी भी पुस्तकें भारतीय भाषाओं में प्रकाशित हुई है, उनमें शब्द प्रयोग, वाक्य-विन्यास, विषय-वस्तु, शैली विशिष्टय आदि के स्तर पर जो बदलाव आया है, वह प्रभावाधीन, प्रयोगधर्मी, अवसरधर्मी एवं क्षणिक लोकप्रियताधर्मी अधिक है।

जगजाहिर है कि भूमंडलीकरण भाषिक, सांस्कृतिक एवं मीडियापरक साम्राज्यवाद द्वारा एक देश की भाषा, संस्कृति और विचार, अपनी भाषा, संस्कृति और विचार को थोपने एवं प्रसारित करने में संलग्न है। उल्लेखनीय है कि, जब किसी देश की भाषा प्रभावित या नष्ट होती है तो उसकी संस्कृति एवं जातीय भाव नष्ट हो जाता है। इतिहास के एक सुदूर पन्ने से पता चलता है कि लगभग 500 ई.पू. एशिया के पश्चिमी भाग (तत्कालीन लीडिया) का राजा क्रोसस दूसरों की भाषा, संस्कृति और विचार पर छाया मारने का सबक सिखाने वाला पहला उस्ताद था। उसने अपने राज्य का विस्तार किया, अपार धन एकत्रित किया और वैभवशाली बन गया। उसी समय ईरान के राजा साइरस ने लीडिया पर आक्रमण करके क्रोसस को युध्द में पराजित किया, और उसे नजरबंद बना लिया, तथा लीडिया पर अपनी राजसत्ता कायम कर ली। कुछ समय बाद लीडिया में एक बार फिर विद्रोह हुआ। इस विद्रोह को दबाने के लिए क्रोसस ने साइरस

को सलाह दी, यदि आप चाहते है कि लीडिया निवासी जीते जो मुर्दा बन जाएँ तो उनकी भाषा, संस्कृति, जातीय भाव-विचार और वेशभूषा बदल दो। उनको-ऐश्-आराम से जीना सिखाओ और उनकी बारीक मुलायम कपड़े पहनाओ। साइरस ने ऐसा ही किया। लीडियावासी फिर सिर न उठा सके। लीडियन भाषा पर ईरानी भाषा लाद दी गई और उनकी जातीयता भी नष्ट हो गई।

यह उदाहरण इसलिए दिया गया है तक भाषा बहुत बार मनुष्य के उपरी साधनों से प्रभावित होने के बजाय उन हमलों से अधिक प्रभावित होती है, जो समय-असमय मनुष्य के विश्वासों, संस्कारों, धारणाओं और आस्थाओं पर होते है। यदि सूक्ष्मता के लिहाज से देखें तो भारत की 22 भाषाओं के अमुक प्रांतों के भाषा के प्रति जितना उदारवादी एवं सकारात्मक दृष्टिकोण होना चाहिए, असल में उतना है नही। हर भाषाभाषी अपनी भाषा को उत्कृष्ट एवं समृध्द मानता है। लेकिन भाषाई एकता, सह-संबंध्दता और सह-अनुकूलनता के प्रति वे संकुचित रवैया अख्तियार किए हुए है। अमेरिका तथा यूरोप के समृध्द देश भारत की इस भाषाई ज्यामिति एवं कमजोरी को बखूबी समझते है। मनोवैज्ञानिक कोण से देखें तो अंग्रेजों से दुश्मनी एवं विरोध भाव प्रकट करके तथा केवल हिंदी को अन्य भारतीय भाषाओं से अधिक महत्व देकर भाषाई एकता एवं विकास का मार्ग प्रशस्त नही किया जा सकता। हमारा विरोध किसी भी भाषा के कुप्रभावों और दुष्परिणामों से होना चाहिए, जो हमारी भाषाओं और संस्कृति को बिगाड़ रहे है। कहने की जरूरत नही कि, हमारी संस्कृति का मूलाधार विनय है। लेकिन विदेशी सांस्कृतिक झंझावातों एवं आधुनिकता के दीवानेपन से हमारी विनयशीलता गायब होती जा रही है। अंग्रेजी की खाद से अंकुरित नन्ही पिढ़ी और विकसित हो चुकी युवा पीढी अपनी मातृभाषा एवं अपने सांस्कृतिक मूल्यों को हाशिए पर धकेलकर रेगिस्तानी लहरों की ओर आकर्षित है, जहाँ भटके हुए आदमी को प्यासा ही मरना पड़ता है।

आचार्य विनोबा, तिलक, महात्मा गाँधी, लोहिया और शारदाचरण मिश्र ने भारतीय भाषाओं को करीब लाने तथा नागरी लिपि को विकसित करने के जो सूत्र दिए थे, उनका शोभापुरूषों ने बुरी तरह से राजनीतिकरण और अवसरीकरण कर दिया है। उपभोक्ता संस्कृति और दूरदर्शन के तमाम चेलनों ने अध्ययन, चिंतन-मनन एवं मौलिक लेखन का समय छीनकर लोगों को संवेदनाशून्य बना दिया है।

अब सवाल यह है कि भूमंडलीकरणरूपी दैत्य का सामना करने के लिए कार्यनीति एवं मार्ग मानचित्र क्या हो ? वैश्वीकरण के विरूध्द लड़ाई लड़ने की रणनीति बनानी इसलिए भी जरूरी है कि मनुष्य पूँजी और बाजार का गुलाम बनता जा रहा है। गुलाम मानसिकता की स्थिति में न तो विचार की रक्षा की जा सकती है। और न ही तमाम चुनौतियों के बीच भविष्य के मार्ग की तलाश की जा सकती है। फिर विचार के बिना भाषा, साहित्य, कला संस्कृति और समाज का टिकना संभव नहीं है। संस्कृति स्वयं अपने सूक्ष्म और गहनतम रूप में विचार ही तो है। विचार नए विकल्प खोजता है, नई जमीन जोड़ने की हिम्मत देता है और नई चेतना का विकास करता है। इतिहास साक्षी है कि उपनिषदों, क्लासिक दर्शनों, बौध्दों, जैनों, सिध्दों, नाथों और भक्तिकाल के संतों-भक्तों की विरासत के क्रांतिकारी तत्वों ने जनचेतना को साम्राज्यवाद के विरोध में खड़ा करने में सफलता पायी थी। शहीद भगतसिंह और महात्मा गाँधी का निशाना ब्रिटिश हुकूमत और पूँजीवाद के औपनिवेशिक रूप तथा चरित्र पर था। आज इसी गर्वीली वैचारिकता की वापसी जरूरी है।

भारतीय भाषाओं में फूट डालो और पूँजी के प्रभुत्व को स्थापित करो की नीति में छिपी चाल को समझते हुए हमें भारतीय भाषाओं को प्यार से, सहयोग से और बिना किसी ईर्ष्या भाव के फैलाना होगा। मानव प्रेम और भाषा प्रेम ही एकता की बुनियाद है। अपनी भाषा का अहंकार न होकर उसके प्रति गर्व होना चाहिए। भाषाएँ दिल की चीज हुआ करती है, हृदय की सरिताएँ होती हैं और इन्हें राजनीति से अलग करके देखा जाना चाहिए। इसे बिना संदेह के कहा जा सकता है कि असमी, बोडो और बंगला में सांस्कृतिक संदर्भो के स्तर पर काफी समानता है। भोजपुरी, अवधी और मैथिली भाषाओं के 3000 से अधिक शब्द थोड़े-बहुत परिवर्तन के साथ नेपाली भाषा के प्रयुक्त होते हैं। पंजाबी भाषा ने

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 40 : Globalization
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
February 2018

बड़ी उदारता से हिंदी शब्दों तथा संस्कृत के तत्सम शबदों का अपनाना शुरू कर दिया है। तेलगु, मलयालम, कन्नड में बहुतायत से तथा तमिल में भी एक संतुलित मात्रा में संस्कृत के शब्दों को प्रयोग किया जाता है। शब्दों को आपस में ग्रहण करने की यह प्रवृत्ति और सांस्कृतिक संदर्भों की समानता भारतीय भाषाओं की एकता एवं शक्ति का प्रतीक है। इस साम्यता को अधिक प्रगाढ़ बनाने की आवश्यकता है।

उल्लेखनीय है कि सारी दुनिया स्थानीयता से शुरू होती है। भाषाएँ भी अपनी स्थानीयता से शुरू होती है। अत: इस स्थानीयता को बचाना जरूरी है। हर भाषा का एक विशिष्ट कार्य एवं प्रयोजन होता है, हमें इसे मान लेने में कठोर नहीं होना चाहिए। इससे पहले कि हमें अप्रवासी हिंदी मिलने लगे, इसे अंतरप्रांतीय भाषा बनाना चाहिए। हिंदी अंतरराष्ट्रीय भाषा तो है ही, लेकिन महत्वपूर्ण तथ्य यह है कि हिंदी और भारतीय भाषाओं को केवल साहित्य तक ही सीमित न रखा जाए। ये भाषाएँ संचार माध्यमों की व्यावसायिकता तथा नैतिकता के मध्य सेतु का निर्माण करें। यह कैसा सेतु हो, इस पर विचार किया जाना चाहिए।

निष्कर्ष :-

यह सही है कि, उदारमतवादी अर्थव्यवस्था, मनोरंजन संस्कृति और पूँजी के भूमंडलीकरण के कारण भारतीय भाषाएँ प्रभावित हुई है। लेकिन यह भी सत्य है कि भारतीय भाषाएँ कोई बालू की दीवारें नहीं है कि भूमंडलीकरण की फूँक इन्हें गिरा दे। वैश्वीकरण के नशे में अपनी अर्थव्यवस्था के बल पर अमेरिका और उसके पिछलग्गू यूरोप के औद्योगिक राष्ट्र जिस उदारवादी अर्थव्यवस्था को लेकर दुनिया को अपनी मंडी बनाना चाहते थे, वह बुरी तरह से ध्वस्त हो गई है। दुनिया में भारतीय भाषाओं का ही वर्चस्व हो गया और विश्व के कई भाषिक गलियारों में इस यथार्थ का अनुभव भी किया जा रहा है। अब चिंतन, विमर्श एवं तार्किकता का विषय यह है कि, विश्व स्तर पर सूचना प्रौद्योगिकी, तकनीकी एवं विज्ञान संबंधी सारे कार्य जो अंग्रेजी में हो रही हैं, उन सभी कार्यों को हिंदी एवं अन्य भारतीय भाषाओं में हम कैसे करेंगे और अपनी भाषाओं को एकता, सहसंबध्दता, मजबूती एवं सहभागिता प्रदान करते हुए किन संकल्पों तथा निर्णयों को कार्यान्वित करेंगे। पहल करने की जरूरत है, चिंतन एवं निर्णयन को आवश्यकता है, घबराने की नहीं।

संदर्भ :-

१. भूमंडलीकरण, निजीकरण, हिंदी-डॉ. माणिक मृगेश
२. भारत का भूमंडलीकरण- डॉ.अभयकुमार दुबे
३. भूमंडलीकरण की चुनौतिया- डॉ.सच्चिदानन्द सिन्हा
४. हिन्दी का वैश्विक परिदृश्य- डॉ.पंडित बन्ने
५. आलोचना- नामवर सिंह
६. अक्षरधारा- डॉ. नरसिंह प्रसाद दुबे

Impact Factor - 3.452 ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February-2018

SPECIAL ISSUE-XXXVII

Indian Literature and Society

भारतीय साहित्य और समाज

भारतीय साहित्य आणि समाज

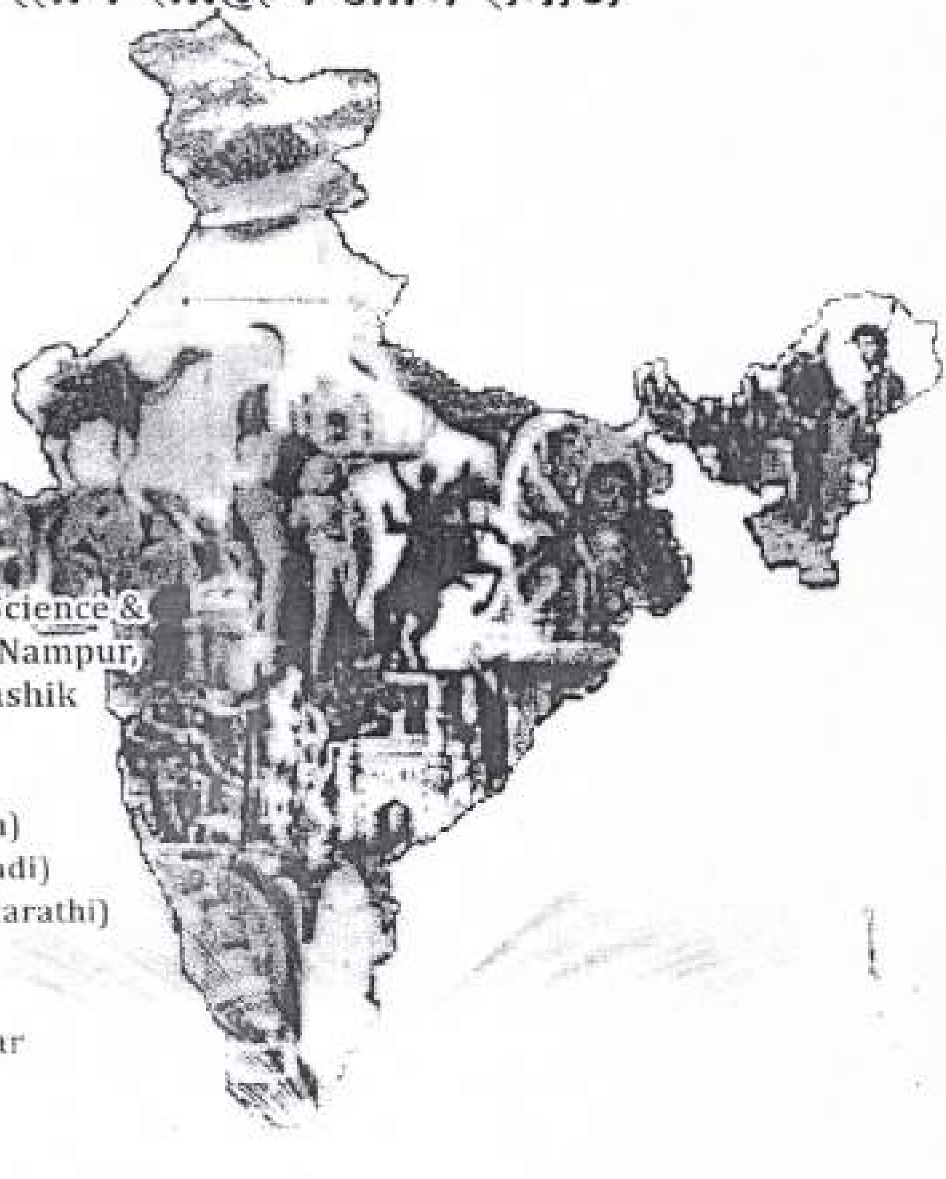

Guest Editor :
Dr. D. F. Shirude
Principal
M.G.V.'s S.P.H. Arts, Science & Commerce College, Nampur, Tal. Baglan, Dist.-Nashik

Executive Editor :
Dr. C. R. Patil (English)
Dr. R. P. Thakare (Hindi)
Prof. Sunil Jadhav (Marathi)

Chief Editor :
Dr. Dhanraj Dhangar

RESEARCH JOURNEY

This Journal is indexed in :
- UGC Approved Journal List No. 40705 & 44117
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 3.009, (GIF) - 0.676 (2013)
Special Issue 47 : Indian Literature & Society
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
February 2018

हिंदी उपन्यास साहित्य में चित्रित आदिवासी जीवन

(मैत्रेयी पुष्प के अल्मा कबूतरी उपन्यास के विशेष संदर्भ में)

डॉ. वनिता त्र्यंबक पवार
हिंदी विभागाध्यक्ष
स्वर्गीय अण्णासाहेब आर.डी. देवरे कला एवं विज्ञान महाविद्यालय, म्हसदी
तहसिल साक्री जि. धुलियाँ
मो.९४२३५२३७६०, Email:vanitapawar२७@yahoo.in

आदिवासी शब्द आदि और वास से बना है, अर्थ है मूल निवासी। इन्हें वनवासी भी कहते हैं। आदिवासी पहाड़ी क्षेत्र तथा जंगलों में निवास करते हैं। संविधान ने पांचवी अनुसूची में जनजातियों के रूप में मान्यता दी है। भारत का २१ प्रतिशत भूभाग जंगलों से व्याप्त है। जंगलों में रहनेवाले लोगों का सभ्य समाज के साथ संपर्क होने में कई प्रकार की कठिनाईयाँ हैं। आदिवासी जनजातियाँ शिक्षा से वंचित हैं। जो आदिवासी शिक्षा के प्रवाह में आ रहे है, वह आज की आधुनिक शिक्षा के कारण अपनी संस्कृति और भाशा से भी वंचित हो रही हैं। आदिवासी लोगों की भाषा आज धीरे-धीरे समाप्त होने लगी है। आज भी आदिवासियों का विकास नही हुआ है। बिरसा मुंडा का आंदोलन, ईसाई धर्म का संपर्क, खानखदानों में काम मिलने के कारण उनकी आर्थिक सिथति में सुधार होने लगा है। आधुनिक समाज के साथ संपर्क के कारण उनमें चेतना जाग्रत हो रही है।

स्वातंत्र्यपूर्व कालखंड में अंग्रेजों ने आदिवासियों के लिए कोई प्रावधान नहीं किया। जमीन व्यक्तिगत संपत्ति के रूप में बदलने का कार्य अंग्रेजो ने किया। लोगों के नाम पर जमीन की, लेकिन आदिवासी दुर्गम क्षेत्र में रहने के कारण और किसी स्थायी जगह पर अपना हक न पता जाने के कारण उनके नाम पर जमीन नही हो सकी। आज आजादी के साठ-बासठ साल के बाद भी आदिवासी अपने अधिकारों के लिए संघर्ष कर रहे हैं। आज तो आदिवासियों को उनके जंगलों से भी बेदखल किया जा रहा है। जंगल प्राणियों के लिए आरक्षित कर आदिवासियों को बेदखल किया जा रहा है। इसी का परिणाम नक्सलवाद के रूप में आतंक फैल रहा है। हत्याएँ हो रही हैं। आजादी के पूर्व बिरसा मुंडा आदिवासियों का देवता बनकर सभ्य समाज तथा शासन का विरोध करता रहा है। आदिवासियों के उलगुलान आंदोलन से अंग्रेज सरकार भी डरने लगी थी।

आदिवासी प्राकृतिक संसाधनों का धनी है। वह प्रकृति पूजक है। उसे किसी साम्राज्यवाद या साम्यवाद से लेना-देना नहीं। वोटों के राजनीति से उसका कोई संबंध न होने के कारण राजनीति ने आदिवासियों की समस्याओं पर कोई ध्यान नहीं दिया है। संख्यात्मक अभाव तथा घुमंतू होने के कारण आदिवासी दलितों की तरह राजनीति पर दबाव भी नहीं डाल सकते है। इतिहास में आजादी की लड़ाईयाँ आदिवासियों ने लड़ी है। लेकिन उन्हें असफलता ही हाथ में लगी है। प्राकृतिक साधनों की लूट के लिए औपनिवेश के नाम पर पुँजीवादी आज भी आदिवासियों को लूट रहा है। सिंगुर तथा लालगड आज आदिवासियों की मृत्यु के क्षेत्र बन चुके है। इसी कारण से आदिवासी बहुल क्षेत्र माओवादियों और नक्सलियों से प्रभावित हुआ है। आज आदिवासियों का अस्तित्व खतरे में है, उनकी संस्कृति उनकी भाषा समाप्त होने की स्थिति में है। जनगणना के सर्वेक्षण के अनुसार आदिवासियों की भाषा समाप्त हो रही है। इन आदिवासियों के लिए सभ्य समाज के लोग कार्य नहीं करते है। दलितों के उद्धार के लिए फुले, शाहू, आंबेडकर जैसे सुधारक हुए, दलित तथा स्त्रियों की परिस्थिति में परिवर्तन हुआ लेकिन आदिवासियों के लिए कोई मसीहा नहीं मिला। साहित्यकारों ने भी आदिवासी को साहित्य का विषय नहीं बनाया।

ISSN : 2348-7143
February 2018

आदिवासी पर इतिहास तथा वर्तमान में भी अन्याय हो रहा है। इस अन्याय को हिंदी साहित्य ने भी अनदेखा किया है कहा जाए तो गलत नहीं होगा। प्रेमचंद की कलम से आदिवासी समाज छूट गया है जो अब तक छूआ हुआ है।

आदिवासी अपराधी जनजाति कबूतरा पर अल्मा कबूतरी उपन्यास लिखकर मैत्रेयी पुष्पा ने आदिवासी साहित्य की रिक्तता को पूरा करने का प्रयास किया है। अंग्रेजों ने कई आदिवासी जनजातियों को जन्मजात अपराधी कहा था उन्हीं में से एक अपराधी जनजाति कबूतरा है। अपराधी जनजाति अधिनियम के प्रावधान को लेकर पं. जवाहरलाल नेहरू ने अक्तुबर, १९३६ में कहा है, ''अपराधी जनजाति अधिनियम के विनाशकारी प्रावधान को लेकर मैं चिंतित हूं। यह नागरिक स्वतंत्रता का निषेध करता है। इसकी कार्यप्रणाली पर व्यापक रूप से विचार किया जाना चाहिए और कोशिश की जानी चाहिए कि इसे संविधान से हटाया जाए। किसी भी जनजाति को 'अपराधी' करार नहीं दिया जा सकता। यह सिध्दांत न्याय और अपराधियों से निपटने के किसी भी सभ्य सिध्दांत से मेल नहीं खाता।''[1] इसमें मेल प्रस्थापित करने का विचार जरूर हुआ किंतु आज भी इसी कानून के तहत अपराधी जनजाति के साथ व्यवहार किया जाता है।

पीछे दो दशकों से हिंदी साहित्य में महिला उपन्यासकार के रूप में उभरकर आने वाली लेखिकाओं में मैत्रेयी पुष्पा का नाम अग्रगण्य हैं। मैत्रेयी पुष्पा ने 'इदन्नमम', ' चाक', 'कस्तुरी कुण्डल बसै' तथा 'अल्मा कबूतरी' आदि उपन्यासों का सृजन किया है। मैत्रेयी पुष्पा ने अपने कथा साहित्य के माध्यम से बुंदेलखण्ड और ब्रज प्रदेश में ग्रामीण जीवन का यथार्थ चित्रण किया है। उन्होंने भारतीय ग्रामीण जीवन के हर पहलू को उजागर किया है। 'अल्मा कबूतरी' उपन्यास अपराधी समझी जाने वाली कबूतरा जनजाति से संबंधित है।

जंगल एक जीवन व्यवस्था है। नागर संदर्भों का विचार करने वाले जनों को यह पहेली लगेगी। इस श्रुती को सुशोभित करने वाले नाना विचार-व्यूह अरण्य में स्फुरित हुए। चिंतन अरण्य में प्रकट। आहार ग्रहण किया, स्थिरत हुआ। हमारी संस्कृति का हार्द अरण्य में जन्मा। रामा अयोध्या का त्याग करते हैं। अरण्य की राह पर चल पडते है। महावीर राजधानी से मुँह मोड़ लेते है। वनपथगमन करते है। बुध्द राजनीतिक सम्मानों को ठुकराते है। महाभिनिष्क्रमण करते हैं। यह सहज होने वाला आचरण है। जैसे वृक्ष की छाल गिर जाए। जैसे आकाश का तारा भूमिसात हो जाए। जैसे संवेदना के किनारे आँख का आँसू टप से गिर जाए। यह अभिनिवेशशून्य व्यवहार है। ''ऋषि अपने शिष्य को एक गाय देता था। दस गायों को लेकर आना। ऐसा संकेत देता था। इसका रहस्य क्या है ? ऋषिकुमार पर्यावरण में साँस लेता। प्रकृति से संवाद करता। अरण्य का हृदय समझता। व्यष्टि-समष्टि और प्रकृति के अनुबंध को परखता। आकाश से बरसने वाली जलधारा को अजुंली में झेलता। जलती धूप स्वीकारता। कड़ाके की ठंड को देह से लिपटा लेता। हमारे जीवन के चार आश्रमों में एक है वानप्रस्थाश्रम।''[2]

भारत का २४ प्रतिशत भूभाग जंगलों तथा पहाड़ों का है। हिन्दी में विशेष रूप से १९७० के पश्चात आदिवासी जन-जीवन पर अनेक उपन्यास लिखे जाने लगे। 'आदिवासी' शब्द का मूल अर्थ सबसे 'आदि' यानी प्रथम निवासी होने के कारण आदिवासी कहा जाता है। सच्चे अर्थ में आदिवासी ही इस देश के मूल निवासी है।

हिन्दी में आदिवासियों के जीवन का सूक्ष्म एवं यथार्थ चित्रण होने लगा है। जो समाज सदियों से समाज से हटकर दूर था उसे समाज में लाने का प्रयास जारी है। हिन्दी के आदिवासी जीवन संबंधी उपन्यास साहित्य ने आदिवासी जीवन का स्वाभाविक यथार्थ एवं कलात्मक स्तर पर मूल्यांकन किया है। ''ऐतिहासिक दृष्टि से यदि विचार करें तो स्पष्ट होता है कि हिन्दी के आदिवासी उपन्यास साहित्य का सृजन भी ऐसे काल में हुआ जब भारतीय मानव जीवन में नाना प्रकार के परिवर्तन [illegible] धारण कर रहे थे।''[3] वर्तमान हिन्दी साहित्य में नित नये साहित्यकारों ने [illegible]
[illegible]

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 3.009, (GIF) -0.676 (2013)
Special Issue 47 : Indian Literature & Society
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
February 2018

पुरूष समाज द्वारा स्त्री पर होने वाले अत्याचारों का अंकन है। मैत्रेयी पुष्पा आदिवासी जीवन की व्यथा-कथा प्रस्तुत करती है।[4] मैत्रेयी सत्ता से लेखकीय व्यक्तिगत जीवन पर निरन्तर जूझती रही है। एक अनवरत संघर्ष और तीखा प्रहार करना यह उनकी संघर्षशील मानसिकता व लेखन का परिचायक है। वे बहुआयामी व्यक्तित्व की धनी है। आज तक उनके कई उपन्यास और कहानी संग्रह प्रकाशित हो चुके है। कुछ कृतियों के लिए मैत्रेयी को अलग-अलग सम्मानों से परस्कृत भी किया गया है। मैत्रेयी पुष्पा का 'अल्मा कबूतरी' आदिवासी कबूतरा जातति पर आधृत विशालकाय उपन्यास है। इसमें कबूतरा आदिवासियों की कथा के माध्यम से ऐसी ही अनेक जातियों की सामाजिक स्थिति और विषमता को पाठक के सामने रखकर एक नऐ सिरे से सोचने के लिए विवश किया है।

'अल्मा कबूतरी' उपन्यास में १९ अध्याय है। उपन्यास की पृष्ठभूमि में बुन्देलखण्ड की 'कबूतरा' नामक आदिवासी जाति का समाज, रहन-सहन, जीवन प्रणालियों, संस्कृति आदि का समावेश है। लेखिका ने उपन्यास में दो समाजों को चित्रित किया है। पहला आदिवासी कबूतरा समाज, दूसरा सभ्य समाज जिसे कबूतरा लोग अपनी भाषा में 'कज्जा' कहते है।

उपन्यास की कथावस्तु

उपन्यास का प्रारंभ मंशाराम माते और आदिवासी औरत कदमबाई की कथा से होता है। कबूतरा बस्ती की एक नाजुक कबूतरी जो मंशा माते को आँखें की पुतलियों में भीतर-ही-भीतर घुसती जाती है। कदमबाई की दुबली-पतली काया, नशीली देह ने मंशा माते को पागल बनाया है। तीस वर्षीय विवाहिता मंशा राम माते और बीस साल की कबूतरी कमदबाई की नशीली देह का नशा पिया जाय विचारने लगा कदमबाई शादी शुदा औरत है। अपने पति जंगलिया का जी-जान से चाहती है। मंशा माते कदमबाई के शरीर को धोखे से भोगना चाहता है। वह धोखा रचता है। मंशा जंगलिया से अपने ही परिवार में चोरी करवाता है। जंगलिया कज्जा और पुलिस की आँखो में चोर बनता है। पुलिस से बचने के लिए वह अपनी बस्ती से दूर जंगल में बसता है। कदमबाई जंगलिया से अलग हो जाती है। जिस जगह पर जंगलिया रात में कदमबाई को मिलने आने वाला था उस जगह पर जंगलिया के आने के पहले ही मंशा माते पहुँचकर धोखे से जंगलिया की हत्या करके कदमबाई की देह हासिल कर ही लेता है।

मंशाराम माते और कबूतरी के संसर्ग से जन्म लेता है राणा। वह न कज्जा बन पाता है न कबूतरा रह पाता है। बचपन से ही राणा अपनी माँ के लिए समस्या बनता है। वह रात-दिन राणा के बारे में सोचती रहती है। वह चाहती है कि राणा अपने पिता जंगलिया की तरह चील, बाज चोर बने किन्तु राणा की रगों में माते का खून बह रहा है। राणा कबूतरा बस्ती की लाक्षणिकता से दूर कहीं कज्जा मंशा माते का पुत्र करण का दोस्त बनता है। राणा के व्यवहार से कदमबाई असंतुष्ट है। कबूतरा बस्ती भी राणा को धर्म भ्रष्ट कहती है। कबूतरा बस्ती का मुखिया स्मरण कहता है- ''राणा ने बिरादरी को नहीं, कबूतरा धर्म को धोखा दिया है। अपनी हठ के चलते विरासत पर लात मार रहा है। हजारों का नुकसान .. कदमबाई की जिन्दगी बेकार करे, तब भी भरपाई होगी ?''[5] चाहे कुछ भी हो राणा के चरित्र में कुछ विशेष प्रकार की लाक्षणिकताएँ हैं। अपना जीवन बदलने के लिए राणा उद्यम में रामसिंह तक पहुँचता है जो बाद में पढ़ा-लिखा होकर पुलिस एजेंट बनकर रह गया है। कबूतराओं में सफेदपोश है वह। पुलिस के पाप में सहायक बनकर दूसरे के पाप छिपाने का हाहाकार [illegible] की बेटी है अल्मा। अंत में अनेक [illegible] घटनाक्रमों से गुजरती अल्मा राजनीति की [illegible] पहुंचती है।

यह उपन्यास केवल अल्मा की दास्तान नहीं है। यह अपराधी टोली, जंगलिया के सपनों का सफर है। सपना तो भूरीबाई की आँखों में जन्मा था वह अपने बेटे रामसिंह को कुल्हाड़ी, हण्डा न थमाकर पोथी, पाटी पकड़ाई। कबीला [illegible]

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 3.009, (GIF) - 0.676 (2013)
Special Issue 47 : Indian Literature & Society
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
February - 2018

होना है किन्तु माँ, बेटे के लिए इज्जत खरीदती हुई जिंदगी लड़ती रही। कदमबाई के बेटे को छात्रों और मास्टरजी द्वारा परेशान किया जाता है। क्रूर स्वभाव के मास्टरजी राणा को कोड़े से पीटते है। राणा उस बात को स्मृति में रखता है- ''स्कूल में खिलते फूलों के रंगों में उतरने वाला राणा बदरंग हो गया। माँ को कैसे बताए, वह पीपल पर चढ़ने लगा था, मास्टरजी ने आकर कमर पर कोड़ा मारा-साले, यह नहीं देखता कि पीपल पर देवताओं का वास होता है। स्कूल जैसे पवित्र जगह में बैठ जाने दिया तो तू हमारे देवताओं के मुँह पर नाचेगा।''[4]

मंशा माते के मन में राणा के प्रति प्रेम है किंतु मंशा की पत्नी के मन में यह बात खटकती है। अपने पति और कदमबाई के संबंधे को लेकर मंशा और उसकी पत्नी के बीच रोज झगडे होते रहते है। कदमबाई के साथ बदले की भावना ने आनंदी को क्रूर बनाया। आनंदी ने एक दिन रास्ते पर चलते राणा के पीछे कुत्ते को दौड़ाया। राणा क्या जाने कि यह खतरनाक इशारा किस ओर है ? पलक झपकते ही खूँखार बड़ा-सा काला कुत्ता झपट पड़ा। भयानक पैने दाँत खुले थे, जीभ लपलपाई। गुर्राकर हमला करने लगा।''[5] इन खतरनाक स्थितियों से टक्कर लेती कदमबाई मास्टरजी, आनंदी, सिपाही, पुजारी आदि से बेइज्जत भी होती हैं। कदमबाई अपने बेटे राणा के लिए बड़े-बड़े अपने देखा करती है। ''कदमबाई रामसिंह के साये में बेटे की तस्वीर देख रही है। वह तस्वीर गाँवों में जमी सत्ताओं से टकराने की है। वह छिपने का नहीं लड़ने का सपना देखने लगी है।''[6]

कदमबाई पढ़ाने के लिए राणा को रामसिंह के गाँव गोरमछिया भेजती है। राणा पढ़ाई के साथ-साथ रामसिंह की युवा पुत्री अल्मा के प्रेम में पागल बनता जाता है। राणा और अल्मा एक साथ जीवन जीने के सपने देखते-ही-देखते डाकू बेटासिंह की उपस्थिति से टूट जाते हैं। रामसिंह अपनी मृत्यु के बाद अल्मा को दातार नगर में बसे अपने मित्र दुर्जन कबूतरा के पास भेजने का वादा मोधिया से करवाता है। दुर्जन के घर से ही अल्मा की जिन्दगी का करूण सफर शुरू होता है। कुछ रूपये लेकर दुर्जन अल्मा को नारियों के व्यापारी सूरजभान के हाथ बेचता है। राक्षससम सूरजभान की कालकोठरी से भागती अल्मा को नत्थू पकड़कर श्रीराम शास्त्री के घर पहुँचाता है। वह समाज कल्याण मंत्री है। मंत्री जी अल्मा की कांचन देह को देखकर मोहित होते हैं। गुजरते वक्त ने अल्मा को समाज कल्याण मंत्री की रखैल के रूप में देखा। वह पढ़ी-लिखी संस्कारी लड़की मंत्री जी के भाषण तैयार करती। वह कबूतरा बस्ती के उत्कर्ष के लिए सपने देखती है। अल्मा का रखैल होना समय की मांग थी। मंदिर के जीर्णोध्दार के वक्त कोई मंत्री जी को गोली मारकर हत्या करता है। अल्मा विधवा बनती है। एक पति की भाँति करने के बाद सारे रीति रस्मों को निभाती हैं।

उपन्यास का अन्त स्थानीय अखबारों में मुखपृष्ठ पर छपी दो खबरों से होता है। एक प्रदेश के समाज कल्याण मंत्री श्रीराम शास्त्री का अंतिम संस्कार ओरछा नगर के कंचना घाट पर हुआ। मुखाग्नि उनकी पत्नी अल्मा ने दी। दूसरी सूचना, सत्तारूढ़ पार्टी की ओर से संभावना है कि श्रीराम शास्त्री के निधन के कारण बबीना विधानसभा की जो सीट खाली हुई है उसके लिए प्रत्याशी श्रीमती अल्मा शास्त्री होंगी।

नारी जीवन-

नारी के विभिन्न आयामों को मैत्रेयी ने सामने रखने की कोशिश की है। ''अल्मा कबूतरी अनेक समस्याओं से घिरी हुई नारी है। वह अपनी रुचि अभिव्यक्ति को कैसे संपन्न कर सकती है [illegible] जीवन में जो तरलता है वह महसूस करने के लिए अल्मा के पास नहीं है [illegible]।''[7] [illegible] समाज में नारी की स्थिति न के बराबर है। किन्तु स्त्री-पुरुष [illegible] के संदर्भ में वह पुरुष पर [illegible] करती नजर आती है। [illegible] की महत्ता [illegible] में समझती है। प्रस्तुत उपन्यास की कदमबाई अपने चोर डकैत अपराधी पति जंगलिया को जी-जान से चाहती है। चोरी के अपराध में पुलिस से बचने [illegible] में भटकते जंगलिया के लिए कदमबाई का [illegible] बन पड़ा है। वह अपने पति जंगलिया [illegible]

गई। सरमन की औरत से बकरी का दूध माँगकर चहरे पर मला और पानी के छींटे देकर निखारा, कांत दो गुनी हो गई एक बिंदी की तलाश में डेरे-डेरे फिरी थी, रूप सौगुना हो जाए।''[९] साथ ही मैत्रेयी स्पष्ट करती है कि श्रीराम शास्त्री की मृत्यु के बाद अल्मा विधवा बनती है। वह समाज के सारे विधि विधानों के अनुसार श्रीराम शास्त्री की पत्नी के रूप में श्रीराम शास्त्री का क्रियाकर्म करती है। और अंत में अपने स्व.पति श्रीराम शास्त्री की रिक्त विधानसभा सीट की दावेदार बनती है। इस तरह से मैत्रेयी का मानना है कि नारी को भर दिया गया है। दबाव मे रखने के कारण वह कुछ नहीं कर पाती है, पर जब उसे मौका मिलता है तो वह इस प्रकार के निरर्थक बंधनों से मुक्त होना चाहिए है।

सांस्कृतिक परिवेश-

आदिवासी समाज सांस्कृतिक दृष्टि से समृध्द है। आदिवासी कबूतरा जाति घुमक्कड होती है। गाँव-गाँव भटकती किसी के खेत में बसती, वहाँ आसपास के खेत-खलिहानों में काम कर के अपना गुजारा कर लेती है। सुबह के शाम तक वे लोग मजदूरी, शिकार, चोरी, डकैती आदि में रचे-पचे ताक लगाते रहते हैं। दीपावली हो या होली इन अवसरों पर उन्हें कभी-कभी भूखे भी रहना पड़ता है। उपन्यास का पात्र नलिया त्योहार के समय भी भूखा रहकर हँसता है। और कहता है- ''ढोल बजाओ। आज भी भूख-प्यास का रोना गेहूँ की हरी-हर बाले हिलने रे ले रही है।''[११]

आदिवासी त्योहारों में समूह नृत्य करते हैं। नृत्य में दस से लेकर बीस-तीस नर्तक हिस्सा लेते है। एक पुरुष ढोल बजाता है और पुरूष, स्त्रियाँ घेरा बनाकर ढोल की लय पर गीत गाते नृत्य करते हैं।

''मोरी चंदा चकोर, काजर लगा के आ गई भोर ही भोर
मोरी चंदा चकोर, छतिया पे तोता, करिहा पै मोर मोरी
चंदा चकोर, चोली में निबुआ घँघरा घुमेर''[१२]

'अल्मा कबूतरी' उपन्यास इस प्रकार से कबूतरा जाति के लोकगीत, लोकनृत्य, लोककथाएँ, मरसिये आदि से सज्ज होकर अपनी सांस्कृतिक विरासत को कायम रखता है।

उद्देश्य-

अल्मा कबूतरी उपन्यास का एकमात्र उद्देश्य न होकर बहुआयामी उद्देश्य रहे हैं। वह अभिशप्त वर्गों तथा परिवारों के दर्द और अस्तित्व को उजागर करने वाली रचना है। अपनी रूढ़ियों और जड़ताओं पर भी कभी-कभी प्रहार करती है। साथ ही आदिवासी जीवन केन्द्रित उपन्यासों का उद्देश वहाँ की गरीबी, अशिक्षा, अन्धविश्वास, शोषण, रूढिग्रस्तता आदि समस्याओं और प्रश्नों से भरी जिन्दगी की संकुचित पहचान उभारकर वहाँ की जिन्दगी के अन्तर्विरोधी और मूल्यों की टकराहट को रूपायित करना है। मैत्रेयी ने 'अल्मा कबूतरी' उपन्यास की सृष्टि करके न केवल आदिवासी कबूतरा जाति को प्रस्तुत किया है, बल्कि समग्र आदिवासी संस्कृति की तस्वीर पाठकों के सामने प्रस्तुत की है।

संदर्भ-

१. अल्मा कबूतरी, मैत्रेयी पुष्पा, पृ. १०४
२. अक्षर-पत्रिका, शरद २००१, पृ. ३०
३. हिन्दी में आदिवासी जीवन केन्द्रित उपन्यासों का समीक्षात्मक अध्ययन, प्रा. डॉ. के. [illegible], पृ. [illegible]
४. मैत्रेयी पुष्पा के कथा साहित्य में नारी जीवन, डॉ. शोभा [illegible], पृ. २०
५. अल्मा कबूतरी, मैत्रेयी पुष्पा, पृ. ६०
६. [illegible]

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 3.009, (GIF) - 0.676 (2013)
Special Issue 47 : Indian Literature & Society
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
February 2018

७. वही, पृ.८४
८. वही, पृ.२३४
९. मैत्रेयी पुष्पा के कथा साहित्य में नारी जीवन, डॉ.शोभा यशवंते, पृ. ६५
१०. अल्मा कबूतरी, मैत्रेयी पुष्पा, पृ. २१
११. वही, पृ. ४२
१२. वही, पृ. ४२

।। सा विद्या या विमुक्तये ।।

ISO-9001-2008 (QMS)

महाराष्ट्र शासन

सत्यमेव जयते

दि बोदवड सार्व. को-ऑप. एज्यु. सोसायटी लि. बोदवड द्वारा संचालित

कला, वाणिज्य एवं विज्ञान महाविद्यालय बोदवड, जि.जलगाँव

हिंदी विभाग

एवं

महाराष्ट्र राज्य हिंदी साहित्य अकादमी,मुंबई

तथा

सांस्कृतिक कार्य निदेशालय के सहयोग से आयोजित

राष्ट्रीय हिंदी संगोष्ठी के अवसर पर प्रकाशित ग्रंथ

समकालीन हिंदी ग़ज़ल

डॉ. कामिनी तिवारी

डॉ. मधुकर खराटे

50. जहीर कुरेशी की ग़ज़लों में राजनीतिक बोध

डॉ. श्रीमती वनिता त्र्यंबक पवार (निकम)
हिंदी विभागाध्यक्ष, स्वर्गीय अण्णासाहेब आर. डी. देवरे
कला एवं विज्ञान महाविद्यालय, म्हसदी
तहसिल - साक्री, जिला धुलियाँ

युगीन राजनीतिक परिवेश :-

आधुनिक युग में जीवन और समाज का प्रत्येक क्षेत्र राजनीति से प्रभावित है। राजनीति प्रगति का सबसे अहम् साधन है। राजनीतिक स्वस्थत पर ही प्रत्येक राष्ट्र की उन्नति निर्भर करती है। जहाँ, जिस राष्ट्र की राजनीति शिथिल, अपाहिज और राष्ट्रहित के स्थानपर व्यक्तिगत स्वार्थ सिद्धि का साधन बन जाती है वहाँ समाज की उन्नति के मार्ग अवरूद्ध हो जाते है। परिणाम स्वरूप राष्ट्र पतन की ओर बढ़ने लगता है। 15 अगस्त 1947 को अपना देश स्वतंत्र हुआ। किंतु वह स्वतंत्रता वरदान के साथ-साथ अभिशाप भी बनी। विभाजन के कारण देश हिंदुस्थान और पाकिस्तान के रूप में विभाजित हुआ। परिणामत: हिंदु और मुसलमानों में वैमनस्य की भावना तीव्र हुई, जो आज तक देश के विकास में बाधा बनी हुई है।

स्वतंत्रता प्राप्ति के पश्चात् देश की शासन व्यवस्था के सुचारू संचालन एवं देश की उन्नति और विकास को ध्यान में रखकर नये संविधान की रचना की गयी, जिसे 26 जनवरी 1950 को लागू किया गया और भारत को समता और समानता पर आधारित पूर्ण प्रभुता-संपन्न धर्मनिरपेक्ष प्रजातांत्रिक गणराज्य घोषित किया गया। किंतु बाद में धर्मनिरपेक्षता का अर्थ राजनीतिक दलों ने अपने- अपने ढंग से लिया। जिसके कारण देश धर्म पर आधारित विकृत राजनीति ने जन्म लिया।

1960 के बाद देश में मोहभंग की स्थितियाँ निर्माण हुई। आजादी से पूर्व जो स्वप्न देखे गए थे, वे साकार नहीं हो सके। परिणामत: हताशा और निराशा का वातावरण चारों ओर फैल गया। आदर्श और नैतिकता से कोई सम्बन्ध नहीं रहा। उत्तरोत्तर राजनीतिक वातावरण दूषित होता चला गया। वर्तमान में भ्रष्टाचार से अलग राजनीति का स्वरूप ही दिखायी नहीं देता। राजनीति और भ्रष्टाचार के लिए कई योजनाएँ बनायी गयी जिनके अंमल के लिए कर्ज लिए गए, किंतु देश के भ्रष्ट राजनीतिज्ञों की स्वार्थी मनोवृत्ति के कारण वे आम आदमी तक पहुँच नहीं सकी। केवल कुछ लोगों ने ही उसका लाभ उठाया।

चुनाव जीतने के लिए कई हथकंडे अपनाये जाने लगे। जाति, भाषा, क्षेत्र, वर्ग आदि कई आधार पर देश बाँटा गया। साम्प्रदायिकता और आतंकवाद को बढ़ावा दिया गया। वर्तमान काल में अनैतिकता, अनाचार, भ्रष्टाचार, स्वार्थ आदि कई कु-प्रवृत्तियाँ राजनीति का अंग बन गई हैं। राजनीति से भला आदमी दूर भागने लगा है। इन तमाम बातों को मद्दे नजर रखते हुए हम यह कह सकते है कि वर्तमान भारतीय राजनीति बुरी तरह बीमार है। राजनीति के समुच सिद्धांत, सारे दर्शन, सभी मान्यताएँ, नैतिकता आदर्श भारतीय राजनीति के लिए निरर्थक बकवास बन चुके हैं।

हिंदी साहित्यकारों ने भी वर्तमान राजनीति के भ्रष्ट चरित्र को विभिन्न साहित्यिक विधाओं में चित्रित किया है। हिंदी के ग़ज़लकार भी इस क्षेत्र में पीछे नहीं है। राजनीतिक जीवन के विद्रूपताओं और नेताओं के चरित्र को हिंदी ग़ज़लकारों ने अपनी ग़ज़लों में मार्मिकता और व्यंग्यात्मकता के साथ उजागर किया है। "शासन और प्रशासन की नीतियों से लेकर राजनीतिक दलों के उद्देश्य, राजनेताओं की कारगुजारियाँ, उनके चरित्र, कथनी और करनी के अंतरों, स्वार्थगत मनोवृत्तियों, रिश्वतखोरी, भ्रष्टाचार, नौकरशाही, अफसरशाही, नेताओं द्वारा किए गए झूठे वायदों, आधुनिक लोकतांत्रिक व्यवस्था, गरीब और निरीह जनता का शोषण आदि अनेकानेक स्थितियों और दुराचारों को अपनी ग़ज़लों में उतारा है।"[1] साहित्यकार, राजनीतिज्ञ नहीं होता है और न ही यह राजनीति में सक्रिय भूमिका निभाता है, वह तो तटस्थ भाव से उसका सर्वेक्षण करता रहता है और यह राजनीतिक परिस्थितियाँ जाने-अनजाने उस पर निरंतर प्रभाव डालती रहती है। "यह प्रत्यक्ष अथवा परोक्ष रूप से पड़ने वाला प्रभाव ही विभिन्न काव्य-रूपों में मुखर हो उठता है।"[2] हिंदी ग़ज़लों में भी यह प्रभाव स्पष्ट रूप से परिलक्षित होता है। हिंदी ग़ज़लों में इस राजनीतिक बोध को निम्नालिखीत रूप से रेखांकित किया जा सकता है।

1. भारतीय लोकतंत्र :- 26 जनवरी 1950 को स्वतंत्र भारत के संविधान का अमल आरम्भ हुआ। किंतु स्वतंत्रता के बाद राजनीतिज्ञों ने लोकतंत्र की सारी मर्यादाओं को भंग कर दिया। "यद्यपि जनतांत्रिक शासनप्रणाली सभी शासन प्रणालियों में सहज और श्रेष्ठ होती है, किंतु भारतीय जनतंत्र का ढाँचा कुछ इस तरह से बिगड़ा है कि उसमें आम आदमी का जीना दूभर हो

गया है। जनतांत्रिक प्रणाली के दो-तीन दशकों को भोगकर आज के कवि ने यह देख लिया है कि हमारी प्रजातांत्रिक शासन व्यवस्था ने सुख-सुविधाओं के स्थान पर दुःख और अभाव ही दिये हैं। आज हमारे देश में प्रजातंत्र महज एक मजाक बनकर रह गए है। इसलिए आज का हिंदी गज़लकार प्रजातंत्र की उपलब्धियों का मूल्यांकन करने के बजाय उसकी सार्थकता पर ही प्रश्न चिह्न लगा देता है।"[3]

भारतीय लोकतंत्र के इस कार्यकाल में क्या उपलब्धि हुई इसका अंदाजा लगाना अत्यंत मुश्किल है। पाने की अपेक्षा खोने की मात्रा अधिक रही है। इस प्रजातंत्र पर व्यंग्य करते हुए जहीर कुरेशी लिखते है,

"इस प्रजातंत्र की व्यवस्था में, तंत्र की ढील-ढाल मत पूछो।
मूल्य इतने गिरे मनुजता के, हँस रहा था दलाल, मत पूछो।"[4]

2. संसद :- लोकतांत्रिक शासन व्यवस्था में संसद का महत्वपूर्ण स्थान होता है। संसद लोकतांत्रिक शासन व्यवस्था में शासन संचालन के लिए उत्तरदायी हुआ करती है। आज वही संसद पक्ष और विपक्ष के जनप्रतिनिधियों का आखाडा बनकर रह गई है। उसकी सारी गरिमा नष्ट हो चुकी है। संसद गाली-गलौज, मार-पीट, उठा-पटक, शोरगुल और चप्पल तथा जूतों के आदान-प्रदान का प्रधान केंद्र बन चुकी है।

राजनीतिज्ञ जनसामान्य की समस्याओं की उपेक्षा करते हुए अपनी स्वार्थपरक राजनीति में व्यस्त रहते हैं। वे 'गरीबी हटाओ' के नारे देते है, रोटी की समस्या को दूर करने की बातें करते हैं, संसद में बहस करते रहते हैं, किंतु उस मसले को हल नहीं करते,

"लोग संसद में विगत सैंतिस वर्षों से
कर रहे हैं भुखमरी को हल विवादों में।"[5]

इस तरह हिंदी गज़लों में संसद का चित्रण मार्मिकता से किया है।

3. राजनीतिक विद्रुपताएँ :- वर्तमान युग में राजनीति का नीति से सम्बन्ध टूट गया है। यह देश कृषि-प्रधान देश कहलाता था अब कुर्सी प्रधान देश हो गया है। कुर्सी प्राप्त करने के लिए अनीति का आश्रय लिया जाता है। दल-बदल की स्वार्थी प्रवृत्ति ने पक्षनिष्ठा को खत्म कर दिया है। आज की राजनीतिक विद्रुपताओं एवं विडम्बनाओं का सही-सही चित्रण करते हुए डॉ. प्रतिमा सक्सेना लिखती हैं, "आज की राजनीति वास्तव में एक वेश्या है, जिसका न कोई ईमान है, न धरम। स्वार्थ और पैसा ही उसका सब कुछ है। कुर्सी ही उसको ईमान और कुर्सी ही उसका धर्म है। कुर्सी को पाने के लिए कुछ भी किया जा सकता है। अपने धर्म, अपनी संस्कृति, अपने देश, अपने राष्ट्र किसी को भी दाँव पर लगाया जा सकता है। दल-बदल की राजनीति ने तो वेश्याओं के चरित्र को भी मात दे दी। आज कोई नेता जिस दल में है, कल अपने स्वार्थ के लिए वह उसे छोडकर किस दल में शामिल हो जायेगा, कुछ कहा नहीं जा सकता। दल-बदल पर रोक लगाने के लिए विधेयक भी पास किया गया, परंतु क्या उससे भी यह स्थिति रूकी है। सत्तापक्ष और विपक्ष दोनों ही उसके शिकार हैं। इन तरीकों से राजनीतिक मूल्यों का और भी ह्रास हुआ है।"[6]

राजनीति के इस कटु सत्य को जहीर कुरेशी ने अपनी एक गज़ल में इस प्रकार अभिव्यक्त किया है,

"आज की राजनीति की 'रम्भा'।
दिल कहीं दल बदल रही है कहाँ।"[7]

वास्तव में सियासत के कारनामें इतने भयंकर होते है कि जनसामान्य उन्हें समज नहीं पाता है।

4. चुनाव :- चुनाव प्रणाली लोकतंत्र की बुनियाद है। स्वस्थ चुनाव पर ही राजनीतिक आदर्श स्थिर रह सकते हैं। भारत विश्व का सबसे बडा लोकतांत्रिक देश है। अतः यहा चुनाव प्रणाली का विशेष महत्त्व है। गत 45 वर्षों से भारतीय जनता चुनावों के माध्यम से अपने प्रतिनिधियों को चुनती है। सन 1960 के बाद धीरे-धीरे चुनाव के प्रति तटस्थ भाव आता चला गया। कतिपय लोगों को छोडकर अधिकांश जनता इस श्रेष्ठ प्रणाली के प्रति उदासीन होती चली गयी, क्योंकि लोकतंत्र 'राजपथ' पर अटक कर रह गया, वह 'जनपथ' पर पहुँच नहीं पाया।

भारतीय जनता को यह अधिकार प्राप्त है कि वह चुनाव में प्रत्याशी बनकर चुनाव में सहभागी हो सके। परंतु बदलत परिवेश में चुनाव की गरिमा नष्ट हो गयी है। वर्तमान युग में चुनाव जीतने का शस्त्र साम्प्रदायिकता, गुंडागर्दी, गुटबाजी इत्यादि है। अतः यह सुसंस्कृत आदमी का क्षेत्र नहीं रहा। परिणामतः बुद्धिजीवी वर्ग चुनाव के प्रति उदासीन हो गया।

युगीन राजनीति में वोटों की सत्ता-महत्ता अक्षुण्ण है। जो नेता जितने अधिक वोट प्राप्त कर लेता है, वह उतना ही बड़ा माना जाता है। वोटों को प्राप्त करने के माध्यम की ओर किसी का ध्यान नहीं जाता। 'वोटर' तो चंद सिक्कों अथवा शराब की बोतलों से खरीदा जा सकता है। "ऐसे ही राजनीतिक निर्वाचित होकर शासन में आते हैं जिन्होंने वोटरों की खूब सेवा की होती है यह यथार्थ में प्रजा की हार और नेताओं की जीत है . . . . आज की राजनीति में वे ही प्रवेश पा सकते हैं जिनके पास वोट खरीदने के लिए नोट हैं। केवल वे ही टिकट प्राप्त कर सकते हैं जिनके पास पैसा है।"[8]

वर्तमान युग में चुनाव हथकंडों के प्रदर्शन का पर्याय बन गया है। यह सब देखकर मतदाताओं का मतिमंद हो जाना कोई आश्चर्य की बात नहीं है। इस संदर्भ में बेधड़क बनारसी अपनी एक ग़ज़ल में लिखते है,

"लीडर स्वच्छंद हो गये।
कौमें निष्पन्द हो गये
ऐसे-ऐसे उम्मीदवार है
वोटर मतिमंद हो गये।
जीर्ण-शीर्ण लोकतंत्र के
इलेक्शन पैबन्द हो गये।"[9]

आज नेतागण अपने स्वार्थ को पूरा करने और वोटों की राजनीति के लिए देश में जानबूझकर प्रश्न निर्माण करते हैं। धर्मान्धता, साम्प्रदायिकता, प्रान्तियता जैसे प्रश्न उठाये गये, लोगों की भावनाओं को भड़काया गया। फलतः पारस्पारिक वैमनस्य बढ़ा और देश की एकता को चोट पहुँची।

"वोट की राजनीति में अंधे,
देश की एकता को भूल गये।
इस राजनीति द्वारा महज वोट के लिए
जलते हुए सवालों को पैदा किया गया।"[10]

5. लाल-फीताशाही :- युगीन राजनीति की नींव भ्रष्टाचार पर आधारित है, फलस्वरूप लाल-फीताशाही को प्रश्रय प्राप्त हुआ। नौकरशाही, तानाशाही बन गई। हमारे देश में शासकीय कार्यालय भ्रष्टाचार के केंद्र बन चुके हैं। बिना रिश्वत के आम आदमी को शासन प्रदत्त कोई सुविधा प्राप्त नहीं होती। जो भी योजनाएँ जन-सामान्य के कल्याण हेतु बनती हैं, वे उन तक पहुँच नहीं पाती। उन योजनाओं के धन का एक बहुत बड़ा हिस्सा नेतागण, सरकारी कर्मचारी हड़प लेते हैं।

वर्तमान युग में देश का भविष्य सरकारी फाईलों में कैद है, फाइलों में सरकारी आँकड़ों को इकठ्ठा कर के झूठी प्रगति और विकास को दर्शाना ही सरकार का काम रह गया है। जितना कुछ आँकड़ों में दर्शाया जाता है उसका बहुत कम अंश भी पूरा नहीं किया जाता है। इस स्थिति पर व्यंग्य करते हुए राधेश्याम शुक्ल लिखते है,

"फाइलों में भाग्य बाँधे देश का,
आजकल हम लालफीते हो गये।"[12]

वास्तविकता तो यह है कि संपूर्ण देश में व्यापारी मनोवृत्ति पनप रही है। लेन-देन की संस्कृति विकसित हो चुकी है। स्वार्थ प्रेरित होकर लोग रिश्वत देने लगे है। कार्यालय में किसी भी काम करवाने का एक ही तरीका है कि अफसर को खुश किया जाए। इस बात पर कटाक्ष करते हुए ईश्वर 'करुण' अपनी एक ग़ज़ल में लिखते है,

"इस दौर सियासत में, तरक्की का यह नुस्खा है,
तुमको यदि खाना है, तो हाकिम को खिलाना है।"[13]

इस तरह हम देखते है कि नेता एवं अफसर निरकुंश हो गये है। देश की सच्ची सेवा से उन्होंने आँख फेर ली है। वे केवल अपना स्वार्थ सिद्ध करना जानते हैं।

6. राजनीतिक केंद्र दिल्ली :- हमारे देश की राजनीति का प्रमुख केंद्र दिल्ली है। जहाँ देश के विभिन्न प्रदेशों के नेतागण एकत्रित जोड़-तोड़ होती रहती है। पुरुषोत्तम प्रतीक दिल्ली को राजनीति का कोठा मानते है, इतना ही नहीं तो दिल्ली की राजनीति के सम्बन्ध में अपने विचार व्यक्त करते हुए अपनी एक ग़ज़ल में वे लिखते है,

"हर टोंटे पर टांटा देखा दिल्ली में, राजनीति का कोठा देखा दिल्ली में।

मंत्री जी का जो बेटा नालायक है, निश्चित उसका कोटा देखो दिल्ली में।
मंत्रालय की कुत्तों की भी वर्दी में, लगा सुनहरी गोटा देखो दिल्ली में।
चेहरों पर किस कदर मुखौटे हावी है, पहनों एक मुखौटा देखो दिल्ली में।
देश भक्त बन गये जेब में देस रखा, ऐसे आप चिरोटा देखो दिल्ली में।"[14]

राजकुमार कृषक ने भी अपनी ग़ज़लों में दिल्ली शहर का प्रयोग कर देश की राजनीति का पर्दाफाश किया है। देश की गरीबी, अनीति, भ्रष्टाचार, अव्यवस्था आदि के लिए वे दिल्ली की राजनीति को ही दोषी मानते हैं। दिल्ली की राजनीति पर व्यंग्य करते हुए अपनी एक ग़ज़ल में वे लिखते हैं,

"रोटियों का मुद्दा दिल्ली में सुलझेगा नहीं
और भूखा इस बहस में और उलझेगा नहीं।
भूख दिल्ली ने बढ़ायी और दिल्ली भूख ने
इस सच्चाई को मगर इतिहास उगलेगा नहीं।"[15]

7. स्वार्थी एवं भ्रष्ट राजनीतिज्ञ :- राजनीति में नेता की महत्त्वपूर्ण भूमिका होती है। वे ही राजनीति को गतिशील एवं सक्रिय बनाते है। देश की राजनीति को सुचारू रूप से संचलित करने का दायित्व नेता का होता है। किसी भी देश की उन्नति एवं विकास उस देश के नेताओं के चारित्रिक गुणों और आदर्शों पर ही निर्भर करता है।

स्वतंत्रता से पूर्व हमारे देश में कई महान नेता हुए जिन्होंने देश के लिए अपना सब कुछ न्यौछावर कर दिया। यह उन्हीं की कुर्बानी का नतीजा है कि हम आजाद भारत में साँस ले रहे हैं। देश स्वतंत्र हो जाने के उपरान्त कुछ ऐसे नेता अवश्य थे जिन्होंने देश के लिए त्याग और बलिदान की भावना का परिचय दिया। किंतु ज्यादातर ऐसे राजनेता उभरकर सामने आए जिन्होंने केवल अपने वैयक्तिक हितों की रक्षा की। नैतिकता और सदाचार से उनका कोई सरोकार नहीं रहा। यदि ऐसा कहा जाए कि आजादी के बाद देश में नेताओं का जितना नैतिक पतन हुआ उतना सामाजिक तथा किसी वर्ग के किसी व्यक्ति का नहीं हुआ तो कोई अनुचित न होगा।

वर्तमान नेता स्वार्थ के दलदल में नख-शिख डूबे हुए हैं। कुर्सी प्राप्त करना उसका एकमात्र उद्देश्य रह गया है। जनसेवा, जनकल्याण आदि बातों से उन्हें कोई लेना-देना नहीं। नेताओं के काले कारनामों को हिंदी ग़ज़लकारों ने अपने ग़ज़लों में व्यंग्यात्मक रूप से चित्रित किया है।

नेताओं को देश से कुर्सी की चिंता ज्यादा सताती है। वह कुर्सी बचाने में लगा रहता है। कुर्सी से अलग रहना उसके लिए कष्टप्रद है। कुर्सी पाने के लिए वह कुछ भी करने को तैयार है। कुर्सी की छीना-झपटी उसका प्रमुख कार्य है,

"इस सियासत ने कर दिया उनको,
कुर्सीयों के बुखार में शामिल।"[16]

जहीर कुरेशी ने वर्तमान राजनेताओं का बहिरूपिया कहा है। जो हजार मुखौटे धारण करता रहता है। एक चेहरे पर कई चेहरे लगाया करते है। उसके सही रूप को समझने के लिए वे आम आदमी को आगाह करते हैं,

"वो रहनुमा नहीं, बहुरूपिया लगता है मुझे,
है उसके पास मुखौटे हजार, पढ़ लेना।"[17]

ऐसी घटिया और स्वार्थी राजनीति को बदलना चाहिए। ऐसे स्वार्थी राजनीतिज्ञों को सबक सिखाना अत्यंत आवश्यक है। इन्हे जनमत ही दंडित कर सकता है। प्रजातंत्र में जनमत की भूमिका अहम होती है। इसलिए जहीर कुरेशी लिखते है,

"दंड दे सकता है उनको सिर्फ जनमत ही,
देश को पहने रहे जो 'शेरवानी' में।"[18]

और निश्चित ही हिंदी ग़ज़लकार इस सम्बन्ध में चुप नहीं है। वह अपनी ग़ज़लों के माध्यम से आम आदमी के दु:ख-दर्द, पीड़ा, समस्याएँ आदि को समय-समय पर प्रखरता के साथ प्रस्तुत करता रहा है।

निष्कर्ष :-

हिंदी के ग़ज़लकारों ने वर्तमान राजनीति का सूक्ष्म निरीक्षण कर उसकी खामियों को समझा और वर्तमान राजनीति की विसंगतियों पर प्रहार भी किया है। देश की राजनीति और राजनेताओं के यथार्थ दर्शन हमें हिंदी ग़ज़लों में परिलक्षित होते हैं। हिंदी ग़ज़लकार ने समसामयिक राजनीति के विकृत पक्ष को अपनी ग़ज़लों में उजागर किया है। इतना ही नहीं तो आम

आदमी को भी इस स्थिति से अवगत कराया है और जागरूक बनाने का कार्य किया है। राजनेताओं को उनकी सही तस्वीर दिखलाने का कार्य भी हिंदी ग़ज़लकारों ने किया है और उन पर अंकुश लगाने की कोशिश की है। हिंदी ग़ज़लकारों का दृष्टिकोण पलायनवादी नहीं है, बल्कि उनके स्वर आशावादी रहे हैं।

हिंदी ग़ज़लकारों ने अपनी ग़ज़लों में राजनीति के विविध आयामों का चित्रण कर सरकार एवं जनता के सम्मुख राजनीतिक वास्तविकता को पेश किया है। अत: हम कह सकते हैं कि हिंदी ग़ज़लकारों ने अपनी ग़ज़लों के माध्यम से भारतीय लोकतंत्र, संसद, राजनीतिक विद्रूपताएँ, चुनाव, लाल-फीताशाही, राजनीतिक केंद्र दिल्ली एवं स्वार्थी एवं भ्रष्ट राजनीतिज्ञों का पर्दाफाश कर परिस्थितियों में परिवर्तन की कोशिश की है।

****

संदर्भ :-

1. आधुनिक हिंदी ग़ज़ल और आधुनिकता बोध, प्रतिमा सक्सेना, पृ. 189-190
2. हिंदी कविता में ग़ज़ल : संवेदना और शिल्प, डॉ. जे. पी. गंगवार, पृ. 98
3. वही पृ. 98
4. चाँदनी का दु:ख, ज़हीर कुरेशी, पृ. 62
5. वही पृ. 53
6. आधुनिक हिंदी ग़ज़ल और आधुनिकता बोध, प्रतिमा सक्सेना, पृ. 196
7. चाँदनी का दु:ख, ज़हीर कुरेशी, पृ. 41
8. साठोत्तरी हिंदी काव्य में राजनीतिक चेतना, डॉ. एस. गंभीर, पृ. 66
9. हिंदी ग़ज़ल : उद्भव और विकास, डॉ. रोहिताश्व अस्थाना, पृ. 153
10. चाँदनी का दु:ख, ज़हीर कुरेशी, पृ. 16
11. वही पृ. 25
12. आधुनिक हिंदी ग़ज़ल और आधुनिकता बोध, प्रतिमा सक्सेना, पृ. 206
13. आधुनिक हिंदी ग़ज़ल और आधुनिकता बोध, प्रतिमा सक्सेना, पृ. 206
14. घर तलाश कर, पुरुषोत्तम प्रतीक, पृ. 30-31
15. नीम की पत्तियाँ, रामकुमार कृषक, पृ. 12
16. चाँदनी का दु:ख, ज़हीर कुरेशी, पृ. 31
17. चाँदनी का दु:ख, ज़हीर कुरेशी, पृ. 61
18. चाँदनी का दु:ख, ज़हीर कुरेशी, पृ. 50

MAH/MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
UGC Approved Sr.No.62759
Vidyawarta® | April To June 2018 Issue-24, Vol-02 | 01

MAH/MUL/ 03051/2012

ISSN :2319 9318

विद्यावार्ता

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक त्रैमासिक

April To June 2018
Issue-24, Vol-02

Date of Publication
15 April 2018

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

-महात्मा ज्योतीराव फुले

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published ... Harshwardhan Publication ... (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap ...

Reg.No.

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed

Principal
A.D.M.S.P. Sanstha's
Late Annasaheb R.D. Deore
Arts & Science College
Mhasadi,Tal.Sakri Dist Dhule

12) ECONOMIC EMPOWERMENT BY MGNREGA : A GEOGRAPHICAL STUDY OF SARAN DISTRICT
Vikash Ranjan, Chapra, Bihar || 67

13) To study the role of Family Structure on Reasoning Ability of students at ...
Dr. Kumari Vineeta, Bhagalpur || 71

14) INTERNAL INFLUENCE FLAT ATTRIBUTES ON THE BUYING DECISIONS OF RESIDENTIAL BUYERS
KAJA MOHIDEEN M. & ABBAS MANTHIRI A., Theni, (Dist), Tamil Nadu || 75

15) Human Resource Management in Organized Retail Industry in India
Dr. Nighot B. B., Dist-Ahmednagar || 79

16) MANAGEMENT OF STRESS THROUGH SELF INSTRUCTION TRAINING: A REVIEW
Dr. BASANT LAL SHARMA, Bodh Gaya || 83

17) Importance of Shivaji's Ideas in Modern Era
Dr. Dipak D. Shinde, Pune || 87

18) AN ANALYTICAL STUDY OF SMALL SCALE INDUSTRIES IN MARATHWADA REGION OF...
Dr. Bharat B. Sonwane & Miss. Rohini Shivajirao Shinde, Aurangabad || 91

19) A Study of Indian Social Reforms in the Nineteenth Century
Dr. Sri Niwas Kumar, Koderma, Jharkhand || 94

20) Application of QR Code Technology in academic libraries:
Dr. Chandrashekhar D. Wani, Prof. Vijay Bajirao Jadhav || 101

21) THE CHANGING STATUS OF TRANSGENDER IN INDIA
Kanak Priya, Patna University || 104

22) [illegible] : एक चिकित्सा
डॉ. ममता वागडे, हैदराबाद || 111

23) मराठी भाषेपुढील आव्हान :– जागतिकीकरण
डॉ. वासंती ज्ञानेश्वर पांढरे, सोलापूर || 113

24) उच्च माध्यमिक शिक्षकांची अध्यापन अभियोग्यतेचा अभ्यास
प्रा. डॉ. प्रतिमा दीपक सूर्यवंशी, जि. जळगाव || 114

25) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व अर्थनीती
प्रा. मारोती उध्दवराव टिपले, जि. गडचिरोली || 118

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

Principal
A.D.M.S.P. Sanstha's
Late Annasaheb R.D.Deore
Arts & Science College
Mhasadi, Tal. Sakri Dist Dhule

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
UGC Approved Sr.No.62759
Vidyawarta®
April To June 2018
Issue-24, Vol-02
0101

20

Application of QR Code Technology in academic libraries: A new trend in digitization of libraries.

Dr. Chandrashekhar D. Wani
Librarian
KCES's Institute of Management & Research
Jalgaon.

Prof. Vijay Bajirao Jadhav
Librarian
Late Aanasaheb R. D. DeoreArt's and Science College, Mhasadi, Tal. Sakri, Dist- Dhule

****

Abstract

Today the QR codes become a mainstream to the industries to the inventory management systemand advertising. The libraries are beginning to see the advantages and benefits of using this technology. The QR codes for promotional materials is one of the easiest and most effective ways to present information that can be easily recorded for later use. Today the need and the trend of the world to collect, manage, protect and deliver information in digital form. In this paper, brief talk about the quick response code trends and utilization in academic libraries have been described and also focus on how quick response code is useful in various function, objective of the QR code and how to generate QR code.

Keywords QR code, QR code reader, digital library.

Introduction

A digital library is the new structure of the traditional library. The digital libraries trend comes into the 21st century. Virtual library, the digital library is the same concept. There are many reasons for digitization of libraries, but the main reason for digitization is that it is essential to reach user's good quality information. The QR code is a matrix barcode readable by smart phones and mobile phones with cameras. They are sometimes referred to as 2d codes, 2d barcodes, or mobile codes. The QR code typically appears as a small white square with black geometric shapes, though coloured and even branded QR codes are now being used. QR codes can hold much more information than a regular barcode. The information encoded in a QR code can be a URL, a phone number, an SMS message, a V-card, or any text. They are referred to as QR because they allow the contents to be decoded at high speed.

Objective of QR Code

- To promote a use of open source technology.
- To provide quick library information services to the academic users community.
- To promote mobile technology based services and promote mobile learning.
- To increase users satisfaction toward library services.
- To save the time of the user.

Types of QR Code

There are five type of QR codes are available. These are QR code model-1 and model-2, micro QR code, I-QR code, SQRC and frame QR code. Frame QR code is more advanced type of QR code with canvas area where available space for inserting other thing for promoting as you like. Static and dynamic are two type of QR code where dynamic QR code is editable anytime even after printing. The images of different types of QR code is given below.

Scanned by CamScanner
Principal
A.D.M.S.P. Sanstha's
Late Annasaheb R.D.Deore
Arts & Science College
Mhasadi,Tal.Sakri Dist.Dhule

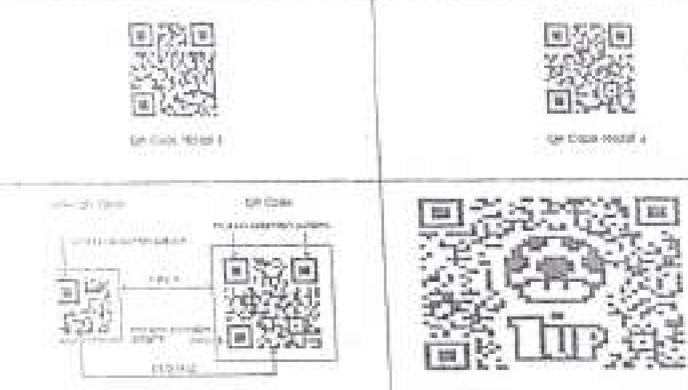

Static QR Code | LiQR Code

Features of QR Code technology

- High storage capacity of data.
- Small space required for print.
- Reading capability of QR Code from any direction.
- Capability to restore partially data or content of damaged QR codes.
- Structure appending feature.

Benefits of using QR Code technology

- QR code is free available on internet we can easily create the QR code using free software available on internet.
- Access of QR code is fast and easy.
- Open source technology, available free of cost.
- Simple implementation process and user friendly technology. Users do not need special knowledge for using QR code, only required smart phones like iPhone, Android phone etc. with QR code scanner.
- QR code are also being used in providing Document Delivery Services by academic libraries.
- It is also helpful in increasing information literacy and technology literacy among library users.
- It enables to connect users with library resources like Web-OPAC, Institutional Digital Repository, Library website, e-Resources, Library Guide, New Arrivals and others useful resources of the library without wasting the time of users.
- Large storage data capacity in small space.

Limitations of QR Code

- Lack of information among users.
- If you want to access information of QR code you should have mobile device with QR reader application.
- It takes time to scan the code.
- It needs an internet connection.
- Awareness among users toward QR code technology is also essential.

How to generate a code?

QR code generate is very simple and easy. There are many free QR code generators sites available in the website there are some sites as follows.

- https://www.qr-code-generator.com/
- https://www.the-qrcode-generator.com/ goqr.me/
- https://www.qrstuff.com/
- https://qrcode.kaywa.com/
- https://www.barcodesinc.com/ generator/qr/

QR Codes indigitallibraries

21st century libraries are the digital library and automated service provide libraries.Digital libraries users are mobile tech savvy users.Digital libraries and its services are the best place to implement QR codes and QR code deliver required information to library users and allow them to quick access information whenever they want.We can provide following library services through QR code to library users.

1.We can provide cataloguing services to library users through QR code.

Scanned by CamScanner
Principal
A.D.M.S.P. Sanstha's
Late Annasaheb R.D.Deore
Arts & Science College
Mhasadi,Tal.Sakri Dist.Dhule

2. To create link to all the resources available in the library through QR code.

3.To use in library exhibitions like Videos, Audios, and websites

4. QR codes can be used in library books, journals,CD-ROMs etc.

5. QR code is used to provide text messages for library reference services.

Conclusion

Libraries are known as a treasure house of knowledge by having its high quality and rich information resources which are freely provided for academic user community. With the increase use of mobile technology, library shall implement mobile based QR code technology to connect user community with information resources.The main purpose of the QR code is to provide quality services for to satisfy users with right information at the right time.Its necessity of time for library to upgrade with new technologies.New technology like QR code provide easy,fast and suitable information related library to users.

References

- Iranna M Shettar, Quick Response (QR) Codes in Libraries: Case study on the use of QR codes in the Central Library, NITK, March 2018
- https://www.researchgate.net/publication/301887341
- Schultz, M.K., A case study on the appropriateness of using quick response (QR) codes in libraries and museums, Library & information Science Research (2013)
- Walsh, A. (2010). Blurring the boundaries between our physical and electronic libraries: Location awaretechnologies; QR codes and RFID tags. The Electronic Library, 2010 (9/14/2010).
- Hadro, J. (2010). QR codes to extend library's reach in Contra Costa, CA. Library Journal. Retrieved from http://www.libraryjournal.com/lj/technologylibrary20/853479295/qr_codes_to_extend_libraryapos.html.csp
- http://www.qrcode.com/en/history/
- http://www.qrcode.com/en/about/standards.html
- Structure of QR code. https://en.wikipedia.org/wiki/QR_code
- http://www.qrcode.com/en/about/
- http://cooins.com/images/docs/QR-code.pdf
- Bruce E. Massis, (2011),"QR codes in the library", New Library World, Vol. 112 Iss 9/10 pp. 466 -469 http://dx.doi.org/10.1108/03074801111182058

Principal
A.D.M.S.P. Sanstha's
Late Annasaheb R.D.Deore
Arts & Science College
Mhasadi Tal.Sakri Dist.Dhule

Scanned by CamScanner

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरिया

Printing Area International Interdisciplinary Research Journal in Marathi, Hindi & English Languages

April 2018, Issue-45, Vol-03

Date of Publication 30 April 2018

Editor

Dr. Bapu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

Co-Editor

Dr. Ravindranath Kewat

(M.A. Ph.D.)

Printed by Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by [illegible] ... Printed & publication at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. [illegible] ... and Editor Dr. Gholap Bapu [illegible]

Harshwardhan Publication Pvt. [illegible]

[illegible] Tq.Dist.Beed

Principal
A.D.M.S.P. Sanstha's
Late Annasaheb R.D.Deore
Arts & Science College
Mhasadi, Tal.Sakri Dist.Dhule

14) Function of Massage in mitigating sports injuries
Dr. Savita R. Bhoyar, Nagpur [illegible]

15) Breaking Silence Voicing Concern, How far Children are safe in India ? : Sp
Dr. Varsha Deshmukh, Amravati [illegible]

16) Operational Performance of M.S.F.C. In MARKETING OF SSI UNITS in ...
Prof. Dr. Narendra B. Gosavi, Nandurbar [illegible]

17) The Disadvantages of the Qualitative Research
Dr. Vivek Jawale, Nashik [illegible]

18) ASSESSMENT OF SOCIO ECONOMIC ENVIRONMENT IN KHARALWADI SLUM OF PIMPRI
Mr. Aniket Suresh Khatri, Pune 125

19) Narco analysis and Criminal privacy
Dimpal S. Parmar, Gandhinagar [illegible]

20) Information and Communication Technology in Library Prospect and...
Prof. Vijay Bajirao Jadhav & Dr. Chandrashekhar D. Wani, Jalgaon [illegible]

21) Ethics in Education
Mr. Sachin Bhimrao Bansode, Kolhapur

22) [illegible]
[illegible]

23) [illegible]
[illegible]

24) [illegible]
Prof. Minal S. Gadve, Amravati, Maharastra [illegible]

25) [illegible]
[illegible]

26) [illegible]
[illegible]

Principal
A.D.M.S.P. Sanstha's
Late Annasaheb R.D.Deore
Arts & Science College
Mhasadi,Tal.Sakri Dist Dhule

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 5.011(IIJIF) | Printing Area® International Research journal | April 2018 Issue-45, Vol-03 | 083

20

Information and Communication Technology in Library Prospect and Challenges

Prof. Vijay Bajirao Jadhav
Librarian,
Late Aanasaheb R. D. DeoreArt's and Science College, Mhasadi, Tal. Sakri, Dist- Dhule

Dr. Chandrashekhar D. Wani
Librarian,
KCES's Institute of Management & Research Jalgaon

****

Abstract

Today, the availability of right information for right user at right time in right cost in right way, but it is possible when information is processed by implementation of modern communication technologies. Use of Information and Communication Technology can make massive changes for education and provide powerful support for educational innovations. Information and Communication Technology influenced library activities like acquisition, circulation, serial control etc. During recent developments in Information and Communication Technology have characterized new ways of information generation, controlling and dissemination. Information and Communication Technology has helped to overcome the barriers of time, space and also reduced the time consumption between the generation of information and the users. Information and Communication Technology offers various opportunities for libraries to automate its activities, provide value added services, implement effective and efficient library resource sharing networks and initiate new programmes for its users.

Keywords- Information and communication technology, information generation, library activities, library cooperation, education.

Introduction

Information and Communication Technology gives an enormous opportunity for significant and positive changes across the development of the world. At present Information and Communication Technology plays an important role in human life.

According to UNESCO Information Technology as "Scientific technology and engineering disciplines and the management techniques used in information handling and processing information their application, computers and their interaction with man and machine and associated social, economic and cultural matters." The speed of changes in new Information and Communication Technologies has a tremendous effect on the way that society lives and works worldwide including library and information centers. During recent development in Information and Communication Technologies have characterized new way of information generation, controlling and dissemination.

Today's society is dependents on technology to the need for timely organization, communication and dissemination of information. Because, the information is considered as an important resource for socio-economic development of the society and nation. Development in Information and Communication Technology have enabled libraries to provide access to all and libraries are bridge the gap between local, national and global. Use of Information and Communication Technology can make massive changes for education and provide powerful support for the educational innovations. Information and Communication Technology influenced library activities like acquisition, circulation, serial control etc. During recent

developments in Information and Communication Technology have characterized new ways of information generation, controlling and dissemination of information. The speedy growth of Information and Communication Technology has change the path of services and its activities of library. It has also changed the face of library, library management system and access of information by adopting new advanced technological devices.

Information and Communication Technology has helped to overcome the barriers of time and space and also reduced the time consumption between the generation of information and the users. Information and Communication Technology offers various opportunities for libraries to automate its activities, provide value added services, implement effective and efficient library resource sharing networks and initiate new programmes for its users. Information and Communication Technology has extremely contributed the performance of librarians in delivery of their duties such as acquisition, circulation, cataloging, serial control and other services.

Important advantages of Information and Communication Technology in manage the library activities-

To provide the right information at the right time at right way to the right users in the right cost is not possible without Information and Communication Technology.

Information and Communication Technology make library activities and services easier, more effective fast and cheaper

Information and Communication Technology helps information retrieved is made easier and convincingly

Computerization save the time of the overall library, staff and users

Computerization save space and paper work

Information and Communication Technology promotes the library cooperation and resource sharing among the libraries through networking

Remote access is enabled through networks

Information and Communication Technology enabled better management of the library. Libraries which were considered only as the storehouse of knowledge have got massive changes and a new outlook in the current Information and Communication Technology era.

Challenges of Information and Communication Technology in libraries-

Funds of libraries

Constant changes in information and communication technology devices

Lack of IT skilled staff

Copyright management

Information access

Preservation of information resources

Changing role of librarians

During ultimate few years, applying the Information and Communication Technology library have not only undergo changes in their internal management, its services and activities but also identified a new active role of librarians.

Conclusion

Information and Communication Technology consist of a diverse set of technological tools to identify, collect, organize and dissemination of information. It hopes that the library professionals can focus in this fast changing technological environment which demands library professionals must have multi skills and multitasking abilities in the area of Information and Communication Technology. In the Information and Communication Technology era there is necessity to applied Information and Communication Technology in the library to provide preferable information servicesto its users. The introduction of Information and Communication Technology, has significantly increased the demand for faster, easier ways to answer information needs. Information and Communication Technology facilitates speedy

Scanned by CamScanner

library management, operations, services and access and delivery of information. Today,the availability of right information for right user at right time in right cost at right way, but it is possible when information is processed by implementation of modern communication technologies. In this century library professionals are now position to meet the challenges and provide the appropriate and pinpointed information to the users with the help of Information and Communication Technology.

References

Baby, M.D. and others (2000). Changing Trends in Library and Information science. New Delhi: EssEss Publication.

Gupta, Sangita(1995). Manpower needs of Automated Libraries. New Delhi: EssEss Publication.

Shah, T.H.(2014). An Overview of Digital Libraries. University News, 52(38)

Vijaykumar, A and Vijayan, S.I.(2006). Application of Information Technology in Libraries: an overview. International journal of digital library services, 1(2). Retrieved from // www.ijodls.in/uploads.

❑❑❑

21

Ethics in Education

Mr. Sushil Bhimrao Bansode
Research Student,
Department of Commerce and Management,
Shivaji University, Kolhapur

****

Abstract

Education system is essential for social, national and economic development. There is need of ethical and value based education system, which empowers the youth. India is third largest educational system. This paper includes the recent educational condition in India and specially Maharashtra, explain the term ethics, problems of teachers, parents and students and measure response of people for foreign education. Maharashtra is no.1 state in student suicide in India. Hence, researcher takes Maharashtra for study. Researcher provides the appropriate reasons of students' suicides in Maharashtra on researcher's best of knowledge. The paper purpose is educational reforms by considering problems in research area. These problems are people's hated towards Indian educational system, student suicide ratio increasing day by day, teachers and students facing problems from recent education system and institution management fails in spreading ethical education in students. This study gives a complete view of need of ethics in education.

Key Words :- Indian education system, ethics in education, youth empowerment, student suicides, educational reforms,

Introduction

Ethics :-

The term ethics is derived from Ancient Greek word ethos. Ethics is a moral philosophy. Ethics is good for individual, society and describe

17

UGC Approved Sr. No. 49366

SRJIS

ISSN -2278-8808

GLOBALLY INDEXED
IMPACT FACTOR SJIF 2016

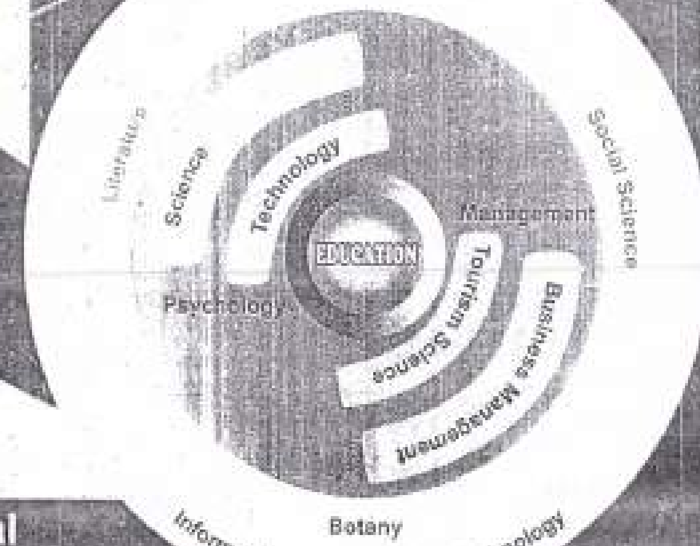

An International Peer Reviewed

Referred Quarterly

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

JAN-MAR, 2018. VOL. 7, ISSUE -36

EDITOR IN CHIEF : YASHPAL D. NETRAGAONKAR, Ph.D.

Principal
A.D.M.S.P. Sanstha

Others - V

91 ICTS: A STUDY OF ITS IMPACT ON DIGITAL KNOWLEDGE MANAGEMENT AND INFORMATION ACCESSIN TEACHER EDUCATION IN INDIAN HIGHER LEARNING INSTITUTIONS TOWARDS SOCIO ECONOMIC AND CULTURAL DEVELOPMENT
Mr. K. Sekar (203-204)

92 PROFESSIONAL ETHICS & VALUES OF LIBRARIANSHIP
Dr. Kishor M. Dhumne (205)

93 NEED OF COLLEGE LIBRARY AUTOMATION
Mr. M. V. Pardeshi (206-207)

94 E-JOURNAL CONSORTIA AT A GLANCE
Mohammed Mudassir Ahmed & Dr. Veena M. Kamble (208-209)

95 OPEN SOURCE DIGITAL LIBRARY SOFTWARE'S
Mr. Shripad R. Pathrikar & Dr. (Mrs.). Veena Kamble (Salampure)(210-211)

96 OPEN SOURCE SOFTWARE FOR LIBRARY MANAGEMENT - A STUDY
Miss. Yadav Shyamla C & Dr. Ghumre Shivshankar K (212-213)

97 THE USE AND APPLICATION OF OPEN SOURCE INTEGRATED LIBRARY SYSTEM
Thakare Nanabhau Bapu & Kondaguri Gopal Laxman (214-215)

98 COLLECTION - DEVELOPMENT IN SANT MUKTABAI COLLEGE LIBRARY : A STUDY
Prof. Mahendrasing Mangalsing Chavan (216)

99 PROFESSIONAL ETHICS AND VALUES
Mr. Kulkarni Rahul Hanmant (217-218)

100 PROFESSIONAL ETHICS IN LIBRARIANSHIP
Prof. Ashok L Pathade (219-220)

101 PROFESSIONAL ETHICS & VALUES
Dr. Telke Sudhakar B. (221)

102 REENGINEERING OF ACADEMIC LIBRARIES: ISSUES AND CHALLENGES
Mr. Ganesh Ramdas Sanap (222)

103 ROLE OF LIBRARY AND INFORMATION SCIENCE PROFESSIONALS IN MODERN ERA
Mr. Patil Deepak Ramesh (223-224)

104 OPEN SOURCE SOFTWARE AND LIBRARIES
Mr. Ajit M. Hirkane (225-226)

105 THE INFORMATION GATEWAY SEARCH ENGINE
Prof. Vijay Bajirao Jodhav (227)

106 USE OF GREY LITERATURE BY THE LIS DISCIPLINERESEARCHERS IN NORTH MAHARASHTRAUNIVERSITY LIBRARY: A CASE STUDY
Yogaraj S. Firke & Dr. Govardhan P. Aute (228-230)

107 WAY AND WAVES OF TECHNOLOGY IN LIBRARY: A FUTURISTIC SCENARIO
Prof. Manisha D. Patil (231-233)

108 ONLINE COMPUTER LIBRARY CENTER (OCLC) FIRSTSEARCH SERVICES AT A GLANCE
Dr. Sachin Yadavrao Vaidya & Dr. Haribhahu Admane (234-235)

109 GREENSTONE OPEN SOURCES LIBRARY MANAGEMENT SOFTWARE FOR DIGITAL LIBRARY
Sanjay N. More & Ms. Siddhi U. Jagdale (236-237)

110 IMPORTANCE OF INFORMATION LITERACY IN ACADEMIC LIBRARIES
Dr. Shivanand S. Sadlapur (238-239)

111 LIBRARY AUTOMATION SOFTWARE PACKAGES USED IN ACADEMIC LIBRARIES OF JALGAONCITY: A COMPARATIVE STUDY
Dr. Chandrashekhar D. Wani & Dr. Vinay B. Patil (240-242)

112 ANALYSIS OF MATHEMATICS JOURNALS IN DOAJ
Rameshwar C. Bhavsar & Dr. Anil N. Chikate (243-245)

113 ROLE OF LIBRARY IN CURRENT TRENDS SERVICES
Prof. Sujata A Nikam (246-247)

Principal
A.D.M.S.P. Sanstha's
Late Anna... R. D. Deore
...ollege
Arts & S...
Mhasadi, Tal. Sakri Dist. Dhule

19

THE INFORMATION GATEWAY SEARCH ENGINE

Prof. Vijay Bajirao Jadhav, *Librarian, Late Annasaheb R.D.Deore Arts & Science College Mhasadi, Tal-Sakri, Dist-Dhule*

Abstract

The emergence of internet has revolutionalized developments in all spheres of human activities all over the world. It has opened up new opportunities for the information professionals, writers, publisher, scientists, students and common users to meet the growing challenges that are being faced by them under the fast changing scenario. A search engine is gateway of information were the information is located on internet. A search engine is an information retrieval system. Search engine plays a vital role in searching a specific piece of information over the huge amount of information.

Keywords:- Gateway, search engine, internet, information, web

Introduction:- Now days, the world is witnessing a new kind of revolution information revolution. Information and communication technology provides the means for collecting, storing, processing, analyzing, transmitting and receiving the information. The emergence of internet has revolutionalized developments in all spheres of human activities all over the world. It has opened up new opportunities for the information professionals, writers, publisher, scientists, students and common users to meet the growing challenges that are being faced by them under the fast changing scenario. Therefore the use of internet has taken rapid stride for collecting data and information and the use of search engine prove to be the most significant gateway for gathering information. Internet has emerged as powerful medium for storage and retrieval of information on the web, so the information is growing rapidly. In internet, information are spread out of millions of pages available, in spite of hyper links, it causes difficulties to user in search for any their areas. To solve the problem of retrieving any particular information on the web, search engine is a gateway of that information and plays a vital role. A search engine is a wonderful tool that is found on the internet. A search engine is an information retrieval system. Search engine is program that will look through the vast amount of information on the internet and gives us the list of websites where we can find out what we are looking for. A search engines provides an interface between the users and databases. There are only a few major search engines that are extremely popular, but there are hundreds of others that aren't generally used. Search engine is an interactive tool helps users to locating information available on internet and plays a vital role in searching a specific piece of information over the huge amount of information.

Role of Search Engine:- A search engine is an information retrieval system plays very important role. The usefulness of search engine depends on the relevance of the result set it gives back, while there may be millions of web pages that include a particular word or phrase, some pages may be mere relevant, popular or authoritative then others. Most search engine employ methods to rank the result first.

The gateway of information world To retrieve relevant information from internet To help in finding information, products and various resources on the web To know the location of resources To use internet as ready reference source To use internet as biggest online digital librar A search engine is wonderful tool that is found on the internet. It uses the Boolean technique to combine terms and provide relevant results, with links to informational websites.

Types of Search Engine:-Search engine is classified into following categories- Simple search engine :- Google, Hotbot Subject search engine :- Serius, Mednets Academic search engine :- Google Scholar, I Seek, Ojose Meta search engine :- Mamma, MetaCrawler Media search engine :- Pixsy, Retrievr Social search engine :- Wink, I Search Hybrid search engine :- Yahoo

Conclusion:- A search engine is gateway of information were the information is located on internet. The internet puts the concept "any time, anywhere". Search engine plays a vital role in searching a specific piece of information over the huge amount of information.

Reference:-

Jadhav, Rahul and others (2011). Significant role o f search engine in higher education. International journal of scientific and engineering research, vol-2 issue-4

Kumar, PSG (2008). Information sources and services, New Delhi: B R Publishing.

Lal, C (2004). Information literacy in the digital age, New Delhi: Ess Ess Publication.

Principal
A.B.M.S.P. Sanstha's
Late A... R.D.Deore
...llege
...Sakri Dist Dhule

Knowledge Publishing, Printing & Distribution House (KPPDH)

OUR SERVICES

Journal Publication
All Subject International Peer Reviewed (Refereed) Impact Factor journals and Publish your Paper within 05* Days.

Book Publication
Convert your Diploma, Masters, M. Phil. Dissertation & Ph.D. Theses into Book with U.S. ISBN or Indian ISBN within 10* Days.

Seminar & Conference
Proceeding Publication in ISBN Book and ISSN Journal with Special Issue

Ph.D. Guidance
Topic Selection
Synopsis Preparation
Theses Writing Assistance
Questionnaire Preparation
Data Collection
Theses Printing & Binding

Statistical Analysis
Using SPSS Software

API PBAS- CAS
Assistant Professor Stage 1 to Professor Stage 3 and Preparation in Format and Marking

School / College Magzine
Publication & Printing within 10* Days

Library & College Automation
Using Open Source and Proprietary Software's as per NAAC/ NBA Accreditation

Our Websites	Our Emails
http://www.knowledgepublishinghouse.com	knowledgepublishinghouse@gmail.com
http://www.klibjlis.com	editor.klibjlis@gmail.com
http://www.ksijmr.com	editor.ksijmr@gmail.com
http://www.ksijsem.com	editor.ksijsem@gmail.com

We welcome you ... make use of this opportunity and share this with your friends and colleagues.

Regd. Office- H.No. 1-27-15, Collector Office Road, Aurangabad- 431001.
Phone : 09766337888, 07456817086, 09881520380.

Impact Factor (IIFS) - 0.331 eISSN NO. 2394-2479 UGC Journal No.63265

KNOWLEDGE LIBRARIAN

An Peer Reviewed UGC Approved Bi-Monthly E-Journal of Library & Information Science

Frequency : Bi- Monthly (06 issues per year)
Nature : Online

Special Issue— January 2018

National Conference on Transforming Libraries into Knowledge Resource Centres

12th January 2018

Organised by
Knowledge Resource Centre &
SHPT School of Library Science
SNDT Women's University, Mumbai

Sponsored by
Raja Rammohun Roy Library Foundation

GUEST EDITOR IN CHIEF
&
CONFERENCE DIRECTOR

Dr. Subhash Chavan
(Director, KRC, SNDTWU)

EDITORIAL TEAM

Dr. Perin Marolia
Dr. Durga Murari
Dr. Parul Zaveri
Ms. Vrushali Rane
Dr. Jyoti Bhabal
Dr. Sarika Sawant

PUBLISHER

Knowledge Publishing, Printing and Distribution House, Aurangabad. (M.S) India.

12

Principal
A.D.M.S.P. Sanstha's
Late Anna... D Deore
Arts & S... College
Mhasadi Tal Sakri Dist Dhule

45	Deepak Dandge	A study on problems and challenges of ICT in library	271-277
46	Dr. S. P. Chavan& B. D. Dhakne	Information and communication technology in academic libraries	278-286
47	Prof. Vijay B. Jadhav	Challenges of information and communication technology and library	287-289
48	Dr. Sudhir Nagarkar	Impact of ICT in B.Ed. college libraries in Pune city	290-298
49	Dr. G. N. Panchal & Dr. Sambhaji G Patil	Use of ICT technology in college libraries	299-305
50	Dr. Smita Chandra	Digital preservation services for institutional repositories (IR) in India	306-311
51	Dr. Subhash Dhule	Digitization of libraries:Benefits and challenges	312-315
52	Bhagwan Doke & Dr. Amol B. Sawai	Developing digital library: Major issues and challenges	316-320
53	Arjun K. Hon	Digital libraries and managerial issues	321-324
54	Vilas N.Kolhe& Mr. D. T. Pise	Digital libraries: An overview	325-328
55	Dr. Pallavi Mundhe & Ganesh Sagre	Cloud computing based ICT library services	329-333
56	Dr. Priya A. Suradkar & Dr. Daya Dalve (Patil)	Digital libraries: An overview	334-341
57	Sangita Utekar & Kalpana R. Tathare	Data security measures	342-348
58	Dr. Milind B. Anasane	Open source software for library	349-355
59	Dr. U.S. Jadhav	Implementation of KOHA in Karnataka Veterinary, Animal and Fisheries Sciences University, Bidar: An Experience	356-363

http:// www.klibjlis.com

eISSN No. 2394-2479

Challenges of Information and Communication Technology and Library

Prof. Vijay B. Jadhav*

* Librarian
Late Aanasaheb R. D. Deore Arts and Science College, Dhule, Maharashtra, India

QR Code

Abstract: - *Use of Information and Communication Technology can make substantial changes for education and provide powerful support for educational innovations. Information and Communication Technology influences library activities like acquisition, circulation, serial control etc. Recent developments in Information and Communication Technology have characterized fresh ways of information generation, controlling and dissemination of information. Information and Communication Technology has helped to overcome the barriers of time and space and also reduced the time consumption between the generation of information and the users. Information and Communication Technology offers various opportunities for libraries to automate its activities, provide value added services, implement effective and efficient library resource sharing networks and initiate new programmes for its users.*

Keywords: Information and communication technology, information generation, library activities, library cooperation, education

Introduction

Information and Communication Technology has brought a revolution in every sphere of life. It gives an enormous opportunity for significant and positive changes across the developing world. At present Information and Communication Technology plays an important role in human life. According to UNESCO Information Technology is "Scientific technology and engineering disciplines and the management techniques used in information handling and processing information their application, computers and their interaction with man and machine and associated social, economic and cultural matters." The speed of changes in new Information and Communication Technologies has a tremendous effect on the way that society lives and works worldwide including library and information centers. During recent times, developments in Information and Communication Technologies have characterized fresh way of information generation, controlling and dissemination.

Today's society depends on science and technology for timely organization,

Principal
A.D.M.S.P. Sanstha's
Late A... R. D. Deore
Arts ... College

communication and dissemination of information, because information is considered as an important resource for socio-economic development of the society nation. Developments in Information and Communication Technology have enabled libraries to provide access to all and also bridge the gap between local, national and global. Use of Information and Communication Technology can make substantial changes for education and provide powerful support for educational innovations. Information and Communication Technology influenced library activities like acquisition, circulation, serial control etc.Recent developments in Information and Communication Technology have characterized fresh ways of information generation, controlling and dissemination of information. The speedy growth of Information and Communication Technology has changed the path of services and activities of the library, the present society is transformed into knowledge based society. It has also changed the face of library, management system and access of information by adopting new advanced technological devices.

Information and Communication Technology has helped to overcome the barriers of time and space and also reduced the time gap between the generation of information and the users. Information and Communication Technology offers various opportunities for libraries to automate its activities, provide value added services, implement effective and efficient library resource sharing networks and initiate new programmes for its users. Information and Communication Technology has contributed to the performance of librarians in delivery of their duties such as acquisition, circulation, cataloging, serial control etc.

Information and Communication Technology has contributed in the library in the following ways-

- Document delivery
- Library management software
- OPAC
- Library cooperation
- Information literacy
- E-services
- Inline / offline database
- Internet, E-mails, Social media

Advantages of Information and Communication Technology in the library-

To provide right information at the right time in the right way to the right users is not possible without Information and Communication Technology.

- Information and Communication Technology make library activities easier, more effective fast and cheaper
- Information and Communication Technology makes information retrieved easier
- Computerization saves the time of staff and users also saves space and paper work
- Information and Communication Technology promotes the library cooperation among the libraries through networking
- Remote access is enabled through networks

16

Information and Communication Technology enables better management of the library. Libraries which were considered only as the storehouse of knowledge have got a new outlook in the current Information and Communication Technology era.

Challenges of Information and Communication Technology in libraries-

- Funding of libraries
- Constant changes in information and communication technology devices
- Lack of IT skilled professionals
- Copyright management
- Information access
- Preservation of information resources
- Changing role of librarians

During the last few years, by using Information and Communication Technology, libraries have not only observed changes in their services and activities but also identified a new active role of librarians.

Conclusion

Information and Communication Technology consists of a diverse set of technological tools to identify, collect, organize and dissemination of information. The current era of information environment requires new skills in seeking, processing and using information. It hopes that the library professionals can focus in this fast changing technological environment which demands library professionals must have multi skills, multitasking abilities in the area of Information and Communication Technology. In the Information and Communication Technology era there is necessity to applied Information and Communication Technology in the library to provide better information services, activities to its users. The introduction of Information and Communication Technology, has significantly increased the demand for faster, easier ways to answer information needs and produced new means for people to utilize. Information and Communication Technology facilitates speedy library operations, services and access to and delivery of information. Today the information is an essential part of every one's life. The availability of right information for right user at right time in right cost, but it is possible when information is processed by implementation of modern technologies. In this century library professionals are now position to meet the challenges and provide the information to the users with the help of Information and Communication Technology.

References

1. Baby, M.D. & others. (2000). Changing Trends in Library and Information science. New Delhi: EssEss Publication.
2. Gupta, Sangita. (1995). Manpower needs of Automated Libraries. New Delhi: EssEss Publication.
3. Shah, T.H. (2014). An Overview of Digital Libraries. *University News, 52*(38)
4. Vijaykumar, A & Vijayan, S.I.(2006). Application of Information Technology in Libraries: an overview. *International journal of digital library services, 1*(2). Retrieved from //www.ijodls.in/uploads

Principal
A.D.M.S.P. Sanstha's
Late Annasaheb ... D.Deore
Arts & Science College
Mhasadi, Tal. Sakri Dist. Dhule

Volume 8 (Special Issue 04)
January, 2018

ISSN-2230-9578

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

COSMOS
IMPACT FACTOR
4.270

UGC Journal list No. 64768

Editor : Dr. R. V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No- 23, Mundada Nagar,
Jalgaon(M.S.) 425102
Email – info@jrdrb.com   Visit – www.jrdrvb.com

Journal of Research & Development
Vol. 08 (Special Issue 04) January 2018, (ISSN-2230-9578)
UGC Journal List No. 64768, COSMOS IMPACT FACTOR- 4.270

भारतातील बदलत्या कालखंडातील कृषीचा एक अभ्यास

प्रा. देविदास भट्टू भामरे, स्वर्गीय अण्णासाहेब आर डी. देवरे कला व विज्ञान महाविद्यालय म्हसदी ,ता. साक्री,जि. धुळे
Email - devidas.bhamare123@gmail.com

प्रस्तावना :

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा बदलत्या कालखंडातील काळातील अभ्यास करतांना आणि अर्थव्यवस्थेतील कृषीची सद्यस्थिती समजून घेतांना भूतकाळाचा अभ्यास महत्त्वाचा आहे. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारतीय अर्थव्यवस्थेतील कृषी स्थितीचा किंवा प्रगतीचा अभ्यास करतांना स्वातंत्र्यपूर्व काळातील भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या स्थितीची माहिती घेणे आवश्यक आहे. ब्रिटीश भारतात येण्यापूर्वी भारताची स्थिती जगातील इतर देशांसारखीच होती. देशाने काही क्षेत्राच्या बाबतीत प्रगती केलेली होती. परंतु शेतीच्या बाबतीत फारशी प्रगती झालेली दिसत नाही. म्हणून शेती अर्थव्यवस्थेचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे ठरते.

उदरनिर्वाहाच्या हेतूने जमिनीतून पिके काढणे म्हणजेच कृषी असा अर्थ घेतला तर कृषीचा इतिहास इ.स. पुर्व आठ ते दहा हजार वर्षापेक्षा अधिक जुना आहे असे दिसुन येते. तत्पुर्वी मानव रानटी स्थितीत असतांना जंगलातील श्वापदे मारुन त्यावर उदरनिर्वाह करीत असावा. नंतर कंदमुळे झाडाची फळे व तृणधान्य याकडे त्यांचे लक्ष जाऊन त्यावर मानव उपजिवीका करू लागला. भटक्या टोळ्या करुन एका ठिकाणाहुन दुसरीकडे फिरत न राहता स्थिर स्वरुपाच्या वसाहती करून मानव राहु लागला. पिकांचे संवर्धन करतांना कृत्रिम उपाय वापरु लागला. कृषी व्यवसाय हा निर्वाहाचा उद्योग मानवाने स्विकारला असावा. कृषी उत्पादन वाढल्यावर वसाहती मोठ्या होऊन नागरी संस्कृती अस्तित्वात आली. जगामध्ये पहिली शेती ख्रिश्चन पुर्व सुमारे ५००० वर्षापुर्वीची इजिप्त आणि बॅबिलोनिया येथील शेती होय. फ्रान्स मधील गुहांमध्ये केलेल्या उत्खननावरून पुर्वपाषाण युगातही मानवास कृषी विद्या अवगत होती असा पुरावा मिळालाआहे. प्राचीन काळी बहुतेक सर्व संस्कृतीचा विकास नद्यांच्या काठी झालेला दिसतो. याचे कारण शेतीपासून भरपुर अन्न प्राप्त होत असे. मानवाने नाईल, टायग्रिस, सिंधु व सारख्या महान संस्कृतींना जन्म दिला आहे. आधुनिक विज्ञान युगातही मानव संस्कृतीचा विकास शेती विकासावर अवलंबून असल्याचे मानले जाते.

जगातील शेतीच्या इतिहासाचा अभ्यास करत असतांना भारतातील शेतीचाही आढावा घेणे आवश्यक आहे. नवअश्मयुगाचा काळ इ.स.पुर्व दहा हजार वर्षांचा मानला जातो. भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतीच्या इतिहासातील सात काला यांचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे ठरते.

विषयाची निवड व महत्त्व :

भारतामध्ये पुरातन काळापासून व आजही कृषी क्षेत्राला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. भारताची संपूर्ण अर्थव्यवस्थाच कृषीवर अवलंबुन आहे. कृषी हा अर्थव्यवस्थेचा कणा मानला जातो म्हणून कृषी या क्षेत्राचे महत्त्व दिसून येते. भारतासारख्या अति लोकसंख्या असलेल्या देशात लोकसंख्येला अन्न धान्याची उपलब्धता शेतीमधून होते. देशातील संपूर्ण औद्योगिक क्षेत्रासाठी लागणारा कच्चा माल शेतीतून निर्माण होतो. तसेच रोजगार निर्मीतीचे क्षेत्र म्हणून कृषीकडे पाहिले जाते. राष्ट्रीय उत्पन्नात सुमारे १५ टक्के वाटा हा कृषी क्षेत्राचा आहे. विस्तृत बाजारपेठांचे अस्तित्व कृषी क्षेत्रावर आधारीत आहे. त्यामुळे भारताच्या निर्यातीत कृषी क्षेत्राचा फार मोठा मोलाचा वाटा दिसून येतो.

संशोधनाची उद्दिष्टये :

१. भारतातील कृषि इतिहासाचा पिकपध्दतीचा आढावा घेणे .
२. भारतातील कृषि श्रेत्राचा आर्थिक व सामाजिक बदलाचा आढावा घेणे.

संशोधनाची गृहितके :

१. भारतातअलिकडील काळात पिकसंरचनेत बदल होतांना दिसून येत आहे.
२. भारतातील कृषि विकासामुळे पिकसंरचनेतील शेतकऱ्यांचा आर्थिक व सामाजिक स्तर उंचावला आहे.

१) वैदिकाळ:

वैदिककाळ हा इ.स.पुर्व २००० ते ८०० वर्षांचा मानला जातो. या काळात भारतात आर्यांचे वास्तव्य असुन त्यांचा मुख्य व्यवसाय शेती होता. भारतात येण्यापुर्वी आर्यांना कृषी विद्या अवगत होती असे आढळून येते. अर्थव्यवस्था ही पशुपालन व शेती या दोहोंवर आधारीत होती.कृत्रिम जलसिंचन निर्णायक पुरावा मिळत नाही गोधन चलन आणि संपत्तीचा मोजमापाचे साधन म्हणुन वापर करत रामायण, महाभारत यातील शेती विषयक उल्लेखावरुन तत्कालीन भारतीय शेती प्रगत अवस्थेला पोहचली होती हे स्पष्ट होते.

२) बौध्दकाल :

बौध्दकाळात इ.स.पुर्व सुमारे ६०० ते ४०० पुर्वेकडे मगध, अंग, पश्चिमेकडे काठेवाड, दक्षिणेकडे नर्मदा नदी अशा प्रदेशात नव्या पिकांची भर पडली.कृत्रिम जलसिंचन व खते यांचा वापर सुरू झाला होता.धातूकाम ,दोर वळणे टोपल्या तयार करणे विणकाम रंगकाम सुतारकाम कुभारकाम इत्यादीच्या उल्लेखावरून शेतीला पुरक व्यवसायाची वाढ झालेली प्रगत दिसते

३) मौर्यकाल :

मौर्यकाळात इ.स. पुर्व चौथ्या शतकात भारतातील शेती उच्च कोटीस पोहचली होती. शेतीला एक स्वतंत्र खाते होते. हवामान अंदाज, जलसिंचन सुविधा तत्कालीन राजांनी शेतीच्या विकासासाठी अंमलात आणल्या. कौटिल्याच्या काळात मासळी खत,शेणखत ही खते वापरली जात असत. शास्त्रीय दृष्ट्या महत्त्वाच्या क्रिया कौटिल्यास माहित होत्या.

४) स्मृतीकाल :

स्मृतीकाळ इ.स. पुर्व २०० ते ५०० वर्षा पुर्वीचा समजला जातो.चरक व सुश्रृत संहितेत वेगवेगळया वनस्पतीचे व त्याच्या गुणधर्मांचा उल्लेख केला आहे भाताची लागवड हवामानाचा अंदाज शेतीची अवजारे पशुपालन खते तयार करण्याच्या पध्दती वगैरे या विषयासंबधी माहिती मिळते भारतात सुमारे दहाव्या ते सतराव्या शतकाच्या दरम्यान उत्तरेस चंदोल परमार इ राजानी अनेक तलाव बांधुन कृषी विकासाला चालना मिळाली पराशर ऋषींनी 'कृषी पराशर' या ग्रंथात वनस्पती शास्त्राबद्दल सविस्तर चर्चा केली आहे. त्यावरून या काळी भारतातील शेती खुपच प्रगती पथावर होती यात शंका नाही.

५)मोगल अमदानीचा काल :

मोगल अमदानीच्या काळामध्ये शेती विषयक धोरणांची कल्पना करता येते. त्यावेळी शेती उत्पन्नाच्या एक तृतीयांश दराने कर वसुल करण्यासाठी मध्यस्थाच्या आधिन सर्व प्रजा होती. शेतकरी वर्गास लुबाडले गेले त्यामुळेच एकंदर त्याकाळात भारतीय शेतीच्या विकासास पोषक वातावरण नव्हते.

५) ब्रिटिश काल :

ब्रिटीशकाळा मध्ये जे स्थित्यंतर झाले त्याचे मुलभूत घटक जमिनदारी पध्दतीमधील बदल व शेतीचे वाणिज्यीकरण हे आहे. जमिनदारी आणि रयतवारी अशा दोन प्रमुख धारा पध्दती ब्रिटीशांनी चालु ठेवल्या. भारतामध्ये रयतवारी पध्दत लागु करण्यात आली. इग्लंडमध्ये औद्योगिक क्रांतीला अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धा प्रारंभ झालेला होता व नव्या उद्योगधंद्याना कच्च्या मालाची अधिकाधिक गरज भासु लागली होती त्यामुळे भारतातुन शेतमालाच्या निर्यातीला उत्तेजन देणे हा ब्रिटीश सरकारच्या धोरणाचा प्रमुख हेतू होता. सन १८६० पासूनच भारतामध्ये चहा, कॉफी, ताग यांच्या उत्पादनात वाढ झाली. भारतातील शेतकरी आपला माल बाजारात विक्रीसाठी आणु लागला.भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासासाठी ब्रिटीश काळात कोणतेही कृतीशिल धोरण आखण्यात आले नाही. वाढती लोकसंख्या.किंमतीचे वाढते अस्थैर्य,व्यापा-याकडुन होणारे शोषण,कर्जबाजारीपणा अशा धोरणा मुळे ब्रिटिश सरकारकडुन कृतिशील असे धोरण केले नाही.

६) स्वातंत्र्योत्तर काळात:

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारताचा विकास होण्यासाठी पंचवार्षिक योजनांचे पर्व सुरू झाले. नियोजन बध्द विकासाच्या प्रयत्नामुळे कृषीला महत्त्व देणे आवश्यक होते. भारतीय शेतीमध्ये खतांचा वापर, सुधारीत बी-बियाणांचा वापर, आधुनिक यंत्राचा वापर, सहकारी संस्थातर्फे पतपुरवठ्याच्या सुविधांमुळे कृषी उत्पादनात मोठ्या प्रमाणात वाढ होऊ लागली. त्यामुळे भारतासारख्या विकसनशील देशाला मोठी विकास करता आला आहे.एकोणिसाव्या शतकात जगाच्या विविध भागात कृषी - विकास झाला.

भारताच्या विकास कालखंडाचा अभ्यास करतांना असे दिसते की, भारत हा कृषी क्षेत्रात संपन्न असा देश होता. स्वातंत्र्योत्तर काळानंतर शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या, दारिद्र्य, उपासमार, अज्ञान, मागासलेपणा इत्यादी अनेक समस्या निर्माण झालेल्या आहेत.अलिकडील काळात शेतकऱ्यांच्या समस्या सोडवण्यासाठी पंतप्रधान पॅकेज अंतर्गत विशेष आर्थिक व इतर सहाय्य देवून शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती सुधारलेली नाही. अशा या विकसंशील शेतीला आजच्या काळात महत्त्वपुर्ण अर्थव्यवस्थेचे स्वरुप प्राप्त झाले आहे. अशा प्रकारे भारताचा कृषीचा सात कालामध्ये विकासाचा इतिहास अत्यंत महत्वपुर्ण पहावयास मिळतो. यावरून याचा आढावा सदर अभ्यासात घेतला जात आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची :-

१. विजय कविमंडल- कृषी अर्थशास्त्र व आर्थीक विकास, सन २०१०.
२. राजेंद्र रसाळ, भारतीय अर्थव्यवस्था, सक्सेस पब्लिकेशन पुणे, सन २०१४.
३. देसाई भालेराव, भारतीय अर्थव्यवस्था, निराली प्रकाशन, पुणे.
4. विठ्ठल घारपुरे, महाराष्ट्राचा भुगोल, पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर, सन २०००.

2017-18

Special Issue of
Aayushi International
Interdisciplinary
Research Journal

RTGP & IRE - 2018

RECENT TRENDS IN GOVERNMENT POLICIES & ITS IMPACT ON RURAL ECONOMY

Organised by

Department of Economics

C. E. Society's
B.P. Arts, S.M.A. Science & K.K.C. Commerce College,
Chalisgaon, Dist. Jalgaon (M.S.)

Editor

S.D. Bhamare
HOD & Convener

A.V. Kate
Vice Principal & Organizing Secretary

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील वस्तु व सेवा कराचा प्रभाव

प्रा. देविदास भटू भामरे
स्वर्गीय अण्णासाहेब आर डी. देवरे
कला व विज्ञान महाविद्यालय म्हसदी
ता. साक्री,जि. धुळे

प्रस्तावना :-

जगातील आर्थिक संकटाचा प्रभाव,भारतातील मेक इन इंडिया,डिजिटल इंडिया,इत्यादी सारख्या मोठ्याच्या मोहिमांच्या ...नार्थ महत्वाकांक्षी विकासाच्या लक्ष्यासह आशेचा एक दिवा म्हणुन ओळखला आहे. म्हणुन वस्तु आणि सेवा कर अपेक्षित आहे. अर्थव्यवस्थेत वस्तु आणि सेवाच्या मुक्त प्रवाहावर अप्रत्यक्ष करापासुन उत्पन्न अस्तित्वात आणुन करावरील करांच्या प्रभावापासून दुर राहून भारतातील आर्थिक विकासासाठी आवश्यक उत्तेजक प्रधान करण.यत्या काळात जागतिक अर्थव्यवस्थेमध्ये भारताने शिरकाव करण्याच्या ...ने महत्वपुर्ण भुमिका दिसते.वस्तु आणि सेवा कर भारतामध्ये नव्हेतर शेजारच्या देशात आणि जगाच्या विकसित अर्थव्यवस्थामध्ये देखील आहे.

भारतात ०१ जुलै २०१७ रोजी वस्तु आणि सेवाकराची ओळख झाली. भारतात अप्रत्यक्ष कर सुधारणा क्षेत्रात एक- अतिशय महत्त्वाचा ... आहे. केंद्रिय आणि राज्य कर यांचा एकत्रित कर एकाच करातुन एकत्रित करून या प्रमुख मार्गाने दुहेरी कर आकारणी कमी करणे आणि ...न्य राष्ट्रीय बाजापेठे साठी मार्ग तयार करणे ही सरकारची प्रमुख भुमिका दिसते. वस्तु आणि सेवाकरातुन उपभोक्ता बिंदुपासुन सर्वात मोठा ... म्हणजे सर्वसामान्यांच्या एकुण कर ओझ्यामध्ये २५%-३०% घट होण्याचा अंदाज आहे. वस्तु आणि सेवा कराची सुरूवात देशांतर्गत आणि आंतरराष्ट्रीय बाजारात भारत उत्पादनांची स्पर्धा करेल.आर्थिक विकासावर सकारात्मक परिणाम होईल असा अभ्यास दर्शवतो. शेवटी ...कमी हे पारदर्शक आणि आत्मनिर्भर व्यक्तिमत्वा मुळे कर हाताळण्यास सोपे होईल.

संशोधनाची उद्दिष्ट :-

१) भारतीय अर्थव्यवस्थेवर वस्तु आणि सेवा कराच्या प्रभावर प्रकाश टाकणे आहे.
२) भारतातील वस्तु आणि सेवा कराची कार्य प्रणाली स्पष्ट करणे.

संशोधनाचे महत्व -

१) भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील जीएसटीचा प्रभाव हा अभ्यास केला जाणार आहे.
२) भारतातील सर्वसामान्य माणसाला जीएसटीची संकल्पना समजुन घेण्यासाठी मदत होईल.
३) भारतातील व्यावसायिक समुदायाच्या सदस्यामधुन जीएसटीची भीती दुर होईल.

वस्तु व सेवा कराची वैशिष्टये :-

१) भारतासाठी जीएसटी एक अप्रत्यक्ष कर आहे. त्यामुळे देश " एक एकीकृत बाजार " बनवेल
२) भारतात वॅट, सीएसटी ,एक्साईज ड्युटी, एंट्री टॅक्स, जकात, एलबीटी.लक्झरी टॅक्स इत्यादी सारख्या विविध करांचे पुर्ननिर्माण केले जाईल.
३) भारतात वस्तु आणि सेवा कराचे चार प्रकार आहेत-
अ) एसजीएसटी - राज्य सरकारव्दारा गोळा केला जाणारा राज्य कर.
ब) सीजीएसटी - केंद्र सरकारव्दारा गोळा केलेले केंद्रीय कर.
क) आयजीएसटी - केंद्र सरकारव्दारा गोळा केलेले एकात्मिक कर.
ड) युटीजीएसटी - केंद्रशासित प्रदेशाव्दारा गोळा केलेले केंद्रशासित प्रदेश कर.
४) भारतातील वित्तीय वर्षात एकुण उलाढाल असलेल्या करदात्यांना दहा लाख उत्पन कर मुक्त राहील.
५) वस्तु व सेवाकराची ५% १२% १८ % आणि २८% दराने आकारणी आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्थेवर वस्तु आणि सेवा कराचा प्रभाव :-

१) एकुण महसूलात वाढ :-

भारतात वस्तु आणि सेवा कराची अंमलबजावणी करून देशात प्रतिवर्ष १५अब्ज डॉलर्सचा महसुल प्राप्त होईल असा अंदाज आहे. ...ण त्यामुळे निर्यातीला चालना मिळेल, रोजगार निर्मीती आणि रोजगार वाढीस चालना मिळेल.

२) एक बिंदु करप्रणाली :-

भारतात कर कायदयामध्ये एकसमानता निर्माण होईल. संपूर्ण देशामध्ये वस्तु किंवा सेवांच्या पुरवठ्यासाठी एक बिंदु करप्रणाली मुळे महसुल प्राप्त होईल. करदात्याच्या वाढत्या उत्पनानुसार करदात्यास अधिक करआकारला जाईल.

३) सरलीकृत कर कायदे :-

जीएसटी कर कायदयातुन न्यायव्यवस्थेच्या काळातील बेईमानी आणि भष्टाचार कमी होईल. न्यायनिर्णय आणि अपिलीय ...कार्यांच्या विविध स्तरावर बेजबाबदार कार्यवाही झाल्यामुळे दंड होईल. सध्याचा कायदा खुपच कठोर आहे असे दिसुन येते. नवीन कर प्रणाली अंतर्गत सर्व करांचा एकत्रिकरण योग्य नाही.

४) वाढीव एफडीआय :-

भारतातील सध्याच्या गुंतागुंतीचा कर प्रणाली मुळे एकाधिकार कर कायदे हे एक कारण म्हणून वस्तू आणि सेवा कर लागू केला जात आहे त्यामुळे देशात विदेशी थेट गुंतवणुकीचा प्रवाह वाढू शकतो. कारण परकीय कंपन्या व्यापक भ्रष्टाचारविरहित भारतात आल्यावर सावध आहेत. विदेशी कंपन्याना भारतात पोषक परिस्थिती असल्यामुळे फायदयाचे लक्ष ठेवून गुंतवणूक करण्याचा कल दिसतो.

५) निर्यात आणि रोजगारामध्ये वाढ :-

भारतातील जीएसटीमुळे रोजगारात वाढ, निर्यातीस प्रोत्साहन आणि परिणामी एकुणच आर्थिक वाढीस आणि उत्पादनाचे घटकातील देशांतर्गत कामगार आणि भांडवलामध्ये लक्षणीय वाढ होउ शकते.

६) वेळेची बचत :-

भारतातील जकात कर आणि टोल नाका सारख्या विविध प्रकारच्या कर बंदी मुळे नाशवंत वस्तुंच्या वाहतुकीसाठी येणारे अपव्यय टाळता येईल.त्यामुळे वस्तुचा पुरवठा करण्यासाठी गोदामाच्या खर्चात घट होईल व तोटा भरुन निघेल. अर्थव्यवस्थेतील एकच कर प्रणाली मुळे वाहतुक कोंडी दुर करु शकेल.

भारतीय अर्थव्यवस्थेला जीएसटीचे फायदे :-

१) एसजीएसटी,सीजीएसटी,आयजीएसटी,यूटीजीएसटी,या सारख्या करातुन अप्रत्यक्ष कर कमी होईल.
२) सध्याच्या कर संरचनेच्या तुलनेत कमी करुन एक केंद्रीय कर धोरण राबविणे.
३) सध्याच्या कररचनेचा प्रभाव कमी करण्यासाठी जीएसटी करप्रणाली मदत करेल.
४) जीएसटी मुळे वस्तु निर्मीती क्षेत्रात कराच्या कमी भारामुळे उत्पादन खर्चात घट होईल. त्यामुळे ग्राहकोपयोगी वस्तुच्या किमती कमी होतील.
५) भारतातील वस्तु आणि सेवा करामुळे सामान्य माणसावर कराचा भार कमी होण्यास मदत होईल.
६) जीएसटी मुळे वस्तुंच्या किंमती कमी होतील व मागणी वाढेल, उत्पादन जास्त केले जाईल त्यामुळे पुरवठा वाढेल.
७) भारतातील काळया पैशाचा व्यवहारावर नियंत्रण ठेवले जाईल.
८) भारतीय अर्थव्यवस्थेला दिर्घकाळात चालना मिळेल.

भारतात जीएसटीचे परिणाम :-

१) जीएसटी मुळे एकच कर आकारणी असल्यामुळे अप्रत्यक्ष करांची संख्या कमी होते.
२) उत्पादने आणि सेवेच्या किंमती कमी होतील अशा प्रकारे ही प्रणाली फायदेशीर ठरेल.
३) केंद्र आणि राज्य सरकारचा आर्थिक भार कमी होवुन सर्व अप्रत्यक्ष कर एकाच छताखाली येतील.
४) भारतात इतर अप्रत्यक्ष करसारख्या विक्रीच्या प्रत्येक टप्प्यावर जीएसटी आकारण्यात येणार नाही. त्यामुळे बाजार विकसित होईल.
५) जीएसटी भ्रष्टाचार मुक्त कर प्रणाली निर्माण करेल.
८) जीएसटी कर प्रणाली कराचा प्रभाव कमी होईल.
९) भारतातील उत्पादनाचा खर्च कमी होईल. त्यामुळे ग्राहकोपयोगी वस्तुच्या किंमती कमी होण्याची शक्यता आहे.
१०) संयुक्त कर प्रणाली मुळे भ्रष्टाचार कमी होईल. त्यामुळे अप्रत्यक्षपणे सामान्य माणसावर सकारात्मक परिणाम करतील.

निष्कर्ष :-

भारतात " एक देश एक कर " प्रणाली आणण्यासाठी जीएसटीला प्राधान्य दिले आहे. देशात विविध उद्योगांवर याचा अनुकुल व प्रतिकुल परिणाम होतील. कर प्रणाली उद्योगाशी कशा प्रकारे व्यवहार करावा यावर आधारीत प्रथमत:फरक येईल. भारतीय लोकांवर त्याचे परिणाम अनुभवण्यासाठी काही वेळ लागेल.भारतात जीएसटी कर प्रणाली अशा पध्दतीने तयार करण्यात आली आहे, की ते यासाठी चांगल्या महसुलाची निमिती करतील अशी अपेक्षा आहे.केंद्रीय आणि राज्य सरकार दोन्ही उद्योगधंदे,व्यापारी आणि सेवा पुरवठादारांबाबत ते फायदेशीर ठरतील. दिर्घकालावधीत यामुळे अप्रत्यक्ष कर संकलनात पारदर्शकता आणली जाईल. आणि दोन्ही सरकारला फायदा होईल अशी अपेक्षा आहे.

संदर्भ सुची :-

१) दैनिक लोकसत्ता
२) दैनिक सकाळ
३) लोकराज्य
4) www.iosrjournals.org
5) www.caknowledge.in
6)http://economictimes.indiatimes.com/news/economy/policy

2017-18

Maharashtra Political Science and Public Administration Conference

Reg.No. MAH / 12-83 / Aurangabad F - 985

Volume - 5 | No. : 1 | Special Issue - 1 | March 2018 | ISSN No. : 2347-9639

35 Years

VICHAR MANTHAN

UGC Approved Journal No. 64299

IIJIF Impact Factor 2.283

National Research Journal of Political Science and Public Administration

(Peer Reviewed Journal)

The Contribution of Dr. Babasaheb Ambedkar In Nation Building

महाराष्ट्र राज्यशास्त्र व लोकप्रशासन परिषदेची संशोधन पत्रिका

विचार मंथन

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे राष्ट्रउभारणीत योगदान

मुख्य संपादक - प्राचार्य डॉ. पी.डी. देवरे

संपादक - डॉ. प्रमोद पवार | डॉ. मनोहर पाटील

अथर्व

Vichar Manthan (A Peer Reviewed Journal) ISSN - 2347-9639 Vol-5 No-2 Special Issue-1 March 2018

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराचे आर्थिक विचार

– प्रा. देविदास मट्टु पावरे
स्वर्गीय अण्णासाहेब आर डी. देवरे कला व विज्ञान महाविद्यालय
म्हसदी, ता. साक्री, जि. धुळे

प्रस्तावना

भारतीय आर्थिक विचारांच्या पध्दतशीर मांडणीला खऱ्या अर्थाने १९व्या शतकापासुन आरंभ झाला. भारतातील आर्थिक विचारांच्या विकासाला सखोल अभ्यास करताना डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या आर्थिक विचारांचा लिखाणाचा विचार करावा लागतो. भारतरत्न डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांना आपण घटनातज्ञ व एक अर्थशास्त्रज्ञ म्हणुन त्यांची ओळख दुर्मिळ आहे. अमेरिकेत कोलंबिया विद्यापिठात आणि इंग्लडमध्ये लंडनमध्ये स्कुल ऑफ इकॉनॉमिक्समध्ये त्यांनी उच्च शिक्षण आणि डॉक्टरट पदवी प्राप्त केली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी गरीबीचा शाप अनुभवलेला असल्याने समाजातील आर्थिक विषमता कमी व्हावी आणि शांततामय व सनदशीर मार्गाने गरीब-श्रीमंत ही दरी नष्ट व्हावी असे त्यांचे मत होते. समाजातील मुलभुत आर्थिक विषमता कमी होणार नाही त्यासाठी शासनाचा हस्तक्षेप अनिवार्य व समर्थनीय आहे. असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे मत होते. नैसर्गिक विषमता पाहता ती मानवी विषमतेने तिव्र होता कामा नये त्यासाठी जाणिवपुर्वक तरतुदी करणे अग्रक्रमाचे ठरते.

अर्थात डॉ. आंबेडकरांचा भांडवशाहीइतका साम्यवादी तत्वांनाही विरोध होता.भांडवलशाहीत व्यक्तिस्वातंत्र्याचा आग्रह असला तरी सामाजिक विषमतेमुळे प्रत्यक्षात आर्थिक व राजकीय विषमता निर्माण होण्याची भीती भांडवलशाही व्यवस्थेत दिसुन येते. देशाचा विकास होण्यासाठी औद्योगिकरण आणि आधुनिकरणासाठी राज्यानेच पुढाकार घ्यावयास पाहिजे. केवळ कायदे करुन मजुरांचा प्रश्न सुटणार नाही. राज्याने सर्वच क्षेत्रात राष्ट्रीयकरण करणे आवश्यक नाही. समाज परिर्वतनाच्या प्रकियेत राज्य हा एक महत्वाचा सहयोगी घटक आहे. मात्र तो एकमेव घटक नाही. मिश्र अर्थव्यवस्थेने डॉ. आंबेडकरांसह राज्यसमाजवादी तत्वे,मुखत्वे मार्गदर्शक तत्वामधुन काही प्रमाणात फलश्रुती झालेली दिसुन येते. मुलभुत आणि महत्वाच्या उद्योगांवर राज्याचे नियंत्रण, विमा व्यवसायाचे राष्ट्रीयकरण, शेती संवर्धन सुधारणाबाबत राज्याचे नियंत्रण, खाजगी जमिनदारी नष्ट इ. राज्यसमाजवादाने व्यक्तीची राहील. त्याच बरोबर सामाजिक व्यवस्थेची दिशा प्राप्त होइल असा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा विश्वास होता.

१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार – सन १०१८ मध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी 'लहान धारणक्षेत्र आणि त्यावरील उपाय' या लेखात भारतातील शेतीविषयक प्रश्नांची आणि त्यावरील उपायांची चर्चा केली. शेतीत काय पिकवावे? शेतीसाठी लागणाऱ्या साधनांचे उत्पादन कसे करावे? शेती धारण क्षेत्राचे प्रमाण किती असावे? शेतीच्या गटाचे क्षेत्र कीती असावे? या शेतीच्या चार प्रमुख प्रश्नांची मांडणी केली. देशातील शेतीची उत्पादकता इतर देशा पेक्षा कमी आहे. कारण शेतीचे तुकडीकरण व विभाजन, वाढती लोकसंख्या हे आहे. यासाठी जमिनीच्या विक्रीवर बंदी आणणे, शेतीचे तुकडीकरण थांबवणे, शेतीच्या तारणावर बंदी, जमिनीच्या धारणक्षेत्र वाढविण्यावर भर इत्यादी उपाय डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सुचविले आहेत. त्यांच्या मते किफायतीशीर धारण क्षेत्र म्हणजे उत्पादन घटकांमध्ये भुमी, श्रम, भांडवल, व संयोजक योग्य प्रमाणात असणे होय. शेतीचा आर्थिक उपक्रम म्हणुन वापर करताना धारणक्षेत्र लहान की मोठे हा युक्तिवाद करणे चुकीचे आहे, असे त्यांनी स्पष्ट केले. कार्यक्षम नफ्यात करण्यासाठी आवश्यक असलेली शेतीची साधन सामुग्री यांचा मेळ घातल्यास किफायतशीर धारण क्षेत्र मिळु शकते. देशात लहान क्षेत्र ही समस्या नसुन भांडवल व इतर साधनसामुग्रीचा तुटवडा ही खरी शेतीची समस्या आहे, असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी विचार मांडले.

२. शेती व्यवसायातील छुपी बेकारी – भारतीय शेती व्यवस्थेच्या संदर्भात डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी निरर्थक रोजगार किंवा आवश्यक रोजगार संकल्पना मांडली. शेतीच्या क्षेत्रा पेक्षा शेतीवर काम करणारी लोकसंख्या जास्त आहे. त्यामुळे शेती उत्पादन कमी होते. यालाच शेती क्षेत्रावरील छुपी बेकारी म्हणतात. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरानी निष्क्रीय भांडवल व निष्क्रीय श्रम यातील फरक सांगितला. ज्या भांडवलामुळे उत्पन्न मिळत नाही. त्याला निष्क्रीय भांडवल म्हणतात. निष्क्रीय क्षेत्रासाठी श्रमिक जिवंत राहण्यासाठी उपभोग खर्च करावा लागतो. असे निष्क्रीय श्रम राष्ट्रीय उत्पादनात भर घालत नाहीत. भारतातील शेती क्षेत्रावरील निष्क्रीय श्रमाची समस्या, औद्योगिकरणास महत्व देवुन श्रमाची समस्या सोडवता येइल असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मत मांडले होते.

३. चलन विषयक विचार – डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लंडनमध्ये असताना रुपयाची समस्या या ग्रंथामध्ये त्यांनी भारताच्या रुपयाच्या उत्क्रांतीचा आढावा घेतला होता. त्यावेळी अर्थशास्त्रज्ञांमध्ये भारताच्या रुपयाच्या जडण-घडण संदर्भात सुवर्ण परिमाणात किंवा सुवर्ण विनिमय परिमाणात या संदर्भात मतभेद होते. भारतासाठी कोणते परिमाण योग्य याबाबत वाद होते. देशाच्या भविष्यकालीन अर्थव्यवस्थेला सुवर्ण विनिमय परिमाण योग्य आहे. असा काही अर्थशास्त्रज्ञांनी पुरस्कार केला होता. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी या पुरस्काराला विरोध केला होता. त्यांच्यामते सुवर्ण विनिमय परिमाणात स्थैर्य राहत नाही. त्यात लवचिकता आहे. पण चलननिर्मितीवर मर्यादा राहत नाही. जास्त चलननिर्मिती मुळे देशामध्ये भाववाढ निर्माण होण्याची शक्यता असते. असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराचे मत आजही नाकारता येत नाही. १८७५ पासुन पौंडाच्या तुलनेने रुपयाचे मुल्य घसरलेले होते. त्यामुळे सरकारला ब्रिटनला जादा द्यावे लागले. हा रुपया वसुल करण्यासाठी ब्रिटीश

सरकारने जनतेवर अनेक करांची आकारणी केली. चलन रुपांतरीत करता आले पाहिजे व चलन किती असावे यावर मर्यादा घातली पाहिजे. असे दोन मार्ग डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सचविले आहेत.

४. अर्थशास्त्राचे स्वरुप – अर्थशास्त्रात आर्थिक व्यवहारांच्या अभ्यासाबरोबर समाजकल्याणाचाही विचार अर्थशास्त्रात असणे आवश्यकआहे. असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मत स्पष्ट केले होते. देशातील आर्थिक विषमता कमी करण्यासाठी संपत्तीचे योग्य वाटप झाले पाहिजे. गरीबी आणि श्रीमंती, दारिद्रय, आर्थिक असमानता निर्माण होते. शेती उद्योग लोक कल्याणाचे मार्ग, कामगार व त्यांचे वेतन, कामगार कल्याण योजना, बेकारी निवारण आणि सावकारी नियंत्रण इत्यादी. आर्थिक धोरणाबाबत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी विचार मांडले आहेत

५. नियोजित अर्थव्यवस्था – डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी राष्ट्रातील लोक आणि उत्पादन प्रक्रिया यातील संबध राष्ट्रीय उत्पन्नाचे उत्पादन घटकाना वाटप, उत्पादन संबंध व आथिक विकास, सामाजिक कल्याण या संदर्भात नियोजित अर्थव्यस्थेची संकल्पना स्पष्ट केली आहे. राष्ट्राची संपत्तीत वाढ करुन संग्रह केला पाहिजे. संपत्तीचे केंद्रीकरण होण्याऐवजी गरीब लोकाना त्याचा लाभ झाला पाहिजे. राष्ट्राच्या संपत्तीचे केंद्रीकरण झाल्याने सर्वसामान्यांच्या कल्याणात घट होते. भारतीय समाजव्यवस्थेमध्ये जन्माने जात ठरते, जातीने व्यवसाय ठरतो त्यामुळे आर्थिक विषमता निर्माण होते. समाजात श्रीमंत-गरीब अशी दरी निर्माण झाल्यास सामाजिक कल्याण साधता येत नाही. राष्ट्रीय संपत्तीचे समान वाटप करण्याच्या निकषावर आधारीत नियोजित अर्थव्यवस्थेच्या संदर्भात डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी विचार मांडले.

६. आर्थिक विषमता – भारतातील आरक्षणा संदर्भात त्यांनी शास्त्रशुध्द अभ्यास केला होता. आरक्षण देताना आर्थिक निकष व गुणवता हे निकष ठरविल्यास न्याय व सामाजिक समता यांचा –हास होईल. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना न्याय व सामाजिक समता प्रस्थापित व्हावी असे वाटत होते. देशात आर्थिक विषमता कमी करण्यासाठी सार्वजनिक क्षेत्रात उद्योगधंदे उभारावेत व भुमिहीनांना जमिनी द्याव्यात, जमिनीचे राष्ट्रीकरण करावे त्यामुळे समाजातील कोणी भुमिहीन राहणार नाही असे विचार मांडले.

७. उद्योगधंदे – देशातील उद्योगधंद्याना सामाजिक विमा संरक्षणामुळे उद्योगधद्याचा विकासाला पोषक वाढ होईल. आयुविमा व मोटार वाहन उद्योगांचे राष्ट्रीकरण व्हावे अशी त्यांची इच्छा होती. औद्योगिकरणामुळे देशात आर्थिक विषमता, संपत्तीचे केंद्रीकरण, मक्तेदारी वाढु नये असे त्यांचे मत होते. यावरुन सार्वजनिक क्षेत्राला विरोध नव्हता.

८. कामगाराविषयी विचार – औद्योगिक क्षेत्रात कामगार वेतन, कामाचे तास, सुटटया, सामाजिक सरक्षितता या मागण्यासाठी वळोवेळी संघर्ष करत होते. त्यांनी कामगारांच्या संपाचे समर्थन केले व नेतृत्वही केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर त्याकाळात कामगारांचे प्रभावी नेतृत्व होते असे म्हणता येईल.

सारांश

भारतात डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी सामाजिक क्षेत्रात आणि राजकिय क्षेत्रात भरीव कामगिरी बरोबर अर्थशास्त्रीय विचारांत भर घातली यावरुन ते खऱ्या अर्थाने अर्थशास्त्रज्ञ होते. त्यांनी तत्कालीन परिस्थितीत मांडलेले अर्थशास्त्रीय विचार काळाच्या सीमा ओलांडणारे होते.भारतीय अर्थव्यवस्थेतील सामाजिक, शैक्षणिक,राजकीय,आर्थिक परिस्थिती यांचा सुक्ष्म अभ्यास डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी केलेला होता.त्यामुळेच अर्थशास्त्रीय विचारांची मांडणी करताना या सर्व घटकांचा प्रभाव त्यामध्ये आढळतो.

संदर्भ

१) डॉ. बी.डी.कुलकर्णी, आर्थिक विचार व विचारवंत, प्रथम आवृत्ती,ऑगस्ट २००८, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे.
२) डॉ. वा.भा.पाटील, आधुनिक भारतीय राजकीय विचारवंत भाग-२, प्रथम आवृत्ती, २००९,प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव.
३) प्रा.डॉ.व.गो.नांदेडकर,राजकिय विचार आणि विचारवंत,प्रथम आवृती, जानेवारी २०११, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे.
४) अर्थसंवाद
५) लोकराज्य
६) इंटरनेट

Volume 8 (Special Issue 06) Feb. 2018 ISSN-No. 2230-9578

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred Journal

COSMOS
IMPACT FACTOR
4.270

UGC Approved Journal
UGC
No. 64768

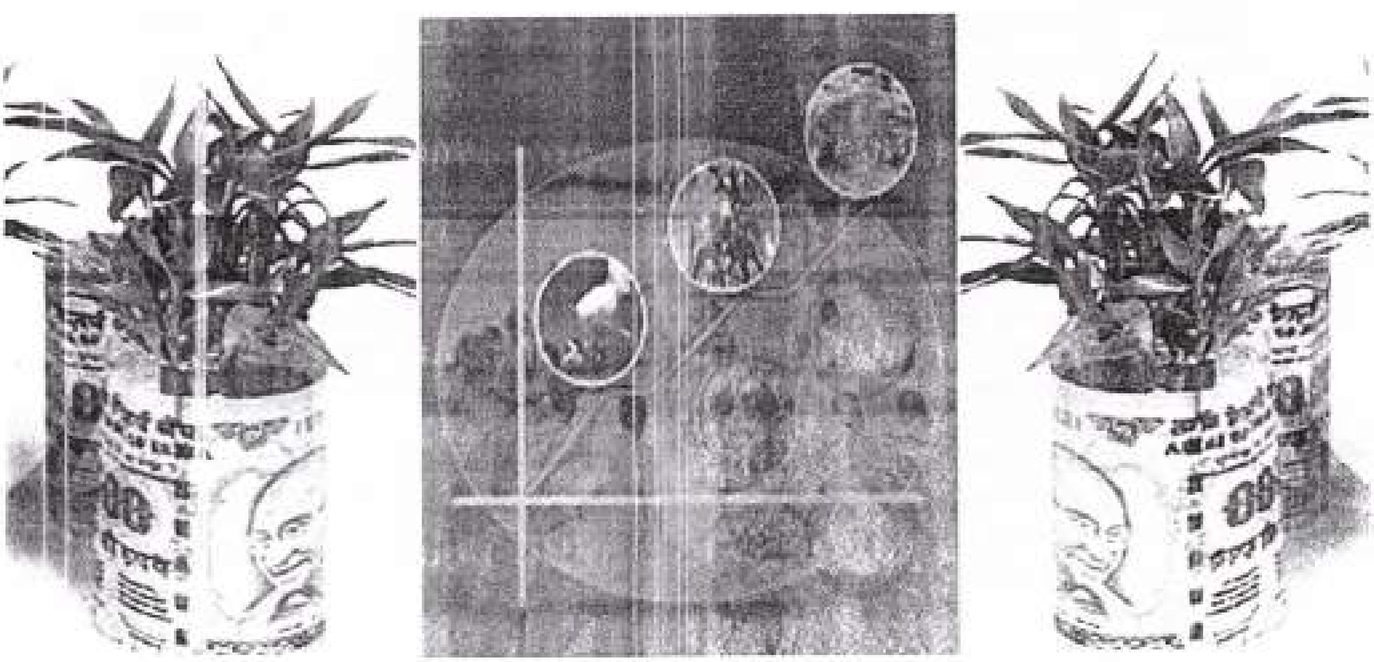

Editor - Dr. R. V. Bhole

PHYSICO-CHEMICAL STUDY OF GROUND WATER FROM KATWAN REGION IN SAKRI TEHSIL (MS)

Gawai U.B.[1], **Nandre S.S.**[2]

[1&2] Dept. of Chemistry, Late Annasaheb R.D.Deore Arts and Science College Mhasadi, Tal.-Sakri Dist.-Dhule (MS)

ABSTRACT:

There is no life without water, it plays important role in living system. Hence there is great attention on study of analysis of water to ascertain that to determine suitable for consumption. The ground water quality is determined in five blocks of five villages (Deur, Kakani, Mhasadi, Vasamar, Dhamanar) that lies in Katwan region of Sakri tehsil in Dhule district (MS) from where one sample from each block and one sample of drinking water from each village are studied. In physico chemical analysis various parameters was studied like pH, Turbidity, Electrical conductivity, TDS, TH, TA, BOD, COD etc, out of which only physical parameters are studied in this paper.

Key Words: Ground water, pH, TDS, Katwan Region

INTRODUCTION:

Without water there is no human life. The fresh water is most precious thing which is essential for life (1). Water is the most widely present and abundant substance found on the earth, and main thing is that our planet is wash with water, in total there is 1400 million billion liters of water but most of this water is cannot be used for drinking because 97% is sea water and only 3% is fresh water, out of which 2% is ledged in the polar ice caps and glaciers. Only 1% of water available for portable use, where as more water is utilized for irrigation than drinking, sanitation and all other use (WHO-2004) Along with it is used for food product, industrial, waste disposal and for agriculture (2-3). Due to the urbanization and industrialization there is spoil of water take place, for agriculture tremendous amount of water is required in rural area where there is no alternatives like dam, river, or canals . During last two decades the level of ground water decreases dramatically because of exploration of human intervention and therefore water borne diseases has been seen which cause health hazards. The physic-chemical study of water in the given region is great aspect of aquatic environmental chemistry in which the study of sources, composition, reaction and transportation of water occurs. The quality of water is highly concerned with human being and is directly linked with human welfare (4-6). The present work is an attempt to measure the quality of various sample of water from Katwan region of north Maharashtra.

Experimental:

Study Area:-

The study area comprises of Katwan region in Sakri tehsil, Dhule district of Maharashtra, Dhule district. The area is situated near the Panzara River. The samples of well waters collected from Deur, Kakani, Mhasadi, Vasamar and Dhamnar villages. In the present study only physical parameter of water samples taken from wells of given villages in the month of May are studied.

Water Sampling:-

In the present study of water samples, the water samples were collected in polyethene bottles which are cleaned with acid water and again with distilled water(7). The analysis is carried out with standard methods.

METHODOLOGY:

The pH, EC, TDS was measured using soil and water analysis kit.

Table1: Study of physical parameter of well water samples

Area	Temperature	pH	EC	TDS
Deur	28.5	7.54	543	358
Kakani	28.1	7.46	827	547
Mhasadi	28.2	7.92	446	294
Vasamar	28.6	7.89	623	411
Dhamnar	28.5	7.95	877	580

Table2: Comparison of well water at the study area with drinking water samples

Sr. No	Parameter	Minimum	Maximum	Mean	ICMR(Desirable limit)
1	pH	7.46	7.95	7.7	7.0-8.5
2	EC	446	877	661.5	-
3	TDS	294	580	437	500

Table3: Study of physical parameter of drinking water samples

Area	Temp.	pH	EC	TDS
Deur	28.5	7.52	834	551
Kakani	28.5	7.50	736	494
Mhasadi	28.7	7.80	771	509
Vasamar	28.6	7.86	643	424
Dhamnar	28.9	7.90	1178	776

Table4: Comparison of tap water at the study area with drinking water slandered.

Sr. No	Parameter	Minimum	Maximum	Mean	ICMR(Desirable limit)
1	pH	7.50	7.90	7.7	7.0-8.5
2	EC	643	1178	910.5	-
3	TDS	494	776	635	500

Table No: 5 Classification of well water sample on the basis of TDS

Sr. No	Classification of Water	TDS(Mg/l)	No. of sample
1	Non Saline	< 1000	5
2	Slight saline	1000-3000	Nil
3	Moderate saline	3000-10000	Nil
4	Very saline	>10000	Nil

Table No: 6 Desirable limits of physical parameters

Parameter	B.I.S		I.C.M.R		WHO	
	Highly Desirable	Max. Permisible	Highly Desirable	Max. Permisible	Highly Desirable	Max. Permisible
EC	No desirable standard					
TDS	500	1500	500	1500	500	1500
pH	6.5-8.2	6.5-9.2	7-8.5	6.5-9.2	7-8.2	6.5-9.2

1. pH: - The pH of given sample at any temperature represent the potential of hydrogen ion concentration which can be measured quickly. It plays an important role in environmental engineering for water supply, water softening and disinfection and corrosion control.

Low pH affects the corrosion, high pH cause taste, soapy feel and pH greater than 8 is preferable for the effective disinfection with chlorine (Maiti 2004). Wetzel (1995) reported that the value of pH ranges from 8.0 to 9.0 unit

in Indian water (*Sisodia &Maundiotiya 2006*). The average pH of ground water in Dhule district is around 8 slight alkaline.

2. Electrical conductivity:- The Electrical conductivity is ability to carry current due to the presence of ions such as Cl^-, SO_4^-, CO_3^-, HCO_3^-, NO_3^-, Ca^{++}, Mg^{++}, Na^+ and K^+ are responsible for carry electric current.

Sr.No	Type	EC	No of samples
1	Excellent	<250	--
2	good	250-750	3
3	Doubt	750-2250	2
4	Unsuitable	>2250	--

As per the EC there is no village belongs to the excellent category. Out of these only three villages has good category as per EC. Kakani and Dhamnar are doubtful and suitable for drinking purpose.

3. Total Dissolved Solids (TDS):- Natural water contain uncountable solids such as Cl^-, Fe, SO_4^-, CO_3^-, HCO_3^-, NO_3^-, Ca^{++}, Mg^{++}, Na^+ and K^+ Simply TDS can be express as sum of the cations and anions concentration expressed in mg/l. Cl^- is major inorganic constituent in natural water (Maiti-2004).It may come from soil, rocks, discharge of agriculture, industrial and domestic waste water.

Distribution of TDS of well water

Sr.No	Range	Type	No of samples
1	<300	Low	1
2	300-600	Average	4
3	>600	High	0

Distribution of TDS of Drinking water

Sr.No	Range	Type	No of samples
1	<300	Low	0
2	300-600	Average	4
3	>600	High	1

RESULT AND DISCUSSION:

The water samples of both drinking and well from the study area has no colour, odour and taste. The taste of the water sample almost all location is pleasant in taste. The study of physical parameters of given water sample are given in table 1, 2, 3 and 4. Both types of water samples are compared with standards are given by WHO. The pH of water sample shows variation in its range which indicate they are in the range of quality parameter permissible limit. The EC of water shows high variation in all samples of all blocks. TDS also shows variation in its range out all these samples only one sample is not in desirable limit.

CONCLUSION:

In the present study of ground water (Well Water) and sample of water which people are used to consume in the given study area, the result of chemical analysis of sample water shows considerable variation. Most of the water samples comply with ICMR and WHO standard for drinking purpose. The water quality in the investigated area is found to be suitable for drinking except few locations. It requires regular chemical analysis to ensure that the quality of water is not contaminated.

References:-

1. NS Kelra; RD Kumar; SS Yadav and RT Singh; Journal of Chemical and Pharmaceutical Research, **2012**, 4(3):1827-1832.
2. World Health Organization (WHO) guideline for drinking water quality.3rd edition, **2014**, Geneva, pp3-6.
3. AK Khalid; AH Malik; AD Waseem; SG Murtaza;International Journal of the Physical sciences vol.,**2011**, 6(3:), pp7480,
4. AS Agarwal; CD Sharma; State India Freshwater, A Citizen Report Centre for Science and Environment, **1982**, New Delhi.
5. LD Claessens; CV Hopkins; NARastetter;JN Vallino; Water Resources Research, **2006**,4(2), 26-34.
6. SS Yadav; RG Kumar; Rasayan J Chem, 2010,3(3), 586-596.

7. KS Karunakaran; PT Thamilarasu; RV Sharmila; E-J. Chem., **2009**,6(3)909-914.
8. MM. Weldemmariam; International journal of scientific and research publication, **2013**, volume 3, Issue 11,
9. PS Sexsena; SN Mishra; J. Chem.Pharma. Res., 2011, 3(2)162-167.
10. SS Yadav; RN Kumar; Ultra Chemistry, **2010**,6(2)181-186.
11. MS Shah; Poll. Res., **2006**, 25(3)549-554.
12. M. K. Bhutra; AS Soni; J. Ind. Council Chem., **2008**, 25(1), 64 67.
13. BC Pradhan and SN Pirasteh; The Open Hydrology Journal, **2011**, 2(3) 51-57.

UGC Approved
Refereed Journal
UGC
Jr.No.43053

ISSN 2394-5303

International Multidisciplinary Research Journal

Issue-31, Vol-04, July 2017

Printing Area

Editor
Dr.Bapu G.Gholap

PRINCIPAL

www.vidyawarta.com

UGC Approved
Jr.No.43053

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरिया

Printing Area International Interdisciplinary Research Journal in Marathi, Hindi & English Languages

July 2017, Issue-31, Vol-04

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

Co-Editor
Dr. Ravindranath Kewat
(M.A. Ph.D.)

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 4.002(IIJIF) | Printing Area International Research journal | July 2017 Issue-31, Vol-04 | 06

Index

01) Khadi Movement and Mahatma Gandhi's Goal
Dr. Pramod R. Chavan, Khamgaon || 10

02) Issues and Challenges of Shifting Cultivation: Experience from Arunachal Pradesh
Dr. Brajen Das, Arunachal Pradesh || 11

03) RESTORATIVE JUSTICE : AN ALTERNATIVE TO TRADITIONAL CRIMINAL JUSTICE
Juhi Dwivedi, of Jammu || 16

04) The Representation of Women in Police in India : A Sociological Review
Dr. Kirti Gaur, Charbagh, Lucknow || 21

05) Subjugation of Afro-Americans in Early Twentieth Century and Kashmiris in late...
Gazi Tareq Muzamil, Indore, MP || 23

06) Constitutional Affairs of the Princely States and the British before Independence of India
Dr. Nandkumar Dnyanoba Jadhav, Pune || 28

07) Learning disabilities - Types, Symptoms and Cause
Deepti Gupta, Prof. Dr. Mala Tandon, Lucknow || 30

08) Profitability Analysis of Selected Public and Private Banks in India
Aditya Kumar Jena, Dr. Santosh Kumar Das, Balasore || 35

09) SOME MEDICINAL PLANTS USED BY TRIBALS OF MARATHWADA
Sangita V. Kachare, Parli-Vaijnath || 40

10) CERTAIN CHARACTER STRENGTHS FOR RESILIENCE AMONG COLLEGE GOING ADOLESCENTS
M. Kavitha || 44

11) Rising of Juvenile crimes in context of Chhattisgarh
LARIYA REENA, Dr. LAKESH. RESHMA, Durg (C.G.) || 49

12) STUDY OF EMOTIONAL INTELLIGENCE AND ACADEMIC ACHIEVEMENT OF ADOLESCENT STUDENTS
Dr. Sandip M. Mali, Nashik || 54

13) SELF AS IDENTITY IN THE POETRY OF NISSIM EZEKIEL
Dr. Manas Ranjan Misra, Odisha || 58

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

14) 73rd Constitution Amendment and Women Reservation
Sat. Nage Savita Bhausaheb, Aurangabad || 63

15) DEMONETISATION IN INDIA- A Study
Nakka Rinku Venkatesh, Jhunjhunu (Raj.) || 66

16) Impact of Direct and Indirect Marketing on the Sale of Energy Conservation Products
Dr. Yajnya Dutta Nayak, Odisha || 68

17) A study of College Students' Perception and Use of Social Networking
P. ARUL PRAGASAM, Ulhasnagar || 73

18) Enhancing Factors of Granulation in UASB Reactor
Vidya Singh, Allahabad || 77

19) कवी दिगंबर झाडे यांचे सोलीव 'अॅनॅलिसिस'
प्रा. डॉ. के. के. अहिरे, भुसावळ || 82

20) स्त्री पुरुष समानता आणि महिला सबलीकरण
प्रा. डॉ. कल्पना पारगे, बीड || 85

21) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कामगार विषयक विचार
प्रा. पहारे एस. आर., जालना || 87

22) खानदेश व भूदान चळवळ
डॉ. सुनिल चं. अमृतकर, धुळे, श्री. भुषण शांताराम वानखेडे, जळगाव || 89

23) सदानंद देशमुख यांच्या कथेतील समाजवास्तव
नाना सोपान झगडे, पुणे || 93

24) लोकवाङ्मय व लोककला
प्रा. डी. टी. जाधव, नाशिक || 99

25) धार्मिक पर्यटनाचा पुणे परिसरावर झालेला आर्थिक परिणाम
शेखर सुरेश पाटील, डॉ. एम. यु. मुलाणी, पुणे || 105

26) मानवी हक्क व ग्राहकांचे अधिकार
प्रा. विठ्ठल केशव साळूंखे, धुळे || 109

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

26

मानवी हक्क व ग्राहकांचे अधिकार

प्रा. विठ्ठल केशव साळूंखे
इतिहास विभाग प्रमुख,
स्व. आण्णासाहेब आर. डी. देवरे
कला, विज्ञान महाविद्यालय, म्हसदी
ता. साक्री, जि. धुळे

****

प्रस्तावना

प्रस्तुत लघुशोध निबंधात द्वितीय स्त्रोतांच्या आधारे ग्राहकांच्या हक्कांची संकल्पनेची बाजू मांडत असतांना ग्राहक हक्क संरक्षक कायद्याच्या संदर्भातील जाणीव जागृतींची पार्श्वभूमी समजून घेणे गरजेचे ठरते. कारण प्रत्येक व्यक्ती ग्राहक असतो. ग्राहकांमध्ये कोणतीही जात, धर्म, भाषा असा भेद नसतो. ग्राहक हा अर्थव्यवस्थेचा केंद्रबिंदू मानला जातो. सर्व व्यवहार हे ग्राहकाला केंद्रबिंदू मानून होत असतात त्यामुळे बाजारात ग्राहकाची फसवणूक होत असते. या फसवणूकीपासून ग्राहकांचे संरक्षण व्हावे म्हणून भारतीय संविधानाने मुलभूत अधिकाराच्या आधारावर ग्राहक हक्क संरक्षण कायद्याची तरतूद केली आहे.

ग्राहकाची व्याख्या करतांना ग्राहक म्हणजे उपभोक्ता असे म्हटले जाते परंतु सर्वत्र त्यास सर्वत्र ग्राहक हाच शब्द वापरला जातो. मानवी जीवनाचे समाधान करण्यासाठी जीवनभर अनेक गोष्टी ग्रहण करणारा म्हणजे ग्राहक अशी संज्ञा वापरण्यात येते. राष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेत ग्राहकांचे स्थान अनन्य साधारण असले तरी आजही ग्राहकांची उपेक्षाच केली जाते. त्याला कायद्याने अधिकार मिळालेले असतात. परंतु अज्ञानामुळे व त्याचे प्रबोधन न झाल्याने ते वापरले जातातच असे नाही. अशा वेळेस ग्राहक संघटनांची गरज असते. या संघटना ग्राहकांचे संघटन व प्रबोधनासारखी कार्ये करीत असतात. ग्राहक नसेल तर बाजारपेठा चालणार नाहीत, उत्पादक धोक्यात येतील. त्यामुळे राष्ट्राची अर्थव्यवस्था धोक्यात येईल. म्हणून ग्राहकास राजा म्हटले जाते. म्हणूनच ग्राहकांचे अधिकार व हक्क याकडे शासन व्यवस्थेला लक्ष देणे आवश्यक असते.

ग्राहकाचे मुलभूत हक्क

युनो या आंतरराष्ट्रीय संघटनेच्या संविधानात ग्राहकांचे आठ मुलभूत अधिकार सांगितले आहेत.

१. मुलभूत गरजा भागविल्या जाण्याचा हक्क
२. माहितीचा अधिकार
३. निवड करण्याचा हक्क
४. सुरक्षिततेचा हक्क
५. मत मांडण्याचा हक्क
६. तक्रार निवारण्याचा हक्क
७. ग्राहक शिक्षणाचा हक्क
८. स्वच्छ व आरोग्यदायी पर्यावरणाचा हक्क

युनोच्या कलम ६२ मध्ये आर्थिक व सामाजिक मंडळाद्वारा मानवी हक्क व स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी समतेच्या भावनेला स्थान देण्यात आलेले आहे.

ग्राहक हक्क व भारतीय संविधानिक कायदे

भारतीय संविधानात नागरिकांना समान सवलती व सुविधा मिळण्याचा आणि उपभोगण्याचा अधिकार मिळाला आहे. ग्राहकांचे हितसंबंध सुरक्षित ठेवणे व अयोग्य व्यापारी धोरणांमुळे ग्राहकांच्या शोषणासंबंधी तक्रारीचे निराकरण करण्यासाठी ग्राहक संरक्षण कायदे असणे आवश्यक असतात. परंतु नागरिकांचे अज्ञान, अशिक्षितपणा, आर्थिक दुर्बलता इत्यादी कारणाने व्यापारी व विक्रेते कृत्रिम टंचाई, भेसळ इत्यादी मार्गांनी ग्राहकांना फसवितात म्हणून त्यास आळा घालण्यासाठी ग्राहक संरक्षक कायदे आवश्यक आहेत.

ग्राहकांच्या हित रक्षणासाठी भारत सरकारने अनेक कायदे केलेले आहेत - त्यात

१. अन्नभेसळ व प्रतिबंधात्मक कायदा १९५४
२. अत्यावश्यक वस्तू कायदा १९५५
३. मक्तेदारी व प्रतिबंधी व्यापारी व्यवहार कायदा १९६९
४. आवेष्टित वस्तु कायदा - १९७७
५. वजनमाप प्रमाणता कायदा - १९८०
६. घातक औषध अधिनियम - १९३०
७. जीवनावश्यक वस्तू कायदा १९८१
८. जीवनावश्यक सेवा कायदा १९९५
९. पर्यावरण संरक्षक कायदा १९८६

ग्राहक संरक्षक कायदा १९८६

ग्राहक हक्काच्या संरक्षणासाठी असंख्य कायदे असूनही नागरिकांना न्याय मिळण्यास विलंब होत असे. ग्राहकांना जलद न्याय मिळावा म्हणून सरकारने १९८६ साली सक्षम असा ग्राहक संरक्षक कायदा मंजूर केला. २६ डिसेंबर १९८६ रोजी हा कायदा अमलात आल्याने २६ डिसेंबर हा दिवस दरवर्षी ग्राहक संरक्षक दिवस म्हणून ओळखला जातो.

ग्राहक संरक्षक कायद्याची वैशिष्ट्ये

या कायद्याची वैशिष्टये म्हणजे ग्राहकांना आपले जिवीत

व मालमत्तेच्या दृष्टीने हानिकारक वस्तू वितरणापासून सुरक्षिततेचा हक्क मिळाला आहे. तसेच वस्तूंचा दर्जा, शुध्दता, उपयुक्तता, किंमत, वस्तूची हमी, आपले म्हणणे मांडण्याचा हक्क, ग्राहक शिक्षणाचा हक्क, हमी मागण्याचा हक्क, त्वरीत न्याय मिळण्याची हमी, साध्या कागदावर तक्रार अर्ज, तक्रार निवारण यंत्रणा, कमी खर्चिक, नुकसान भरपाई, शिक्षा इत्यादी वैशिष्ट्ये या कायद्याने मिळालेली आहेत.

वरील वैशिष्ट्यांबरोबरच या कायद्याने ग्राहकांना तक्रार निवारणार्थ सुविधेची हमी, त्रिस्तरीय यंत्रणेद्वारे केंद्रीय स्तरावरील आयोग, राज्य पातळीवरील राज्य आयोग व जिल्हा पातळीवरील जिल्हा न्यायमंचाकडे दाद मागण्याचा हक्क मिळाला. तसेच जिल्हा मंचच्या निकालाविरूध्द राज्य आयोगाकडे व राज्य आयोगाने दिलेल्या निर्णयाविरूध्द राष्ट्रीय आयोगाकडे व राष्ट्रीय आयोगाच्या निर्णयाविरूध्द सर्वोच्च न्यायालयात अपील करण्याचा अधिकार देण्यात आलेला आहे. त्याचप्रमाणे या कायद्यात विशिष्ट शब्दांचा म्हणजे ग्राहक कोण, व्यापारी, माल व सेवा इत्यादी शब्दांचा नेमका अर्थ कोणता याचाही उल्लेख केला आहे.

ग्राहक संरक्षक कायद्याद्वारे स्थापन करण्यात आलेल्या यंत्रणा

ग्राहकांच्या तक्रारीचे निवारण करण्यासाठी स्वतंत्र यंत्रणेची स्थापना करण्यात आलेली आहे.

१. केंद्रीय ग्राहक परिषद

या परिषदेचा अध्यक्ष केंद्रीय ग्राहक व्यवहार खात्याचा मंत्री असून इतर १५० शासकीय व बिगर शासकीय सदस्य असतात. त्यांचा कार्यकाल ३ वर्षांचा असतो. सदस्यांमध्ये खात्याचा राज्यमंत्री, राज्यातील ग्राहक कार्यमंत्री, संसदेचे आठ सदस्य, केंद्रीय संबंधित २० प्रतिनिधी, ग्राहक संघटनेचे ३५ प्रतिनिधी, स्त्रियांचे १० प्रतिनिधी, शेतकरी, व्यापारी व इतर २० प्रतिनिधी इत्यादी सदस्य असतात.

२. राज्य ग्राहक संरक्षक परिषद

राज्यपातळीवर राज्य ग्राहक संरक्षक मंडळ कार्यरत असते. राज्य ग्राहक खात्याचा मंत्री परिषदेचा अध्यक्ष असतो. वेगवेगळ्या निश्चित केलेल्या संस्थातील सरकारी व बिगर सरकारी व्यक्ती सदस्य असतात. वर्षातून किमान एक सभा घेणे आवश्यक असते. गरजेनुसार सभा घेतल्या जातात.

३. जिल्हा ग्राहक संरक्षक परिषद

राज्य सरकारकडून प्रत्येक जिल्ह्यासाठी ग्राहक संरक्षक परिषद स्थापन करणे आवश्यक असून जिल्हाधिकारी तिचे अध्यक्ष असतात. राज्य सरकारने निश्चित केलेले शासकीय व अशासकीय प्रतिनिधी सदस्य असतात. वर्षातून किमान एक बैठक घेणे क्रमप्राप्त असते. गरजेनुसार बैठक भरविण्याचा अधिकार आहे.

ग्राहक तक्रारीची सोडवणूक करणारी यंत्रणा

ग्राहक संरक्षक कायद्यानुसार ग्राहकांच्या तक्रारी सोडविण्यासाठी त्रिस्तरीय यंत्रणा स्थापन करण्यात आलेली आहे. राज्य सरकारांनी प्रत्येक जिल्ह्याच्या ठिकाणी जिल्हा न्यायमंचाची स्थापना केली आहे. या मंचात तीन सदस्य असतात. जिल्हा न्यायाधीश, सेवानिवृत्त जिल्हा न्यायाधीश, किंवा तत्सम पात्रता असणारा अधिकारी अध्यक्ष असतो. इतर दोन सदस्यांपैकी एक महिला सदस्य असते. त्यांची नियुक्ती ५ वर्षांसाठी केलेली असते. पाच लाख रूपये मूल्य असलेल्या नुकसानीची भरपाई मिळविण्यासाठी जिल्हा ग्राहक मंचाकडे दाद मागण्याचा अधिकार ग्राहकाला मिळाला आहे. सदस्यांना १० दिवसांच्या आत न्याय देणे बंधनकारक आहे. राज्य पातळीवर राज्य सरकारांनी राज्य आयोग स्थापन केले आहेत. या आयोगात तीन सदस्य असून उच्च न्यायालयाचा न्यायाधीश किंवा निवृत्त न्यायाधीश आयोगाचा अध्यक्ष असतो. इतर दोन सदस्यांपैकी एक महिला सदस्य असते. त्यांना या क्षेत्राचा १० वर्षांचा अनुभव असावा. ३० लाखापासून एक कोटी पर्यंत नुकसानीची भरपाई मागण्याचा दावा दाखल करण्याचा अधिकार ग्राहकाला दिला आहे.

केंद्रीय सरकारने ग्राहकांची तक्रार निवारणासाठी राष्ट्रीय स्तरावर राष्ट्रीय तक्रार निवारण आयोग स्थापन केला आहे. त्यालाच राष्ट्रीय आयोग असे म्हणतात. या आयोगात पाच सदस्य असतात. सर्वोच्च न्यायालयाचा न्यायाधीश किंवा निवृत्त न्यायाधीश या आयोगाचा अध्यक्ष असतो. इतर चार सदस्यांपैकी एक महिला सदस्य असावी. त्यांना विविध क्षेत्रात सदस्य हाताळण्याचा दहा वर्षांचा अनुभव असावा असे निश्चित केले आहे. १ कोटी पेक्षा जास्त नुकसान भरपाईची तक्रार या आयोगाकडे करता येते. सन २००२ च्या सुधारित कायद्यानुसार जिल्हा मंच, राज्य आयोग व राष्ट्रीय आयोगाचा आदेशाचे पालन न केल्यास व्यक्तीची मालमत्ता जप्त करण्याचे आदेश देता येतात. कोणत्याही तक्रारीचा निकाल १० दिवसात देणे बंधनकारक असते.

ग्राहक मंच

ग्राहकांच्या तक्रारीचे निवारण करण्यासाठी त्रिस्तरीय निवारण यंत्रणेबरोबरच शेवटी जिल्हा ग्राहक मंच ही संस्था कार्य करते. १९८६ च्या ग्राहक संरक्षक कायद्यातील कलम १० ते १५ मध्ये जिल्हा ग्राहक मंच, तिची रचना, अधिकार व कार्ये निश्चित केलेली आहेत. जिल्हा न्यायाधीश किंवा तत्सम पात्रता धारण करणारा व्यक्ती ग्राहक मंचाचा अध्यक्ष असतो. राज्य सरकार त्याची नियुक्ती करत असते. तसेच इतर दोन सदस्यांपैकी एक महिला सदस्य असावी. सदस्यांना १० वर्षे तत्सम कार्याचा अनुभव

असावा. २० लाख रूपये पर्यंत नुकसान भरपाईची तक्रार करण्याचा अधिकार ग्राहकाला करता येतो. जिल्हा मंचच्या निर्णयाविरूध्द ३० दिवसांच्या आत राज्य आयोगाकडे अपील करता येते.

ग्राहक कल्याण निधी

भारत सरकारने ग्राहक हक्काच्या कल्याणकारी योजना राबवितांना सन १९९१ मध्ये उत्पादन शुल्क अधिनियम १९४४ च्या कायद्यात सुधारणा करून ग्राहक व्यवस्था निधीची तरतूद केलेली आहे. त्यावर ग्राहक अन्नधान्य आणि सार्वजनिक वितरण मंत्रालयाचे नियंत्रण ठेवण्यात आले आहे. या योजनेनुसार ग्राहक कल्याण क्षेत्रात संशोधन, मूल्यांकन अध्ययन, चर्चासत्र संमेलने भरवणे, जनजागृती शिबीर, ग्राहक जागृती कार्यक्रम, प्रशिक्षण कार्यक्रम, इत्यादी कार्यक्रम राबविण्यासाठी जिल्हा व तालुका स्तरावर कायम स्वरूपी यंत्रणा उभारणे व लेखापरीक्षण करून घेण्याची तरतूद केलेली आहे.

महाराष्ट्रातही स्वयंसेवी ग्राहक संघटना जनजागृती, प्रबोधन आणि मार्गदर्शनाचे कार्य करत असते. उत्तम संघटन, ग्राहकांमध्ये जागृतीचे कार्य करत असतात. ग्राहक पंचायत ही संघटना शंभर तालुक्यांमध्ये कार्य करते. जिल्ह्यात संघटन मंत्री म्हणून कार्यरत असतात.

ग्राहक संघटना

ग्राहकांची होणारी फसवणूक, त्यांचे केले जाणारे शोषण थांबविण्यासाठी आज सर्वत्र ग्राहक संघटना कार्यरत आहेत. राष्ट्रीय व राज्य स्तरावर ग्राहक संघटना कार्य करतात. ग्राहक संघटना म्हणजे ग्राहकांच्या हितरक्षणासाठी स्थापन झालेली संघटना. भारतात १९७४ साली श्री बिंदुमाधव जोशी यांनी अखिल भारतीय ग्राहक पंचायत नावाची संघटना स्थापन केली. ही भारतातील सर्वात मोठी ग्राहक संघटना आहे. या संघटनेचे मुख्य कार्यालय पुणे येथे आहे. तसेच प्रत्येक राज्यात या संघटनेच्या शाखा कार्यरत आहेत. या संघटनेत सर्व जाती धर्मातील स्त्री पुरुष मिळून ८ हजारापेक्षाही जास्त कार्यकर्ते आहेत. या संघटनेचे कार्य म्हणजे ग्राहक हक्कासाठी ग्राहकांचे प्रबोधन करणे. ग्राहकांसाठी मार्गदर्शन व सेवाकेंद्र चालविणे, व्याख्याने, परिसंवाद, मेळावे घेणे, लेखनाद्वारे प्रबोधन करणे, संघर्षात्मक कार्यक्रम हाती घेणे इत्यादी कार्य करतात.

या संघटनेने आजपर्यंत अनेक महत्त्वपूर्ण कामे केलेली आहेत. त्यात शेतकरी ग्राहक संकल्पना साकारणे, सरकार दरबारी ग्राहक हक्काचे प्रश्न मांडून ग्राहक हक्क कायदे करून घेणे, ग्राहकांना माहिती मिळावी म्हणून ग्राहक कल्याण नवनीत पुस्तिका प्रकाशित करणे, उच्च व माध्यमिक पाठ्यपुस्तकांमध्ये ग्राहक संरक्षण अभ्यासक्रमाचा समावेश करणे अशी महत्त्वाची कामे केली आहेत. संघटनेच्या माध्यमातून निस्वार्थ कार्य करणाऱ्यांना केंद्र व राज्य सरकारमार्फत विविध पुरस्कारही मिळाले आहेत.

मुंबई मध्ये ग्राहकांना संघटीत करण्यासाठी सुप्रसिध्द संगीतकार सुधीर फडके यांच्या पुढाकाराने १६ मार्च १९७५ रोजी जनता ग्राहक महासंघ नावाची संघटना स्थापन करण्यात आली. सन १९८५ मध्ये या संस्थेचे नामांतर मुंबई ग्राहक पंचायत असे करण्यात आले. या संस्थेचे कार्य म्हणजे स्वदेशनिष्ठा, विश्वस्त भावना, सामाजिक बांधिलकी, श्रम व प्रतिष्ठा या तत्त्वांचा प्रसार व प्रचार सर्वांमध्ये करणे असा आहे. या संस्थेने रचनात्मक कार्य वितरण व्यवस्था, ग्राहक संघटन, ग्राहक संघटन, ग्राहक संरक्षण, ग्राहक हक्क अभ्यास व संशोधन असे होय.

निष्कर्ष

आधुनिक युगात ग्राहकाचे जीवनमय अत्यंत धकाधकीचे असते. ग्रामीण भाग असो या शहरी ग्राहकांना आपल्या मुलभूत ग्राहक हक्कांची जाणीव व रक्षणासाठी शासनाने असंख्य कायदे केले. मात्र आज या हक्कांची माहिती करून घेण्यास समाज पुढे येत नाही. शासनाने ग्राहकांना न्याय मिळावा म्हणून कायद्या बरोबरच ते राबविण्यासाठी ग्रामीण भागापासून राष्ट्रीय पातळीपर्यंत विविध यंत्रणा उभारल्या आहेत. राष्ट्रीय, राज्य व जिल्हा संघटना ग्राहकांपर्यंत माहिती पुरविण्याचा प्रयत्न करतात. मात्र सव्वाशे कोटी जनसंख्या असलेल्या या देशात ५० हजारापर्यंतही ग्राहक संघटनांचे सदस्य नाही. ही अनास्था व्यक्तीमध्ये दिसून येते. या असंघटनांचा फायदा व्यापारी, उत्पादक, उद्योजक घेत असतात. ग्राहकांच्या अज्ञानाचा फायदा घेवून ग्राहकांना आकृष्ट करणाऱ्या फसव्या जाहिराती प्रसिध्द करतात. उत्पादनाबाबतची खरी माहिती लपवितात. युनोने व आपल्या संविधानाने संपूर्ण जगताला मुलभूत हक्क दिले. परंतु या हक्काची जाणीव जनतेपर्यंत पोहोचत नसल्याने ग्राहक हक्क संघर्षापेक्षा जाती पातीचा राजकीय संघर्षात समाज ओढला गेलेला दिसून येतो. ग्राहकांना मिळालेल्या हक्कांची माहिती व्हावी असा या प्रस्तुत निबंधाचा उद्देश आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१. भारंबे नंदकुमार : मानवी हक्क (सामान्य अध्ययन ३, विभाग २), निराली प्रकाशन, पुणे (जुलै २००२)

२. भालेराव सुरेश, डॉ. लोणारकर प्रविण : मानवी हक्क : सद्यस्थिती आणि आव्हाने, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाळ (मार्च २०१३)

३. पाटील व्ही. बी., समग्र मानवी हक्क, के सागर प्रकाशन, पुणे ३०, द्वितीय आवृत्ती, २०१२

MBT-2017-18
(5)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या महिलांबाबतच्या विचारांची प्रासंगिकता

डॉ. बाबासाहेब त्रिंबक मोताळे
राज्यशास्त्र विभाग, स्व.अण्णासाहेब आर. डी. देवरे कला व विज्ञान महाविद्यालय,
म्हसदी, ता. साक्री, जि. धुळे.

सारांश

लोकशाही हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या चिंतनाचा एक महत्त्वाचा विषय होता. लोकशाहीत 'समता' या मानवी मुल्याचा अंतर्भाव असावा यासाठी त्यांनी सतत प्रयत्न केले. लोकशाहीत सजजीवन महत्त्वपूर्ण मानले जाते. कारण लोकशाही हा सहजीवनाचा एक मार्ग असल्याचे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात. परंतु अशा लोकशाही समाजव्यवस्थेचा पुरुषांप्रमाणे महत्त्वाचा घटक असणाऱ्या महिलांकडे समाजाने दुर्लक्ष केल्याचे दिसून येते. स्त्रियांना वेठबिगार म्हणून राबवून घेणे, त्यांच्याकडून गुलामाप्रमाणे घरकाम करवून घेणे, मात्र त्यांना या मोबदल्यात समाजात कोणतेही स्थान समानतेने प्राप्त होत नव्हते. म्हणून महिलांना समाजात सन्मानाचे स्थान व प्रतिष्ठा प्राप्त व्हावी या उद्देशाने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'हिंदु कोड बिल' संसदेत मांडण्याचा प्रयत्न केला. परंतु पुरोगामी विचारांनी त्यांचा प्रयत्न यशस्वी होऊ दिला नाही. प्रस्तुत संशोधन लेखात डॉ. आंबेडकरांच्या महिलांबाबतच्या विचारांच्या प्रासंगिकतेवर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

संशोधनाचा उद्देश

» डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या महिलांबाबतच्या विचारांचा आढावा घेणे.

» डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या महिलांबाबतच्या विचारांची प्रासंगिकता अभ्यासणे.

» डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा महिलांबाबतचा मानवीय आणि समानतावादी दृष्टीकोन अभ्यासणे.

संशोधनाची गृहितके

» तत्कालीन व्यवस्थेत महिलांबाबत समाजाचा दृष्टिकोन प्रतिगामी स्वरूपाचा होता.

Scanned with CamS

» डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे महिलांबाबतचा दृष्टिकोन मानवीय, लोकशाहीवादी आहे.

» डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे महिलांबाबतचे विचार प्रासंगिक ठरतात.

संशोधन पध्दती

प्रस्तुत संशोधन लेखात ग्रंथालयीन, विश्लेषणात्मक आणि तुलनात्मक संशोधन पध्दतीचा अवलंब करण्यात आलेला आहे.

तत्कालीन व्यवस्थेतील महिलांची स्थिती

प्रचलित समाजव्यवस्थेत महिलांचा दर्जा व स्थान अगदीच दुय्यम दर्जाचे होते. कुटुंब, संपत्ती, निर्णय, विवाह, वारसा, दत्तकविधान इ. बाबतीत महिलांना अधिकारहीन करण्यात आलेले होते. अशा स्थितीत समाजाच्या-राष्ट्राच्या विकासाची अपेक्षा करणे चुकीचे नव्हे, तर धांदात खोटे होते. अशा समाजव्यवस्थेत परिवर्तन करून स्त्रियांच्या स्थितीत परिवर्तन करण्याचा प्रयत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केला. त्यांच्या या प्रयत्नांचा भाग म्हणून हिंदु कोड बिलाकडे पाहिले जाते.

डॉ. आंबेडकर, हिंदु कोड बिल आणि भारतीय महिला

नवस्वतंत्र भारताच्या मंत्रीमंडळातील पहिले कायदामंत्री झाल्यानंतर डॉ. आंबेडकरांनी महिलांच्या स्थितीत सुधारणा करण्याच्या प्रयत्नांना प्रारंभ केला. याचाच एक भाग म्हणून त्यांनी ५ फेब्रुवारी १९५१ रोजी 'हिंदु कोडे बिल' तयार करून ते संसदेसमोर सादर केले. या बिलामध्ये वारसा, विवाह, दत्तक विधान, उत्तराधिकारी, घटस्फोट, पोटगी, महिलांची मिळकत, वैवाहिक हक्काची प्रस्थापना, इ. महिलांविषयक बाबींचा समावेश होता. या हिंदु कोड बिलाला बहुजनांचा आणि तत्कालीन राज्यकर्त्यांचाही विरोध असल्यामुळे हे विधेयक बारगळले. पर्यायाने महिलांच्या स्थितीत सुधारणा करण्यासाठी केलेल्या प्रयत्नांना अपयश आल्यामुळे डॉ. आंबेडकरांनी कायदा मंत्रीपदाचा राजीनामा दिला.

हिंदु कोड बिलसंदर्भात भारताचे माजी सरन्यायाधीश न्या. पी.बी. गजेंद्रगडकर म्हणतात की, "The Hindu Code Bill is a revolutionary in the sense that it seeks to secularize the personal law of the Hindus." थोडक्यात न्या. राजेंद्रगडकरांनी या हिंदु कोड बिलास क्रांतीकारी म्हटलेले आहे.

मालमत्ता मिळविण्याचा व तिची विल्हेवाट लावण्याचा हक्क पुरुषांप्रमाणेच स्त्रियांनाही असायला पाहीजे. तसेच मृत्युपत्र तयार करण्याचा अधिकारदेखील महिलांनाही पुरुषांप्रमाणेच असावा या सर्व बाबी बिलामध्ये समाविष्ट केलेल्या

Scanned with CamS

होत्या. तसेच वारसा हक्कानुसार आई-वडिलांची मालमत्ता त्यांच्या सर्व मुलां-मुलींमध्ये समानतेने विभागली जाईल, याचाही आग्रहल डॉ. आंबेडकर या बिलात धरतात. 'महिलांना संपत्तीचा अधिकार दिल्याखेरीज स्वातंत्र्य व समानतेचा अधिकार कुचकामी आहे.' घटस्फोटा संदर्भातही महत्त्वाच्या तरतुदी या बिलात होत्या. त्याचप्रमाणे दत्तकविधान अर्थात मुळ दत्तक घेण्यासाठी पत्नीची संमती या बिलात आवश्यक करण्यात आलेली होती. त्याचप्रमाणे विवाहाच्या अटी या बिलात सुस्पष्ट करण्यात आलेल्या होत्या. एकुणच 'हिंदु कोड बिल' पाहता हे स्पष्ट होते की, डॉ. आंबेडकरांनी हे बिल दूरदृष्टीकोन समोर ठेवून निर्माण केलेले होते. कारण महिलांच्या संदर्भातील विविध वर्तमानकालीन कायद्यांचा अभ्यास केल्यावर हे स्पष्ट होते की, या सर्व बाबींचा अंतर्भाव डॉ. आंबेडकरांनी एकाच बिलात केलेला होता. डॉ. आंबडेर यांनी निर्माण केलेले 'हिंदु कोड बिल' छोट्या-छोट्या विविध कायद्यांच्या स्वरूपात वर्तमानकाळात बघायला मिळते. उदा. Hindu Marriage Act (1966), Hindu Succession Act (1956), (1956) Hindu Adoptions end Maintenance Act (1956), Hindu Minority and Guardianship Act (1956) असे विविध कायदे निर्माण करण्यात आले. थोडक्यात डॉ. आंबेडकर यांच्या विचारातील या सर्व बाबींचा स्विकार भारत सरकारने नंतरच्या काळात केलेला आहे. असे विविध कायदे निर्माण करण्यात आले. थोडक्यात डॉ. आंबेडकर यांच्या विचारातील या सर्व बाबींचा स्विकार भारत सरकारने नंतरच्या काळात केलेला आहे. डॉ. आंबेडकर हिंदु कोड बिलाबाबत म्हणतात की, "I Maintain that Society must have either the sanction of low on sanction of morality to hold it together." या बिलाच्या माध्यमातून डॉ. आंबेडकर कायदा व नैतिकतापूर्ण समाजाची निर्मिती करू इच्छित होते. प्रतिगामी शक्तींनी विरोध केल्यामुळे 'हिंदु कोड बिल' मंजुर होऊ शकले नाही. म्हणून व्यथित होऊन डॉ. आंबेडकरांनी ११ ऑक्टोबर १९५१ रोजी केंद्रीय कायदा मंत्रीपदाचा राजीनामा दिला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी तयार केलेल्या हिंदु कोड बिलास त्यावेळी विरोध करण्यात आला. मात्र नंतरच्या काळात भारतात हिंदु कोड बिलातील अनेक मुद्यांचा विविध कायद्यात स्विकार करण्यात आला. विवाह कायदा, बेकायदेशीर विवाह, घटस्फोटाचा कायदा, मुलांचा ताबा, मालमत्ता हक्क, मृत्युपत्र तयार करण्याचा हक्क, वारसा कायदा इ. कायदे नंतरच्या काळात निर्माण करण्यात आलेले कायदे हिंदु कोड बिलाशी मिळते जुळते असल्याचे स्पष्ट होते.

आर्थिक परावलंबित्व हा महिलांच्या स्वावलंबनातील मोठा अडथळा आहे,

Scanned with CamS

असे डॉ. आंबेडकर यांचे स्पष्ट मत होते. यासाठी महिलांना रोजगाराच्या समान संधी मिळाल्या पाहिजेत. कला, कौशल्य, कुटिरोद्योगांचा विकास महिलांनीच केला आहे. त्यामुळे महिला समाजाचा आधार आहेत. वंशपरंपरेने महिलांनी उदरनिर्वाहासाठी काम करणे म्हणू शुध्द वेठबिगारीच आहे. म्हणून महिलांना आर्थिक बाबतीत स्वावलंबी करण्याचा आग्रह डॉ. आंबेडकर धरतात.

महिला या कोणत्याही समाजाच्या प्रगतीचा आरसा आहेत. म्हणून महिलांची उपेक्षा म्हणजे देशाच्या प्रगतीची उपेक्षा होय. महिलांना आत्मोन्नती व आत्मविकास करण्याची संधी दिली गेली तरच त्या कुटुंबाची शक्ती व पुरुषाच्या पराक्रमाच्या द्योतक बनतील, यावर डॉ.आंबेडकरांचा विश्वास होता. डॉ. आंबेडकर यांनी हिंदु कोड बिलाच्या माध्यमातून महिला सशक्तीकरणासाठी एकहाती लढा दिला. परंतु प्रतिगामी शक्तींनी त्यामध्ये त्यांना यशस्वी होऊ दिले नसले तरी वर्तमानातील कायदे डॉ. आंबेडकरांच्याच विचारांचेच द्योतक असल्याचे सिध्द होते.

निष्कर्ष

» डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्त्री-पुरुष समानतेचे समर्थक आहेत.

» डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे महिलांविषयक विचार प्रासंगिक आहेत.

» डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्त्री-पुरुषांच्या समान हक्कांचे समर्थन करतात.

» डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महिलांबाबत पुरोगामी दृष्टिकोनाचा स्विकार करतात.

» डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे महिला समक्षीकरणात महत्त्वपूर्ण योगदान आहे.

» डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा महिलांविषयक दृष्टिकोन उदारमतवादी व लोकशाहीवादी आहे.

संदर्भ

१. भास्कर डॉ. व्ही.व्ही., महात्मा गांधी आणि डॉ. आंबेडकर विचारधारा, अथर्व पब्लिकेशन, जळगाव

२. इंगोले प्रतिमा, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्री-जागृतीचे कार्य, पुस्तक प्रकाशन प्रकल्प.

३. Rina Williams, Posteolonial politics and personal laws, Oxford University press, New Delhi.

४. उपरोक्त ०१

Scanned with CamS

५. पाटील डी.डी., डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे भारताला महासत्ता बनविण्यासाठी वैचारीक योगदान, अथर्व पब्लिकेशन, जळगाव.
६. कांबळे ॲड. बी.सी. समग्र आंबेडकर चरित्र, खंड १, सुगावा प्रकाशन पुणे.
७. खैरमोडे चां.भ., डॉ. भिमराव रामजी आंबेडकर, खंड ११, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.

Scanned with CamS

59

उत्तर महाराष्ट्रातील आदिवासींमधील शैक्षणिक परिवर्तन व त्यांचे मानवी हक्क

प्रा. डॉ. बाबासाहेब त्रिंबक मोताळे
(राज्यशास्त्र विभाग)
स्व. अण्णासाहेब आर.डी. देवरे कला व विज्ञान
महाविद्यालय, म्हसदी, ता. साक्री, जि. धुळे

****

सारांश (Abstract) :-

माजजीवनात मानवी हक्कांना अनन्यसाधारण महत्व आहे. व्यक्तीला आपल्या व्यक्तीमत्वाचा सर्वांगीण विकास करण्यासाठी हक्क आवश्यक असतात. मानवी जीवन सुखी, समाधानी आणि निर्भयी बनविण्यासाठी मानवी हक्क अत्यावश्यक व उपयुक्त ठरतात. थॉमस हॉब्ज, जॉन लॉक व जीन जॅक्स रुसो या राजकीय विचारवंतांनी लोकांना निसर्गदत्त अधिकार असतात, हे प्रथमच प्रतिपादन केले. मानवी हक्क हे प्रत्येकाचे जन्मसिध्द हक्क असून ते प्रत्येक मानवाच्या अस्तित्वाशी निगडीत, अविभाज्य, समान, पुरोगामी, सार्वत्रिक आणि मुलभूत आहेत. संयुक्त राष्ट्रसंघाने १० डिसेंबर १९४८ रोजी 'मानवी हक्कांचा जाहिरनामा' घोषीत केल्यापासून जगातील बहुतेक देशांनी हा जाहिरनामा स्विकारलेला आहे. भारतीय संविधानाने भारतीय नागरीकांना मुलभूत हक्क दिलेले आहेत. याशिवाय भारतीय संसदेने 'मानवी हक्क सरंक्षण कायदा १९९४' नुसार भारतात राष्ट्रीय व राज्य पातळीवर मानवी हक्कांचे सरंक्षण व अंमलबजावणीसाठी 'मानवाधिकार आयोग' ची स्थापना केलेली आहे. परंतु असे असतांनादेखील समाजातील आदिवासी समुदायामध्ये आपल्या हक्कांविषयी शिक्षणाअभावी जागृती नसल्यामुळे त्यांच्या मानवी हक्कांचे उल्लंघन होतांना दिसून येते. आदिवासी समुदायात शिक्षणाच्या अत्यल्प प्रमाणामुळे मानवी जीवनात व्यक्तिमत्व विकासासाठी हक्कांची भुमिका काय ? याविषयीची जागरुकता निर्माण झालेली नाही. प्रस्तुत संशोधन लेखात उत्तर महाराष्ट्रातील आदिवासींमध्ये शैक्षणिक परिवर्तन करण्यासाठी झालेले प्रयत्न त्यातून आदिवासी समुदायात निर्माण झालेली जागरुकता ज्यातून आदिवासींमध्ये मानवी हक्कांच्या प्राप्तीतुन झालेल्या परिवर्तनाचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

Keywords :- आदिवासी समुदाय, मानवी हक्क, शिक्षणप्रसार, जागरुकता, शोषण, वेठबिगारी, शैक्षणिक परिवर्तन, शैक्षणिक संस्था, गांधीवादी, आदिवासी परिवर्तनवादी, शैक्षणिक दृष्टिकोण.

संशोधनाची गृहितके (Hypothesis of Research) :-

१) आदिवासी समुदायामध्ये शिक्षणाचे प्रमाण अत्यल्प आहे.
२) शिक्षणाअभावी आदिवासी समुदायामध्ये मानवी हक्कांविषयी पुरेशी जागरुकता नाही.
३) आदिवासी समुदायामध्ये शिक्षणप्रसारासाठी झालेल्या प्रयत्नांना आदिवासींकडून जागरुकतेअभावी पुरेसा प्रतिसाद मिळाला नाही.

संशोधनाची उद्दिष्टये (Objectives of Research) :-

१) आदिवासी समुदायामध्ये शिक्षणप्रसार करण्यासाठी झालेल्या प्रयत्नांचा आढावा घेणे.
२) आदिवासी समुदायामध्ये मानवी हक्कांविषयीच्या जागरुकतेचा आढावा घेणे.
३) आदिवासी समुदायास मानवी हक्काबाबत जागरुकता निर्माण करणे.
४) आदिवासी समुदायामध्ये शिक्षणप्रसारातुन मानवी हक्काचे सरंक्षण करणे.

संशोधन पध्दती (Research Methodology) :-

प्रस्तुत संशोधन लेखात दुय्यम साधनांचा वापर करण्यात आलेला आहे तसेच ग्रंथालयीन, वर्णनात्मक, ऐतिहासिक व विश्लेषणात्मक संशोधन पध्दतींचा वापर करण्यात आलेला आहे.

आदिवासी आणि मानवी हक्क (Tribal & Human Rights) :-

महाराष्ट्रात भौगोलिक वितरणानुसार आदिवासी समुदायाचे गोंडवन, सह्याद्री आणि सातपुडा हे तीन विभाग आहेत. आदिवासींचा सातपुडा विभाग म्हणजे उत्तर महाराष्ट्रातील नंदुरबार, धुळे आणि जळगांव जिल्ह्यांचा समावेश असणारा विभाग होय. सातपुडा विभाग तापी आणि नर्मदा या नद्यांच्या खोऱ्यातील प्रदेश म्हणून तसेच 'भिल्ल प्रदेश' वा 'भिलवाडा' म्हणूनही ओळखला जातो. या विभागात प्रामुख्याने भिल्ल, पावरा, कोरकू, गावीत, धनका, पारधी, कोकणी, मावची इ. विविध आदिवासी जमातींची वस्ती आहे. उत्तर महाराष्ट्रातील आदिवासी समुदायासमोर मानवी हक्कांच्या संदर्भात विविध समस्या आढळून येतात. स्वातंत्र्यपुर्वकाळापासून आदिवासी समुदायात मानवी हक्कांच्या संदर्भात दारिद्र्य, साक्षरता, आरोग्य, वीज, रस्ता व

Scanned with CamS

दळणवळणाची साधने, पिण्याचे शुध्द पाणी, शिक्षणाच्या सुविधा, कुपोषण, वेठबिगारी, सावकारी पाश, इ. विविध मानवी हक्कांच्या समस्या आढळून येतात.

"वसाहतपुर्व काळात गडकिल्ल्यांचे रक्षणाचे काम व त्याबदल्यात जमीनीचे वतने आदिवासींना दिलेली होती. वसाहतकाळात मात्र परंपरागत चालत आलेल्या नेमणुका रद्द करण्यात आल्या. परिणामस्वरुप आदिवासींचे उपजीवीकेचे साधने संपुष्टात आली."१ ब्रिटीशकाळात आदिवासींची उपजीवीकेची साधने काढून घेण्यात आल्यामुळे त्यांच्यावर बेरोजगारी व उपासमारीची वेळ आली. "आदिवासींना शेतीसाठी बियाणे, औजारांसाठी सावकारांवर अवलंबुन रहावे लागत असे. सावकार आदिवासींना कर्ज देवुन दुप्पट व्याज आकारत असत. तसेच आदिवासींची जमीन गहाण ठेवुन ती हडप केल्या जाई. परिणामी आदिवासी भुमिहीन व मजुर म्हणून काम करत असत. कर्जरुपामधून सावकार आदिवासींचे शोषण चालु ठेवत."२ कर्जाच्या माध्यमातुन सावकार आदिवासींचे शोषण करत असल्यामुळे त्यांच्या मानवी हक्कांवर एकाप्रकारे आक्रमणच केले जात होते. "आदिवासींकडून तयार केलेल्या वस्तु कमीत कमी किंमतीमध्ये विकत घेऊन आदिवासींच्या श्रमांचे शोषण होत असे. आदिवासींकडून जमीनदारांच्या शेतात किंवा घरी मजुरी न देता काम करुन घेत असत."३ समाजातील प्रस्थापितांकडून आदिवासींना वेठबिगार बनवून त्यांचे शोषण केले जात होते. "वसाहतिक शासनयंत्रणेत जातीय समाजातील उच्च जातींचा भरणा असल्यामुळे तेथेही या यंत्रणेकडून आदिवासींना मिळणारी वागणुक अन्यायकारकच होती."४ समाजातील वरिष्ठ-कनिष्ठ जातीयतेचा फटका आदिवासींना बसल्यामुळे त्यांच्यावर अन्याय झाल्याचे दिसुन येते. "नंदुरबार जिल्हा हा निर्मितीपासुनच आरोग्याच्या बाबतीत चर्चेत राहील्याचे आढळून येते. कुपोषण, बालमृत्यु, मातामृत्यु, सिकलसेल, थॅलेसेमिया, अंडकोषवृध्दी, संसर्गजन्य रोगांचा फैलाव इ. बाबत नेहमी हा जिल्हा अडकल्याचे आढळते."५ आरोग्याबाबत ज्या समस्या नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासींच्या आहेत, त्याच समस्या जवळपास उत्तर महाराष्ट्रातील सर्वच आदिवासी समुदायाच्या असल्याचे दिसुन येते. वास्तवात उत्तम आरोग्य हा त्यांचा हक्क असला तरी अनारोग्य ही समस्या त्यांना भेडसावत आहे, ही बाब आदिवासींच्या मानवी हितास अनुकूल नाही.

आदिवासींच्या शैक्षणिक परिवर्तनाचे प्रयत्न व मानवी हक्क :-

निरक्षरता या प्रमुख कारणामुळे उत्तर महाराष्ट्रातील आदिवासींच्या मानवी हक्कांचे शोषण झाल्याचे दिसून येते. आदिवासींच्या मानवी हक्कांचे शोषण थांबविण्यासाठी शिक्षणाशिवाय अन्य प्रबळ पर्याय नाही, हे ओळखुन काही आदिवासी परिवर्तनवाद्यांनी शिक्षणाला अग्रक्रम देऊन ते अगदी दुर्गम भागापर्यंत पोहचवण्याचे महत्वपूर्ण कार्य केले. "ठक्कर बाप्पा यांच्या प्रेरणेने श्री नानासाहेब ठक्कर व सहकाऱ्यांनी २० मार्च १९३८ रोजी नंदुरबार येथे 'पश्चिम खानदेश भिल्ल सेवा मंडळ' या संस्थेची स्थापना केली."६ श्री जयंतराव नटावदकर व सहकाऱ्यांनी आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणासाठी प्रयत्न केले. या संस्थेच्या माध्यमातुन गरीब आदिवासी विद्यार्थ्यांना वसतिगृहाची व्यवस्था व शिक्षणाची व्यवस्था केली जाते. "आदिवासी क्षेत्रात शैक्षणिक कार्य करण्याचे उद्दिष्ट डोळ्यासमोर ठेवुन १९५८ मध्ये श्री बाळभाऊ मेहता यांनी 'सातपुडा सर्वोदय मंडळ' खांडबारा, धडगांव या शैक्षणिक संस्थेची स्थापना केली."७ या संस्थेने परिसरातील आदिवासींमध्ये शिक्षण प्रसार केला. "माणूस म्हणून जगायची शक्ती शिक्षणाशिवाय आदिवासींमध्ये येणार नाही, याची जाणीव असणाऱ्या श्री जनार्दन पोहऱ्या वळवी यांनी १९६३ मध्ये 'आदिवासी सातपुडा शिक्षण प्रसारक मंडळ', धडगांव ही संस्था स्थापन केली."८ श्री वळवी यांनी सातपुड्यातील दुर्गम, डोंगराळ भागातील आदिवासींची शैक्षणिक उन्नती करण्यासाठी हा निर्णय घेतला. "जळगांव जिल्ह्याच्या रावेर परिसरातील पावरा व तडवी भिल्ल यांच्या सेवेला ज्येष्ठ गांधीवादी श्री धनाजी नाना चौधरी यांनी प्राधान्य दिले. आपल्या कार्याची शिक्षण, शेती, सहकार, आरोग्य, पाणीपुरवठा, दळणवळण अशी विभागणी केली होती."९ श्री धनाजी नानांनी आदिवासींच्या शिक्षण प्रसारावर भर देऊन त्यांना त्यांच्या हक्कांबाबत जागरुक करण्याचा प्रयत्न केला. "सातुपड्यातील अक्राणी व अक्कलकुवा भागातील आदिवासींचे हितसंवर्धनाचे कार्य सर्वोदयी नेता श्री दामोदरदास मुंदडा यांनी केले. आदिवासींच्या शोषणमुक्तीसाठी त्यांनी प्रयत्न केले. शेतीत सुधारणा घडवून आणि ग्रामोद्योग केंद्र स्थापिली. शिक्षणासाठी शाळा व वसतिगृहे सुरु केली."१० थोडक्यात आदिवासींच्या हितसंवर्धनासाठी दामोदरदास मुंदडा यांचीही भुमिका महत्वपुर्ण होती.

"१९४१ मध्ये शिरपूर येथे 'किसान विद्या प्रसारक संस्था' स्थापन करुन श्री व्यंकटराव रणधीर यांनी या संस्थेचे अध्यक्षपद स्विकारले."११ शिरपूर परिसरातील ग्रामीण व आदिवासींच्या शैक्षणिक विकासात या संस्थेचे योगदान महत्वपुर्ण ठरलेले आहे. "१९७४ मध्ये नवापूर येथे मा. श्री सुरुपसिंग नाईक यांनी 'आदिवासी सेवा सहाय्य संस्था' स्थापन करुन दुर्गम भागातील आदिवासींना शिक्षणाच्या सुविधा उपलब्ध करुन दिल्या."१२ या शिक्षण संस्थेच्या माध्यमातुन हजारो आदिवासींना शिक्षणाचा लाभ घेता आला. "१९६१ मध्ये नंदुरबार येथे स्थापन झालेल्या 'नंदुरबार तालुका विधायक समितीने' परिसरातील आदिवासींसाठी शिक्षण प्रसाराचे कार्य केले."१३ अशाप्रकारे उत्तर

Scanned with CamS

महाराष्ट्रातील स्थापन झालेल्या वरील उल्लेखीत व अन्य शिक्षण संस्थांनी आदिवासी, दुर्गम, डोंगराळ भागात शिक्षणप्रसार करुन त्यांना हक्काबाबत जागरुकता करण्याचे महत्त्वपुर्ण कार्य केले. जागतिकीकरण व उदारीकरणाच्या या युगात आदिवासी शिक्षण घेत असून त्यातुन त्यांच्यात मानवी हक्कांविषयी जागरुकता निर्माण होत आहे. श्री जनार्दन वळवी, श्री जयंतराव नटावदकर, श्री सुरुपसिंग नाईक व इतरांच्या प्रयत्नातून आदिवासी समुदायात शिक्षण प्रसाराला चळवळीचे स्वरुप प्राप्त झाले. चळवळीमुळे आदिवासींच्या जागरुकतेत वाढ होऊन ते मानवी हक्कांविषयी अधिक सजग झाल्याचे दिसून येते. उत्तर महाराष्ट्रातील आदिवासी समुदायांमध्ये विविध गांधीवादी व आदिवासी परिवर्तनवाद्यांनी शैक्षणिक परिवर्तन करुन त्यांच्यात शिक्षणप्रसार केल्यामुळे आदिवासींमधील अज्ञानरुपी अंधकार कमी होऊन मानवी हक्कांविषयीची जागरुकतेत वाढ झालेली आहे. मात्र असे असतांनाही शहरी व ग्रामीण समुदायांच्या मानवी हक्कांच्या सद्यस्थितीशी आदिवासी समुदायाच्या सद्यस्थितीची तुलना करता हे स्पष्ट होते की, आदिवासी समुदायाच्या मानवी हक्क क्षेत्रात अद्यापही उणीवा आहेत, या उणीवा दुर करण्यासाठी शासकीय, बिगरशासकीय तसेच सुशिक्षीत व प्रस्थापित आदिवासींनी प्रयत्न करण्याची आवश्यकता आहे.

निष्कर्ष व उपाययोजना :-

१) आदिवासी समुदायात पुर्वीच्या तुलनेत हल्ली शिक्षणप्रसार वाढत आहे.

२) शिक्षणप्रसार वाढल्यामुळे आदिवासी समुदायात मानवी हक्कांविषयी जागरुकता वाढत आहे.

३) आदिवासी महिलांमध्ये शिक्षणप्रसाराचे प्रमाण कमी असल्यामुळे त्यांच्या मानवी हक्कांचे शोषण होतांना दिसुन येते.

४) आदिवासींच्या मानवी हक्क समस्यांच्या निर्मुलनासाठी राजकीय नेतृत्व, राजकीय पक्ष, प्रसारमाध्यमे, त्याचप्रमाणे शासकीय पातळीवरुन प्रयत्न होणे आवश्यक आहे.

५) आदिवासींच्या मानवी हक्कांचे सरंक्षण करण्यासाठी सरकारने नव-नवीन धोरणांची आखणी करावी.

६) आदिवासी चळवळ लोकाभिमुख झाल्यास त्यांच्या मानवी हक्कांचे सरंक्षण करणे अधिक सोयीचे होईल.

७) आदिवासी समुदायात शिक्षणप्रसार करुन त्यांच्यामध्ये मानवी हक्कांविषयी जाणीवजागृती निर्माण करण्याचे कार्य उत्तर महाराष्ट्रातील गांधीवादी व आदिवासी परिवर्तनवाद्यांनी केले.

८) शिक्षण प्रसारकांच्या प्रयत्नांमुळे आदिवासी समुदायाच्या शैक्षणिक दृष्टिकोणात परिवर्तन होत आहे.

९) स्वंयसेवी संस्थांनी आदिवासींच्या मानवी हक्क क्षेत्रात भरीव कार्य करण्याची आवश्यकता आहे.

संदर्भसुची :-

१) खोबरेकर पी.गो., महाराष्ट्रातील स्वातंत्र्यलढे (१८१८-१८८४), महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, १९९४, पृष्ठ-७०.

२) भांड बाबा, तंट्या भिल आणि शेतकरी ; आदिवासी संदर्भ, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, २००४, पृष्ठ-४०.

३) कित्ता- पृष्ठ-४२.

४) बगोड उमेश, साबाल्टर्न स्टडीज व भारतीय इतिहास लेखनातील स्थित्यंतरे, समाजप्रबोधन पत्रिका, २००७, पृष्ठ-३०२.

५) Mahajan A.B., Recent Political Development in India, Atharva Publications, Jalgaon, २०१८, Page No. २०२.

६) पाटील भी.ना., खानदेशातील समाजप्रबोधनाची चळवळ, पृष्ठ-३९८.

७) देसाई प्राचार्य डॉ. संभाजी, महाराष्ट्रातील चळवळी, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगांव, २०१३ पृष्ठ-८२.

८) गारे गोविंद, सातपुड्यातील भिल्ल, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, पृष्ठ-२६९.

९) कित्ता- पृष्ठ-२४८.

१०) गारे गोविंद, आदिवासी विकासातील दिपस्तंभ, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, पृष्ठ-९३.

११) उपरोक्त- ०७, पृष्ठ-८३.

१२) कित्ता- पृष्ठ-८२.

१३) कित्ता- पृष्ठ-८३.

Scanned with CamS

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue
Issue I Vol. 1 , 10th Feb. 2018 | UGC Approved Sr. No. 64310 | ISSN : 2319 - 8648 Impact Factor : 2.143

आदिवासी महिलांमधील राजकीय जागृती आणि राजकीय सहभाग

प्रा.डॉ. बाबासाहेब त्रिंबक मोताळे

(राज्यशास्त्र विभाग) स्व. अण्णासाहेब आर.डी. देवरे कला व विज्ञान महाविद्यालय, म्हसदी, ता. साक्री, जि. धुळे

------------- (38) -------------

सारांश (Absract) :-

भारतीय लोकशाही समाजव्यवस्था ग्रामीण, शहरी व आदिवासी या तीन समुदायांमध्ये विभागलेली आहे. लोकशाही शासनपध्दतीमध्ये राजकीय सहभागाला महत्वाचे स्थान असते. आधुनिक काळातील लोकशाहीमध्ये सत्तेचे विकेंद्रीकरण तसेच निर्णय निर्धारण प्रक्रियेत स्थानिक लोकांचा सहभाग महत्वपूर्ण मानला जातो. स्थानिकांमध्ये महिला हा घटक ५०% येतो. परंतू त्यांच्या राजकीय सहभागाचे प्रमाण कमी दिसून येते. विशेषत: ग्रामीण आणि आदिवासी समुदायातील महिलांचा राजकीय सहभाग खऱ्या अर्थाने नगण्य असलेला दिसून येतो. आधुनिक प्रगत समाजामध्ये आदिवासी महिलांमध्ये शिक्षणाचे कमी प्रमाण, त्यामुळे जबाबदारीची जाणीव नसणे, अधिकाराबाबत जागरुकता नसणे, पुरुषप्रधान समाजव्यवस्था, अज्ञान व पारंपारिकता, अंधश्रध्दा इ. विविध कारणांमुळे राजकीय जागृती आणि पर्यायाने राजकीय सहभागाचे प्रमाण कमी असलेले दिसून येते. आदिवासी महिलांमध्ये एकूणच महिलांमध्ये राजकीय जागृती वाढवून त्यांचा राजकीय सहभाग याबाबतची स्थिती, राजकीय सहभाग वाढवण्यासाठी झालेले प्रयत्न इ.चा आढावा प्रस्तत शोधलेखात घेण्यात आलेला आहे.

Keywords :-

राजकीय जागृती, राजकीय सहभाग, सत्तेचे विकेंद्रीकरण, पंचायत राज, आदिवासी महिला, लोकशाही, महिला सशक्तीकरण.

संशोधनाची गृहितके (Hypothesis of Research) :-

१) इतर समुदायातील महिलांच्या तुलनेत आदिवासी महिलांच्या राजकीय सहभागाचे प्रमाण कमी आहे.

२) आदिवासी महिलांमध्ये शिक्षणाच्या अभावामुळे या कमतरतेमुळे राजकीय सहभाग अल्प प्रमाणात आहे.

३) ७३ व ७४ व्या घटनादुरुस्तीमुळे हल्ली आदिवासी महिलांचा राजकीय सहभाग वाढत आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टये (Objective of Research) :-

१) आदिवासी महिलांमधील राजकीय जागृती आणि राजकीय सहभागाचा अभ्यास करणे.

२) ७३ व ७४ व्या घटनादुरुस्तीमुळे आदिवासी महिलांच्या राजकीय सहभागावर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास करणे.

३) आदिवासी महिलांचा राजकीय सहभाग वाढवण्यासाठी उपाययोजना सुचवणे.

४) आदिवासी महिलांचा राजकीय सहभाग वाढवण्यासाठी शासकीय व बिगर शासकीय स्तरावरुन झालेल्या प्रयत्नांचा आढावा घेणे.

संशोधन पध्दती (Research Methodology) :-

प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये ग्रंथालयीन, वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक आणि तुलनात्मक संशोधन पध्दतींचा अवलंब करण्यात आला.

आदिवासी महिलांचे सामाजिक व राजकीय स्थान :-

भारतीय समाजव्यवस्थेत महिलांचे स्थान काय? या प्रश्नाचे उत्तर बहुतेकदा नकारात्मकच मिळते. कुटूंबाचे नेतृत्व ते राजकारणापर्यंत म्हणजे सर्वच क्षेत्रात महिलांचे प्रमाण अल्प असल्याचे सरकारी आकडेवारीवरुन दिसून येते. भारतात अशी परिस्थिती निर्माण होण्यास धार्मिक, सामाजिक व सांस्कृतिक परंपरा कारणीभूत आहेत. तसेच भारतीय राजकीय व्यवस्थादेखील कारणीभूत आहे. अगदी कुटूंबव्यवस्थेपासून महिलांना गौण दर्जा दिला जातो. कारण कुटूंबात कर्तेपणाची जबाबदारी व मान पुरुषांनाच दिला जातो. महिलांच्या बाबतीत हिच स्थिती शहरी-ग्रामीण, पुढारलेल्या-मागासलेल्या, बिगरआदिवासी-आदिवासी कुटूंबात आढळते. यामुळे साहजिकच महिलांचा एकुणच राजकीय सहभाग नगण्य राहिलेला दिसून येतो. लोकसंख्येच्या दृष्टीने जवळ-जवळ निम्मी संख्या असूनही, तसेच जिजाऊ, सावित्रीचा वारसा असूनही भारतीय महिला शक्ती भारतीय राजकारणाला कलाटणी देण्याचे सामर्थ्य प्राप्त करु शकली नाही, हे लोकशाहीचे दुर्दैव आहे. भारतातील एकूणच महिलांचे ही स्थिती असतांना आदिवासी स्त्रियांच्या सामाजिक व राजकीय स्थितीची कल्पनाही आपण करु

© Shaurya Publication, Latur | www.rjorunals.co.in | Email-hitechresearch11@gmail.com

Scanned with Cams

शकत नाही. निरक्षरता, पारंपारीकता, अंधश्रध्दा, पुरुषप्रधान समाजव्यवस्था, राजकीय व्यवस्थेचे अज्ञान, पुरुषी मानसिकता इ. विविध कारणांमुळे आदिवासी महिलांचा राजकीय सहभाग अगदीच नगण्य दिसून येतो.

- **७३ वी घटनादुरुस्ती आणि आदिवासी महिला :-**

भारताला स्वातंत्र्य मिळून ७० वर्षे झाली तरीदेखील आदिवासी महिलांचा शैक्षणिक, सामाजिक व राजकीय स्तर खालावलेलाच दिसून येतो. १९९३ मध्ये भारतीय संसदेने ७३ वी व ७४वी घटनादुरुस्ती करुन स्थानिक स्वराज्य संस्थेत महिलांना ३३% आरक्षण देण्यात आले. २००९ मध्ये महाराष्ट्रात महिलांना स्थानिक शासनात ५०% आरक्षण देण्यात आले. पंचायत राज आणि स्थानिक नागरी व्यवस्थेत आदिवासी महिलांना नेतृत्व करण्याची संधी प्राप्त झाल्यामुळे त्या समाजकारण व राजकारणात विरळ प्रमाणात येऊ लागल्या. ७३ व्या घटनादुरुस्तीमुळे आदिवासी महिला राजकारणात आल्या, मात्र त्यांचा राजकीय सहभाग व जागृती पाहिजे त्या प्रमाणात वाढलेली नाही. कारण बहुसंख्य आदिवासी महिलांचा राजकारणाकडे बघण्याच्या दृष्टीकोन हा नकारात्मक आहे. राजकारण हा घाणेरडा खेळ आहे, तसेच भ्रष्टाचारी, अनितीमान लोकांचे क्षेत्र आहे, अशा दृष्टीकोनामुळे बहुसंख्य आदिवासी महिला राजकारणापासून अलिप्त राहणे पसंत करतात. त्याचप्रमाणे आदिवासी महिलांना संस्कृती, प्रतिष्ठा यांना धक्का पोहचण्याची, चारित्र्य हननाची भिती राजकारणापासून परावृत्त करण्यास कारणीभूत ठरते. याशिवाय समाजकारण व राजकारण हे क्षेत्र केवळ पुरुषांसाठीच असते, या क्षेत्राशी महिलांचा संबंध नाही, असा समज आदिवासी महिलांचा असल्यामुळे त्या राजकीय क्षेत्रापासून दूर राहणेच पसंत करतात. परिणामी आदिवासी महिला राजकीय सहभागाबाबत उदासीन राहतात. ७३ व्या घटनादुरुस्तीने इतर महिलाप्रमाणेच आदिवासी महिलांनादेखील आरक्षणातून अधिकार मिळाले, त्यामुळे त्या राजकीय पद प्राप्त करु लागल्या. परंतू पदाचा कारभार कसा करावा हे त्यांना कधी शिकवले वा समजावले गेले नाही. आदिवासी महिलांना आरक्षणातून पदप्राप्त झाली, परंतू ती केवळ कागदोपत्रीच राहिली. तिच्या अधिकारांचा वापर पुरुषी मानसिकता तिला करु देत नाही. स्थानिक स्वराज्य संस्थेत राखीव जागांवर निवडून येणाऱ्या महिला या पुरुष मंडळींना केवळ 'रबरी शिक्का' म्हणून हव्या असतात. कारण अशिक्षीत, अधिकार न गाजवणाऱ्या आदिवासी महिला राजकीय पदावर बसल्या म्हणजे पुरुषांना हस्तक्षेप करण्याची संधी मिळते. म्हणून आदिवासी महिलांमध्ये प्राधान्याने शिक्षणप्रसार करणे, तसेच त्यांना त्यांच्या विशिष्ट अधिकारांची जाणीव करुन देणे, ही शासन व समाजाची महत्वपूर्ण जबाबदारी आहे.

आदिवासी समुदायामध्ये मुलींचे लग्न कमी वयात केले जात असल्यामुळे तीच्या कौटूंबिक जबाबदारीत वाढ होते. अपत्य, कुटूंबाला आर्थिक हातभार लावणे इ. बाबींमुळे राजकीय क्षेत्र हा विषय आदिवासी महिलांच्या दृष्टीकोनातून गंभीर बनलेला दिसतो.

भारतीय निवडणूक प्रक्रियेमध्ये सहभागी मतदाराची भुमिका महत्वपूर्ण ठरते. निवडून यैण्यासाठी करावा लागणारा खर्च, कुटूंबाची आर्थिक स्थिती ही आदिवासी महिलांची मुख्य अडचण ठरते. पैसे, वस्तू किंवा दारु इ. चे वाटप करुन मते विकत घेण्याची प्रथा नैतिकता जपणाऱ्या आदिवासी महिलांना पचनी पडत नसल्यामुळे या महिला राजकारणापासून वंचीत राहतात.

महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने समान राजकीय अधिकार आणि राजकीय सहभागाचा प्रश्न आज जगातील महत्वपुर्ण मुद्दा आहे. महिलांना देशाच्या निर्णय निर्धारण प्रक्रियेत सहभागी करुन घेण्याची कायदेशीर व संविधानिक समानता आणि स्वातंत्र्य मिळालेले आहे. परंतू असे असतांनादेखील व्यावहारिक पातळीवर मात्र महिलांना राजकीय क्षेत्रातील त्यांचा वाटा अद्यापपर्यंत प्राप्त झालेला नाही. वास्तवात महिलांची लोकसंख्या देशाच्या एकूण लोकसंख्येच्या अर्धी असतांनादेखील एकूणच महिलांना राजकीय क्षेत्रात न्याय्य स्थान मिळालेले नाही. एकूण महिला प्रवर्गाची ही स्थिती असल्यामुळे आदिवासी महिलांची राजकीय सहभागाबाबतीच स्थिती अतिशय शोचनीय असल्याचे दिसून येते.

२१व्या शतकात जगात विविध क्रांतिकारी परिवर्तने झालेली असली तरी आदिवासी महिला आपले राजकीय अधिकार व जाणीवांच्या बाबतीत अनभिज्ञ असल्याचे दिसून येते. आदिवासी महिलांकडे नेतृत्व गुण नसल्यामुळे तसेच त्यांचा शैक्षणिक स्तर खालावलेला असल्यामुळे त्यांचे राजकीय सहभागाचे प्रमाण कमी असल्याचे स्पष्ट होते.

आदिवासी महिलांचा राजकीय सहभाग कमी असला तरी ७३ वी घटनादुरुस्तीद्वारे महिलांना स्थानिक स्वराज्य संस्थेत आरक्षण मिळाल्यामुळे आदिवासी महिलांचा राजकीय सहभाग वाढत असल्याचे दिसून येते. तसेच उत्तरोत्तर त्यांचा राजकीय सहभाग अधिक सक्षम

Scanned with CamScanner

ISSN : 2319 - 8648
Impact Factor : 2.143

होत असल्याचे आपणांस मान्य करावेच लागेल. अलीकडील काळात आदिवासी महिलांमधील शिक्षण प्रसार, त्यांना अधिकाराविषयी मिळणारे प्रशिक्षण यामुळे त्यांच्यात जागृती होत असल्यामुळे याचा त्यांच्या राजकीय सहभागावर सकारात्मक परिणाम होतांना दिसत आहे.

निष्कर्ष :-

१) ७३ वी घटनादुरुस्ती होण्यापूर्वी आदिवासी महिलांचा राजकीय सहभाग खुपच नगण्य होता.
२) ७३ वी घटनादुरुस्ती झाल्यानंतर आदिवासी महिलांच्या राजकीय सहभागात वाढ झाली.
३) आदिवासी महिलांमध्ये शिक्षणप्रसार अत्यल्प असल्यामुळे त्याचा नकारात्मक परिणाम त्यांच्या राजकीय सहभागावर झाला.
४) आदिवासी महिला आपल्या अधिकारांबाबत जागृत नाहीत.
५) आदिवासी महिला पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेचा बळी ठरत असल्यामुळे त्यांचा राजकीय सहभाग केवळ कागदोपत्रीच दिसून येतो.
६) बहुतेक आदिवासी व ग्रामीण महिलांकडे नेतृत्व गुण नाहीत.
७) आदिवासी महिलांमध्ये स्वत:विषयी न्युनगंडाची भावना निर्माण झालेली आहे.
८) आदिवासी महिला विविध निवडणूकीत मताधिकाराचा वापर पुरुषी दबावाखाली करतात.
९) आदिवासी पारंपारिकतेच्या अधिक प्रभावामुळे राजकीय सहभागाबाबत फारशा उत्सुक नसतात.

उपाययोजना :-

१) आदिवासी महिलांमध्ये राजकीय अधिकाराबाबत जागृती निर्माण करावी.
२) आदिवासी महिलांमध्ये शिक्षणप्रसार करावा.
३) आदिवासी महिलांना राजकीय सहभागाच्या मार्गावर आणण्यासाठी शासकीय आणि NGO पातळीवर विशिष्ट प्रयत्न करण्यात यावेत.
४) आदिवासी महिलांच्या विकासासाठी मंजुर निधी इतरत्र न वळविता त्यांच्याच योजनांवर संपुर्ण खर्च करण्यात यावा.
५) आदिवासी महिलांमधील राजकीय उदासिनता नष्ट करण्यासाठी आदिवासी समुदायातूनच समर्थ नेतृत्व निर्माण करण्यात यावे.
६) विविध राजकीय पक्षांनी आदिवासी महिलांना पक्षात सहभागी करुन घ्यावे.
७) स्थानिक स्वराज्य संस्थेप्रमाणेच महिलांना विशेषतः आदिवासी महिलांना संसद व राज्यविधीमंडळात आरक्षण देण्यासाठी शासनाने कृतिशील प्रयत्न करावेत.
८) आदिवासी महिलांनी राजकीय सहभागाबाबतची मानसिकता बदलावयाला हवी.
९) आदिवासी महिलांचा विविध पातळीवरील राजकीय सहभाग वाढवण्यासाठी महिला प्रशिक्षण शिबीर घेण्यात यावे.
१०) आदिवासी महिलांविषयी सामाजिक दृष्टिकोनात परिवर्तन करणे आवश्यक आहे.

संदर्भग्रंथ :-

१) गारे डॉ. गोविंद, आदिवासींचे शिक्षण, सांकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, २००९.
२) आगलावे डॉ. प्रदीप, आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, २००७.
३) महाकारकर डॉ. श्रीराम महादेव, आदिवासी स्त्री व राजकारण, श्री. राजराजेश्वर शैक्षणिक, सांस्कृतिक व सामाजिक संस्था, चार्मोशी, २००६.
४) अलका डॉ. देशमुख, विविधांगी आयामातून स्त्री, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, २०११.
५) साने गीता, भारतीय स्त्रीजीवन, मौज प्रकाशन, मुंबई, १९९७.
६) संगवे डॉ. विलास, आदिवासींचे सामाजिक जीवन, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, १९९०.
७) परुळेकर आशा, स्त्री आणि स्त्रीत्व, उन्मेष प्रकाशन, पुणे, १९९५.
८) गारे डॉ. गोविंद, आदिवासी समस्या व बदलते संदर्भ, सुगावा प्रकाशन, पुणे, २०००.

Scanned with CamS

VSA - 2017-18 (05)

Impact Factor - 3.452 ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February-2018

SPECIAL ISSUE-XL

भारतीय साहित्यावर जागतिकीकरणाचा परिणाम
भारतीय साहित्यपर भूमंडलीकरण का परिणाम
Effects of Globalization on Indian Literature

अतिथी संपादक :
प्राचार्य डॉ. अरुण डी. येवले
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
रावळगांव, ता. मालेगांव, जि. नाशिक

विशेषांक कार्यकारी संपादक :
उपप्राचार्य गौतम एस. निकम
प्रा. शरद टी. आंबेकर
प्रा. नारायण एल. सोनवणे
प्रा. स्वप्नील पी. गरुड
प्रा. जितेंद्र व्ही. मिसर

मुख्य संपादक :
डॉ. धनराज धनगर

This Journal is indexed in :
- UGC Approved Journal List No. 40705 & 44117
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

Attested
A.D.M.S.P.Sanstha's
Late Annasaheb R.D.Deore
Arts & Science College,
Mhasadi,Tal.Sakri,Dist.Dhule.

SWATIDHAN PUBLICATIONS

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 40 : Globalization
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
February 2018

जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्य

डॉ. वाल्मिक शंकर आढावे
मराठी विभाग प्रमुख,
स्व. अण्णासो. आर.डी. देवरे कला व
विज्ञान महाविद्यालय, म्हसदी ता. साक्री जि. धुळे
भ्रमणध्वनी - ८८०५६६३०२४

प्रस्तावना -

जागतिकीकरण ही अर्थशास्त्रीय संकल्पना आहे. भारताच्या १९९१ च्या नवीन आर्थिक धोरणाचे जागतिकीकरण हे महत्त्वाचे सूत्र आहे. जागतिकीकरण म्हणजे वस्तु, सेवा, तंत्रज्ञान व भांडवलाच्या हालचालींवरील सर्व प्रकारचे निर्बंध दूर करून त्यांचा प्रवाह मोकळा व गतिमान करण्याची प्रक्रिया आंतरराष्ट्रीय मुद्रा निधीने जागतिकीकरणाची व्याख्या पुढील प्रमाणे केली आहे. "जागतिकीकरण म्हणजे वस्तु, सेवा, आंतरराष्ट्रीय भांडवलप्रवाह, अतिजलद व प्रसरण पावणारे तंत्रज्ञान यांचे वाढते प्रमाण तसेच विविधता यांच्या साहाय्याने जगातील देशांचे वाढत जाणारे परावलंबित्व होय." आयात व्यापारावर असलेले सर्व निर्बंध दूर करणे. वस्तु, सेवा, तंत्रज्ञान व भांडवलाच्या देशादेशात चालणाऱ्या व्यवहारांवर असलेली नियंत्रणे रद्द करणे हा जागतिकीकरणाचा मुख्य गाभा आहे. विदेशी भांडवलाच्या गुंतवणुकीला विस्तृत वाव देणे, नवीन तंत्रज्ञानाची उपलब्धता वाढवणे, बाजारपेठांचा विस्तार करणे, उत्पादनाच्या दर्जामध्ये सुधारणा करणे, आंतरराष्ट्रीय समस्यात वाढ करून जलद औद्योगिक विकास व रोजगाराची संधी निर्माण करणे हे जागतिकीकरणात अपेक्षित आहे. परंतु आयातीमध्ये असाधारण वाढ देशातील उद्योगाच्या अस्तित्वात धोका, बहुराष्ट्रीय महामंडळाचा साम्राज्यवाद, निर्यातीमध्ये अडसर, खाजगीकरणाच्या विस्ताराकरीता दडपण आणि जागतिक संस्थांचे दडपण यामुळे जागतिकीकरणाचा आजचा चेहरा अमानवी होताना दिसत आहे. ताकदवान अशा बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या तालावर नाचायचं. गरीब देशांनी आपल्या सामाजिक व्यवस्था धनदांडग्यांसाठी खुल्या करायच्या. त्यांनी आपल्या देशात काय व कसं जगायचं. कायदा व न्यायाची व्यवस्था कशी ठेवायची हे सुद्धा धनदांडगे ठरवतील अशी परिस्थिती निर्माण होऊ पाहात आहे. एका व्यापारी उद्देशाने सुरू झालेली व आता जगामध्ये व्यापक स्वरूप धारण केलेली ही प्रक्रिया सर्वसाक्षी, सर्वभक्षी आणि सर्वस्व व्यापणारी झालेली दिसून येत आहे. जगण्याच्या आर्थिक, राजकीय व सामाजिक व्यवहारांना एका सूत्रात ओवणे ही तिची अंतिम आकांक्षा आहे. जागतिकीकरणात आपली भाषा व मूल्यव्यवस्था धोक्यात आलेली आहे. देशाच्या राजकीय व भौगोलिक सीमारेषा ओलांडून केले जाणारे आर्थिक व्यवहार जागतिकीकरणात असल्यामुळे देशी संस्कृती, उद्योगधंदे धोक्यात आल्याचे जाणवत आहे. रोजगाराच्या नवीन संधी उपलब्ध होऊन दारिद्र्याचे प्रमाण कमी होईल अशी अपेक्षा जरी असली तरी देशात उलट परिस्थिती आहे. बेरोजगारीचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे. यामुळे संबंध समाज व्यवस्था ढवळून निघत आहे. साहित्याचा समाजाशी घनिष्ट असा अनुबंध असतो. साहित्यात समाज जीवनाचे प्रतिबिंब उमटत असते. साहित्य हे समाज जीवनाचे अपत्य आहे. साहित्यिकाची बांधिलकी नेहमीच सामाजिक जीवनाशी किंवा जनसामान्यांशी असते. समाजाचा अविभाज्य घटक असलेला लेखक, कवी त्याच समाजाला आपल्या जीवनदृष्टीनुसार घटना प्रसंगाच्या आधारे दिशा आणि आकार देत असतो. स्वाभाविकपणे त्यातून संस्कृतीचा विस्तीर्ण व विशालपटही उलगडतो. समाजाची मूल्यव्यवस्था, वैचारिक आणि परिवर्तनवादी घटना हा साहित्याचा आंतरिक गाभा असल्यामुळे जागतिकीकरणाचा प्रभाव हा साहित्यावर झालेला जाणवतो.

ISSN : 2348-7143
February 2018

समाजाच्या केंद्रस्थानी व्यापार आला आहे. त्यामुळे जीवनाच्या सगळ्या अंगाशी जडणघडण व्यापाराप्रमाणे होत आहे. जाहिरातीचे शास्त्र वापरून मोहजाल तयार होत आहे. एकप्रकारे माणूसपण वेठीला धरले जात आहे. समाजाच्या स्वास्थ्याचा प्रश्न अधिक गंभीर रूप धारण करीत आहे. जागतिकीकरणाने देव, धर्म, जात, वंश व भाषा यांना पायऱ्या बनविले. माणसाच्या अस्मितेचे भांडवल केले. जागतिकीकरणानंतरच्या समाजाला अस्मितेची भूक प्रचंड प्रमाणात लागली आहे. नफा-तोटाच्या बाजार संस्कृतीने संघर्ष निर्माण केला आहे. हाच संघर्ष साहित्यातून चित्रित होत आहे. सामाजिक क्षेत्रात उसळून येणाऱ्या जाती-पातीच्या, पंथ व्यवस्थेला जागतिकीकरणात बगल दिली जाईल असे म्हटले गेले. पण प्रत्यक्षात माणूस जात आणि जातीबाहेरही छोट्या-मोठ्या वर्तुळात जगतोय. जागतिकीकरणामुळे मानवी जीवनाची मूल्य बदलत आहे. प्रसार-माध्यमांनी स्त्रीशक्तीचे रूपांतर उघडया-नागडया सौंदर्यापर्यंत पोचविले. एकूणच माणूसपणाची कुटुंब व्यवस्थेची, समाजव्यवस्थेची पडझड संपूर्ण मानवी समूहाला महाग पडत आहे. हे सारेच भेदक बदल मराठी साहित्यात आविष्कृत होत आहेत.

उद्दिष्टे-

१) जागतिकीकरणामुळे मानवी मूल्यांची होणारी पडझड विविध साहित्यकृतीतून समजून घेणे.

२) जागतिकीकरणामुळे मराठी साहित्याचे बदलते रूप जाणून घेणे.

३) जागतिकीकरणामुळे भाषा व संस्कृतीत होणारे परिवर्तन अभ्यासणे.

जागतिकीकरण आणि मराठी कविता-

एकविसाव्या शतकातील मराठी कविता जागतिकीकरणाच्या समकालीन बदलांचे सूक्ष्म बारकावे टिपत आहे. मानवी जीवन व्यवहाराच्या प्रत्येक अंगाना ती स्पर्श करीत आहे. कष्टकरी कामगार, सर्वसामान्य माणूस, निम्नवर्ग, मध्यमवर्गीय, उच्चमध्यमवर्गीय व धनाढ्य भांडवलदार अशा सर्वांचा विश्लेषक शोध आजची मराठी कविता घेत आहे. प्रसिध्द कवी यशवंत मनोहर, अरूण काळे व इतर अनेक कवी आजच्या समकालीन बदलाचे चित्रण अत्यंत प्रत्ययकारी प्रतिमांच्या सहाय्याने काव्यातून करीत आहे.

RESEARCH JOURNEY

कवी यशवंत मनोहर जागतिकीकरणाकडे व्यापक आणि लढावू भूमिका घेवून पाहात आहेत. उपेक्षित आणि दलितांच्या नजरेतून ते नव्या जागतिक प्रक्रियेकडे डोळसपणाने पाहतात. जागतिकीकरणाच्या परिणामांची त्यांना जाणीव आहे. फुले, शाहु, आंबेडकरी विचारधारेच्या क्रांतीकारी दृष्टीकोनातून ते याकडे पाहतात. सर्व उपेक्षितांनी एकत्र येऊन या विरूध्द मुकाबला केला पाहिजे असे त्यांना वाटते. मानवी जीवनातील विघातक अशा शक्तीविरूध्द उपेक्षित वर्ग सातत्याने संघर्ष करीत आहे. कधी गुलामी, रंगभेद, वर्णभेद, अस्पृश्यतेविरूध्द तो लढत आहे. आता नव्या संकटाविरूध्द म्हणजेच जागतिकीकरण विरूध्द लढणार असा आत्मविश्वास कवी व्यक्त करतात.

तुझ्या मदतीने आम्ही एकाच गाण्याचे शब्द होऊ
सर्व दुःखाची जागतिक संगतीही होऊ
जागतिक पातळीवरची एकसंध युध्दाची छावणीही होऊ

जागतिकीकरण म्हणजे पृथ्वीवरच्या कोणत्या तरी विशिष्ट तुकडयातील उपेक्षितांनी लढायची लढाई नव्हे तर लढाईची नाळ जगातल्या सर्व वंचित, उपेक्षित आणि पिळवणूकीचे बळी ठरलेल्यांशी जोडायची आहे. ही लढाई एका शिलेदाराची नव्हे तर समुहाने लढावयाची आहे. याची जाणीव कवीला होते ही सर्वांत सुंदर आणि चांगली गोष्ट आहे.

जागतिकीकरणाचे आव्हान परतवायचे असेल किंवा त्याला आपल्या इच्छेनुसार झुकवायचे असेल तर फुले, शाहु, आंबेडकरांची वैचारिक परंपरा आवश्यक आहे. जेव्हा आपण जिंकतो, तेव्हा संगणकाच्या पडद्यावरील चित्रच बदलते. पण त्यासाठी विचारांचा माऊस आपल्याच हातात गच्च असावा लागतो. व्यवस्थेमध्ये सत्तेची चावी म्हणजे माऊस कुणाच्या हातात असतो हेच महत्वाचे आहे. जेव्हा मुठभर लोकांच्या किंवा भांडवलशाहीच्या हातात ही चावी

ISSN : 2348-7143
February 2018

असते तेव्हा पिळल्या जाणाऱ्यांची संख्या अधिक असते. पण येथे कवी विजयी आपणच होणर, लढाई आपणच जिंकणार याविषयी कवी खूपच आशावादी आहे. याबाबत प्रचंड विश्वास व्यक्त करतांना कवी म्हणतो-

आमचे हात जिद्दी माऊस
सुरू होऊ तेव्हा नको ते फेकून देऊ, हवे ते पडद्यावर ठेऊ
आम्ही पडद्यावर ठिणग्यांचे नृत्य आणि ज्वालांचे गाणे सुरू करू.

कवीने जागतिकीकरणाला सर्वसामान्य माणसाच्या लढण्यातून बिनधास्तपणे आव्हान दिले आहे. जागतिकीकरणाचा बाप भांडवलशाही नाही तर विज्ञान आहे असे कवीला वाटते. पण गुलामीच्या आजच्या वारसदारांनी किंवा भोगवादाच्या चंगळवादाच्या आणि विषमतेच्या आहारी गेलेल्यांनी जागतिकीकरणाला विकृत बनवले. त्यामुळे मूल्यहीनता, हिंसाचार आदींचा विकार जागतिकीकरणाला जडला आहे. जागतिकीकरणाच्या नावाने थरारनाट्य उभे करून भांडवलवादी व साम्राज्यवादी आम्हाला पृथ्वीच्या पाठीवरून ढकलून देऊ इच्छित आहेत असे कवी सांगतात. याचाच अर्थ जागतिकीकरणात बाहेर फेकून द्यायचा वर्ग आणि वैश्विक खेडयात सामावून घेण्याचा एक वर्ग तयार होतो हे स्पष्टच आहे. वस्तूवाद महत्वाचा की मानवतावाद महत्वाचा असा एक गंभीर प्रश्न निर्माण होतो.

जागतिकीकरणाचे एकूणच मानवी समूहावर होत असलेल्या परिणामांचा वेध उत्तम कांबळे यांनी 'जागतिकीकरण माझी कविता' या काव्यसंग्रहात घेतला आहे. संगणक आणि माणूस यांची लढाई होईल अशी भीती त्यांना वाटते. शंभर माणसाचे काम एकटा संगणक अथकपणे करत असतो. सर्वप्रथम त्याने माणसाच्या तोंडातला घास हिराबून नेला. भांडवलशाहीच्या विकासातील एक मैलाचा दगड म्हणजेच हा संगणक. आज ते माणसाची जागा घेत आहेत, उद्या ते माणसाचे अस्तित्व हिरावून घेतील की काय ? अशी भीती साऱ्यांच्याच मनात निर्माण होत आहे.

महाराष्ट्रात शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचे सत्र सुरूच आहे. शेतकरी कर्जबाजारी झाला. तो व्यसनाधिन झाला. त्यानं पोरांच्या लग्नात अमाप पैसा उधळला. त्याने बदललेला काळ समजून घेतला नाही. त्यामुळे त्याच्यावर आत्महत्या करण्याची वेळ आली असे निष्कर्ष वर्षाला कोटीत मजार घेणारे काढत आहे. मुळ कारणंपर्यंत कोणी पोहचत नाही. लग्नातला बडेजाव कमी करायचा असेल तर हुंडयाचा राक्षस गाडा असं कोणी सांगत नाही. त्याच्या आत्महत्येचा राजकारणासाठी वापर केला जात आहे. जागतिकीकरणात साऱ्यांचेच इव्हेंट होतात. अगदी मरणाचे सुद्धा ! कवी म्हणतो-

RESEARCH JOURNEY

बळीराजाला कधी कुणी, पावलाखाली गाडतं
कुणी व्याजाखाली गाडलं, कुणी बाजारात मारलं
तर कुणी त्याला, बाजारात पोहोचण्यापूर्वी मारतं

जागतिकीकरणाच्या नावानं सुरू झालेल्या स्पर्धेचं हत्यार म्हणून तो मारला जात आहे. एकीकडे कंपनी फार्मिंग, मोठमोठे सेझ, रद्दीच्या भावात जमीनीची विक्री, मेटाकुटीला आलेला सहकार, अत्याधुनिक अवतारांबरोबर भारतीय बैलांचा स्पर्धा, महागडी आणि बोगस बियाणी, शेतमालाचे कवडीमोल किंमत त्यामुळे शेतकरी पार खचून गेला. रोजीरोटीच्या शोधात गाव ओस पडली. दहा बिग्यांचा पाटील आणि बिनबिग्याचा भूमिहीन सारेच शहरातील फूटपाथवर दिसत आहेत. यातही काही मंडळी वैश्विक खेडे शोधताहेत हे सांगताना कवी म्हणतो,

पण हे वैश्विक खेडंही साला
भाकरीतल्या चंद्रासारखे
ते असून दिसत नाही
आणि दिसत नसूनही असतं
या अदृश्य खेडयात जाण्यासाठी

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 40 : Globalization
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
February 2018

धनवंतांची, बुद्धीवंतांची काय गर्दी

अरूण काळे हे एक सशक्त कवी. जागतिकीकरणाच्या गुंतागुंतीच्या प्रक्रियेचा व्यापक संदर्भ त्यांच्या कवितेला आहे. नंतर आलेले लोक, ग्लोबलचं गावकुस, सायरने शहर, रॉक गार्डन यासारख्या काव्यसंग्रहातून समकालीन समाजवास्तव आणि भविष्याचा वेध घेण्याचे कवीचे भान प्रकर्षाने जाणवते. मुक्त अर्थव्यवस्थेमुळे बदलते समाजवास्तव कवी अत्यंत परिणामकारकपणे नंतर आलेले लोक या काव्यसंग्रहात समोर आणतो. कवी म्हणतो-

नंतर आलेले लोक आधी गुराखी होते
चाचे आणि लुटारू होते, व्यापारी होते
टोळीवाले आक्रमक होते, ते मालक झाले
राजे आणि पुरोहीत झाले

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत वर्चस्व, मालकी हक्क जाती-जातींमधील संघर्ष, अन्याय येथे कवीला सूचित करावयाचा आहे.

ज्ञान, विज्ञान, पैसा, बुद्धी व शास्त्रे यांच्या बळावर दुसऱ्यांना गुलाम करणाऱ्या वर्गाला जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत आश्रय मिळाला तो राजकारणाचा. त्यामुळे बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची पाळेमुळे येथे घट्ट रूजविली गेली. माणूस केंद्रस्थानी असण्यापेक्षा पैसा केंद्रबिंदू बनला. नाणेरूपी चकाकणाऱ्या सूर्याभोवती जग फिरू लागले. याची मोठी खंत कवीला आहे. निरनिराळया वैज्ञानिक शोधांच्या जगात माणूसपणाचा शोध संपला तेव्हा कवी म्हणतो-

नंतर आलेले लोक लोभी आणि भोगी होते
त्यांनी गुलाम आणि स्वर्ग निर्माण केला.
पण माणूस शोधला नाही
नंतर आलेल्या लोकांना

जागतिकीकरणाने तत्व विचार निष्ठा यांना पायदळी तुडविले आहे. जीवनवाद येथे बाजूला पडतो व जागा होतो नफावाद. 'सनातन मोडस ऑपरेंडी' या कवितेत अरूण काळे म्हणतात ---

हे ग्लोबल गाव असतं
हे नोबल गाव ना डय
जुन्या बाटलीतील जुनी दारू
नव्या लबलला चिकटवलेली

जुन्याच वस्तुंना केवळ फायद्यासाठी आकर्षक लेबल लावून विकणेही खोटी प्रवृत्ती जागतिकीकरणामुळेच फोफावली आहे.

आज माहितीचा स्फोट घडतोय. माहितीच्या हायवेवर भरधाव वेगाने माणूस धावतोय. जग जवळ आलं पण माणूस माणसापासून दूर गेला. ही नात्यांची ताटातूट कवीला अस्वस्थ करते, कवी म्हणतो-

नातेवाईकांनी फोन केला आणि क्रेडिट कार्डची चौकशी केली
प्रत्यक्ष भेटण्याआधी दोघांनी घेतला घटस्फोट इंटरनेटवर

नात्यामधील भावनिक ओलावा संपविणारा हा चंगळवाद, धावपळ, गतिमानता नव्याची निरर्थक ओढ, मूल्यांची पडझड करणारा आहे. मल्टिनॅशनल कॉर्पोरेशन ब्रॅन्डेड प्रॉडक्टस, मेगामॉल, पैकेजेस ॲप्स अशा फसव्या चकाकणाऱ्या गोष्टी माणसाला गुंतवित आहेत. सर्वसामान्य माणसाचे जगणे अथवा त्याची भाकरी हा विषय कोणलाही महत्वाचा वाटत नाही. कारण माणसाची विचार प्रक्रिया खुंटविली जाण्याची सगळी षडयंत्रे इथे जागतिकीकरणातून उभी राहात आहे. तोच कवी अरूण काळे यांच्या कवितेतून प्रकर्षाने व डोळसपणे मांडली गेली आहे.

जागतिकीकरण आणि मराठी नाटक-

जागतिकीकरण म्हणजे आजचा आर्थिक साम्राज्यवाद होय. विकसित देशांनी अविकसित व विकसनशील देशांवर लादलेली आर्थिक गुलामगिरी होय. मुक्त अर्थव्यवस्था, उदारीकरण, खाजगीकरण या प्रक्रियेत सेवा, उद्योग, कृषी, बँकींग, विमा , संचारक्षेत्र, दळणवळण, पर्यटन, मनोरंजन , ऊर्जा, पेट्रोलियम वितरण, सार्वजनिक बांधकाम, रस्ते, गृहनिर्माण, शिक्षण, आरोग्य आणि सामाजिक कल्याण ही क्षेत्रेही घशात घालण्याचा डाव बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी आखलेला आहे. संपूर्ण मानवी जीवन जागतिकीकरणामुळे ढवळून निघत आहे. दिवसेंदिवस चंगळवादी व भोगवादी वृत्ती वाढत आहे. कार्पोरेट जगाचे वर्चस्व वाढत आहे. सेन्सेक्सचा चढउतार जीवघेणा ठरत आहे. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्याचे प्रमाण वाढत आहे. सामाजिक, कामगार चळवळी संपत आहे. बेरोजगारी वाढत आहे. विविध माध्यमांच्या अविवेकी भूमिकेमुळे आज भाषिक संकट उभे झाले आहे. एकही भाषा शुद्ध राहिलेली नाही. इंग्रजी भाषेच्या अतिक्रमणामुळे आपल्या भाषेचे स्वरूपच बदलून गेले आहे. भाषिक आणि सांस्कृतिक वारसा गमविण्याची प्रक्रिया जागतिकीकरणाच्या रेटयात सुरू झाली आहे. या सर्व जागतिकीकरणाच्या प्रभावापासून मराठी नाटक अलिप्त राहणे शक्य नाही. श्याम मनोहर यांचे 'दर्शन', मकरंद साठे यांचे 'ते पुढे गेले', सदानंद बोरकर यांची 'आत्महत्या', वामन तावडे यांचे 'कॅम्पस', योगेश शेजवळकर यांचे 'फिलगुड फॉर्चुन' आणि डॉ. सतिश पावडे यांचे 'ढिगारा' या नाटकांचा जागतिकीकरणाच्या प्रभावाच्या परिणामांच्या संदर्भात आवर्जुन उल्लेख करावा लागेल.

श्याम मनोहर यांच्या 'दर्शन' या नाटकातून समकालीन परिस्थितीचे दर्शन घडते. आजच्या सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक, आर्थिक, मानसिक, शैक्षणिक वातावरणाचे भेदक चित्रण रेखाटले आहे. श्याम मनोहर यांनी जागतिकीकरणाचा नवा अंदाज या नाटकातून मांडलेला आहे. खेड्याची झालेली दुर्दशा खेड्यातील लोक स्थलांतरित झाल्याने कशी होते हाही विचार या निमित्ताने मांडलेला आहे. कोल्ड्रींक, सॉफ्टड्रिंकचे मार्केटिंग थेट खेडोपाडी आले. सॉफ्टड्रिंक प्या आणि 'ताजेतवाने व्हा' ची जाहीरात त्यातून पैसे नसतील व कर्ज मिळवून देण्याचे आश्वासन या नाटकातील नायक करतो. इंग्रजीमिश्रित संवादातून भाषेचीही मोडतोड होते. एक प्रकारे पुनरूज्जीवनवादी विरूद्ध परिवर्तनवादी या दोन प्रतिकात्मक पात्रांच्या संवाद व संघर्षाच्या पार्श्वभूमीवर हे नाटक घडते. सेल्समनशील चे जागतिक व अगातिक दर्शन या नाटकातून घडते.

जागतिकीकरणामुळे निर्माण होणाऱ्या विविध समस्यांचा उकल मकरंद साठे यांच्या 'ते पुढे गेले' या नाटकातून झालेला आहे. एकमेकांपुढे जाणारी जीवघेणी स्पर्धा, भ्रष्टाचाराने पोखरलेला समाज याचे मार्मिक विवेचन लेखकाने केले आहे. कार्ल मार्क्सच्या तत्वज्ञानापासून ते जागतिकीकरणाचे सर्व संदर्भ या नाटकात आहेत. कर्ज, कापूस, मुलीचे लग्न, सावकार आणि शेतकऱ्याची आत्महत्या इ. विषय या नाटका तआहेत. कार्पोरेट जगामध्ये प्रत्येकाला फक्त पुढे जायचे आहे. पुढे जाण्यासाठी काहीही करण्याची तयारी प्रत्येक व्यक्तीमध्ये कशी दिसून येते. याचा उलगडा मकरंद साठे यांनी केला आहे. जागतिकीकरणाच्या रेटयात माणूसपण हरवत चाललेल्या सामाजिक परिवर्तनाचे दर्शन या नाटकातून घडते.

सदानंद बोरकर यांच्या 'आत्महत्या' या नाटकातून जागतिकीकरणामुळे उद्ध्वस्त झालेल्या कृषी व्यवस्थेचे विदारक चित्र रेखाटले आहे. हायटेक ॲग्रो च्या स्वप्नांनी शेतकऱ्यांचे कल्याण होण्याऐवजी तो संकटात सापडलेला आहे. दिवसेंदिवस अस्मानी सुल्तानी संकटांना शेतकरी सामोरे जात असतांना जागतिकीकरणाच्या रेटयामुळे शेतकरी हतबल झाला आहे. हे वास्तव चित्रण सदानंद बोरकर यांनी प्रभावीपणे मांडलेले आहे. शेतीचे बिघडत चाललेले अर्थशास्त्र, नापिकी, कर्जाचा बोझा, बाजार संस्कृती, उपभोक्तावाद, चंगळवाद या पार्श्वभूमीवर शेतकरी करीत असलेल्या आत्महत्येचा प्रश्न सदानंद बोरकरांनी रेखाटलेले आहे.

ISSN : 2348-7143
February 2018

सारांश-

जागतिकीकरणामुळे मानवी मूल्यांची होणारी पडझड, माणूस ऐवजी पैशाला प्राप्त झालेले महत्त्व, उपभोक्तावाद, चंगळवाद, बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे वर्चस्व त्यातून निर्माण होणारा साम्राज्यवाद, जीवघेणी स्पर्धा, बाजारसंस्कृती यामुळे बदलणारी सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक, आर्थिक परिस्थितीचे चित्रण मराठी साहित्यातून साहित्यिकांनी ठळकपणे रेखाटलेले आहे.

निष्कर्ष-

१) जागतिकीकरणामुळे वैश्विक खेडे निर्माण होण्याची शक्यता जाणवत नाही. याउलट खेडे ओस पडत आहेत.
२) जागतिकीकरणामुळे माणूस माणसापासून दूरावत आहे. नात्यामधील भावनिक ओलावा दिवसेंदिवस कमी होत आहे. धावपळ आणि पैसा एवढेच सूत्र निर्माण होत आहे.
३) जागतिकीकरणामुळे आर्थिक साम्राज्यवाद निर्माण होत आहे. विकसित देश अविकसित व विकसनशील देशात आर्थिक गुलामगिरी निर्माण करीत आहे.
४) जागतिकीकरणामुळे निर्माण होणाऱ्या विविध समस्यांचा व प्रश्नांचा उकल कथा, कादंबरी, कविता व नाटकातून ठळकपणे जाणवत आहे.
५) जागतिकीकरणामुळे विचार, तत्व, निष्ठा पायदळी तुडविले जात आहे. याचे विवेचन साहित्यातून आविष्कृत होत आहे.
६) मुक्त अर्थव्यवस्थेमुळे बदललेले समाजवास्तव साहित्यातून अभिव्यक्त होत आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची-

१) आमची श्रीवाणी- का.स.वाणी, धुळे (जून-सप्टेंबर २०१४)
२) जागतिकीकरण आणि देशीवाद- रंगनाथ पठारे
३) जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्य- सं. प्रा.सुनिल शिंदे, डॉ.शरद गायकवाड, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे.
४) नंतर आलेले लोक- अरूण काळे
५) साहित्य, संस्कृती आणि जागतिकीकरण- भालचंद्र नेमाडे- लोकवाङ्मय गृह, मुंबई

RESEARCH JOURNEY
ATTESTED BY
A.D. ...ha's
Late A... ...U.Deore
Arts & Science College
Mhasadi, Tal Sakri, Dist: Dhule

Impact Factor – 3.452 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January-2018

SPECIAL ISSUE-XXXV

स्पर्धा परीक्षा आणि मराठी

संपादक मंडळ :

विशेषांक कार्यकारी संपादक

प्रा. अर्जुन नेरकर

डॉ. शैलजा पाटील

प्रा. गजानन भामरे

डॉ. स्नेहल मराठे

प्रा. विद्या सुर्वे

डॉ. विनोद गोरवाडकर

मुख्य संपादक :

डॉ. धनराज धनगर

Attested

A.D.M.S.P.Sanstha's
Late Annasaheb R.D.Deore
Arts & Science College,
Mhasadi,Tal.Sakri,Dist.Dhule

Late Annasaheb R.D.Deore
Arts & Science College
Mhasadi,Tal Sakri,Dist.Dhule

RESEARCH JOURNEY

This Journal is indexed in :
- UGC Approved Journal List No. 40705 & 44117
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

SWATIDHAN PUBLICATIONS

ISSN : 2348-7143
January 2018

महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग परीक्षेसाठी मराठी

डॉ. वाल्मिक शंकर आढावे
मराठी विभाग प्रमुख
स्व. अण्णासो. आर.डी. देवरे कला व
विज्ञान महाविद्यालय, म्हसदी ता. साक्री जि. धुळे
भ्रमणध्वनी - ८८०५६६३०२४

प्रस्तावना -

सध्याचे युग हे स्पर्धेचे युग म्हणून ओळखले जावे अशी परिस्थिती निर्माण झालेली आहे. जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रामध्ये स्पर्धा आ-वासून उभी आहे. स्पर्धेला सामोरे गेल्याशिवाय आपणास काही एक प्राप्त करता येत नाही. पदवी, पदव्युत्तर शिक्षण घेतले म्हणजे आपल्याला नाकरी मिळेलच असे नाही. नोकरी मिळविण्यासाठी असलेली पात्रता आपल्याजवळ स्पर्धा परीक्षेचा पर्वत ओलांडल्याशिवाय येत नाही. त्यासाठी अभ्यासात सातत्य असणे गरजेचे आहे. परीक्षा पास होण्यासाठी अपयश येऊन मानसिक शक्ती आणि अनुभव याची व्याप्ती वाढते. त्यामुळे खचून न जाता अधिक उमीने, जिद्दीने यश प्राप्त करणे हे क्रमप्राप्त असते. सामान्यतः उमेदवार अपयशाने खचतात आणि यशाने उन्मत्त होतात. पण प्रशासनातला अधिकारी स्थितप्रज्ञ असणे हे अधिक गरजेचे असते. स्पर्धा परीक्षांसाठी साधारणता तीन गोष्टी महत्वाच्या असतात. एक मार्गदर्शन दुसरे कष्टाचे सातत्य आणि तिसरे सर्वसामान्य बौद्धीक पातळी या तिघांचा जेव्हा प्रीतीसंगम होतो. तेव्हा यश हे हमखास मिळते. युपीएससी, एमपीएससी, बँक अशा इतर परीक्षांचा अभ्यासात सातत्य असणे गरजेचे आहे. कोणताही न्यूनगंड न बाळगता सतत मेहनत केल्याशिवाय स्पर्धा परीक्षेत यश मिळत नाही. जिद्द, चिकाटी आणि परिश्रम याची जोड मिळाली पाहिजे. या स्पर्धा परीक्षांसाठी मराठी विषयाचे व्याकरण हा भाग महत्वपूर्ण आहे. महाराष्ट्र राज्य लोकसेवा आयोगाच्या मुख्य परीक्षेसाठी मराठी व्याकरण हा एक अनिवार्य विषय आहे. माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक वर्गात आपण ,मराठीचे व्याकरण अभ्यासलेले असते. त्याला अनुसरूनच या स्पर्धा परीक्षा घेतल्या जातात. माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक वर्गातील मराठीचे व्याकरण ज्यांनी मनापासून समजून घेतले. सराव केला की ही परीक्षा सोपी जाते. महाराष्ट्र लोकसेवा आयोगाच्या मुख्य परीक्षेसाठी मराठीचे लेखन कौशल्य हा ही भाग महत्वाचा आहे. यामध्ये निबंधलेखन भाषांतर सारांशलेखन इ. घटकांचा समावेश होतो. तर व्याकरणामध्ये वर्ण, संधी, शब्दांच्या जाती, लिंगविचार वचनविचार, विभक्ति सामान्यरूप क्रियापदाचे काळ, वाक्याचे प्रकार, वाक्य पृथक्करण, प्रयोग, समास, अलंकार, शब्दसिद्धी, विरामचिन्हे, शुद्धलेखनाचे नियम, वाक्य रूपांतर, समानार्थी, विरूध्दार्थी, वाक्प्रचार, म्हणी, समूहशब्दाबद्दल एक शब्द, उतारा इ. घटकाचा समावेश होतो.

मराठीचे लेखनकौशल्य-

एमपीएससी स्पर्धा परीक्षेसाठी मराठीचे लेखनकौशल्य हा महत्वाचा भाग आहे. यामध्ये निबंधलेखन २५ गुणांसाठी आहे व शब्दमर्यादा ४०० दिलेली आहे. राज्यसेवा मुख्य परीक्षेत निबंध हा घटक महत्वाचा आहे. त्यासाठी निबंधलेखन म्हणजे काय, निबंधची संरचना समजून घेणे गरजेचे आहे. निबंध म्हणजे बांधणे, गुंफणे किंवा जुळवणे असा अर्थ होतो. विचार व कल्पनांची सुंदर व सुसंगत बांधणी करणे म्हणजे निबंधलेखन होय.

निबंधलेखन करताना काही महत्वाचे मुद्दे लक्षात ठेवले पाहिजे.

१) निबंध लिहिण्यापूर्वी कच्च्या कागदावर त्या विषयाचे मुद्दे तयार केले पाहिजेत.
२) आपल्या आवडीच्या विषयावर निबंधलेखन करावे.
३) निबंधाचा प्रारंभ आकर्षक आणि उत्कंठावर्धक असावा.

ISSN : 2348-7143
January 2018

४) निबंधाची बांधणी मुद्देसुद गुंफलेली असावी.
५) निबंधलेखन सलग न करता परिच्छेद असावा.
६) म्हणी, वाक्प्रचार सुभाषित उपमा यांचा वापर निबंधात करावा.
७) हस्ताक्षर, शुध्दलेखन याकडे विशेष लक्ष द्यावे.
८) निबंधाची भाषा ओघवती, सहज व सोपी असावी.

निबंधाचे स्थूलमापनाने पाच प्रकार पडतात.

१) वर्णनात्मक,
२) समस्याप्रधान,
३) चिंतनात्मक,
४) कल्पनात्मक,
५) चरित्रात्मक किंवा आत्मचरित्रात्मक

निबंधाचे हे प्रकार आपण सोयीसाठी केले आहेत. सध्या राज्यसेवा मुख्य परीक्षा २०१६ व २०१७ च्या प्रश्नपत्रिकेत निबंधाचे विषय हे समस्याप्रधान किंवा समकालिन ज्वलंत समस्येवर विचारले आहेत. त्यामुळे वृत्तपत्र व मासिके वाचतांना मुद्दे काढावीत. कारण त्यानुसार निबंध लिहिण्यासाठी खूप फायदा होतो.

प्रस्तावना, निबंधाचा मध्य, समारोप (प्रारंभ, मध्य आणि शेवट) हे निबंधाचे टप्पे महत्वाचे आहेत. प्रस्तावना आकर्षक आणि उत्कंठावर्धक असावी. एखादी कथा, घटना-प्रसंग, काव्यपंक्ती किंवा सुभाषित सांगून प्रस्तावना केली तर ती अधिक आकर्षक होते. निबंधाचा मध्य यात समस्येचे स्वरूप, कारणे, परिणाम यांचा उहापोह झाला पाहिजे. समारोपमध्ये अंतिम निष्कर्ष काढावा. या प्रमाणे निबंधाचे लेखन होणे गरजेचे आहे.

भाषांतर-

मराठी अनिवार्य विषयात भाषांतर भाग हा १५ गुणांसाठी आहे. त्यामुळे या भागाकडे दुर्लक्ष करून चालत नाही. भाषांतर करत असतांना दिलेल्या मजकुरातील प्रत्येक शब्दाला प्रतिशब्द देणे किंवा दिलेल्या वाक्याप्रमाणे वाक्यरचना करण्याची आवश्यकता नसते, तर त्यातून आशय व्यक्त होणे गरजेचे असते. म्हणजे त्यातील आशयाशी समरस वाक्यरचना असावी. दोन्ही भाषांतील अभिव्यक्तीशी जुळेल अशी स्वतंत्र वाक्यरचना करणे अभिप्रेत असते.

इंग्रजीतून मराठीत भाषांतर करण्याची पध्दत-

१) प्रथम उतारा शांतपणे वाचवा व उताऱ्यातील कठीण शब्दांचे सोपेशब्द त्याठिकाणी लिहावेत.
२) उतारा वाचून झाल्यानंतर थोडक्यात त्याचा आशय लक्षात ठेवावा.
३) एखाद्या शब्दांचा अर्थ लागला नाही तर फार विचार न करता मागच्या पुढच्या वाक्याचा अर्थ लक्षात घेऊन त्या शब्दाचा अर्थ लक्षात घ्यावा.
४) मराठी भाषेनुसार वाक्यरचना करावी. मराठी व इंग्रजी वाक्यरचनेत भेद असतो. इंग्रजी वाक्यरचना-कर्ता + क्रियापद + कर्म तर मराठी वाक्यरचना- कर्ता + कर्म + क्रियापद अशा पध्दतीने भाषांतर घटकाचा सराव केला तर निश्चितपणे हा घटक चांगले गुण मिळवून देईल.

सारांशलेखन-

सारांशलेखन हा घटक राज्यसेवा मराठी अनिवार्य या विषयात १० गुणांसाठी आहे. हा घटक अत्यंत महत्वाचा आहे. कारण परीक्षेत उत्तरपत्रिकेत लिखाणच्या पहिल्याच पानावर या घटकाचे लेखन करावयाचे असते. म्हणून सारांशलेखन हा या पेपरचा आरसा असतो. त्या दृष्टीने या घटकाची योग्य तयारी करणे गरजेचे असते.

ISSN : 2348-7143
January 2018

गद्य उताऱ्यातील विचार समजून घेऊन ते संक्षेप रूपात मांडणे म्हणजेच सारांशलेखन होय. मूळ लेखकाच्या विचाराला कुठेही धक्का न लावता आपल्या शब्दांत विचार मांडणे ही एक कौशल्याची बाब आहे. त्यामुळेच सारांशलेखन ही वाटते तितकी सोपी गोष्ट नाही. कारण यामध्ये मराठीतील व्याकरणाचे बारकावे शुध्दलेखन हे महत्त्वाचे आहे. जेवढी अचूकता जास्त तेवढे गुण मिळण्यास मदत होते. अनेक विद्यार्थी हे सारांशलेखनाकडे दुर्लक्ष करतात. पण हा घटक दुर्लक्ष करून चालणार नाही. जर चांगला सराव केला तर निश्चित चांगले गुण मिळू शकतात.

सारांशलेखन करण्यासाठी काही टप्पे लक्षात ठेवणे गरजेचे आहे. सारांशलेखनासाठी दिलेला उतारा प्रथम काळजीपूर्वक वाचावा. उताऱ्याचा एकुण आशय लक्षात ठेवावा. उताऱ्यातील महत्त्वाचे शब्द, वाक्य, मुद्दे अधोरेखित करावे. सारांशाचे शीर्षक महत्त्वाचे असते. मध्यवर्ती कल्पनेला अनुसरून शीर्षक द्यावे. शीर्षक ३ ते ४ शब्दांचे असावे. सारांशलेखन हे निवेदनात्मक स्वरूपाचे असावे. शुद्धलेखन आणि व्याकरणाच्या चुका करू नये. उताऱ्यातील एकूण शब्दसंख्येच्या एक तृतीयांश शब्द सारांश लिहावा. मूळ उताऱ्यात जो काळ दिला आहे, तोच काळ सारांशलेखनात हे निवेदनात्मक स्वरूपाचे असावे. शुद्धलेखन आणि व्याकरणाच्या चुका करू नये. उताऱ्यातील एकूण शब्दसंख्येच्या एक तृतीयांश शब्द सारांश लिहावा. मूळ उताऱ्यात जो काळ दिला आहे, तोच काळ सारांशलेखनात सुध्दा असावा. सारांशलेखन एका परिच्छेदात असावे. सारांशलेखन करताना भाषा सोपी व उताऱ्याच्या आशयानुसार असावी व भाषा ओघवती आणि वाचनीय असावी. विश्लेषण टाळावे. उद्‌गारवाचक, आज्ञार्थी, प्रश्नार्थी वाक्याचे रूपांतर विधानार्थी वाक्यात करावे. अनेक शब्दांसाठी सामूहिक शब्दांचा वापर करावा अशा पध्दतीने सारांशलेखन केले की गुण चांगले मिळतात.

भाषाविषय पेपर क्र. २ मध्ये मराठी या विषयाच्या बहुपर्यायी वस्तुनिष्ठ प्रश्न विचारले जातात. मागील दोन ते तीन वर्षांच्या प्रश्नपत्रिकांचा संदर्भ लक्षात घेतल्यास असे लक्षात येते की, वस्तुनिष्ठ प्रश्नांमध्ये काठिण्य स्तरानुसार वैविध्यता आयोगाने आणली आहे. या संदर्भातील संकल्पना समजून घेऊन त्यांचा व्यवहारी संदर्भ लक्षात घेतला पाहिजे. माहितीवर आधारित बाबींचा विचार करता, विश्लेषण करता येणे आवश्यक आहे. ही बाब लक्षात घेऊन अभ्यास केला तरच काठिण्य स्तरानुसार ज्ञानाधिष्ठित, आकलनात्मक उपयोजनात्मक प्रश्न सोडविता येतील. याशिवाय मागील काही प्रश्नपत्रिकांमध्ये नकारात्मक प्रश्नपध्दती, जोडया लावा, विधानात्मक प्रश्नांचा भरणा दिसून येतो. काठिण्य स्तरानुसार आयोगाने प्रश्नपत्रिकेत दिलेल्या प्रश्नांचे प्रकार अ) माहितीवर आधारित प्रश्न (ज्ञानस्तर) या माध्यमातून स्मरणशक्तीवर आधारित प्रश्न विचारले जातात. अशा प्रश्नांमध्ये काठिण्य स्तर निर्माण झाला आहे. ब) आकलनस्तर- या स्तरावरील प्रश्न सोडविण्यासाठी दिलेल्या माहितीची सांगड योग्य घटकांशी घालता आली पाहिजे. संबंधित घटकाची योग्य व परिपूर्ण माहिती असणे आवश्यक आहे. अशा प्रकारच्या प्रश्नप्रकारामध्ये जोडया जुळवा, अयोग्य जोडी ओळखा, नकारात्मक प्रश्न इ. प्रकारच्या प्रश्नांचा विस्तार करण्यात आला आहे. क) उपयोजनात्मक स्तर- या प्रकारचे प्रश्न सोडविण्यासाठी परिपूर्ण ज्ञान आवश्यक आहे. माहितीची सांगड घालणे उताऱ्याचे आकलन झाल्यावर उत्तर देणे इत्यादी प्रश्न विचारले जातात. वस्तुनिष्ठ प्रश्नांमध्ये पैकीच्या पैकी गुण मिळवू शकता त्यामुळे मराठी या विषयाकडे दुर्लक्ष करू नये.

भाषा विषय पेपर क्र. २ ची महाराष्ट्र लोकसेवा आयोगाच्या परीक्षेत ५० गुणांसाठी बहुपर्यायी वस्तुनिष्ठ प्रश्नांसाठी व्याकरण आणि शब्दसंग्रह या भागावर अभ्यासक्रम असतो. यामध्ये व्याकरणात- वर्ण, संधी, शब्दांच्या जाती, लिंगविचार, वचनविचार, विभक्ती, सामान्यरूप क्रियापदाचे काळ, वाक्याचे प्रकार, वाक्यपृथक्करण, प्रयोग समास, अलंकार, शब्दांच्या शक्ती, काव्यांचे रस, शब्दसिध्दी, विरामचिन्हे, शुद्धलेखनाचे नियम, वाक्यरूपांतर याच बरोबर शब्दसंग्रह या भागात समानार्थी शब्द, विरूध्दअर्थी शब्द, वाक्प्रचार, म्हणी, अलंकारिक शब्द, शुध्द शब्द, समूहशब्दाबद्दल एक शब्द आणि उतारा या भागाचा अभ्यासक्रम आहे. वर्णविचार यामध्ये स्वर, व्यंजन आणि स्वरादी

हा भाग महत्त्वाचा आहे. संधीमध्ये स्वरसंधी, व्यंजनसंधी आणि विसर्गसंधी या भागावर प्रश्न विचारले जातात. शब्दांच्या जातीमध्ये विकारी आणि अविकारी जातीवर प्रश्न विचारले जातात. पुल्लिंग, स्त्रीलिंग आणि नपुसकलिंग हा लिंग विचारात आणि वचनविचारात एकवचन, अनेकवचन यावर प्रश्न विचारले जातात, यानुसार प्रत्येक घटकांचे उपप्रकार यावर आधारित प्रश्न परीक्षेत विचारले जातात. मराठीचे व्याकरण या विषयावर महाराष्ट्र लोकसेवा आयोगाच्या परिक्षेसाठी नियोजनबध्द अभ्यास केला तर चांगले गुण मिळू शकतात.

निष्कर्ष:-

१) स्पर्धा परीक्षेसाठी जिद्दी, चिकाटी आणि परिश्रम असणे आवश्यक आहे.
२) मराठीचे व्याकरण खूप बोजड आणि अवघड आहे हा गैरसमज विद्यार्थ्यांनी दूर करावा.
३) स्पर्धा परीक्षेला आपण सामोरे जाऊ शकत नाही हा नकारात्मक दृष्टीकोन काढून सकारात्मक विचार करावा.
४) मराठीचे व्याकरण या भागाचा सराव सतत केला पाहिजे. अभ्यासात सातत्य असेल तर व्याकरणाचा भाग सोपा होतो.
५) नियोजनबध्द अभ्यास करून स्पर्धा परीक्षेत आपण यश प्राप्त करू शकतो.

संदर्भ ग्रंथ:-

१) सुगम मराठी व्याकरण लेखन- कै.मो.रा. वाळंबे, नितीन प्रकाशन पुणे
२) स्पर्धेचे युग लेख लोकमत वृत्तपत्र

TED BY
Mhasadi,Tal ...,Dist.Dhule

Volume 8 (Special Issue 04)
January, 2018

ISSN-2230-9578

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

COSMOS
IMPACT FACTOR
4.270

Attested
A.D.M.S.P.Sanstha's
Late Annasaheb R.D.Deore
Arts & Science College,
Mhasadi,Tal.Sakri,Dist.Dhule.

UGC Journal list No. 64768

Editor : Dr. R. V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No- 23, Mundada Nagar,
Jalgaon(M.S.) 425102
Email – info@jrdrb.com Visit – www.jrdrvb.com

Journal of Research & Development
Vol. 08 (Special Issue 04) January 2018, (ISSN-2230-9578)
UGC Journal List No. 64768, COSMOS IMPACT FACTOR- 4.270

ग्रामीण कादंबरीतील शेतकऱ्यांच्या संवेदना

प्रा. डॉ. वाल्मिक शंकर आढावे, मराठी विभाग प्रमुख
स्व. अण्णासो. आर.डी. देवरे कला व विज्ञान महाविद्यालय, म्हसदी ता. साक्री जि. धुळे

प्रस्तावना -

ग्रामीण कादंबरीतून खेडया गावातील माणसांचे विशेषतः शेतकऱ्यांचे दुःख, दैन्य, दारिद्रय आणि होरपळ केंद्रस्थानी ठेवून जीवनानुभवांचा वास्तव आविष्कार झालेला आहे. शेतकऱ्यांच्या संवेदना काळया मातीशी त्याचे असलेले घट्ट नाती, परिस्थितीशी करीत असलेला संघर्ष, दुष्काळ, कर्जबाजारीपणा या विवंचनेत ढवळून निघालेले त्यांचे जीवन ग्रामीण कादंबरीतून चित्रित झालेले आहे. जागतिकीकरणामुळे आलेल्या मुक्त अर्थव्यवस्थेला शेतकरी सामोरा जात आहे. आयात-निर्यातीच्या असमतोलामुळे भारतीय शेतकऱ्यांच्या उत्पादित मालाला भाव मिळत नाही. तो हवालदिल होऊन आर्थिक विवंचनेत सापडतो. त्यामुळे आत्महत्येस प्रवृत्त होतो. आधुनिकीकरण, खाजगीकरण, विज्ञान व तंत्रज्ञानामुळे विविध क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावर बदल होतांना जाणवत आहे. या बदलाचे वारे थेट ग्रामीण भागात पोहचल्यामुळे शेतकऱ्यांचे सुख दुःख, राहणीमान, संस्कृती आणि त्याच्या जीवनशैलीत आमुलाग्र बदल घडून येत आहे. दळणवळणाची साधने, प्रसार माध्यमे भ्रमणध्वनी, इंटरनेट, लोककल्याणकारी योजना यांचा सर्वत्र स्फोट झालेला आहे. त्याला ग्रामीण भाग अपवाद नाही. एवढे असून सुध्दा शेतकऱ्यांच्या अडाणीपणामुळे शासकीय योजना त्याच्यापर्यंत पाहिजे त्या अवस्थेत पोहचत नाही. त्यातही त्याची लुटमार केली जाते. खालच्या पदावर असलेल्या माणसापासून ते वरचा अधिकारी सोयीस्करपणे त्याला लुटत असतो. रासायनिक खतांमुळे निकृष्ट होत जाणारी जमीन, दुष्काळ, वाढती महागाई, मुलांचे शिक्षण, खाजगी सावकारांची लुटमार, कर्जबाजारीपणा यामुळे ग्रामीण विश्वातील शेतकरी होरपळून निघत आहे. याचे वास्तव चित्रण सदानंद देशमुखांची बारोमास, तहान, अशोक कोळी यांची पाडा, मोहन पाटील लिखित 'साखरफेरा', रा.र. बोराडे यांची 'रिक्त अतिरिक्त', शेषराव मोहिते लिखित 'धुळपेरणी' या कादंबरीत आले आहे. महागाईमुळे सर्वसामान्य शेतकऱ्यांना शेती करणे व जीवन जगणे दिवसेंदिवस अवघड होत आहे. त्यामुळे प्राचीन व मध्ययुगीन काळात कधीही न झालेल्या शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या आधुनिक काळात आणि संगणकाच्या युगात मोठ्या प्रमाणात होत आहेत. हे विदारक सत्य ग्रामीण कादंबरीतून साहित्यिकांनी अधोरेखित केलेले आहे. आज पाणी विकून अब्जावधी रूपये कमविणाऱ्या कंपन्या अस्तित्वात येत आहेत. याच पाण्यावाचून बळीराजाची शेती ओस पडत आहे. सेझ विरुध्द होत असलेले लढे म्हणजे आजची नवी युध्दभूमी आहे. पवन चक्यांसाठी सरकारी अनुदाने हडप करून डोंगरावरील शेतकऱ्यांच्या जमीनी घशात घालणाऱ्या कंपन्यांनी किती वीज निर्मिती केली आणि शेतकऱ्यांना किती वीजपुरवठा केला याचा हिशेब जनतेने घेतला पाहिजे. चारही बाजूंनी शेतकरी नाडला जात आहे. याचे वास्तव चित्रण ग्रामीण कादंबरीतून लेखकांनी रेखाटले आहे.

उद्दिष्टे-

१) ग्रामीण कादंबरीतून बदलत्या खेडया गावातील शेतकऱ्यांच्या संवेदना जाणून घेणे.

२) शेतकऱ्यांचा कर्जबाजारीपणा आणि आत्महत्या हे समीकरण समजून घेणे.

'पाडा' (२००६) -

अशोक कोळी यांची 'पाडा' ही कादंबरी २००६ मध्ये प्रकाशित झाली. केळी उत्पादक शेतकऱ्यांची ज्वलंत समस्या घेवून उदयास आलेली ही कादंबरी आहे. ग्रामीण भागातील समाज संस्कृती आणि निवडणूका तसेच विज भारनियमनाचा प्रश्न या कादंबरीत चित्रित झालेले आहे, चांगदेव तापीकर नावाचा केळी उत्पादक शेतकऱ्याचे वर्णन या कादंबरीत आलेले आहे. शेतकऱ्यांना नेहमी अनेक समस्या व प्रश्नांशी दोन हात करावे लागतात. निसर्गाचा लहरीपणा, महागाई , दारिद्रय, बेकारी अशा अनेक समस्यांना तोंड देवून बळीराजा त्रस्त झालेला दिसून येतो. शेती व्यवसाय बेभरवशाचा आहे. सध्याच्या स्थितीत केळीचे भाव घसरलेले आहेत. हमीभाव मिळत नाही. व्यापारी पाहिजे तो भाव देत नाही. यामुळे शेतकऱ्यांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते. सर्व वस्तुंचे भाव उत्पादक ठरवतात. मात्र शेतकरी आपल्या मालाचा भाव ठरवू शकत नाही ही त्याच्या जीवनातली फार मोठी शोकांतिका आहे.

चांगदेव तापीकर या केळी उत्पादक शेतकऱ्याची संघर्षमय कहाणी पाडा या कादंबरीत आलेली आहे. वीज भारनियमन आणि शेतमालास हमी भाव मिळत नाही. म्हणून तो आंदोलन करतो. शेतकरी आंदोलनाचे हत्यार उपसतात.

वीज मंडळाच्या कार्यालयावर लोडशेडींग विरोधात मोर्चा नेतात. लोडशेडींग बंद करा अशा घोषणा देतात. त्याचा मोर्चा तेथील अधिकारी बेकायदेशीर ठरवतात. परंतु त्यांच्यासह इकडे व्यापारीही शेतकरी आंदोलनाचा धसका घेतात. मुलाच्या लग्न खर्चासाठी चांगदेव केळी विकण्यासाठी बाजारात येतो. परंतु व्यापारी कमी भाव देवून पोलीसांसमोर शेतकऱ्यांची लुट करतात. संतापलेले शेतकरी चांगदेवच्या सांगण्यानुसार ट्रॅक्टर व बैलगाडीवर चढून केळीचे घड रस्त्यावर फेकतात. शेतकऱ्यांनी स्वतःच काळीज फेकावं तसे फेकून दिले. एक प्रकारे हिरवे काळीज रस्त्यावर तडफडतं. त्या संवेदना शेतकऱ्यांच्या डोळयात स्पष्टपणे जाणवतात.

बारोमास (२००२)-

सदानंद देशमुख लिखित 'बारोमास' ही कादंबरी २००२ मध्ये प्रकाशित झाली. 'बारोमास' म्हणजे बारा महिने सुखाची आशा लावून ठेवणाऱ्या व लुकलुकणाऱ्या डोळ्यांनी आकाशाकडे पाहून हवालदिल होणाऱ्या एकनाथ नावाच्या शेतकऱ्यांची करूण कहाणी आहे. ही कादंबरी सुशिक्षित बेकार असलेल्या तरूणाची शोकांतिका आहे. एक प्रकारे शेती व शेतकऱ्यांच्या दुर्दैवाची कहाणी आहे. आधुनिक मूल्यांकडे जाऊ पाहणाऱ्या नव्या शेतकरी पिढीच्या अपेक्षाभंगाची व्यथा, वेदना एकनाथच्या रूपाने उलगडत जाते. आजही उच्चशिक्षण घेवून बरेच तरूण नैराश्याकडे वाटचाल करतांना जाणवत आहेत. स्पर्धेचे युग असल्यामुळे पैशांअभावी आणि शिफारसी अभावी ग्रामीण भागातील तरूण टिकाव धरत नाही. बिकट अशा आर्थिक परिस्थितीवर मात करून पुढे आलेले हे तरूण निव्वळ वशिले अभावी मागे पडतात. शेती व्यवसायात दुष्काळामुळे, नापिकीमुळे अपयशी ठरतात. सुशिक्षित बेकारीतून गुन्हेगारी, कुटुंबातील संघर्ष, कर्जबाजारीपणा, बदलते खेडे आणि एकूणच ग्रामीण जीवनातील शेतकऱ्यांच्या दुःखाची, संवेदनेची कैफियत मांडणारी कादंबरी म्हणून बारोमास कडे पाहाता येईल. कादंबरी हा मानवी जीवनाचा व मनाचा समग्र वेध घेणारा सर्वसमावेशक वाङ्मय प्रकार असल्यामुळे ग्रामीण कादंबऱ्यातून शेतकरी जीवनाच्या संवेदना परखडपणा चित्रित झालेल्या आहेत.

शेतकऱ्यांची मुलं अतिशय कठीण परिस्थिती शिक्षण घेतात. शिक्षण घेवून बाहेर पडतात. डोनेशन अभावी त्यांना नोकरी मिळत नाही. शिक्षणामुळे शेतात शारीरिक कष्ट पाहिजे, तेवढे त्यांच्या हातून घडत नाही. आयुष्यभर बेकारीची टांगती तलवार घेवून आजचा तरूण फिरत असतो. इकडे नवऱ्याला नोकरी मिळत नाही म्हणून शेतकऱ्यांच्या मुलींच्या स्वप्नाचा चुराडा होतो. मुलीला कष्टाची कामे जमत नाही. अनेक अडी-अडचणींना तिला सामोरे जावे लागते. दुष्काळाच्या सावटमुळे शेतकरी आणि त्याच्या मुलांचे आयुष्य उद्‌ध्वस्त होण्याच्या मार्गावर येते आहे. शिक्षण व्यवस्थेतेला भ्रष्टाचार, तलाठी, ग्रामसेवक बँका आणि भ्रष्टाचार, सावकाराच्या कर्जाने आत्महत्या करणारा शेतकरी हे सर्व भयावह करून सोडणारे वर्तमान वास्तव सदानंद देशमुखांनी मांडले आहे.

साखरफेरा (२००६)-

मोहन पाटील लिखित 'साखरफेरा' ही कादंबरी २००६ मधे प्रकाशित झाली. एकविसाव्या शतकामध्ये निर्माण होणाऱ्या साखर कारखान्यातील भ्रष्ट व्यवस्था आणि ऊस शेतकऱ्यांची दयनीय अवस्था मोहन पाटील यांनी अधोरेखित केलेली आहे. साखरसम्राट सत्तेसाठी संघर्ष करून आपल्या हातात सत्ता ठेवतात. त्यांचा राजरोसपणे भ्रष्टाचार सुरू असतो. त्यामुळे शेतकऱ्यांचे शोषण होत असते. हे वास्तव परिस्थिती लेखक उलगडण्याचा सर्वतोपरी प्रयत्न करतो. किशा खोत हा ऊस उत्पादक शेतकरी या कादंबरीचा नायक आहे. त्याचा एकरभर ऊस विघ्न संतुष्ट लोक जाळून टाकतात. या संकटात त्याचे संपूर्ण कुटुंब पोळून निघते. वर्षभर केलेले काबाड कष्ट मातीमोल होते. नुकसान भरपाई म्हणून साखर कारखान्यातून त्याला आर्थिक मदत होते. परंतु तेथील पुढारी त्याच्याकडून दारूपार्टी घेतात. किशा खोत झालेले नुकसान विसरतो. नव्या उमेदीने व उत्साहाने तो ऊस लावणी करतो. ऊस जळल्यावर घरातील बैल विकून कर्ज भागवितो. तो कर्जाच्या फेऱ्यात अडकतो. भ्रष्ट व्यवस्थेमुळे साखर कारखान्याची अवस्था बिकट होते. व्यवहारामध्ये फार मोठा भ्रष्टाचार होतो. साखर कारखान्यातील पैसा निवडणूकीसाठी वापरला जातो. परिणामी कारखान्याच्या पैशाची गुंतवणूक वेगळया ठिकाणी झाल्यामुळे साखर कारखाना अडचणीत येतो. ऊसाला भाव मिळत नाही. शेतकरी आंदोलन करतात. त्यांच्यावर लाठीमार होतो. शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांसाठी लढणाऱ्या माणसावर प्राणघातक हल्ला केला जातो. ऊस उत्पादक शेतकरी अधिकच हवकून जातात. ऊसावर माथा आल्यामुळे नवे संकट त्यांच्यासमोर उभे राहाते. एका बाजूला ऊसाला योग्य भाव मिळत नाही आणि दुसऱ्या बाजूला निसर्ग साथ देत नाही. अशा दुहेरी फेऱ्यामध्ये आजचा ऊस उत्पादक शेतकरी होरपळला जात आहे. हे मोहन पाटील यांनी 'साखर फेरा' या कादंबरीमध्ये मांडलेले आहे. शेतकऱ्यांचे शोषित जीवन चित्रणाबरोबर त्यात गावगाडयाचेही चित्रण लेखकाने समर्थपणे उभे केले आहे. न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि मानवता यांची मागणी करणारी ही तात्विक स्वरूपाची कादंबरी आहे असे म्हटल्यास वावगे ठरू नये.

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor - 3.452 ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

March-2018

SPECIAL ISSUE - 50

Literature : New Trends & Tendencies

साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह

साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह

अतिथी संपादक :
डॉ. आर. एच. गुप्ता
प्राचार्य,
संत मुक्ताबाई कला आणि वाणिज्य
महाविद्यालय, मुक्ताईनगर, जि. जळगाव

मुख्य संपादक :
डॉ. धनराज धनगर
सहा. प्राध्यापक, मराठी विभाग,
कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
येवला. जि. नाशिक.

Attested
D.M.S.P.Sanstha's
R.D.Deore
Arts & Science College,
Sakri,Dist.Dhule.
Late
Mhasadi Tal Sakri,Dist.Dhule

This Journal is indexed in :
- University Grants Commission (UGC) List No. 40705 & 44117
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

RESEARCH JOURNEY

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies | March 2018
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117

आदिवासी लोकसाहित्य आणि समकालिन वास्तव

डॉ. वाल्मिक शंकर आढावे
(मराठी विभाग प्रमुख
स्व. अण्णासो. आर.डी. देवरे कला व
विज्ञान महाविद्यालय, म्हसदी ता. साक्री जि. धुळे
भ्रमणध्वनी ८८०५६६३०२४

प्रस्तावना -

आदिवासी लोकसाहित्य हे आशय आणि आविष्काराच्या दृष्टीने विपुल आणि वैविध्यपूर्ण आहे. आदिवासी लोककथा, लोकगीते, म्हणी, वाक्प्रचार, कूट प्रश्न, उखाणे, विधीनाट्ये हे सर्व घटक आदिवासी लोकसाहित्यात आढळतात. अनादी काळापासून आदिवासींनी आपले लोकसाहित्य मौखिक परंपरेने टिकवून ठेवले आहे. त्यांची सांस्कृतिक परंपरा वैभवशाली आहे. निसर्गाच्या सानिध्यात या आदिवासी जमातीच्या परंपरा बहरल्या. पाणी, जमीन आणि जंगलाचे आदिवासी हे मूळ मालक आहेत. त्यांनी आपले स्वतंत्र अस्तित्व निर्माण केले. त्यांच्या देवदेवता, सण-उत्सव, विधी या प्रसंगी गीत गायिले जाते आणि कथा सांगितल्या जातात. वैभवशाली परंपरा लाभलेल्या आदिवासींना वेगवेगळया पातळयांवर संघर्ष करावा लागत आहे. एकविसाव्या शतकात तर हा संघर्ष अधिकच बिकट झालेला आहे. जागतिकीकरणाच्या वादळात आदिवासी लोककथा व लोकगीते हळूहळू लयास जाईल की काय असे वाटू लागले आहे. आदिवासी म्हणून स्वतंत्र जीवन जगण्याची रीत होती आणि आहे. ग्रामपंचायत, घोटुल, वधुमूल्याची प्रथा, मातृसत्ताक पध्दती, सण-उत्सव, देवदेवता या समृध्द परंपरेचा समकालीन वास्तव व्यवस्थेशी तुलना करून मीमांसा करतांना उभी राहिलेली आव्हाने झाकून चालणार नाही. त्यातले वास्तव स्वीकारून गांभिर्याने चर्चा होणे महत्त्वाचे वाटते. वर्तमान परिस्थितीत सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक आणि राजकीय असे सर्व संदर्भ बदलत आहेत. नवतंत्रज्ञानाचा लोकजीवनावर परिणाम होत आहे. प्रसार माध्यमांचा खोलवर परिणाम होतांना जाणवत आहे. संगणक, इंटरनेट, मोबाईल, इलेक्ट्रानिक विविध वाहिण्यांमुळे संवाद पातळीवर देवाण-घेवाण वाढत आहे. सामान्य माणसाला परवडेल असे तंत्रज्ञान घरपोच मिळत आहे. या तंत्रज्ञानाच्या वापराला आदिवासी समाज सुध्दा अपवाद नाही. नवे विचार आदिवासी समाजाने स्वीकारल्यामुळे त्याचा परिणाम त्याच्या एकूणच जीवन व्यवहारांवर होत आहे. जुन्या रूढी, परंपरा, प्रथा ते टाकून देत आहे. जागतिकीकरणामुळे आदिवासी जमातीमध्ये बदल होताना जाणवत आहे. तरीसुध्दा पाहिजे तेवढा बदल झालेला नाही. आजही आदिवासी समाज अनादी काळापासून चालत आलेल्या परंपरा, प्रथा, चालीरीती नुसार जीवन जगत आहे. जुने आणि नवे यांच्या घालमेलमध्ये तो जीवन व्यवहार साधत आहे.

उद्दिष्टे-

१) आदिवासी लोकसाहित्य आणि समकालीन वास्तव जाणून घेणे.
२) बदलत्या काळानुसार आदिवासी लोकसंस्कृतीत झालेला बदल समजून घेणे.

ISSN : 2348-7143
March 2018

आदिवासी लोकसाहित्य-

आदिवासींच्या एकुण ४७ जाती आहेत. प्रत्येक जातीत पोट किंवा उपजाती आहेत. महाराष्ट्रामध्ये आदिवासींचे वास्तव्य धुळे, नंदुरबार, अमरावती, गों`दिया, नबापूर, भंडारा, यवतमाळ आणि गडचिरोली या जिल्ह्यांमध्ये मोठ्या प्रमाणात दिसून येते. डॉ. विनायक तुमराम यांच्यामते, "विशिष्ट पर्यावरणात राहणारा, विशिष्ट भाषा बोलणारा, विशिष्ट जीवन पध्दतीने व परंपरांनी नटलेल्या आणि शेकडो वर्ष जंगलात पहाडात जीवन जगत असतांना, आपली धार्मिक आणि सांस्कृतिक मूल्ये जोपासणारा मानवी समूह म्हणजे आदिवासी होय." अशा आदिवासींचे लोककथा, लोकगीते, समृध्द आणि संपन्न आहेत. आदिवासी लोकसाहित्य अनादी काळापासून, मौखिक परंपरेने एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे सहज आणि स्वाभाविकरित्या संक्रमित होत आहे. लोककथा व लोकगीतांचा कर्ता अनामिक असून समूहाची भावना त्यातून प्रकट होते.

आदिवासी ही जात नाही जमात आहे. महाराष्ट्रातील खानदेशात आदिवासी भिल्ल जमातीत पाच ते पंधरा हजार रूपये देज (वधूमूल्य) भरण्याची परंपरा आहे. हा देज मुलाकडून मुलीच्या वडिलांना द्यावा लागतो. इतर जातीमध्ये लाखो रूपयांचा हुंडा घेण्याची परंपरा आहे. गरीब बाप कबुल केलेला हुंडा देऊ शकत नाही. तेव्हा कबूल केलेला हुंडा मागण्यासाठी नवरा, सासु-सासरे हे वधूचा छळ करतात. शेवटी त्यांच्या छळाला कंटाळून ती वधू विष प्राशन करून आपली जीवनयात्रा संपवते. असा प्रसंग आपल्या मुलीवर येऊ नये म्हणून आदिवासी मूली लग्न गीतात काळजी घेतांना दिसतात. आदिवासी भिल्ल जमातीत जेव्हा सगाई करायला येतात आणि देज भरतात, तेव्हा त्या प्रसंगी मुली गीत म्हणतात.

बाहका थोडोजे देजो लेजिरा
बनीले निभाडे ना निभाडे.. ।।

हे गीत वडिलांना उद्देशून आहे. गीताचा भावार्थ असा की, हे बाबा देजात थोडेच पैसे स्विकार आपल्या मुलीला नांदवतात की नांदवत नाही याची खात्री काय ? असा सवाल ते आपल्या गीतातून करतात.

आदिवासी भिल्ल पावरा जमातीत लग्न झाल्यावर जर नवरा बायकोचे जमत नसेल, लग्न मोडले तर देजात घेतलेले पैसे परत करावे लागतात. अशा स्थितीत मुलीच्या वडिलांकडे पैसे असो किंवा नसो घेतलेले पैसे कसेही करून परत करावेच लागतात. पैसे नसेल तर इतर जातीत हुंडाबळीचे प्रकार घडतात. तशी वेळ आपल्या मुलीवर येवू नये याची काळजी उपरोक्त गीतात घेतलेली आहे.

भिल्ल आदिवासी बोली भाषेत समानता आणि स्वातंत्र्याचे मूल्य जपणारे लग्नगीत पुढीलप्रमाणे म्हटले आहे.

जोडूले जोडो वेरी ते
उभी रैजी मा बेना
उचो निचो वेरी ते
फेकी देजी मां बेना।।

याचा अर्थ असा की, जोडीला जोड असेल तरच लग्नाला उभी राह. राजी हो. उच-निच म्हणजेच वयाची विषमता असेल तर अशा जोडीदाराला होवू पाहणाऱ्या नवऱ्याला झुगारून दे. फेकून दे. नकार दे असे गीत गाणाऱ्या मूली आपल्या भावना व्यक्त करतात. जीवनामध्ये स्वातंत्र्य जपणारे हे गीत आहे. इतर जातीत तरूण मुलीचे म्हाताऱ्या बरोबरही लग्न लावून देतात. ज्याचा बालजरठकुमारी विवाह म्हटले जाते. परंतु हा

प्रकार आदिवासी जमातीत नाही. आदिवासीत नवऱ्याला देव मानण्याचे प्रथा नाही. नवरदेव पतीदेव ही संकल्पना आदिवासीत नाही. जोडीदार, जीवनसाथी अशी संकल्पना आहे.

१९९० नंतर जागतिकीकरणाचे, खाजगीकरणाचे उदारीकरणाचे वारे वाहू लागले. हे वारे महानगराकडून, शहराकडून थेट आज खेडयापाडयात, वस्तीत जाऊन पोहोचले आहेत. त्यामुळे आदिवासी समूह असल्या मूळ संस्कृतीला विसरू पाहात आहे की काय ? असे सभोवतालचे वातावरण निर्माण झाले आहे. बदलत्या परिस्थितीनुसार आपल्यात बदल होणे गरजेचे असले तरी मूळ संस्कृती विसरू नये हे ही तितकेच खरे आहे. भिमसिंग पवार हे आदिवासी चळवळीचे गीतकार आणि गायक आहेत. ते आपल्या गाण्यातून जागतिकीकरणाची हवा थेट गावा गावात खेडयापाडयात कशी पोहोचली आहे याचे दर्शन त्यांच्या पावरा बोलीतल्या गितामधून घडते.

जूनला गावोमा आवेश दादा, नवली-नवली हवारा दादा
ओहली कोहली हवारा ।। धृ।।
बाबू करेरा धर्म ने बाजू अ ने, काकू कोवरा पंथन वातू
जूनला गावोमा आवेरा दादा ।।१।।
आई कोरेरा पळान वातू, काकी कोरेरा पार्टीन बाजू
जूनला गावोसा आवेरा दादा।।२।।
डायला कोरेरा मोबाईलान वातू ,डायल्यू कोरेरा सिडीन वातू
जूनला गावोमा आवेरा दादा।।३।।
जूवान्या कोरेरा ऍक्टीमोन वातू, जूवान्या कोरेसा फॅशनोन वातू
जूनला गावोमा आवेसा दादा।।४।।
विहरि गोया बूलीरा गोरा, संस्कृतीने वातू रा
जूनला गावोमा आवेरा दादा।।५।।

या गीतातून भीमराव पवार म्हणतात की, बाप धर्माच्या गोष्टी करतो, काका पंथाच्या, आई पक्ष्याच्या गोष्टी करते, काकी पार्टीच्या गोष्टी करते. म्हतारे मोबाईलच्या गोष्टी करतात, तर म्हतारी सीडीच्या, तरूण ॲक्टींगच्या तर तरूणी फॅशनच्या गोष्टी करतात. जागतिकीकरणाच्या तंत्रज्ञानाच्या युगात आपण आपल्या मूळ संस्कृतीला विसरत आहोत की काय अशी शंका उपरोक्त गीतातून व्यक्त केली आहे हे खरेच आहे. आधुनिकीकरणाच्या संपर्काने आदिवासी समाजात प्रचलित असलेली सर्व कला, पारंपारिक गीत कालांतराने गडप होण्याचा धोका निर्माण झाला आहे.

आदिवासी लोकसाहित्यातील लोकगीते हा एक अतिशय संपन्न ठेवा आहे. या लोकगीतातून मानवतावादी मूल्ये, नैतिक जीवन, सांस्कृतिक जीवनाचे दर्शन घडते. मुळात आदिवासी लोकजीवना मागील निसर्ग हीच सर्वश्रेष्ठ प्रेरणा आहे. ही प्रेरणा त्यांच्या भलरी गीतातून पाहायला मिळते. शेतात निंदणी करतांना प्रथम धरतीला वंदन करूनच कामाला सुरूवात होते.

माझे पहिले पहिले नमन

पयले नमन बा धरतूरी मातेला.. या लोकगीतावरून एक गोष्ट लक्षात येते की आदिवासी संस्कृती ही माणसासहित निसर्गाच्या सजीव सृष्टीला प्रतिष्ठेने जागविणारी संस्कृती आहे.

आदिवासी परंपरा म्हणजे एक सखोल निसर्ग पे्रम- निसर्गातील पशु-पक्षी आणि वनस्पतींना देव मानणारा त्यांचा धर्म. निसर्गातील वनस्पतीचे पावित्र्य विषद करणारे गीत..

मांडव घातीला डांबाडिंबाचा
मांडव घातीला
वर काय पाचूड बहूत रंगाचा वर काय पाचूड
नवऱ्याची आई कशाचा रूसली नवऱ्याची आई
मान धियाला सांदीला बसली
मान धियाला

हे लग्न प्रसंगातील एक विनोदी गीत आहे. जोडीदार (नवरदेव) लग्नासाठी मांडवात येताना वधूच्या आई, आजी, भावाला मानपान द्यावा लागतो. त्यासाठी ही मंडळी हट्ट धरतात. रूसून बसतात. हा लग्नाचा मांडव, उंबर, जांभळ, आंबा, रूई आणि काटेरी बोरीच्या फांद्याचा बनवलेला असतो. यालाच पाचूड असे म्हणतात. ही आदिवासी संस्कृतीची पाच प्रतिके आहेत. ती लग्न प्रसंगी प्रसंगी अत्यंत पवित्र मानली जातात. माणसाला जीवन जगण्यासाठी आवश्यक गुणांची प्रतिके म्हणून या झाडांना आदिवासी महत्व देतात. आदिवासींचे जीवन हे संपूर्णत: निसर्गावरच अवलंबून असल्याचे यातून सिध्द होत आहे. परंतु तंत्रज्ञानाच्या या युगामध्ये आदिवासींच्या जीवनमानात बदल होत आहे. शहरी संस्कृतीच्या जवळ आदिवासी समूह आल्यामुळे त्यांच्या मूळ चालीरीतीमध्ये बदल होतांना जाणवत आहे. एवढे असले तरी रानावनात राहणारा आदिवासी जमात आपल्या मूळ संस्कृतीला अनुसरून जीवन जगत आहेत.

आदिवासी प्रजा साधारणपणे शहरी वातावरणापासून दूर गर्द रानावनात राहत असल्यामुळे त्यांची संस्कृती ही वेगळी असते. त्यांचे सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक जीवन नागरी जीवनापेक्षा वेगळे असते. त्याचे राहणीमान, पोषाक, आहार इत्यादी नागरी जीवनापासून वेगळे. त्यांचा स्वत:चा समाज आणि स्वत:ची एक वेगळी संस्कृती असते.

होळी हा डांगी प्रजेचा महत्वपूर्ण सण असून दाता ते डांगा पर्यंत गुजरातच्या संपूर्ण आदिवासी परिसरात सर्वात जास्त जत्रा होळीच्या निमित्ताने भरतात. दरवर्षी शासनाकडून विविध स्पर्धा आणि सांस्कृतिक कार्यक्रम करण्यात येतात. या कार्यक्रमातून आदिवासी कलावंत आपल्या विविध कला आणि नृत्य सादर करतात. अक्षयतृतीया हा सणही मोठया प्रमाणावर साजरा केला जातो. एक आठवडाभर चालणाऱ्या या उत्सवात स्त्रिया रोंज वेगवेगळी गीत रचना सादर करतात. पावसाळयात 'तेरा' हा उत्सव साजरा केला जातो. यात रानावनातून मिळणारा भाजी, पाला, कुलदेवतेला अर्पण करण्यात येतो. देवाला अर्पण केल्यानंतर भाजीपाल्याला खायला सुरूवात होते. या निमित्ताने ठाकर्या नृत्य सादर करण्यात येते.

डांग परिसरात लोककथा सांगण्या-ऐकण्याची परंपरा जुन्या काळापासून अस्तित्वात आहे. या परिसरात गेय आणि मद्य दोन्ही पद्धतीने कथा सांगण्याची परंपरा असून थाळीकथा ही गेय स्वरूपात सांगितली जाते. तर गद्य स्वरूपात गोठ सांगितली जाते. एकच कथा संपूर्ण रात्र सांगितली जाते. ही गोठ कथा शेतात लावणी-पेरणी करताना श्रमपरिहारासाठी सांगितली जाते. त्याउलट थाळीकथा खळयात सतत धान्य भरलेले असावे. यासाठी कनसरादेवी ची स्तुती करण्यासाठी सादर केली जाते. जन्मप्रसंगी अनावतीची कथा सांगितली जाते. तर मृत्यूप्रसंगी साळवाणी किंवा रेंगूनदेवीची कथा सांगून मृतात्म्याचे स्मरण आणि श्रद्धासुमन अर्पण

करण्यासाठी सांगितली जाते. बालकथा, थाळीकथा (धार्मिक प्रसंगी), ढाका वाद्य कथा (जन्ममृत्यू प्रसंगी) डुंगरदेवची कथा अशा विविध कथा डांग जिल्ह्यातील आदिवासी जमातीत आहेत. त्यांच्या म्हणीही अर्थपूर्ण आहेत.

१) कठबी थावन पन, पोळसलां तीन ज पाना
२) तोंडमां साकर, न पोटमां कातर
३) देणार थाक, पेंज लेनार न थाके
४) बारीक तोंडी मोठल्या गोठी- अशा पध्दतीने म्हणी प्रचलित आहेत.

निष्कर्ष :-

१) आदिवासी लोकगीतातून मानवता, स्वातंत्र्य आणि समानता हे मूल्य ठळकपणे अधोरेखित झालेले आहेत.
२) आदिवासी जमात निसर्गपूजक असल्यामुळे त्यांचा जीवन व्यवहार निसर्ग घटकांनी ओतप्रोत भरलेला आहे.
३) मुलग्या आणि मुलगी असा भेद आदिवासी समूह करीत नाही. त्यामुळे स्त्रीभ्रूणहत्या ही समस्या या समूहात जवळपास नाही.
४) निसर्गातील पशु-पक्षी, झाड, वनस्पती यांना आदिवासी जमातीने देवत्व बहाल केले आहे.
५) जागतिकीकरण, यांत्रिकीकरणाचा प्रभाव आदिवासी जमातीवर होत आहे. समकालीन बदलत्या परिस्थितीमुळे आदिवासींच्या जीवनात, कलेत आणि संस्कृतीत बदल होतांना दिसून येत आहे.

संदर्भग्रंथ :-

१) लोकसाहित्याचे स्वरूप- प्रभाकर मांडे, परिमल प्रकाशन, औरंगाबाद
२) आदिवासी लोककथा- गोविंद गारे- आदिवासी विकास प्रतिष्ठान, पुणे
३) रानपाखराची गाणी- संजय लोहकरे- फडकी प्रकाशन, अकोले
४) लोकसंचित- तारा भवाळकर- राजहंस प्रकाशन, पुणे
५) आदिवासी साहित्य- धनाजी गुरव- वाङ्मय सेवा प्रकाशन, नाशिक

ATTESTED BY
Mhasadi, Tal Sakri, Dist. Dhule

(17)

UGC Approved Sr. No. 49366

SRJIS

ISSN -2278-8808

GLOBALLY INDEXED

IMPACT FACTOR SJIF 2016

An International Peer Reviewed

Referred Quarterly

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

JAN-MAR , 2018. VOL. 7, ISSUE -36

EDITOR IN CHIEF : YASHPAL D. NETRAGAONKAR, Ph.D.

Principal
A.D.M.S.P. Sanstha's

Others - V

91 ICTS: A STUDY OF ITS IMPACT ON DIGITAL KNOWLEDGE MANAGEMENT AND INFORMATION ACCESSIN TEACHER EDUCATION IN INDIAN HIGHER LEARNING INSTITUTIONS TOWARDS SOCIO ECONOMIC AND CULTURAL DEVELOPMENT
Mr. K. Sekar (203-204)

92 PROFESSIONAL ETHICS & VALUES OF LIBRARIANSHIP
Dr. Kishor M. Dhumne (205)

93 NEED OF COLLEGE LIBRARY AUTOMATION
Mr. M. V. Pardeshi (206-207)

94 E-JOURNAL CONSORTIA AT A GLANCE
Mohammed Mudassir Ahmed & Dr. Veena M. Kamble (208-209)

95 OPEN SOURCE DIGITAL LIBRARY SOFTWARE'S
Mr. Shripad R. Pathrikar & Dr. (Mrs.). Veena Kamble (Salampure)(210-211)

96 OPEN SOURCE SOFTWARE FOR LIBRARY MANAGEMENT - A STUDY
Miss. Yadav Shyamla C & Dr. Ghumre Shivshankar K (212-213)

97 THE USE AND APPLICATION OF OPEN SOURCE INTEGRATED LIBRARY SYSTEM
Thakare Nanabhau Bapu & Kondaguri Gopal Laxman (214-215)

98 COLLECTION - DEVELOPMENT IN SANT MUKTABAI COLLEGE LIBRARY : A STUDY
Prof. Mahendrasing Mangalsing Chavan (216)

99 PROFESSIONAL ETHICS AND VALUES
Mr. Kulkarni Rahul Hanmant (217-218)

100 PROFESSIONAL ETHICS IN LIBRARIANSHIP
Prof. Ashok L Pathade (219-220)

101 PROFESSIONAL ETHICS & VALUES
Dr. Telke Sudhakar B. (221)

102 REENGINEERING OF ACADEMIC LIBRARIES: ISSUES AND CHALLENGES
Mr. Ganesh Ramdas Sanap (222)

103 ROLE OF LIBRARY AND INFORMATION SCIENCE PROFESSIONALS IN MODERN ERA
Mr. Patil Deepak Ramesh (223-224)

104 OPEN SOURCE SOFTWARE AND LIBRARIES
Mr. Ajit M. Hirkane (225-226)

105 THE INFORMATION GATEWAY SEARCH ENGINE
Prof. Vijay Bajirao Jadhav (227)

106 USE OF GREY LITERATURE BY THE LIS DISCIPLINERESEARCHERS IN NORTH MAHARASHTRAUNIVERSITY LIBRARY: A CASE STUDY
Yogaraj S. Firke & Dr. Govardhan P. Aute (228-230)

107 WAY AND WAVES OF TECHNOLOGY IN LIBRARY: A FUTURISTIC SCENARIO
Prof. Manisha D. Patil (231-233)

108 ONLINE COMPUTER LIBRARY CENTER (OCLC) FIRSTSEARCH SERVICES AT A GLANCE
Dr. Sachin Yadavrao Vaidya & Dr. Haribhahu Admane (234-235)

109 GREENSTONE OPEN SOURCES LIERARY MANAGEMENT SOFTWARE FOR DIGITAL LIBRARY
Sanjay N. More & Ms. Siddhi U. Jagdale (236-237)

110 IMPORTANCE OF INFORMATION LITERACY IN ACADEMIC LIBRARIES
Dr. Shivanand S. Sadlapur (238-239)

111 LIBRARY AUTOMATION SOFTWARE PACKAGES USED IN ACADEMIC LIBRARIES OF JALGAONCITY: A COMPARATIVE STUDY
Dr. Chandrashekhar D. Wani & Dr. Vinay B. Patil (240-242)

112 ANALYSIS OF MATHEMATICS JOURNALS IN DOAJ
Ratneshwar C. Bhavsar & Dr. Anil N. Chikate (243-245)

113 ROLE OF LIBRARY IN CURRENT TRENDS SERVICES
Prof. Sujata A Nikam (246-247)

Principal
A. D. M. S. P. Sanstha's
... D Deore
Late ... llege
Arts ...
Mhasadi, ... Dhule

(19)

THE INFORMATION GATEWAY SEARCH ENGINE

Prof. Vijay Bajirao Jadhav, *Librarian, Late Annasaheb R.D.Deore Arts & Science College Mhasadi, Tal-Sakri, Dist-Dhule*

Abstract

The emergence of internet has revolutionalized developments in all spheres of human activities all over the world. It has opened up new opportunities for the information professionals, writers, publisher, scientists, students and common users to meet the growing challenges that are being faced by them under the fast changing scenario. A search engine is gateway of information were the information is located on internet. A search engine is an information retrieval system. Search engine plays a vital role in searching a specific piece of information over the huge amount of information.

Keywords:- Gateway, search engine, internet, information, web

Introduction:- Now days, the world is witnessing a new kind of revolution information revolution. Information and communication technology provides the means for collecting, storing, processing, analyzing, transmitting and receiving the information. The emergence of internet has revolutionalized developments in all spheres of human activities all over the world. It has opened up new opportunities for the information professionals, writers, publisher, scientists, students and common users to meet the growing challenges that are being faced by them under the fast changing scenario. Therefore the use of internet has taken rapid stride for collecting data and information and the use of search engine prove to be the most significant gateway for gathering information. Internet has emerged as powerful medium for storage and retrieval of information on the web, so the information is growing rapidly. In internet, information are spread out of millions of pages available, in spite of hyper links, it causes difficulties to user in search for any their areas. To solve the problem of retrieving any particular information on the web, search engine is a gateway of that information and plays a vital role. A search engine is a wonderful tool that is found on the internet. A search engine is an information retrieval system. Search engine is program that will look through the vast amount of information on the internet and gives us the list of websites where we can find out what we are looking for. A search engines provides an interface between the users and databases. There are only a few major search engines that are extremely popular, but there are hundreds of others that aren't generally used. Search engine is an interactive tool helps users to locating information available on internet and plays a vital role in searching a specific piece of information over the huge amount of information.

Role of Search Engine:- A search engine is an information retrieval system plays very important role. The usefulness of search engine depends on the relevance of the result set it gives back, while there may be millions of web pages that include a particular word or phrase, some pages may be more relevant, popular or authoritative then others. Most search engine employ methods to rank the result first.

The gateway of information world To retrieve relevant information from internet To help in finding information, products and various resources on the web To know the location of resources To use internet as ready reference source To use internet as biggest online digital librar A search engine is wonderful tool that is found on the internet. It uses the Boolean technique to combine terms and provide relevant results, with links to informational websites.

Types of Search Engine:-Search engine is classified into following categories- Simple search engine :- Google, Hotbot Subject search engine :- Serius, Mednets Academic search engine :- Google Scholar, I Seek, Ojose Meta search engine :- Mamma, MetaCrawler Media search engine :- Pixsy, Retrievr Social search engine :- Wink, I Search Hybrid search engine :- Yahoo

Conclusion:- A search engine is gateway of information were the information is located on internet. The internet puts the concept "any time, anywhere". Search engine plays a vital role in searching a specific piece of information over the huge amount of information.

Reference:-

Jadhav, Rahul and others (2011). Significant role o f search engine in higher education. International journal of scientific and engineering research, vol-2 issue-4

Kumar, PSG (2008). Information sources and services, New Delhi: B R Publishing.

Lal, C (2004). Information literacy in the digital age. New Delhi: Ess Ess Publication.

Principal
A.T.M.S.P. Sanstha's
Late A... R.D.Deore
...llege
Mhasadi ... Dist. Dhule

Knowledge Publishing, Printing & Distribution House (KPPDH)

OUR SERVICES

Journal Publication
All Subject International Peer Reviewed (Refereed) Impact Factor journals and Publish your Paper within 05* Days.

Book Publication
Convert your Diploma, Masters, M. Phil. Dissertation & Ph.D. Theses into Book with U.S. ISBN or Indian ISBN within 10* Days.

Seminar & Conference
Proceeding Publication in ISBN Book and ISSN Journal with Special Issue

Ph.D. Guidance
Topic Selection
Synopsis Preparation
Theses Writing Assistance
Questionnaire Preparation
Data Collection
Theses Printing & Binding

Statistical Analysis
Using SPSS Software

API/ PBAS- CAS
Assistant Professor Stage 1 to Professor Stage 3 and Preparation in Format and Marking

School / College Magzine
Publication & Printing within 10* Days

Library & College Automation
Using Open Source and Proprietary Software's as per NAAC/ NBA Accreditation

Our Websites	Our Emails
http://www.knowledgepublishinghouse.com	knowledgepublishinghouse@gmail.com
http://www.klibjlis.com	editor.klibjlis@gmail.com
http://www.ksijmr.com	editor.ksijmr@gmail.com
http://www.ksijsem.com	editor.ksijsem@gmail.com

We welcome you to make use of this opportunity and share this with your friends and colleagues.

Regd. Office- H.No. 1-27-15, Collector Office Road, Aurangabad- 431001.
Phone : 09766337888, 07856847086, 09881520380.

Impact Factor (IIFS) - 0.331 eISSN NO. 2394-2479 UGC Journal No.63265

KNOWLEDGE LIBRARIAN

An Peer Reviewed UGC Approved Bi-Monthly E Journal of Library and Information Science

Frequency : Bi- Monthly (06 issues per year)
Nature : Online

Special Issue— January 2018

National Conference on Transforming Libraries into Knowledge Resource Centres

12th January 2018

Organised by
Knowledge Resource Centre &
SHPT School of Library Science
SNDT Women's University, Mumbai

Sponsored by
Raja Rammohun Roy Library Foundation

GUEST EDITOR IN CHIEF
&
CONFERENCE DIRECTOR

Dr. Subhash Chavan
(Director, KRC, SNDTWU)

EDITORIAL TEAM

Dr. Perin Marolia
Dr. Durga Murari
Dr. Parul Zaveri
Ms. Vrushali Rane
Dr. Jyoti Bhabal
Dr. Sarika Sawant

PUBLISHER

Knowledge Publishing, Printing and Distribution House, Aurangabad, (M.S) India

Principal
A.D.M.S.P. Sanstha's
Late Annasaheb R. D. Deore
Arts & Science College
Mhasadi, Tal. Sakri Dist Dhule

12

45	Deepak Dandge	A study on problems and challenges of ICT in library	271-277
46	Dr. S. P. Chavan& B. D. Dhakne	Information and communication technology in academic libraries	278-286
47	Prof. Vijay B. Jadhav	Challenges of information and communication technology and library	287-289
48	Dr. Sudhir Nagarkar	Impact of ICT in B.Ed. college libraries in Pune city	290-298
49	Dr. G. N. Panchal & Dr. Sambhaji G Patil	Use of ICT technology in college libraries	299-305
50	Dr. Smita Chandra	Digital preservation services for institutional repositories (IR) in India	306-311
51	Dr. Subhash Dhule	Digitization of libraries:Benefits and challenges	312-315
52	Bhagwan Doke & Dr. Amol B. Sawai	Developing digital library: Major issues and challenges	316-320
53	Arjun K. Hon	Digital libraries and managerial issues	321-324
54	Vilas N.Kolhe& Mr. D. T. Pise	Digital libraries: An overview	325-328
55	Dr. Pallavi Mundhe & Ganesh Sagre	Cloud computing based ICT library services	329-333
56	Dr. Priya A. Suradkar & Dr. Daya Dalve (Patil)	Digital libraries: An overview	334-341
57	Sangita Utekar & Kalpana R. Tathare	Data security measures	342-348
58	Dr. Milind B. Anasane	Open source software for library	349-355
59	Dr. U.S. Jadhav	Implementation of KOHA in Karnataka Veterinary, Animal and Fisheries Sciences University, Bidar: An Experience	356-363

eISSN No. 2394-2479

Challenges of Information and Communication Technology and Library

Prof. Vijay B. Jadhav*

*** Librarian**
Late Aanasaheb R. D. Deore Arts and Science College, Dhule, Maharashtra, India

QR Code

Abstract: - *Use of Information and Communication Technology can make substantial changes for education and provide powerful support for educational innovations. Information and Communication Technology influences library activities like acquisition, circulation, serial control etc. Recent developments in Information and Communication Technology have characterized fresh ways of information generation, controlling and dissemination of information. Information and Communication Technology has helped to overcome the barriers of time and space and also reduced the time consumption between the generation of information and the users. Information and Communication Technology offers various opportunities for libraries to automate its activities, provide value added services, implement effective and efficient library resource sharing networks and initiate new programmes for its users.*

Keywords: Information and communication technology, information generation, library activities, library cooperation, education

Introduction

Information and Communication Technology has brought a revolution in every sphere of life. It gives an enormous opportunity for significant and positive changes across the developing world. At present Information and Communication Technology plays an important role in human life. According to UNESCO Information Technology is "Scientific technology and engineering disciplines and the management techniques used in information handling and processing information their application, computers and their interaction with man and machine and associated social, economic and cultural matters." The speed of changes in new Information and Communication Technologies has a tremendous effect on the way that society lives and works worldwide including library and information centers. During recent times, developments in Information and Communication Technologies have characterized fresh way of information generation, controlling and dissemination.

Today's society depends on science and technology for timely organization,

Principal
A.D.M.S.P. Sanstha's
Late Ann... R.O.Deore
Arts & ... College

13

Challenges of Information and Communication Technology and Library

Prof. Vijay B. Jadhav*

*** Librarian**
Late Aanasaheb R. D. Deore Arts and Science College, Dhule, Maharashtra, India

QR Code

Abstract: - *Use of Information and Communication Technology can make substantial changes for education and provide powerful support for educational innovations. Information and Communication Technology influences library activities like acquisition, circulation, serial control etc. Recent developments in Information and Communication Technology have characterized fresh ways of information generation, controlling and dissemination of information. Information and Communication Technology has helped to overcome the barriers of time and space and also reduced the time consumption between the generation of information and the users. Information and Communication Technology offers various opportunities for libraries to automate its activities, provide value added services, implement effective and efficient library resource sharing networks and initiate new programmes for its users.*

Keywords: Information and communication technology, information generation, library activities, library cooperation, education

Introduction

Information and Communication Technology has brought a revolution in every sphere of life. It gives an enormous opportunity for significant and positive changes across the developing world. At present Information and Communication Technology plays an important role in human life. According to UNESCO Information Technology is "Scientific technology and engineering disciplines and the management techniques used in information handling and processing information their application, computers and their interaction with man and machine and associated social, economic and cultural matters." The speed of changes in new Information and Communication Technologies has a tremendous effect on the way that society lives and works worldwide including library and information centers. During recent times, developments in Information and Communication Technologies have characterized fresh way of information generation, controlling and dissemination.

Today's society depends on science and technology for timely organization,

Principal
A.D.M.S.P. Sanstha's
Late Annasaheb R.D Deore
Arts & Science College

eISSN No. 2394-2479

ıformation and Communication Technology ıables better management of the library. ibraries which were considered only as the orehouse of knowledge have got a new outlook ı the current Information and Communication echnology era.

hallenges of Information and Communication echnology in libraries-

- Funding of libraries
- Constant changes in information and communication technology devices
- Lack of IT skilled professionals
- Copyright management
- Information access
- Preservation of information resources
- Changing role of librarians

uring the last few years, by using Information ıd Communication Technology, libraries have ɔt only observed changes in their services and ctivities but also identified a new active role of ɔrarians.

onclusion

formation and Communication Technology nsists of a diverse set of technological tools to entiry, collect, organize and dissemination of formation. The current era of information ıvironment requires new skills in seeking, ocessing and using information. It hopes that ε library professionals can focus in this fast anging technological environment which mands library professionals must have multi ills, multitasking abilities in the area of formation and Communication Technology. In ε Information and Communication Technology ı there is necessity to applied Information and Communication Technology in the library to provide better information services, activities to its users. The introduction of Information and Communication Technology, has significantly increased the demand for faster, easier ways to answer information needs and produced new means for people to utilize. Information and Communication Technology facilitates speedy library operations, services and access to and delivery of information. Today the information is an essential part of every one's life. The availability of right information for right user at right time in right cost, but it is possible when information is processed by implementation of modern technologies. In this century library professionals are now position to meet the challenges and provide the information to the users with the help of Information and Communication Technology.

References

1. Baby, M.D. & others. (2000). Changing Trends in Library and Information science. New Delhi: EssEss Publication.
2. Gupta, Sangita. (1995). Manpower needs of Automated Libraries. New Delhi: EssEss Publication.
3. Shah, T.H. (2014). An Overview of Digital Libraries. *University News, 52*(38)
4. Vijaykumar, A & Vijayan, S.I.(2006). Application of Information Technology in Libraries: an overview. *International journal of digital library services, 1*(2). Retrieved from //www.ijodls.in/uploads

Principal
A.D.M.S.P. Sanstha's
Late Anh... ...D Deore
Arts & Sci... ...llege
Mhasadi, Tal Sakri Dist Dhule

MAH/MUL/ 03051/2012
ISSN :2319 9318

विद्यावार्ता

April To June 2018
Issue-24, Vol-02

Date of Publication
15 April 2018

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

Editor Dr. Gholap

Principal

12) ECONOMIC EMPOWERMENT BY MGNREGA : A GEOGRAPHICAL STUDY OF SARAN DISTRICT
Vikash Ranjan, Chapra, Bihar ||67

13) To study the role of Family Structure on Reasoning Ability of students at ...
Dr. Kumari Vineeta, Bhagalpur ||71

14) INTERNAL INFLUENCE FLAT ATTRIBUTES ON THE BUYING DECISIONS OF RESIDENTIAL BUYERS
KAJA MOHIDEEN M. & ABBAS MANTHIRI A., Theni, (Dist), Tamil Nadu ||75

15) Human Resource Management in Organized Retail Industry in India
Dr. Nighot B. B., Dist-Ahmednagar ||79

16) MANAGEMENT OF STRESS THROUGH SELF INSTRUCTION TRAINING: A REVIEW
Dr. BASANT LAL SHARMA, Bodh Gaya ||83

17) Importance of Shivaji's Ideas in Modern Era
Dr. Dipak D. Shinde, Pune ||87

18) AN ANALYTICAL STUDY OF SMALL SCALE INDUSTRIES IN MARATHWADA REGION OF ...
Dr. Bharat B. Sonwane & Miss. Rohini Shivajirao Shinde, Aurangabad ||91

19) A Study of Indian Social Reforms in the Nineteenth Century
Dr. Sri Niwas Kumar, Koderma, Jharkhand ||94

20) Application of QR Code Technology in academic libraries:
Dr. Chandrashekhar D. Wani, Prof. Vijay Bajirao Jadhav ||101

21) THE CHANGING STATUS OF TRANSGENDER IN INDIA
Kanak Priya, Patna University ||104

22) उपन्यास : एक चिकित्सा
डॉ. नम्रता बागडे, हैदराबाद ||111

23) मराठी भाषेपुढील आव्हान— जागतिकीकरण
डॉ. वासंती ज्ञानेश्वर पांढरे, सोलापूर ||113

24) उच्च माध्यमिक शिक्षकांची अध्यापन अभियोग्यतेचा अभ्यास
प्रा. डॉ. प्रतिभा दीपक सूर्यवंशी, जि. जळगाव ||114

25) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व अर्थनिती
प्रा. मारोती उध्दवराव टिपले, जि. गडचिरोली ||118

www.vidyawarta.com/03 http://www.printingarea.blogspot.com

Principal
A.D.[illegible] Sanstha's
Late [illegible] D.Deore
Arts [illegible] College

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
UGC Approved Sr.No.62759
Vidyawarta®
April To June 2018
Issue-24, Vol-02
0101

20

Application of QR Code Technology in academic libraries: A new trend in digitization of libraries.

Dr. Chandrashekhar D. Wani
Librarian
KCES's Institute of Management & Research
Jalgaon.

Prof. Vijay Bajirao Jadhav
Librarian
Late Aanasaheb R. D. DeoreArt's and Science College, Mhasadi, Tal. Sakri, Dist- Dhule

Abstract

Today the QR codes become a mainstream to the industries to the inventory management systemand advertising. The libraries are beginning to see the advantages and benefits of using this technology. The QR codes for promotional materials is one of the easiest and most effective ways to present information that can be easily recorded for later use. Today the need and the trend of the world to collect, manage, protect and deliver information in digital form. In this paper, brief talk about the quick response code trends and utilization in academic libraries have been described and also focus on how quick response code is useful in various function, objective of the QR code and how to generate QR code.

Keywords QR code, QR code reader, digital library.

Introduction

A digital library is the new structure of the traditional library. The digital libraries trend comes into the 21st century. Virtual library, the digital library is the same concept. There are many reasons for digitization of libraries, but the main reason for digitization is that it is essential to reach user's good quality information. The QR code is a matrix barcode readable by smart phones and mobile phones with cameras. They are sometimes referred to as 2d codes, 2d barcodes, or mobile codes. The QR code typically appears as a small white square with black geometric shapes, though coloured and even branded QR codes are now being used. QR codes can hold much more information than a regular barcode. The information encoded in a QR code can be a URL, a phone number, an SMS message, a V-card, or any text. They are referred to as QR because they allow the contents to be decoded at high speed.

Objective of QR Code

- To promote a use of open source technology.
- To provide quick library information services to the academic users community.
- To promote mobile technology based services and promote mobile learning.
- To increase users satisfaction toward library services.
- To save the time of the user.

Types of QR Code

There are five type of QR codes are available. These are QR code model-1 and model-2, micro QR code, I-QR code, SQRC and frame QR code. Frame QR code is more advanced type of QR code with canvas area where available space for inserting other thing for promoting as you like. Static and dynamic are two type of QR code where dynamic QR code is editable anytime even after printing. The images of different types of QR code is given below.

Scanned by CamScanner

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
UGC Approved Sr.No.62759
Vidyawarta®
April To June 2018
Issue-24, Vol-02

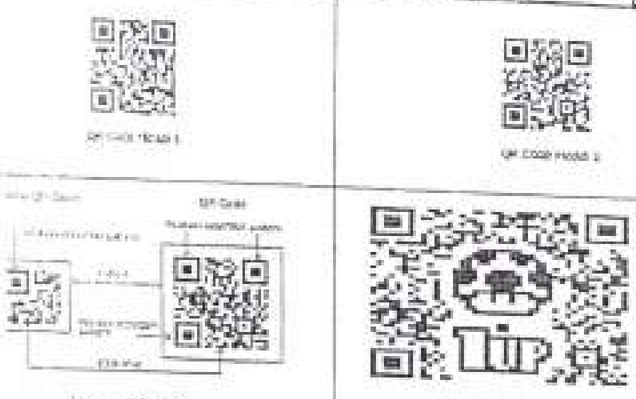

QR Code Model 1 · QR Code Model 2 · Micro QR Code · i-QR Code

- It enables to connect users with library resources like Web-OPAC, Institutional Digital Repository, Library website, e-Resources, Library Guide, New Arrivals and others useful resources of the library without wasting the time of users.
- Large storage data capacity in small space.

Limitations of QR Code

- Lack of information among users.
- If you want to access information of QR code you should have mobile device with QR reader application.
- It takes time to scan the code.
- It needs an internet connection.
- Awareness among users toward QR code technology is also essential.

How to generate a code?

QR code generate is very simple and easy. There are many free QR code generators sites available in the website there are some sites as follows.

- https://www.qr-code-generator.com/
- https://www.the-qrcode-generator.com/ goqr.me/
- https://www.qrstuff.com/
- https://qrcode.kaywa.com/
- https://www.barcodesinc.com/ generator/qr/

QR Codes indigitallibraries

21st century libraries are the digital library and automated service provide libraries.Digital libraries users are mobile tech savvy users.Digital libraries and its services are the best place to implement QR codes and QR code deliver required information to library users and allow them to quick access information whenever they want.We can provide following library services through QR code to library users.

1.We can provide cataloguing services to library users through QR code.

Features of **QR Code technology**

- High storage capacity of data.
- Small space required for print.
- Reading capability of QR Code from any direction.
- Capability to restore partially data or content of damaged QR codes.
- Structure appending feature.

Benefits of **using QR Code technology**

- QR code is free available on internet we can easily create the QR code using free software available on internet.
- Access of QR code is fast and easy.
- Open source technology, available free of cost.
- Simple implementation process and user friendly technology. Users do not need special knowledge for using QR code, only required smart phones like iPhone, Android phone etc. with QR code scanner.
- QR code are also being used in providing Document Delivery Services by academic libraries.
- It is also helpful in increasing information literacy and technology literacy among library users.

Scanned by CamScanner
A.D.M.S.P. Sanstha's
Late Annasaheb ...

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
UGC Approved Sr.No.62759
Vidyawarta® | April To June 2018 Issue-24, Vol-02 | 0103

2. To create link to all the resources available in the library through QR code.

3.To use in library exhibitions like Videos, Audios, and websites.

4. QR codes can be used in library books, journals,CD-ROMs etc.

5. QR code is used to provide text messages for library reference services.

Conclusion

Libraries are known as a treasure house of knowledge by having its high quality and rich information resources which are freely provided for academic user community. With the increase use of mobile technology, library shall implement mobile based QR code technology to connect user community with information resources.The main purpose of the QR code is to provide quality services for to satisfy users with right information at the right time.Its necessity of time for library to upgrade with new technologies.New technology like QR code provide easy,fast and suitable information related library to users.

References

- Iranna M Shettar, Quick Response (QR) Codes in Libraries: Case study on the use of QR codes in the Central Library, NITK, March 2018
- https://www.researchgate.net/publication/301887341
- Schultz, M.K., A case study on the appropriateness of using quick response (QR) codes in libraries and museums, Library & Information Science Research (2013)
- Walsh, A. (2010). Blurring the boundaries between our physical and electronic libraries: Location awaretechnologies; QR codes and RFID tags. The Electronic Library, 2010 (9/14/2010).
- Hadro, J. (2010). QR codes to extend library's reach in Contra Costa, CA. Library Journal. Retrieved from http://www.libraryjournal.com/lj/technologylibrary20/853479295 / qr_codes_to_extend_libraryapost.html.csp
- http://www.qrcode.com/en/history/
- http://www.qrcode.com/en/about/standards.html
- Structure of QR code. https://en.wikipedia.org/wiki/QR_code
- http://www.qrcode.com/en/about/
- http://cooins.com/images/docs/QR-code.pdf
- Bruce E. Massis, (2011),"QR codes in the library", New Library World, Vol. 112 Iss 9/10 pp. 466 –469 http://dx.doi.org/ 10.1108/03074801111182058

Principal
A.S.S.S. ...ctha's
Late ... M.D.Deore
Arts & Science College
...

Scanned by CamScanner

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरिया

Printing Area International Interdisciplinary Research Journal in Marathi, Hindi & English Languages

April 2018, Issue-45, Vol-03

Date of Publication
30 April 2018

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

Co-Editor
Dr. Ravindranath Kewat
(M.A.Ph.D.)

Printed by Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke ... Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. ... Beed ... (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Bapu Ganpat

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post. ... Tq.Dist.Beed

Principal
A.D.M.S.P. Sanstha's
Late Annasaheb R.D.Deore
Arts & Science College
Mhasadi,Tal.Sakri Dist.Dhule

: 2394 5303 | Impact Factor 5.011(IIJIF) | Printing Area® International Research journal | April 2018 Issue-40, Vol-03 | 07

Function of Massage in mitigating sports injuries
Savita R. Bhoyar, Nagpur

Breaking Silence Voicing Concern, How far Children are safe in India : Sp
Varsha Deshmukh, Amravati

Operational Performance of M.S.F.C. In MARKETING OF SSI UNITS in ...
Dr. Narendra B. Gosavi, Nandurbar

The Disadvantages of the Qualitative Research
Vivek Jawale, Nashik

ASSESSMENT OF SOCIO ECONOMIC ENVIRONMENT IN KHARALWADI SLUM OF PIMPRI
Aniket Suresh Khatri, Pune

... Analysis and Criminal privacy
... Parmar, Gandhinagar

Information and Communication Technology in Library Prospect and...
Vijay Bajirao Jadhav & Dr. Chandrashekhar D. Wani, Jalgaon

Ethics in Education
Sushil Bhimrao Bansode, Kolhapur

[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]

[illegible]
Minal S. Gadve, Amravati, Maharastra

[illegible]
[illegible], मुंबई

[illegible]
[illegible]

Principal
A.D.M.S.P. Sanstha's
Late Annasaheb R.D. Deore
Arts & Science College
Mhasadi, Tal. Sakri Dist Dhule

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 5.011(IIJIF) | Printing Area® International Research Journal | April 2018 Issue-45, Vol-03 | 083

27

20

Information and Communication Technology in Library Prospect and Challenges

Prof. Vijay Bajirao Jadhav
Librarian,
Late Aanasaheb R. D. DeoreArt's and Science College, Mhasadi, Tal. Sakri, Dist- Dhule

Dr. Chandrashekhar D. Wani
Librarian,
KCES's Institute of Management & Research Jalgaon

****

Abstract

Today, the availability of right information for right user at right time in right cost in right way, but it is possible when information is processed by implementation of modern communication technologies. Use of Information and Communication Technology can make massive changes for education and provide powerful support for educational innovations. Information and Communication Technology influenced library activities like acquisition, circulation, serial control etc. During recent developments in Information and Communi cation Technology have characterized new ways of information generation, controlling and dissemination. Information and Communication Technology has helped to overcome the barriers of time, space and also reduced the time consumption between the generation of information and the users. Information and Communication Technology offers various opportunities for libraries to automate its activities, provide value added services, implement effective and efficient library resource sharing networks and initiate new programmes for its users.

Keywords- Information and communication technology, information generation, library activities, library cooperation, education.

Introduction

Information and Communication Techno logy gives an enormous opportunity for significant and positive changes across the development of the world. At present Information and Communication Technology plays an important role in human life.

According to UNESCO Information Technology as "Scientific technology and engineering disciplines and the management techniques used in information handling and processing information their application, computers and their interaction with man and machine and associated social, economic and cultural matters." The speed of changes in new Information and Communication Technologies has a tremendous effect on the way that society lives and works worldwide including library and information centers. During recent development in Information and Communication Technologies have characterized new way of information generation, controlling and dissemination.

Today's society is dependents on technology to the need for timely organization, communication and dissemination of information. Because, the information is considered as an important resource for socio-economic develop ment of the society and nation. Development in Information and Communication Technology have enabled libraries to provide access to all and libraries are bridge the gap between local, national and global. Use of Information and Communication Technology can make massive changes for education and provide powerful support for the educational innovations. Information and Communication Technology influenced library activities like acquisition, circulation, serial control etc. During recent

Late Aanasaheb R. D. Deore Arts & Science College Mhasadi, Tal. Sakri Dist Dhule

developments in Information and Communication Technology have characterized new ways of information generation, controlling and dissemination of information. The speedy growth of Information and Communication Technology has change the path of services and its activities of library. It has also changed the face of library, library management system and access of information by adopting new advanced technological devices.

Information and Communication Technology has helped to overcome the barriers of time and space and also reduced the time consumption between the generation of information and the users. Information and Communication Technology offers various opportunities for libraries to automate its activities, provide value added services, implement effective and efficient library resource sharing networks and initiate new programmes for its users. Information and Communication Technology has extremely contributed the performance of librarians in delivery of their duties such as acquisition, circulation, cataloging, serial control and other services.

Important advantages of Information and Communication Technology in manage the library activities-

To provide the right information at the right time at right way to the right users in the right cost is not possible without Information and Communication Technology.

Information and Communication Technology make library activities and services easier, more effective fast and cheaper

Information and Communication Technology helps information retrieved is made easier and convincingly

Computerization save the time of the overall library, staff and users

Computerization save space and paper work

Information and Communication Technology promotes the library cooperation and resource sharing among the libraries throu networking

Remote access is enabled through networks

Information and Communication Technology enabled better management of the library. Libraries which were considered only as the storehouse of knowledge have got massive changes and a new outlook in the current Information and Communication Technology era.

Challenges of Information and Communication Technology in libraries-

Funds of libraries

Constant changes in information and communication technology devices

Lack of IT skilled staff

Copyright management

Information access

Preservation of information resources

Changing role of librarians

During ultimate few years, applying the Information and Communication Technology library have not only undergo changes in their internal management, its services and activities but also identified a new active role of librarians.

Conclusion

Information and Communication Technology consist of a diverse set of technological tools to identify, collect, organize and dissemination of information. It hopes that the library professionals can focus in this fast changing technological environment which demands library professionals must have multi skills and multitasking abilities in the area of Information and Communication Technology. In the Information and Communication Technology era there is necessity to applied Information and Communication Technology in the library to provide preferable information servicesto its users. The introduction of Information and Communication Technology, has significantly increased the demand for faster, easier ways to answer information needs. Information and Communication Technology facilitates speedy

Scanned by CamScanner

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 5.011(IIJIF) | Printing Area International Research Journal | April 2018 Issue-45, Vol-03 | 085

library management, operations, services and access and delivery of information. Today, the availability of right information for right user at right time in right cost at right way, but it is possible when information is processed by implementation of modern communication technologies. In this century library professionals are now position to meet the challenges and provide the appropriate and pinpointed information to the users with the help of Information and Communication Technology.

References

Baby, M.D. and others (2000). Changing Trends in Library and Information science. New Delhi: EssEss Publication.

Gupta, Sangita(1995). Manpower needs of Automated Libraries. New Delhi: EssEss Publication.

Shah, T.H.(2014). An Overview of Digital libraries. University News, 52(38)

Vijaykumar, A and Vijayan, S.I.(2006). Application of Information Technology in libraries: an overview. International journal of digital library services, 1(2). Retrieved from //www.ijodis.in/uploads.

□□□

21

Ethics in Education

Mr. Sushil Bhimrao Bansode
Research Student,
Department of Commerce and Management,
Shivaji University, Kolhapur

****

Abstract

Education system is essential for social, national and economic development. There is need of ethical and value based education system, which empowers the youth. India is third largest educational system. This paper includes the recent educational condition in India and specially Maharashtra, explain the term ethics, problems of teachers, parents and students and measure response of people for foreign education. Maharashtra is no.1 state in student suicide in India. Hence, researcher takes Maharashtra for study. Researcher provides the appropriate reasons of students' suicides in Maharashtra on researcher's best of knowledge. The paper purpose is educational reforms by considering problems in research area. These problems are people's hated towards Indian educational system, student suicide ratio increasing day by day, teachers and students facing problems from recent education system and institution management fails in spreading ethical education in students. This study gives a complete view of need of ethics in education.

Key Words :- Indian education system, ethics in education, youth empowerment, student suicides, educational reforms,

Introduction

Ethics :-

The term ethics is derived from Ancient Greek word ethos. Ethics is a moral philosophy. Ethics is good for individual, society and describe

Principal
A.D. ... Sanstha's
Late Annasaheb R.D Deore
Arts & Science College
Mhasadi, Tal. Sakri, Dist. Dhule

Scanned by CamScanner

Volume 8 (Special Issue 06) Feb. 2018 ISSN-No. 2230-9578

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred Journal

COSMOS
IMPACT FACTOR
4.270

UGC Approved Journal
UGC
No: 64768

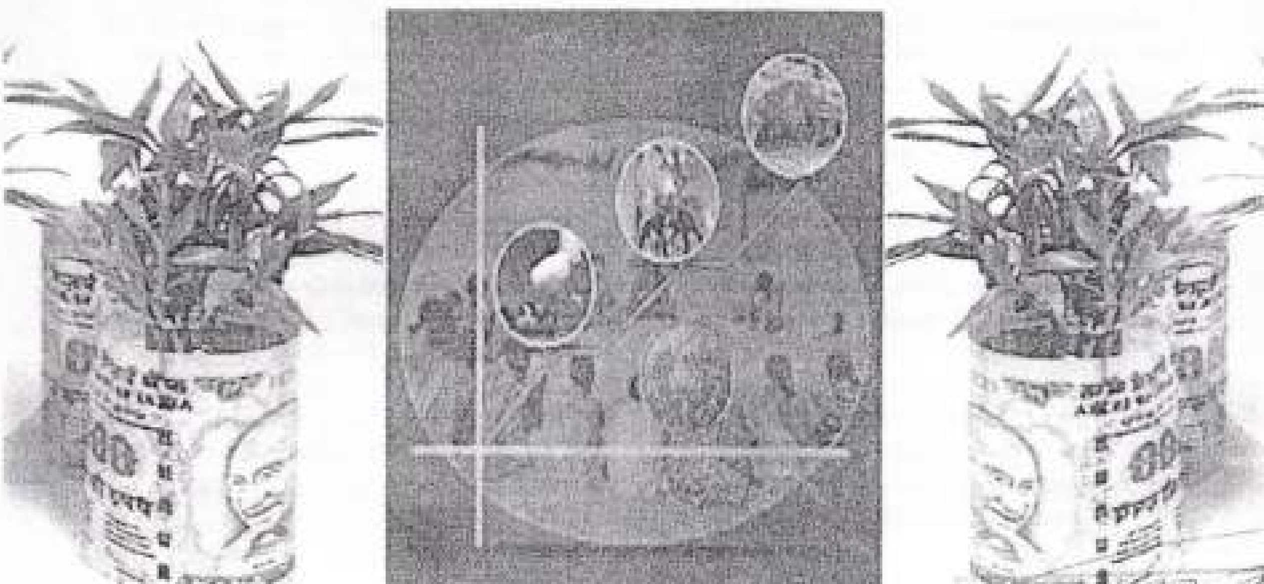

Editor - Dr. R. V. Bhole

PHYSICO-CHEMICAL STUDY OF GROUND WATER FROM KATWAN REGION IN SAKRI TEHSIL (MS)

Gawai U.B.[1], Nandre S.S.[2]

[1&2] Dept. of Chemistry, Late Annasaheb R.D.Deore Arts and Science College Mhasadi, Tal.-Sakri Dist.-Dhule (MS)

ABSTRACT:

There is no life without water, it plays important role in living system. Hence there is great attention on study of analysis of water to ascertain that to determine suitable for consumption. The ground water quality is determined in five blocks of five villages (Deur, Kakani, Mhasadi, Vasamar, Dhamaner) that lies in Katwan region of Sakri tehsil in Dhule district (MS) from where one sample from each block and one sample of drinking water from each village are studied. In physico-chemical analysis various parameters was studied like pH, Turbidity, Electrical conductivity, TDS, TH, TA, BOD, COD etc, out of which only physical parameters are studied in this paper.

Key Words: Ground water, pH, TDS, Katwan Region.

INTRODUCTION:

Without water there is no human life. The fresh water is most precious thing which is essential for life (1). Water is the most widely present and abundant substance found on the earth, and main thing is that our planet is wash with water, in total there is 1400 million billion liters of water but most of this water is cannot be used for drinking because 97% is sea water and only 3% is fresh water, out of which 2% is ledged in the polar ice caps and glaciers. Only 1% of water available for portable use, where as more water is utilized for irrigation than drinking, sanitation and all other use (WHO-2004) Along with it is used for food product, industrial, waste disposal and for agriculture (2-3). Due to the urbanization and industrialization there is spoil of water take place, for agriculture tremendous amount of water is required in rural area where there is no alternatives like dam, river, or canals . During last two decades the level of ground water decreases dramatically because of exploration of human intervention and therefore water borne diseases has been seen which cause health hazards. The physic-chemical study of water in the given region is great aspect of aquatic environmental chemistry in which the study of sources, composition, reaction and transportation of water occurs. The quality of water is highly concerned with human being and is directly linked with human welfare (4-6). The present work is an attempt to measure the quality of various sample of water from Katwan region of north Maharashtra.

Experimental:

Study Area:-

The study area comprises of Katwan region in Sakri tehsil, Dhule district of Mharashtra, Dhule district. The area is situated near the Panzara River. The samples of well waters collected from Deur, Kakani, Mhasadi, Vasamar and Dhamnar villages. In the present study only physical parameter of water samples taken from wells of given villages in the month of May are studied.

Water Sampling:-

In the present study of water samples, the water samples were collected in polyethene bottles which are cleaned with acid water and again with distilled water(7). The analysis is carried out with standard methods.

METHODOLOGY:

The pH, EC, TDS was measured using soil and water analysis kit.

Table1: Study of physical parameter of well water samples

Area	Temperature	pH	EC	TDS
Deur	28.5	7.54	543	358
Kakani	28.1	7.46	827	547
Mhasadi	28.2	7.92	446	294
Vasamar	28.6	7.89	623	411
Dhamnar	28.5	7.95	877	580

Table2: Comparison of well water at the study area with drinking water samples

Sr. No	Parameter	Minimum	Maximum	Mean	ICMR(Desirable limit)
1	pH	7.46	7.95	7.7	7.0-8.5
2	EC	446	877	661.5	-
3	TDS	294	580	437	500

Table3: Study of physical parameter of drinking water samples

Area	Temp.	pH	EC	TDS
Deur	28.5	7.52	834	551
Kakani	28.5	7.50	736	494
Mhasadi	28.7	7.80	771	509
Vasamar	28.6	7.86	643	424
Dhamnar	28.9	7.90	1178	776

Table4: Comparison of tap water at the study area with drinking water slandered.

Sr. No	Parameter	Minimum	Maximum	Mean	ICMR(Desirable limit)
1	pH	7.50	7.90	7.7	7.0-8.5
2	EC	643	1178	910.5	-
3	TDS	494	776	635	500

Table No: 5 Classification of well water sample on the basis of TDS

Sr. No	Classification of Water	TDS(Mg/l)	No. of sample
1	Non Saline	< 1000	5
2	Slight saline	1000-3000	Nil
3	Moderate saline	3000-10000	Nil
4	Very saline	>10000	Nil

Table No: 6 Desirable limits of physical parameters

Parameter	B.I.S		I.C.M.R		WHO	
	Highly Desirable	Max. Permisible	Highly Desirable	Max. Permisible	Highly Desirable	Max. Permisible
EC	No desirable standard					
TDS	500	1500	500	1500	500	1500
pH	6.5-8.2	6.5-9.2	7-8.5	6.5-9.2	7-8.2	6.5-9.2

1. pH: - The pH of given sample at any temperature represent the potential of hydrogen ion concentration which can be measured quickly. It plays an important role in environmental engineering for water supply, water softening and disinfection and corrosion control.

Low pH affects the corrosion, high pH cause taste, soapy feel and pH greater than 8 is preferable for the effective disinfection with chlorine (Maiti 2004). Wetzel (1995) reported that the value of pH ranges from 8.0 to 9.0 unit

JRD Vol. 08(Special Issue 06) Feb.2018, (ISSN-2230-9578) UGC Jr. List No. 64768, COSMOS I.F. 4.270

in Indian water (Sisodia &Maundiotiya 2006). The average pH of ground water in Dhule district is around 8 slight alkaline.

2. Electrical conductivity:- The Electrical conductivity is ability to carry current due to the presence of ions such as Cl^-, SO_4^{--}, CO_3^-, HCO_3^-,NO_3^-, Ca^{++}, Mg^{++}, Na^+ and K^+ are responsible for carry electric current.

Sr.No	Type	EC	No of samples
1	Excellent	<250	--
2	good	250-750	3
3	Doubt	750-2250	2
4	Unsuitable	>2250	--

As per the EC there is no village belongs to the excellent category. Out of these only three villages has good category as per EC. Kakani and Dhamner are doubtful and suitable for drinking purpose.

3. Total Dissolved Solids (TDS):- Natural water contain uncountable solids such as Cl^-, Fe, SO_4^{--}, CO_3^-, HCO_3^-,NO_3^-, Ca^{++}, Mg^{++}, Na^+ and K^+ Simply TDS can be express as sum of the cations and anions concentration expressed in mg/l. Cl^- is major inorganic constituent in natural water (Maiti-2004).It may come from soil, rocks, discharge of agriculture, industrial and domestic waste water.

Distribution of TDS of well water

Sr.No	Range	Type	No of samples
1	<300	Low	1
2	300-600	Average	4
3	>600	High	0

Distribution of TDS of Drinking water

Sr.No	Range	Type	No of samples
1	<300	Low	0
2	300-600	Average	4
3	>600	High	1

RESULT AND DISCUSSION:

The water samples of both drinking and well from the study area has no colour, odour and taste. The taste of the water sample almost all location is pleasant in taste. The study of physical parameters of given water sample are given in table 1, 2, 3 and 4. Both types of water samples are compared with standards are given by WHO. The pH of water sample shows variation in its range which indicate they are in the range of quality parameter permissible limit. The EC of water shows high variation in all samples of all blocks. TDS also shows variation in its range out all these samples only one sample is not in desirable limit.

CONCLUSION:

In the present study of ground water (Well Water) and sample of water which people are used to consume in the given study area, the result of chemical analysis of sample water shows considerable variation. Most of the water samples comply with ICMR and WHO standard for drinking purpose. The water quality in the investigated area is found to be suitable for drinking except few locations. It requires regular chemical analysis to ensure that the quality of water is not contaminated.

References:-

1. NS Kelra; RD Kumar; SS Yadav and RT Singh; Journal of Chemical and Pharmaceutical Research, **2012**, 4(3):1827-1832.
2. World Health Organization (WHO) guideline for drinking water quality,3rd edition, **2014**, Geneva, pp3-6.
3. AK Khalid; AH Malik; AD Waseem; SG Murtaza;International Journal of the Physical sciences vol.,**2011**, 6(33), pp7480.
4. AS Agarwal; CD Sharma; State India Freshwater, A Citizen Report Centre for Science and Environment, **1982**, New Delhi.
5. LD Claessens; CV Hopkins; NARastetter;JN Vallino; Water Resources Research, **2006**,4(2), 26-34.
6. SS Yadav; RG Kumar; Rasayan J Chem; 2010,3(3), 586-596.

7. KS Karunakaran; PT Thamilarasu; RV Sharmila; E-J. Chem., 2009,6(3)909-914.
8. MM. Weldemmariam, International journal of scientific and research publication, 2013, volume 3, Issue 11,
9. NS Sexsena, SN Mishra; J. Chem.Pharma Res., 2011, 3(2)162-167.
10. SS Yadav; RN Kumar; Ultra Chemistry, 2010,6(2)181-186.
11. MS Shah, Poll. Res., 2006, 25(3)549-554.
12. M. K. Bhatra; AS Soni; J. Ind. Council Chem., 2008, 25(1), 64 67.
13. BC Pradhan and SN Pirasteh, The Open Hydrology Journal, 2011, 2(3) 51-57.

Volume 8 (Special Issue 04)
January, 2018

(39)

ISSN-2230-9578

MBP 2017-18 (1)

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

COSMOS IMPACT FACTOR
4.270

UGC Journal list No. 64768

Editor : Dr. R. V. Bhole

ATTESTED BY
PRINCIPAL

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No- 23, Mundada Nagar,
Jalgaon(M.S.) 425102
Email – info@jrdrb.com Visit – www.jrdrvb.com

ISSN-2230-9578
COSMOS IMPACT FACTOR 4.2

Journal of Research and Development
Volume 8 (Special Issue 04) January, 2018

INDEX

अ. क्र.	पेपरचे नांव	लेखकाचे नांव	पेज नंबर
१	Dr. Babasaheb Ambedkar Views on Agrarian Issues	Dr. Sandesh wagh, Asso. Prof.Dept.History, University of Mumbai, Mumbai	१
२	भारतीय कृषी सद्य:स्थिती, अव्हाणे व उपाय	डॉ.सुभाष पाटील, एस.एन.डी.टी.महीला विद्यापीठ पुणे	६
३	खानदेशातील प्राचिन, मध्ययुगीन व आधुनिक काळातील कृषी विकासाचा तुलनात्मक अभ्यास	डॉ.पी.एस.सोनवणे, साक्री	१३
४	साहित्याची कृषी व ग्रामीण विकासातील भूमिका	प्रा.डॉ.वसुमती पुंडलीकराव पाटील, विमलबाई महाविद्यालय साक्री	१७
५	उस पिकांसाठी उसाभोवती सिंचन पध्दती आणि कृषी विकास	प्रा.डॉ.एम.एम.सैंदाणे, सि.गो. पाटील महाविद्यालय साक्री	२०
६	ग्रामीण विकासात शेतमाल प्रक्रिया उद्योगाची भूमिका	डॉ.सुधाकर एल.जाधव, आदर्श महाविद्यालय निजामपुर	२३
७	बहिणाबाई चौधरी यांच्या काव्यातील ग्रामीण व कृषी समाजदर्शन	प्रा.मिलिंद देवरे, आर.डी.देवरे महाविद्यालय म्हसदी	२५
८	शेतकरी आत्महत्याची कारण मिमांसा	प्रा.ज्ञानेश्वर काशिनाथ भामरे, कला विज्ञान महाविद्यालय नगांव	३०
९	मराठी साहित्यातील ग्रामीण व कृषी संवेदना	डॉ.हेमराज बिरारीस, उ.पा. महाविद्यालय दहिवेल	३४
१०	गोतावळा: स्वातंत्र्योत्तर काळातील बदलत्या कृषी व ग्रामीण वास्तवाचे चित्र रंगवणारी कादंबरी	डॉ.प्रकाश श्रीराम साळुंके, सि.गो. पाटील महाविद्यालय साक्री.	३६
११	ब्रिटीश कालीन कृषी विषयक धोरण	प्रा.डॉ.संजय यशवंत गवळी, उ. पा. महाविद्यालय दहिवेल	३८

Journal of Research & Development
Vol. 08 (Special Issue 04) January 2018, (ISSN-2230-9578)
UGC Journal List No. 64768, COSMOS IMPACT FACTOR- 4.270

बहिणाबाई चौधरी यांच्या काव्यातील ग्रामीण व कृषी समाजदर्शन

प्रा.मिलिंदकुमार भिकाजी देवरे, सहाय्यक प्राध्यापक (मराठी) स्व.अण्णासाहेब आर.डी.देवरे
महाविद्यालय,म्हसदी ता.साक्री जि.धुळे

- प्रस्तावना:-

साहित्य हे नेहमीच विधायक कार्य करीत असते.साहित्य व समाज यांचा परस्परसंबंध लक्षात घेता मानवाचे जीवन सुखकर व्हावे,त्याच्या जीवनात सकारात्मक बदल व्हावे,एकूणच मानवी घटकाचे कल्याण व्हावे असा साहित्याचा उद्देश असतो.साहित्य हे नेहमीच समाजाभिमुख राहिलेले आहे.याला कोणताही वाङ्मय प्रकार अपवाद नाही.मानवाच्या मनातील विचार व भावना कवितेतून व्यक्त होतात.कवी हा समाजाचाच एक घटक असतो.तो ज्या समाज-संस्कृती मध्ये वाढतो त्या समाज,संस्कृतीचा त्याच्या व्यक्तिमत्वावर विलक्षण पगडा जाणवतो.कविता म्हणजे कवीला दैनंदिन जीवनात आलेल्या अनुभवांचे शब्दरूप होय असे म्हटले जाते.बहिणाबाई चौधरी यांची कविता मातीशी,निसर्गाशी आणि माणसाशी नाते जोडते. मुख्य म्हणजे खानदेशी बोलीतून ती संवाद साधते. बहिणाबाईंची कविता स्थळ,काळाच्या मर्यादा ओलांडून जीवनातील सत्य पटवून देण्यात यशस्वी ठरते.आशयाच्या दृष्टीने समृध्द असणारी त्यांची कविता अभिव्यक्तीच्या दृष्टीनेही महत्वपूर्ण आहे.ती जरी पारंपरिक वाटत असली तरी त्यात आधुनिकता नि आधुनिक समाज जीवनातील समस्या व त्यावर उपाय सुचविणारी आहे.

खानदेशातील असोदा (जि.जळगाव) येथे जन्मलेल्या बहिणाबाई चौधरी यांना त्यांच्या जीवनानुभवातून स्फुरलेले काव्य सर्वांनाच अचंबित करणारे आहे.एका निरक्षर ,अडाणी ,कष्टकरी स्त्रीने जे अलौकिक काव्य रचले त्याला मराठी साहित्यविश्वात तोड नाही.खानदेशात एका शेतकरी कुटुंबात बहिणाबाई जन्मल्या.तेथील ग्रामीण परिसराशी समरस झाल्या. शेतातली अनेक कष्टाची कामे त्यांना करावी लागली.त्यांच्या अनुभूतीतील सार त्यांनी आपल्या कवितेतून व्यक्त केलेले आहे.बहिणाबाईंची कविता ही कृषी संस्कृतीशी निगडीत आहे.निसर्ग हे त्यांच्या कवितेचे अंगभूत वैशिष्टय आहे.बहिणाबाईंची नाळ मातीशी जुळलेली आहे.म्हणून या मातीत राबणा-या बळीराजाच्या जगण्याचे कृषी संस्कृतीच्या अंगोपांगाचे मनोहारी शब्दचित्र अनेक कवितांमधून बहिणाबाईंनी रेखाटलेले आहे.बदलता गावगाडा व शेतीजीवन त्यांनी जवळून न्याहाळले आहे.
समाजजीवन ,संस्कृती यात होणारे परिवर्तन व माणुसकीचे होणारे अवमूल्यन या पार्श्वभूमीवर बहिणाबाईंची कविता प्रेरक व मार्गदर्शक ठरणारी आहे.जगण्याचे तत्वज्ञान काव्यमय करून सांगणारी बहिणाबाईंची कविता जगण्याचे शहाणपण देणारी आहे.

- **ग्रामीण व कृषी जीवनाचे दर्शन :-**

बहिणाबाईंचे संपूर्ण आयुष्य ग्रामीण भागात गेले.ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा कणा असलेल्या शेतीवर त्यांचा उदरनिर्वाह चाले.त्यामुळे त्यांच्या कवितेत कृषीसंस्कृती जेथे नांदते असा ग्रामीण परिसर जिवंत होतांना दिसतो. शेतीशी निगडीत असे अनेक छोटे मोठे व्यवसाय,ग्रामीण भागातील बारा बलुतेदारांच्या जीवन व्यवहारांचे जीवन दर्शनही त्यांच्या कवितेतून घडते. पांभर,वखर,मोघडा,चाहूर अशा शेतीच्या साधनांपासून ते पेरणी,निंदणी,कापणी,मळणी,उपणणी अशा सर्व व्यवहारांवर त्यांनी कविता केल्या.पोळा,आखाजी या अस्सल ग्रामीण सणांपासून ते टिप-या,फुगडी,झोका या ग्रामीण खेळांपर्यंत त्यांनी आपल्याला अवगत करून दिले. ग्रामीण संस्कृतीचे अतिशय सूक्ष्म व वास्तव प्रतिबिंब बहिणाबाईंच्या कवितेत पडलेले दिसून येते.आपल्या कृषीप्रधान देशात कृषीसंस्कृतीवर आधारित असलेल्या घटकांचा विकास झाला पाहिजे असे मार्गदर्शनपर काव्य बहिणाबाईंनी केले आहे.

बहिणाबाई निरक्षर होत्या.त्यांनी शाळेचे कधी तोंड पाहिले नाही.विठोबाचे आणि रामाचे मंदिर हयाच त्यांच्या शाळा होत्या. 'माझी माय सरसोती' ही बहिणाबाईंची श्रध्दाशील कविता होय.गावगाडयात होणारी भजन,कीर्तने यातून लोकांचा अध्यात्मिक विकास साधला जातो.अनुभवांचे शहाणपण त्यांच्या अंगी येऊ न विकास साधण्याचा प्रयत्न होतांना दिसतो. लोकांमध्ये श्रध्दाभाव रूजविणे हा देखिल ग्रामविकासाचाच एक भाग म्हणता येईल.ही श्रध्दा जोपासली नाही तर सर्वत्र हिंसा, अराजकता निर्माण होईल.शेती हा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे.बहिणाबाई चौधरी यांनी आपल्या कवितेत शेतीवर उपजिविका असणारे शेतकरी जीवन अचूकपणे टिपले आहे.शेतक-याच्या जीवनामध्ये पावसाला खूप महत्व असते.त्या पावसाचे वर्णन बहिणाबाई 'आला पाऊ स' या कवितेत करतात.

'आला पाऊस पाऊस.शिपडली भुई सारी
धरत्रीचा परमय.माझं मन गेलं भरी.'
'पेरणी पेरणी अवघ्या जगाच्या कारणी
ढोराची चारणी,कोटी पोटाची भरणी '

या कवितेतील शेतक-याची पेरणी सर्व जगाला पोसणार आहे.गुराढोरांना चारा मिळणार आहे आणि शेतक-यांच्या या पेरणीमुळे कोटयावधी लोकांची पोटे भरणार आहेत असा आशावाद त्या व्यक्त करतात.शेतक-यांच्या नशिबी जन्मभर कष्ट लिहिलेले आहेत.यावद्दल बहिणाबाई म्हणतात,

'शेतक-या तुझे हाड शेतामधी रे मुडले
मुडोसनी झाली राख तापी माईत पडले' (स्फुट ओव्या)

शेतक-यांचे सारे दैव शेतात येणा-या पिकावरच अवलंबून असते.पीक आले तरी त्याला हमीभाव मिळेलच याची शाश्वती नसते त्यामुळे शेतकरी कर्जबाजारी होत आहे.परिणामी अनेक शेतकरी आत्महत्या करीत आहेत.मात्र जीवन जगतांना संघर्ष अटळ आहे,कष्टाला पर्याय नाही म्हणून नाउमेद न होता परिस्थितीवर मात केली पाहिजे असे बहिणाबाईंचे स्वानुभवावर आधारित तत्वज्ञान आजच्या शेतकरी आत्महत्या या गंभीर प्रश्नाला दिलेले सणसणीत उत्तर आहे.शेतक-यांना जगण्यासाठी दिलेली ती उभारी आहे.गरीबीचं,प्रतिकूल परिस्थितीचं भांडवल करून आळशी,सुखासीन जीवन जगणा-यांना बहिणाबाई सांगतात की,कितीही प्रतिकूल परिस्थिती आली तरी त्यावर मात करण्याची तयारी हवी.परिस्थितीशरण न होता संघर्ष करण्याची त्यांची मानसिकता जगण्याचे बळ देणारी आहे.दु:खात कोलमडून न जाता सक्षमपणे लढले पाहिजे असा सल्ला बहिणाबाई देतात.

शेतक-यांच्या जीवनातील शेतीची अवजारे,प्राणीमात्राविषयीचा दयाभाव,विविध सणवार या सर्व विषयांवर बहिणाबाई भाष्य करतात.शेतकरी हा जगाचा पोशिंदा आहे असा आशावाद त्यांची कविता निर्माण करते.

- **निसर्गाशी जवळीक :-**

निसर्ग हा बहिणाबाईंच्या कवितेचा अविभाज्य भाग होता.निसर्गाशी बहिणाबाईंचे अतुट नाते होते.म्हणून 'निसर्गकन्या' होण्याचा बहुमान त्यांना मिळाला आहे.शेतात काम करतांना त्यांचे निरीक्षण सूक्ष्म असायचे.त्यांची निरीक्षणशक्ती अफाट आणि चौफेर आहे.शेत,शेतातील विविध पीके,शेतीची विविध कामे यावर त्यांनी अतिसुंदर काव्य केले आहे.पीक वर येतांना पाहून त्या म्हणतात,

'ऊन वा-याशी खेयता एका एका कोंबातून
पर्गटले दोन पानं जसे हात जोडीसन'

शेतातली रोपे उंच होऊ लागली,त्यांची पाने वा-याने डोलू लागली की बहिणाबाईंना वाटे ,

Journal of Research & Development
Vol. 08 (Special Issue 04) January 2018, (ISSN-2230-9578)
UGC Journal List No. 64768, COSMOS IMPACT FACTOR- 4.270

'टाया वाजवती पाने दंग देवाच्या भजनी'

निसर्गाच्या विविध रूपांत त्यांना परमेश्वर दिसे.बहिणाबाई देवाला 'अजब गारोडी' अशी पदवी देतात.बहिणाबाईंनी आपल्या भाव-भावना निसर्ग कवितेतूनसुंदर रीतीने व्यक्त केल्या आहेत.ग्रामीण व कृषी जीवनात निसर्गाचे खूपच महत्व आहे.निसर्ग आपणांस भरभरून देतो म्हणून निसर्गाशी जवळीक साधून,मैत्री करून त्याचे संगोपन करा असा सल्ला बहिणाबाई देतात.

विज्ञान युगामध्ये सुखसुविधा वाढल्या,माणूस निसर्गापासून दूर गेला तसा तो पशुपेक्षाही हीन अवस्थेला गेला.माणसामधील या बदलाचे सार्थ वर्णन बहिणाबाईंनी केलेले आहे.मानवी संवेदना जाग्या ठेवण्यासाठी बहिणाबाईंच्या निसर्गकविता महत्वपूर्ण आहेत.

- **जीवनविषयक विचार :-**

बहिणाबाई निरक्षर होत्या.भजन,कीर्तन हीच त्यांची अनुभवाची शाळा होती.समाज,समाजातील व्यक्ती,सभोवतालची परिस्थिती, कौटुंबिक जबाबदारी यातून बहिणाबाईंचे भावविश्व घडत गेले.त्यातच त्यांच्यावर ऐन तारूण्यात वैधव्याची कु-हाड कोसळली.मग जगण्यासाठी करायला लागणा-या धडपडीतून त्यांची गाणी आकाराला आली.ही गाणी जीवनविषयक तत्वज्ञान शिकवितात व जगायला मार्गदर्शक ठरतात.त्यांच्या संसार,मन,माणूस,लपे करमाची रेखा या कविता यादृष्टीने महत्वाच्या आहेत.मानवी जीवनातील वास्तव या कवितांतून अधोरेखित झालेले आहे.बहिणाबाईंच्या ईश्वरी श्रध्देला निरामय तत्वचिंतनाची जोड मिळाली आहे.जगाच्या भल्याबु-या अनुभवांनी त्या खूप शिकल्या आहेत.त्यांचे सुख-दुःख, समस्या, रूढी, परंपरा एकूण त्यांच जगणं अगदी चिंतनशील पातळीवर व्यक्त होतांना दिसते. 'जगणं मरणं एका सासचं अंतर' ही बहिणाबाईंच्या काव्यातील तत्वचिंतनशीलता व्यापकतेने भारावून टाकते.

'संसार' हा फार मोठा जादुगार आहे.तो सुखदुःखात्मक आहे. या संसारात सुखापेक्षा दुःखच जास्त आहे मात्र हा संसार कुणालाही चुकलेला नाही.म्हणून तो कसा गोड करून घेता येईल ते बहिणाबाई सांगतात.

'अरे संसार संसार
जसा तवा चुल्हयावर
आधी हाताले चटका
तव्हा मियते भाकर'

हा संसार दिसतो तेवढा सोपा नाही.त्यासाठी चटके सहन करायची तयारी हवी.एकमेकाला समजून घेत संसार केला तरच तो सुखाचा होतो.अशा या संसाराला लोढणं मानलं तर वाट्याला दुःखच येईल.म्हणून पती - पत्नीने विचार विनिमय करून संसार करावा असा उपदेश बहिणाबाई करतात.

'ऐका संसार संसार दोन्ही जीवाचा इचार
देतो दुःखाले होकार अन सुखाले नकार'

बहिणाबाईंची कविता मानवी मनाचे सूक्ष्म कंगोरे उलगडून दाखविते.मन ही अशीच चिंतनशील कविता.मानवी मनाचा अभ्यास हे एक न संपणारे आव्हान आहे.मनाचा थांग लागत नाही आणि त्याला समजून घेण्याचे प्रयत्न संपत नाहीत. बहिणाबाई मनाकडे कल्पक दृष्टीने पाहतात.मनाचं वास्तव स्वरूप त्या स्पष्ट करतात.

'मनं वढाय वढाय
उभ्या पिकातलं ढोर
किती हाकला हाकला
फिरी येतं पिकावर'

मनाचे विश्लेषण बहिणाबाईंनी एवढया सहज सोप्या शब्दात केले आहे.मनाचं वास्तव स्वरूप त्या स्पष्ट करतात.मन हे पिकातल्या ढोराप्रमाणे ओढाळ आहे.ते मोकाट आहे.लहरी आहे.जहरी आहे.ते चपळ आहे.ते पाखरू आहे ते लहान आहे आणि आभाळाएवढे मोठे होण्याची क्षमता त्यात आहे.ही कविता मनाच्या प्रचंड गुंतागुंतीचा प्रत्यय देत राहते.बहिणाबाईंचे काव्य जगण्याचा मंत्र सांगणारे आहे.त्यांची कविता प्रत्येक पिढीला मार्गदर्शक ठरणारी आहे.

'मस्तकातलं पुस्तकात गेलं

पुस्तकातलं मस्तकात आलं'

माणूस हा त्यांच्या जिव्हाळ्याचा विषय.कारण निसर्गाच्या प्रत्येक घटकाला माणसाचा संदर्भ असतो.माणसाचं जगणं हे तोलाचं असावं धरित्रीच्या मोलाचं असावं असे त्यांना वाटते.यातच माणसाचं माणूसपण असतं.माणसाचं जगणं उन्नत व्हावं असं त्यांना वाटतं.कधीकधी माणसाला देव सापडून जातो पण अनेकदा माणसातला माणूस हरवून जातो.बहिणाबाई मानवतेच्या पुजारी होत्या.कृतज्ञताशून्य माणूस पाहून त्यांचं मन व्यथित होतं.माणसाच्या स्वार्थी,मतलबी प्रवृत्ती बद्दल त्यांच्या मनात चीड आहे.म्हणून त्या म्हणतात,

'मानसा मानसा
कधी व्हशीन मानूस
लोभासाठी झाला
मानसाचा रे कानूस'

'माणूस' या कवितेतून माणसाची नियत,इमान याचं स्वरूप कळू लागतं.बहिणाबाईंनी जणू मानवतेलाच आवाहन केले आहे.माणसाची हाव,लोभी वृत्ती ब्रेक नसलेल्या उतारावरच्या गाडीसारखी त्याची स्थिती करून टाकते.मग माणूस कृतघ्नपणे वागू लागतो.ही कविता माणसाविषयीचा जिव्हाळा,त्याची आजची अवस्था व्यक्त करणारी आहे.आजच्या स्वार्थी जगात माणसे पशूंप्रमाणे एकमेकांशी झगडतात.मानवता संपत चालल्याचे चित्र बघायला मिळते.असे असले तरी बहिणाबाई माणसाविषयी आशावादी होत्या.मानवाने आपापसातील वैरभाव विसरून प्रेमभाव जोपासण्याचा संदेश बहिणाबाईंनी दिलेला आहे.बहिणाबाईंची 'कशाले काय म्हणू नही' ही कविता आपल्याला मानवधर्म शिकविते.मानवाच्या विकासात मूल्यसंस्कारांचा मोठा वाटा असतो.हे मूल्यसंस्कार रूजविण्याचा प्रयत्न ही कविता करते.

स्त्री जीवनात सर्वात मोठी शोकांतिका म्हणजे वैधव्य येणे.सौभाग्याचं लेणं संपलं की मग कर्माची रेखा उघडी पडते.मग नशिबात काय आहे हे सांगायला कुणा ज्योतीषाची गरज नाही.आभाळ कोसळल्यासारखं तिला वाटतं.या संदर्भात त्यांची 'लपे करमाची रेखा' ही कविता लक्षणीय आहे.या दारूण दु:खाचे वर्णन त्यांनी पुढील शब्दात केले आहे.

'लपे करमाची रेखा माझ्या कुंकवाच्या खाली
पुशीसनी गेलं कुंकू रेखा उघडी पडली'

पती निधनानंतरचं भवितव्य त्यांचं त्यांनाच कळलं होतं.बहिणाबाई दुबळ्या नव्हत्या तर त्या विचारी होत्या.जीवनविषयक शहाणपण आणि वास्तवाचे भान त्यांच्याजवळ होते.म्हणून त्यांनी रडण्याची सवय सोडून देण्याचा निर्धार केला.जीवनात दु:ख अटळ आहे.म्हणून 'स्व' कर्तृत्वावर,हातातल्या मनगटावर विश्वास ठेवून त्यांनी जीवनाची वाटचाल केली.

- **सारांश :-**

अवघ्या पन्नास कविता लिहून बहिणाबाईंनी मराठी सारस्वतात आपला ठसा उमटविला.माणसाला जीवन जगण्याचा मार्ग दाखविला.कर्मयोगाची शिकवण दिली.जीवन-मरण आणि जगणं यातील रहस्य समजावून सांगितलं.मोजकं पण दर्जेदार ,तत्वचिंतनपर तरीही सुबोध असं त्यांचं काव्य म्हणजे साहित्यातील

एक चमत्कारच म्हणता येईल.बहिणाबाईच्या काव्याचं स्वरूपही तेवढच तोलामोलाचं आहे.त्यात तत्वचिंतन आहे.जीवनविषयक तत्वज्ञान आहे.माहेरची माया,जिव्हाळा आहे तसाच अभिमानही आहे.सर्वसामान्यांच्या जीवनातील आनंदात भर टाकणारे सणवार आहेत.शेती व्यवसाय विषयक सूक्ष्म तपशील आहे,व्यक्तीविषयक आदर आहे.चराचराची ओढ आहे.कष्टक-यांविषयीची तळमळ आहे.परमेश्वरा वरील नितांत श्रध्दा आहे.मानवी मनाला व्यापुन टाकणारं सारं सारं काही आहे.

बहिणाबाईच्या काव्यातून माणसाला जीवन जगण्याचा मंत्र मिळतो.एक प्रकारे दिलासाही मिळतो.जीवनात येणा-या अडी-अडचणींना कशाप्रकारे तोंड द्यायचे हे त्यांची कविता आपल्याला शिकविते.दु:खाला सामोरे जाऊन सुखाचा शोध, जीवनातील कटुता नष्ट करण्याकडे असणारा कल,लोकांना स्वाभिमानाने जगायला प्रेरणा देणे.अंधश्रध्दा दूर सारून स्व कर्तृत्वावर,कष्टावर विश्वास ठेवायला सांगणे,असे जीवनविषयक तत्वज्ञान बहिणाबाईनी अत्यंत साध्या सोप्या शब्दांतून स्पष्ट केले आहे.सभोवतीच्या जीवनाबद्दलची सजग जाणीव,निसर्गशक्ती,खानदेशी बोलीतील शब्दकळा आणि लोकगीतांची शैली यामुळे एकूणच ग्रामीण कवितेत आणि आरंभीच्या मराठी कवितेतही विशेषत्वाने उठून दिसते.

● संदर्भ :-

१. बहिणाबाईंची गाणी - बहिणाबाई चौधरी
२. भूमिकन्या बहिणाबाई चौधरी एक चिंतन - स्नेहलता चौधरी
३. बहिणाबाईंची गाणी : एक अभ्यास - प्रा.डॉ.प्रमिला भिरूड
४. खानदेशातील साहित्य व समाजदर्शन- प्राचार्य डॉ.संभाजी देसाई

ATTESTED BY
PRINCIPAL

Impact Factor – 3.452 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February-2018

SPECIAL ISSUE-XL

भारतीय साहित्यावर जागतिकीकरणाचा परिणाम
भारतीय साहित्यपर भूमंडलीकरण का परिणाम
Effects of Globalization on Indian Literature

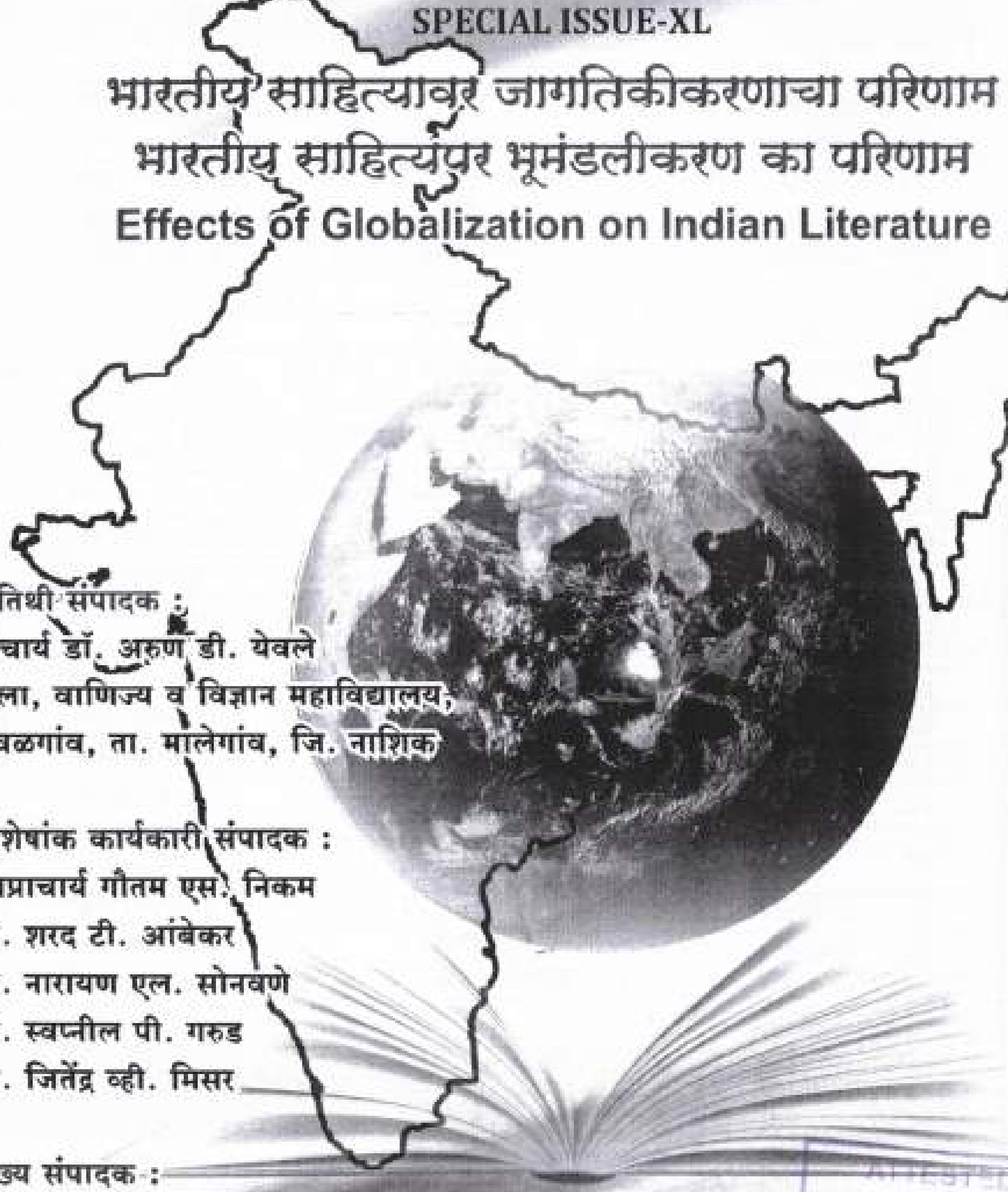

अतिथी संपादक :
प्राचार्य डॉ. अरुण डी. येवले
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
रावळगांव, ता. मालेगांव, जि. नाशिक

विशेषांक कार्यकारी संपादक :
उपप्राचार्य गौतम एस. निकम
प्रा. शरद टी. आंबेकर
प्रा. नारायण एल. सोनवणे
प्रा. स्वप्नील पी. गरुड
प्रा. जितेंद्र व्ही. मिसर

मुख्य संपादक :
डॉ. धनराज धनगर

This journal is indexed in :
- UGC Approved Journal List No. 40705 & 44117
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

SWATIDHAN PUBLICATIONS

ATTESTED BY
PRINCIPAL
Arts & Science College
Dist Dhule

ISSN : 2348-7143 February 2018

'RESEARCH JOURNEY' *International Multidisciplinary E- Research Journal*
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 40 : Globalization
UGC Approved No. 40705 & 44117

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
	मराठी विभाग		
	भारतीय साहित्यावर जागतिकीकरणाचा परिणाम		
1	उच्च शिक्षणात मराठी साहित्याची भूमिका	- प्राचार्य अरुण येवले	05
2	जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्य	- डॉ. वाल्मिक आढावे	08
3	मराठी कवितेतील स्त्री चित्रणावर जागतिकीकरणाचा प्रभाव	- डॉ शिवाजी परळे	14
4	जागतिकीकरणात भटक्यांच्या सांकेतिक बोली आणि लोकसाहित्य	-प्रा. रेणुकादास उबाळे	20
5	मराठीसाहित्य, संस्कृती व भाषेवरील जागतिकीकरणाचा परिणाम	- डॉ. किरण गंगापूरकर	25
6	जागतिकीकरणात मराठी कवितेतील बदलते सामाजिक वास्तव	- प्रा. शरद आंबेकर	30
7	गोरबंजारा बोली : संदर्भाकन	- प्रा. संतोष जाधव	35
8	जागतिकीकरण आणि दलितांचे प्रश्न	- प्रा. स्वप्निल गरुड	41
9	जागतिकीकरण आणि मराठी भाषा	- प्रा. सुनील राठोड	45
10	जागतिकीकरण : समाज व साहित्य	- प्रा. मिलिंदकुमार देवरे	52
11	आदिवासी साहित्याचा दृष्टीकोन : एक अभ्यास	- प्राचार्य डॉ. फारूक शेख	56
12	जागतिकीकरण आणि आदिवासी साहित्य	- प्रा. ओ. आय. वसावे व प्रा.विष्णू बोरसे	59
13	जागतिकीकरण आणि मराठी भाषा	- प्रा. अवंतिका उत्तम पगार	62
14	जागतिकीकरण आणि आदिवासी साहित्य	- कुंडलिक पारधी	66
15	जागतिकीकरणाच्या संदर्भात नव्वदोत्तर मराठी व हिंदी निवडक कादंबऱ्यांचा तौलनिक अभ्यास	- प्रा. सुधीर मोरे	71
16	जागतिकीकरण आणि मराठी भाषा	- प्रा. ए. जी. नेरकर	80
17	स्त्रीवादी आत्मचरित्रातून स्त्रियांनी घेतलेला 'स्व' चा शोध	- प्रा. मंगला पाटील	84
18	जागतिकीकरणाचा भारतीय साहित्यावर होणारा परिणाम	- कु. अश्विनी निकम	88
19	जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्य	- वैशाली ठाठे	92
20	जागतिकीकरणानंतरच्या बदलांचा शोध घेणारी अशोक कोतवाल यांची कविता	- तुषार ज्ञानेश्वर पाटील	99
21	जागतिकीकरण आणि मराठी भाषा	- प्रा. संगीता अहिरे	106
22	जागतिकीकरण आणि आदिवासी लोकपरंपरा	- प्रा. सुलतान पवार	108
23	जागतिकीकरणाचा भारतीय जीवनावरील प्रभाव	- डॉ. गोविंद रामदिनेवार	115
24	जागतिकीकरण आणि मराठी भाषा	- प्रा. राजरत्न दवणे	119
	हिंदी विभाग		
	भारतीय साहित्यपर भूमंडलीकरण का परिणाम		
25	जिंदगी कि वास्तवता कि दास्तान 'दौड'	- डॉ. अनिता नेरे	123
26	वैश्विकरण के युग में अपनी नई पहचान बनती 'हिंदी'	- अनिता राजवंशी, डॉ. अनिता नेरे	127
27	हिंदी की महिला उपन्यासकारों के उपन्यासों में भूमंडलीकरण का प्रभाव	- गौतम निकम	129
28	भूमंडलीकरण और लोकसाहित्य	- निलम पवार	132
29	वैश्विकरण और हिंदी	- डॉ. यु. पी. शिरोडे	137
30	भूमंडलीकरण कि आग से आम होती नारी : कविता के संदर्भ में	- डॉ. पंढरीनाथ पाटील	140

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 40 : Globalization
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
February 2018

जागतिकीकरण : समाज व साहित्य

प्रा. मिलिंदकुमार भिकाजी देवरे
सहाय्यक प्राध्यापक (मराठी)
स्व.अण्णासाहेबआर.डी.देवरे महाविद्यालय,
म्हसदी ता.साक्री जि.धुळे
संपर्क ९४०४५६८३५६
Email ID-milindkumardeore@gmail.com

प्रास्ताविक :-

साधारणत: १९९० नंतर गॅट कराराच्या माध्यमातून खुल्या अर्थव्यवस्थेने वेग घेतला असला तरी जागतिकीकरणाची खरी सुरूवात औद्योगिक क्रांतीपासुनच सुरू झाली आहे. १९९० ला भारतीय अर्थव्यवस्थेत जागतिकीकरणाचा शिरकाव झाला त्याचे तीव्र पडसाद इथल्या शहरी आणि ग्रामीण समाज व्यवस्थेत उमटले. पाश्चात्य देशांच्या व नवश्रीमंतांच्या भौतिक समृध्दीच्या हव्यासापायी सामान्य माणसाने कणाकणाने मृत्युला जवळ करणे हेच जागतिकीकरणाचे मुख्य सूत्र आहे.जागतिकीकरणाचा समाज व्यवस्थेवर झालेल्या विपरीत परिणामांनी सामान्य माणूस हादरुन गेला; लेखकही त्याला अपवाद राहिला नाही. जागतिकीकरण आणि समाज व साहित्य या संकल्पनेत जागतिकीकरणाची प्रक्रिया, तिचा ग्रामीण संवेदनशीलतेवर झालेला परिणाम आणि त्या परिणामांची मराठी साहित्याने केलेली गोळाबेरीज असा आशय अभिप्रेत आहे.

जागतिकीकरणाने एकुणच मानवी मूल्यव्यवस्थेचे निकषच बदलून गेले. महासत्ता होण्यासाठी अमेरिका, युरोप या देशांनी गरीब देशांना अंकित बनवले.माहिती तंत्रज्ञानाचे जाळे जगभर पसरले. याचा फायदा घेणारा भारतासारख्या गरीब देशातील नवश्रीमंत वर्ग अर्थसत्ता व राजसत्ता ताब्यात ठेवण्यासाठी गोर-गरीबांना वेठीस धरु लागला. जागतिकीकरणाच्या रेटयातुन आलेल्या उपभोगवादी संस्कृतीने कृषी संस्कृतीवरच घाला घातला आहे. ग्रामीण जीवनव्यवहाराला गेलेले तडे , वेगाने बदलणारी संवेदनशीलता, नात्यांमधील तुटलेपण , वाढत असलेला बाजारवाद इ. समाजाला ग्रासणा-या गोष्टी जागतिकीकरणामुळे निर्माण झाल्या.

जागतिकीकरणाचा साहित्यावर झालेला परिणाम

नव्वदोत्तर कालखंडात लिहिल्या जात असलेल्या समकालीन साहित्याला अन्य संदर्भासह जागतिकीकरणाचा विशेष संदर्भ आहे. याशिवाय समकाळात घडून गेलेल्या ताज्या महानगरीय घडामोडींचाही संदर्भ आहे. या नव्या पर्यावरणात माणसाची भावना, संवेदना,विचार करण्याची शैली ,जीवनाविषयीची दृष्टी , कुटुंबातील रक्ताच्या नात्यांबद्दलची दृष्टी, आपल्या मित्राबद्दलची दृष्टी ;अशा एकुणच सर्व बाबतीत त्यांच्याकडे पाहण्याच्या दृष्टीत आमुलाग्र बदल झालेला आहे . या सर्व नात्यांमधील प्रेम , जिव्हाळा ,आपुलकी संपुष्टात आली असुन नाती वस्तुत: परिवर्तित होत आहेत. संस्कृतीचे बाजारीकरण होत आहे आणि मानवी संवेदना रोबोटमध्ये बदलत आहेत .जागतिकीकरणाच्या या प्रक्रियेमध्ये मानवाचे भावविश्वच बदलून गेले आहे. जागतिकीकरणात मानवी भावनेला किंमत राहिली नाही .माणूस संगणकाप्रमाणे वागताना दिसतो. त्यामुळे मानवी मेंदूतून प्रसृत झालेले तत्वज्ञान 'यूज अँड थ्रो' वाटायला लागले आहे.

जागतिकीकरणाचा स्पष्टपणे जाणवणारा परिणाम म्हणजे शहर व गाव यामध्ये वाढत चाललेली सांस्कृतिक दरी हे आहे. आपल्या गरजा भागवण्याला गाव अपुरे पडू लागले तर शहरे सुजत गेली आणि खेडी ओस पडत आली .दरवर्षी कमाल वेगाने शेतीवर आधारित लोकसंख्या घटत आहे आणि जे आधारित आहेत ते शेकडोंच्या संख्येने

आत्महत्या करीत आहेत . एकीकडे गावे ओस पडत असताना दुसरीकडे माहिती तंत्रज्ञानामुळे भौतिक समृध्दीच्या सगळया सुखसोयी गावोगाव पोहोचल्या आहेत . वस्तूंच्या माध्यमातुन संपूर्ण जग जवळ आले . ते Global Village बनले . जग आपल्या मुठीत आले पण माणूस माणसापासून दुरावला. माणसामाणसांमध्ये तेढ निर्माण झाली. पर्यायाने माणूस एकटा पडत चालला. याचा परिणाम असुरक्षितता व हिंस्त्रता वाढण्यात झाला. या हिंस्त्रतेने पर्यावरणाचाही समतोल ढासळला आहे. मराठी साहित्यातील काही प्रातिनिधिक कथाकार, कादंबरीकार व कवींच्या लेखनावर जागतिकीकरणाचा झालेल्या परिणामांचा आढावा प्रस्तुत निबंधात घेतलेला आहे.

कथा लेखनावर झालेला परिणाम :-

पुरुष लेखकांच्या कथांमध्ये जागतिकीकरणाचे जसे पडसाद उमटले तसेच ते शहरी ,ग्रामीण ,दलित अशा सर्व प्रकारच्या पर्यावरणात कथालेखन करणा-या स्त्रियांच्या कथांमध्ये त्याचे पडसाद उमटलेले दिसतात. या काळातील कथालेखिका जीवनाकडे गंभीरपणे बघताना दिसतात. प्रिया तेंडूलकर आपल्या कथेतून प्रस्थापित वैवाहिक जीवनाच्या साच्याचा आणि जीवनविषयक मुलभूत प्रश्नांचा शोध घेताना दिसतात. मानवी प्रवृत्तीची वळणे आणि मानवी मनाचे सूक्ष्म कंगोरे त्यांनी तपासले आहेत. त्यांच्या कथांतून जागतिकीकरणामुळे उध्वस्त झालेल्या कुटुंबव्यवस्थेचे चित्रण आले आहे. आपल्या कथासंग्रहातून त्यांनी उच्च मध्यमवर्गीय तरुण स्त्रीचे दु:ख शोधताना या स्त्रियांच्या आयुष्यातील प्रेम , मैत्री , लग्न, लग्नानंतर स्वत्व जोपासण्यासाठी तीव्र इच्छा, पुरुषांचा आंधळा अहंकार, त्याविरुध्द लढा, असुरक्षितता, घटस्फोट, एकाकी जीवन याचे चित्रण केले आहे.

व्यक्तीच्या अंत:करणाच्या गाभ्यातील एकाकीपणा उलगडून दाखविण्याचा प्रयत्न सानिया या लेखिकेने केला आहे.त्यांच्या कथेतून व्यक्ती जीवनातील एकाकीपण, समकालीन कुटुंबव्यवस्थेचे स्वरूप,स्त्री जीवनाची विविधांगे व्यक्त होतात. मेघना पेठे यांच्या कथांचा विषय देखिल एकाकीपणा हाच आहे. समाजमान्य चौकटीत राहूनही माणसाला एकटेपणा येतो, तो स्वकेंद्री बनतो व तो एकटेपणा माणसाला सहन होत नाही या वास्तवाचे भान त्यांनी आणून दिले.जागतिकीकरणाचे असे दुरगामी परिणाम मानवाच्या वैयक्तिक आयुष्यावर झाले त्याचे वास्तव चित्रण वरील लेखिकांच्या कथालेखनात दिसून येते.

कादंबरी लेखनावर झालेला परिणाम :-

२००५ साली भारताने स्वीकारलेल्या 'विशेष आर्थिक क्षेत्र' (सेझ) धोरणामुळे अनेक सेझ प्रकल्प भारतात येऊ घातले आणि हे प्रकल्प अविकसित भागात येण्याऐवजी पाणी , रस्ते व सुपीक जमिनी असलेल्या विकसित भागात येऊ लागले. त्यामुळे भूमीपूत्रांवर देशोधडीला जाण्याची वेळ आली. हजारो एकर जमिनी एस.ई.झेड. च्या नावाखाली हडप केल्या जाऊलागल्या. बाजारपेठा ताब्यात ठेवण्यासाठी नवनवी उत्पादने निर्माण करून ग्राहकांच्या माथी नको त्या वस्तू मारल्या जाऊ लागल्या. दुर्दैवाने अशा वस्तू (टी.व्ही.,मोबाईल,संगणक) स्वस्त उपलब्ध होऊ लागल्याने ग्राहक त्या जंजाळात सापडू लागला. सुखी व समृध्द जगण्याचे काल्पनिक चित्र निर्माण केले जाऊ लागले.त्यामुळे माणूस या व्यवस्थेला इच्छा नसताना बळी पडत आला आहे. शंकर सखाराम यांच्या २००५ साली प्रकाशित झालेल्या 'एस.ई.झेड.' या कादंबरीत रायगड जिल्हयातील विस्थापित झालेल्या लोकांनी केलेल्या हिंसक आंदोलनाचे पडसाद उमटलेले आहेत.

सदानंद देशमुख यांनीही 'बारोमास' या कादंबरीतून जागतिकीकरणामुळे बदललेल्या ग्रामीण जीवनाचे वास्तव चित्रण केले आहे.शेती हा ग्रामीण जीवनाचा अविभाज्य भाग आहे.जागतिकीकरणाचे शेतीला किती फायदे झाले याचा विचार केल्यास भारतातून शेतमालाची निर्यात वाढलेली दिसते. आंबा,द्राक्षे व फुले यांची वाढती निर्यात होत आहे परंतु हवामान बदलाचा आणि वातावरणाचा शेतीवर होणारा परिणाम चिंताजनक आहे.जागतिकीकरणातील ग्रीन हाऊस

इफेक्ट,ओझोन वायूच्या आवरणाला पडलेली छिद्रे,आत्यंतिक औद्योगिकीकरण,वाढत्या यंत्रांच्या वापरामुळे होणारे प्रदुषण या सर्वांचा परिणाम पाऊस पाण्यावर होताना दिसतो.त्याचे तोटे या निसर्गचक्रावर शेतीसाठी अवलंबून असणा-या शेतक-याला भोगावे लागत आहेत. शेतक-यांच्या आत्महत्या, सातत्याने पडणारा दुष्काळ, बेकारी व भ्रष्टाचार या ग्रामजीवनाला भेडसावणा-या वर्तमान समस्यांचे अत्यंत वास्तव चित्रण सदानंद देशमुख यांनी केले आहे.

मोहन पाटील यांनी 'बस्तान' कादंबरीतून जागतिकीकरणामुळे सुखासीन जीवनाचा आभास निर्माण करणा-या गावखेड्याचे चित्रण केले आहे. महानगरापासून ८ मैल अंतरावर असलेल्या वाड्यावस्त्या व गावांकडे महानगराचे केंद्र हळूहळू सरकू लागते.शहरी छंदीपणा,प्लॉटींग, हॉटेले, दारूगुत्ते यासारख्या धंद्यांचे प्रस्थ वाढते व गावाचे गावपण हरवून बसते असा पट मांडलेला आहे.गावातही शहरी संस्कृती रूजू पाहत आहे व एकप्रकारे सांस्कृतिक अवमूल्यन होत आहे ही खंत या कादंबरीत व्यक्त होतांना दिसते.जागतिकीकरणाचा सर्वात जास्त फटका शेतक-यांना बसलेला दिसतो.शेतक-यांचे शोषण वाढतच चालले आहे.उलट त्याच्या शोषणाची नवी व्यवस्था उभी राहतांना दिसत आहे.त्याच्यासाठी सरकारने काही योजना राबविल्या असल्या तरी प्रत्येक योजनेच्या दारावर या शेतक-याला लुबाडणा-या दलालांची रांग लागलेली आहे.एकाधिकाराचे फायदेतोटे आणि माल परराज्यात नेण्याची बंदी अशा दुहेरी दुष्ट चक्रात सापडलेला शेतकरी आज आत्महत्या करून मृत्यूला कवटाळत आहे.नवआधुनिकतेच्या काळातही शेतक-याला न्याय मिळालेला नाही, खेडी उदास भग्न होऊन कोलमडून पडत आहेत, ग्रामीण अर्थव्यवस्था कोलमडत आहे.बळीराजाच्या वाट्याला आलेले हे परिणाम जीवघेणे आहेत.

काव्यलेखनावर झालेला परिणाम :-

कवी अरूण काळे यांची कविता जागतिकीकरणात बहुमोलाची आहे.त्यांचे 'सायरनचे शहर', 'नंतर आलेले लोक' हे काव्यसंग्रह महत्वपूर्ण आहेत. त्यांत महानगरीय संवेदनांचे उत्कट दर्शन तर आहेच पण जागतिकीकरणामुळे होणारी सर्वसामान्यांची मल्टीलुटालुट देखिल चित्रित केली आहे. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे घडून आलेल्या प्रचंड सामाजिक बदलांचे प्रतिबिंब समकालीन महानगरीय मराठी कवितेत उमटलेले दिसते.महानगरीय वास्तवामुळे मानवी जीवनात होणा-या बदलांचा, त्यातील वेगवेगळया अवस्थांचा वेध कवी महेंद्र भवरे यांच्या कवितेतून दिसतो.आज माहिती आणि तंत्रज्ञानाच्या प्रचंड वापरामुळे महानगरीय जीवनात प्रचंड उलथापालथ घडून आली आहे. इथे माणसाकडे 'माणूस' म्हणून न बघता ग्राहक म्हणून बघितले जाते.त्यामुळे इथे मानवी मूल्यांचे अवमूल्यन घडून येत आहे. नव्वदोत्तर कालखंडात लिहिल्या जाणा-या कवितेत प्रामुख्याने महानगरीय संवेदनशीलतेचा आविष्कार झालेला आहे.शहरी माणसांच्या गर्दीत माणूसकी हरवलेली आहे. स्वार्थी वृत्ती, पैशाचे वाढते महत्व यामध्ये सामान्य माणूस भरडला जात आहे.कवी हेमंत दिवटे त्यांच्या 'जागतिकीकरण माझी कविता' या कवितेत म्हणतात ,

" सारं जग जवळ आलंय म्हणतात
पण माणसं माणसांपासून
दूर धावताहेत
रोबोटच्या गळयात
गळा घालताहेत
माणसांऐवजी कुत्र्यांवर
कुत्र्यांऐवजी यंत्रावर
विश्वास टाकताहेत."

हे वर्णन अत्यंत बोलके आहे. तंत्रज्ञानवादी युगामुळे मानवी जीवन अधिकच कृत्रिम झाले आहे.आईवडिलांकडे मुलांसाठी वेळ नाही म्हणून संस्कारांची कमतरता आहे. त्यामुळे मुलांचे बालपणही संपुष्टात आले आहे. बालपणापासूनच मुलांची संवेदना बोथट झालेली दिसते. त्यामुळे मुलेही एकांतामध्येच राहणे पसंत करतात. संस्कृतीचे बाजारीकरण घडून आल्यामुळे मुल्यांचा -हास झाला.

समारोप :-

जागतिकीकरणामुळे महानगरातील पूर्वीचा मध्यमवर्गीय आता उच्च मध्यमवर्गीय झाला आहे. त्याचा समाजातील स्तर उंचावला आहे. मात्र जागतिकीकरणात नव्या योजनांचा लाभ हा समाजातील आर्थिकदृष्टया उच्चस्तरीय वर्गांना मिळतो नि निम्नस्तरीय, तळागाळातील वर्ग, खेड्यातील सामान्य माणूस या योजनांच्या नावाने पुन्हा भरडलाच जातो. खेड्यातील तरूण जागतिकीकरणाच्या व नवआधुनिकतेच्या प्रवाहात पूर्णपणे सामील होऊ शकलेला नाही.

जागतिकीकरण, उद्योगांचे संगणकीकरण, वाढती महानगरे, वाढती महागाई, पाणी, वीज, रस्ते अशा पायाभूत सोयीसुविधांचा अभाव, शेतक-यांचे वाढते शोषण, ढासळत चाललेली ग्रामीण अर्थव्यवस्था, मूल्यहीन शिक्षणव्यवस्था ही भारतातील नवआधुनिकतावादाची मुख्य लक्षणे सांगता येतील.

थोडक्यात जागतिकीकरणातील मराठी साहित्याचा कल महानगरीय जीवनाकडे झुकलेला दिसतो.येथे माणसाला जाणवणारे महानगरातील एकाकीपण, संवादशून्यता, तुटलेपणा, दांभिकता, स्वार्थीवृत्ती, अमानुषता, वर्तनातील अश्लीलता प्रामुख्याने चित्रित होते.

निष्कर्ष :-

१. नव्वदोत्तर कालखंडातील साहित्यात महानगरीय जीवन केंद्रस्थानी असल्याचे दिसून येते.
२. तंत्रज्ञानवादी युगामुळे नव्वदोत्तरी साहित्यात महानगरीय संवेदनशीलतेचा आविष्कार वेगवेगळ्या प्रकारे, वेगवेगळ्या स्वरूपात साकारला आहे.
३. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे घडून आलेल्या प्रचंड सामाजिक बदलांचे प्रतिबिंब समकालीन महानगरीय साहित्यात उमटलेले दिसते.
४. बदलत्या महानगरीय जाणिवेमुळे नात्यांमधील प्रेम, जिव्हाळा, आपुलकी संपुष्टात आली असून नाती वस्तूतः परिवर्तित होत आहे आणि मानवी संवेदनांची धार बोथट होऊन ती संवेदना रोबोटमध्ये बदलत आहे.
५. जागतिकीकरणामुळे माणूस आत्यंतिक स्वकेंद्री बनल्यामुळे तो स्वार्थी बनला. स्वार्थापायी व अमानुषपणामुळे मानवी भावनेला किंमत राहिली नसून मानवी मूल्यांचा -हास झालेला दिसतो.

संदर्भ :-

१. जागतिकीकरणात मराठी कविता - संपादक : उत्तम कांबळे, परचुरे प्रकाशन मुंबई

Impact Factor – 3.452 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January-2018

SPECIAL ISSUE-XXXV

स्पर्धा परीक्षा आणि मराठी

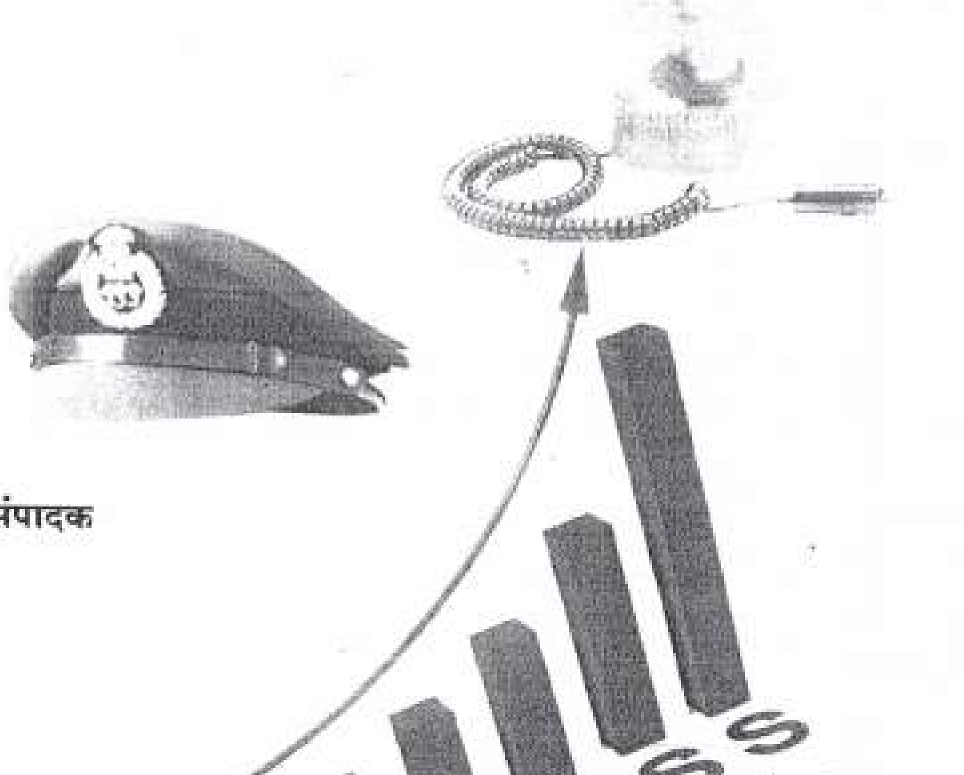

संपादक मंडळ :
विशेषांक कार्यकारी संपादक
प्रा. अर्जुन नेरकर
डॉ. शैलजा पाटील
प्रा. गजानन भामरे
डॉ. स्नेहल मराठे
प्रा. विद्या सुर्वे
डॉ. विनोद गोरवाडकर

मुख्य संपादक :
डॉ. धनराज धनगर

This Journal is indexed in :
- UGC Approved Journal List No. 40705 & 44117
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

SWATIDHAN PUBLICATIONS

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 35 : स्पर्धा परीक्षा आणि मराठी
UGC Approved No. 40705 & 44117

ISSN : 2348-7143
January 2018

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	शोधनिबंधाचे शीर्षक	लेखक /लेखिका	पृ.क्र.
@	संपादकीय	- डॉ. धनराज धनगर	०४
१	पदवीस्तरीय मराठीचे अभ्यासक्रम : वास्तव आणि अपेक्षा	- डॉ. जितेंद्र गिरासे	०५
२	स्पर्धा परीक्षांमधील 'अनिवार्य मराठी' आणि तिचे स्वरूप	- डॉ.राजेंद्र सांगळे	०९
३	स्पर्धा परीक्षा आणि मराठी	- डॉ. बाळकृष्ण लळीत	१३
४	मराठी व्याकरण आणि स्पर्धा परीक्षा	- डॉ. आनंदा सोनवणे	१८
५	महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग परीक्षेसाठी मराठी	- डॉ. नामदेव माळी	२८
६	स्पर्धा परीक्षा व मराठीचा अभ्यासक्रम	- डॉ. किरण पिंगळे	३३
७	यु.पी.एस.सी. परीक्षेतील मराठी साहित्याचा अभ्यासक्रम	- डॉ.रत्नमाला गोरे	३७
८	राज्यसेवा मुख्य परीक्षेतील मराठी विषयाच्या प्रश्नपत्रिकेचे स्वरूप	- डॉ. सचिन गिरी	३९
९	मराठी ज्ञानभाषा व व्यवहारभाषा होण्यासाठी ....!	- डॉ. मधुकर मोकाशी	४१
१०	स्पर्धा परीक्षा आणि मराठी साहित्याचे वाचन	- डॉ. एस. आर. बैरनार	४८
११	स्पर्धा परीक्षेत मराठी विषयाचे महत्त्व	- प्रा. मिलिंदकुमार देवरे	५१
१२	स्पर्धा परीक्षांमधील मराठी भाषेचे योगदान	- प्रा. अर्जुन नेरकर	५५
१३	स्पर्धा परीक्षा आणि सामान्य ज्ञानविषयक मराठी साहित्य	- प्रा. गजानन भामरे	५७
१४	महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग परीक्षेसाठी मराठी	- डॉ. वाल्मिक आढावे	५९
१५	स्पर्धा परीक्षा, मराठी भाषा आणि साहित्य	- छाया कदम-पवार	६३
१६	स्पर्धा परीक्षांमध्ये मराठी विषयाचे महत्त्व	- सोनाली लोकडे	६६
१७	पदवीस्तरीय मराठीचे अभ्यासक्रम वास्तव आणि अपेक्षा	- प्रा. अनंत मोगल	६७
१८	प्रशासनिक मराठी आणि तिचा विकास	- डॉ. जितेंद्र गिरासे, प्रा. ममता भारुडे	६९
१९	स्पर्धा परीक्षेतील निबंध लेखनाचे स्वरूप	- डॉ. स्नेहल मराठे	७५
२०	स्पर्धा परीक्षा आणि मराठी	- अनिता रानवळकर	७७
२१	स्पर्धा परीक्षेतील मराठी भाषेचे महत्त्व	- श्री जयवंत कढारे	७९
२२	Literature: A Gracious Way for Success in Career and Life	- Prof. M. S. Bhandari	८१
२३	The Role of Marathi Language in MPSC	- Prof. R.V. Tribhuvan	८४

या अंकाचे सर्व अधिकार प्रकाशकांनी स्वतःकडे राखून ठेवलेले आहेत. लेखांचे अधिकार प्रकाशक आणि संबंधित लेखकाधीन समान असून शोध निबंधातील मते ही संबंधित लेखाच्या लेखकांची वैयक्तिक मते आहेत. त्या मतांशी संपादक व प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही. लेखांच्या मूळ संहितेची सर्व जबाबदारी संबंधित लेखकांची आहे.

©प्रकाशक : सौ. स्वाती धनराज सोनवणे, संचालिका, स्वातीधन इंटरनॅशनल पब्लिकेशन्स, (येवला) नाशिक.
Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 3.009, (GIF) -0.676 (2013)
Special Issue 35 : स्पर्धा परीक्षा आणि मराठी
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
January 2018

स्पर्धा परीक्षेत मराठी विषयाचे महत्व

प्रा. मिलिंदकुमार भिकाजी देवरे
सहाय्यक प्राध्यापक (मराठी)
स्व.अण्णासाहेब आर.डी.देवरे महाविद्यालय,
म्हसदी ता.साक्री जि.धुळे

प्रस्तावना :-

सध्याचे युग हे स्पर्धेचे युग आहे.शासनाच्या सेवेत महत्वाच्या अधिकारी पदावर नियुक्ती होण्यासाठी खुल्या स्पर्धेचे माध्यम आपल्या देशात सर्वात पारदर्शक.प्रभावी आणि निपःक्षपाती म्हणून वापरले जात आहे.महाराष्ट्र राज्य प्रशासनातील सनदी अधिका-यांची निवड करण्यासाठी महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग (MPSC) स्थापन करण्यात आला.सनदी सेवा पदांसाठी स्पर्धा परीक्षांद्वारे उमेदवारांची निवड केली जाते. महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग (राज्यसेवा) मुख्य परीक्षेच्या नव्या अभ्यासक्रमात मराठी हा विषय शंभर गुणांसाठी अनिवार्य करण्यात आलेला आहे.

मातृभाषेला आपल्या जीवनात अनन्यसाधारण महत्व आहे. शैक्षणिक क्षेत्रात तर भाषेच्या मुलभूत कौशल्यांपैकी वाचन आणि लेखन कौशल्याचा विकास करावा लागतो.त्यामुळे गुण मिळवण्याची सर्वोत्तम संधी या दृष्टिकोनातून मराठी विषयाकडे पाहिले जाते.अर्थात मराठी विषयात चांगल्या गुणांसाठी वाचन-मनन-चिंतन-लेखन याची आवश्यकता असते.स्पर्धा परीक्षांसाठी मराठी विषयाच्या प्रश्नपत्रिकेचा उद्देश उमेदवाराचे भाषिक ज्ञान, अभिव्यक्ती, आकलन क्षमता, लेखन आणि संवाद कौशल्याच्या जाणिवांचा स्तर पडताळून पाहणे असा असतो.

मराठी विषयाच्या अभ्यासक्रमात आयोगाने निबंध;इंग्रजी उता-याचे मराठी भाषांतर,सारांश लेखन, पत्र/अर्ज/अहवाल/तक्रार/विनंती /शुभेच्छापर पत्र,व्याकरण या घटकांचा अंतर्भाव केला आहे.यापैकी व्याकरण हा अभ्यासक्रमातील शेवटचा घटक म्हणजे पैकीच्या पैकी गुण प्राप्त करून देणारा घटक होय.भाषेची देवाणघेवाण म्हणजे भाषेचा व्यवहार व्यवस्थित रीतीने चालावा,यासाठी काही नियम ठरविण्यात आले आहेत.या नियमांनाच व्याकरण असे म्हणतात.विद्यार्थ्यांना हा विषय रुक्ष व क्लिष्ट वाटतो.परंतु व्याकरण हा भाषेचा पायाभुत व मुलभूत घटक आहे.यात शब्दांच्या जाती,वाक्प्रचार व म्हणी,काळ,वाक्य प्रकार,पारिभाषिक शब्द या उपघटकांचा समावेश होतो.स्पर्धा परीक्षांमध्ये व्याकरणावरील प्रश्न हे वस्तुनिष्ठ स्वरूपाचे असतात.प्रस्तुत शोधनिबंधात स्पर्धा परीक्षांसाठी मराठी व्याकरणाची तयारी या संदर्भात मांडणी करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

मराठी व्याकरणाची तयारी :-

मराठी व्याकरणात शब्दांच्या जाती (शब्दांच्या जातीओळखणे), वाक्यप्रकार (मिश्र, संयुक्त, साधे / केवल), काळ (वर्तमान, भूत, भविष्य), वाक्प्रचार व म्हणी, पारिभाषिक शब्द (इंग्रजी पारिभाषिक शब्दांना मराठी पर्यायी शब्द देणे) या घटकांचा समावेश होतो.

शब्दांच्या जाती -

शब्दांच्या जाती म्हणजे शब्दांचे प्रकार.वाक्यातील महत्वाचा घटक म्हणजे शब्द. शब्द म्हणजे अर्थपूर्ण ध्वनींचा समूह होय.शब्दांच्या वाक्यातील कार्यावरून त्यांना वेगवेगळी नावे देण्यात आली आहेत.म्हणजेच स्थूलमानाने शब्दांचे एकुण आठ प्रकार आहेत.

१. नाम :- वाक्यात येणा-या शब्दांपैकी जे शब्द प्रत्यक्षात असलेल्या किंवा काल्पनिक वस्तुंची किंवा त्यांच्या गुणांची नावे असतात त्यांना नामे असे म्हणतात.नामांचे प्रकार पुढीलप्रमाणे-

ISSN : 2348-7143
January 2018

i) सामान्यनाम - झाड,नदी,घर

ii) विशेषनाम - गंगा,हिमालय,पोपट,भारत

iii) भाववाचक नाम -बालपण,सौंदर्य,गुलामगिरी

२. सर्वनाम :- जे शब्द कोणत्याही प्रकारच्या नामांच्या ऐवजी येतात,त्यांना सर्वनाम असे म्हणतात.

सर्वनामांचे प्रकार पुढीलप्रमाणे -

i) पुरूषवाचक सर्वनामे - मी,तो,आम्ही, आपण

ii) संबंधी सर्वनामे - जो,जे,ते,जेथे,तेथे

iii) दर्शक सर्वनामे - हा,ही,हे

iv) प्रश्नार्थक सर्वनामे - कोण,कोणी,कोणाला,कोठे,किती

v) आत्मवाचक सर्वनामे - स्वतः,आपण

३. विशेषण :- जो शब्द नामाबद्दल विशेष किंवा अधिक माहिती सांगतो त्यांना विशेषण असे म्हणतात. विशेषणाचे प्रकार पुढीलप्रमाणे -

i) गुणविशेषण - सुंदर,प्रेमळ

ii) संख्याविशेषण- दोन,चार,पाच,दहा

iii) विधिविशेषणे- प्रामाणिक,अशक्त

iv)सार्वनामिक विशेषणे - माझा,आमचा,त्याचा

v) नामसाधित विशेषणे- गुणवान,धनवान,पुणेरी,लाजाळू

vi)धातुसाधित विशेषणे- रडका,खेळता,हसरा,बोलका

vii) अव्ययसाधित विशेषणे- वरचा मजला,मागीलअंगण,खालचे घर इ.

४. क्रियापद :- क्रियापद म्हणजे वाक्याचा अर्थ पूर्ण करणारा क्रियावाचक शब्द होय.

उदा. करतो,बसतो,झोपतो,जाईल इ.क्रियापदाचे प्रकार पुढीलप्रमाणे -

i) सकर्मक क्रियापदे-गवळी धार काढतो.सचिन क्रिकेट खेळतो.

ii) अकर्मक क्रियापदे-मी रस्त्यात पडलो.राधा जोरात पळते.

iii) द्विकर्मक क्रियापदे-आजोबा आम्हाला खाऊ देतात.विराटने रोहितला चेंडू दिला.

iv) संयुक्त क्रियापदे-क्रीडांगणावर मुले खेळू लागली.

v) साधित क्रियापदे -ते दृश्य पाहून माझे डोळे पाणावले.

vi) प्रयोजक क्रियापदे-मला तिने सोडविले.त्याने बाळाला रडविले.

vii) शक्य क्रियापदे-आता त्याला काम करवते.

viii)अनियमित क्रियापदे-खरे बोलले पाहिजे.इथून उडी मारू नको.

ix) भावकर्तृक क्रियापदे-पित्त झाल्यामुळे मला मळमळते.आज दिवसभर गडगडते.

५. क्रियाविशेषण अव्यय - जे शब्द क्रियापदाबद्दल अधिक माहिती सांगतात त्यांना क्रियाविशेषण अव्यय असे म्हणतात.

उदा.-आज,काल,उद्या,आता,फार,तिथे,नेहमी इ.

६. शब्दयोगी अव्यय -जे शब्द दोन शब्दांचा संबंध जोडण्याचे काम करतात व जे शब्दाला जोडून येतात त्यांना शब्दयोगी अव्यय असे म्हणतात.

उदा.- झाडाखाली,इमारतीमागे,त्यासाठी इ.

७. उभयान्वयी अव्यय - जे शब्द दोन शब्द किंवा दोन वाक्ये यांना जोडतात,त्यांना उभयान्वयी अव्यय असे म्हणतात.

ISSN : 2348-7143
January 2018

उदा.- व,आणि,परंतु, म्हणून इ.

८. **केवलप्रयोगी अव्यय -** जे शब्द आपल्या मनातील वृत्ती किंवा भावना व्यक्त करतात त्यांना केवलप्रयोगी अव्यय असे म्हणतात.

उदा. शाब्बास,अरेरे,अब्बा इ.

नाम, सर्वनाम, विशेषण व क्रियापद या शब्दांच्या चार जातीत लिंग, वचन व विभक्ती यामुळे बदल होतो म्हणून त्यांना **विकारी** असे म्हणतात. तर क्रियाविशेषण, शब्दयोगी, उभयान्वयी व केवलप्रयोगी यांच्या रूपात बदल होत नाही म्हणून त्यांना **अविकारी** असे म्हणतात.

वाक्यविचार

वाक्यविचार हा मराठीतील आणखी एक महत्वाचा घटक.प्रश्नपत्रिकेत एखादे वाक्य देवून त्याचे विशिष्ट वाक्यप्रकारात रूपांतर करावे अशा आशयाचा प्रश्न विचारला जातो.वाक्यांच्या अर्थानुसार त्याचे विविध प्रकार पडतात.

१.**केवलवाक्य :-** यात फक्त एकेकच विधान येते.म्हणजेच एकच उद्येश आणि एकच विधेय असते.

२. **मिश्रवाक्य :-** या प्रकारामध्ये एक प्रधानवाक्य व एक किंवा अधिक गौणवाक्ये गौणत्वसुचक अव्ययांनी जोडुन संमिश्र वाक्य तयार होते.

३. **संयुक्तवाक्य :-** दोन किंवा अधिक केवलवाक्ये प्रधानत्वबोधक उभयान्वयी अव्ययांनी जोडली असता जे एक जोडवाक्य तयार होते ,त्यास संयुक्तवाक्य असे म्हणतात.

वाक्प्रचार व म्हणी

व्याकरणातील आणखी एक प्रश्न म्हणजे वाक्प्रचार आणि म्हणी यांचा अर्थ सांगून त्याचा वाक्यात उपयोग करा हा होय.वाक्प्रचार व म्हणी यांचा अर्थ आणि वाक्यातील उपयोग या बाबींना प्रत्येकी अर्धा गुण असतो.वाक्प्रचार व म्हणी या दोन्ही प्रकारच्या शब्दसमूहांचा योग्य ठिकाणी,योग्य प्रकारे,योग्य संदर्भात उपयोग करता येणे हे एक महत्वाचे भाषिक कौशल्य समजले जाते.आणि हे कौशल्य प्राप्त करून घेण्यासाठी त्या वाक्प्रचार आणि म्हणींचा अचूक अर्थ माहित असणे आवश्यक आहे.

ज्या शब्दसमूहाचा अर्थ शब्दशः न घेता त्यापेक्षा विशिष्ट अर्थाने रूढ झालेला असतो त्या शब्दसमूहास वाक्प्रचार असे म्हणतात.

उदा. १. पारा चढणे - खूप राग येणे.
२. डोळ्यांचे पारणे फिटणे - पूर्ण समाधान होणे.
३. आकाश ठेंगणे होणे - अतिशय आनंद होणे.

भाषेतील म्हणी या समाजात परंपरेने रूढ असतात त्यामुळे त्यांचा रूढार्थ माहित असणे आवश्यक असते.

उदा. १. हाजिर तो वजीर
२. चोराच्या उलट्या बोंबा
३. दुष्काळात तेरावा महिना
४. मूर्ती लहान पण किर्ती महान

काळ

काळ ओळखा हा व्याकरणातील पुढचा घटक होय.वाक्यात दिलेल्या क्रियापदावरून जसा क्रियेचा बोध होतो,तसेच ती क्रिया कोणत्या वेळी घडत आहे याचा बोध होतो,त्याला काळ असे म्हणतात.मराठीत सर्वसाधारणपणे तीन काळ आहेत.

ISSN : 2348-7143
January 2018

उदा.- व,आणि,परंतु, म्हणून इ.

८. **केवलप्रयोगी अव्यय -** जे शब्द आपल्या मनातील वृत्ती किंवा भावना व्यक्त करतात त्यांना केवलप्रयोगी अव्यय असे म्हणतात.

उदा. शाब्बास,अरेरे,अबब इ.

नाम, सर्वनाम, विशेषण व क्रियापद या शब्दांच्या चार जातीत लिंग, वचन व विभक्ती यामुळे बदल होतो म्हणून त्यांना **विकारी** असे म्हणतात. तर क्रियाविशेषण, शब्दयोगी, उभयान्वयी व केवलप्रयोगी यांच्या रूपात बदल होत नाही म्हणून त्यांना **अविकारी** असे म्हणतात.

वाक्यविचार

वाक्यविचार हा मराठीतील आणखी एक महत्वाचा घटक.प्रश्नपत्रिकेत एखादे वाक्य देवून त्याचे विशिष्ट वाक्यप्रकारात रूपांतर करावे अशा आशयाचा प्रश्न विचारला जातो.वाक्यांच्या अर्थानुसार त्याचे विविध प्रकार पडतात.

१.केवलवाक्य :- यात फक्त एकेकच विधान येते.म्हणजेच एकच उद्देश आणि एकच विधेय असते.

२. **मिश्रवाक्य :-** या प्रकारामध्ये एक प्रधानवाक्य व एक किंवा अधिक गौणवाक्ये गौणत्वसूचक अव्ययांनी जोडून संमिश्र वाक्य तयार होते.

३. **संयुक्तवाक्य :-** दोन किंवा अधिक केवलवाक्ये प्रधानत्वबोधक उभयान्वयी अव्ययांनी जोडली असता जे एक जोडवाक्य तयार होते ,त्यास संयुक्तवाक्य असे म्हणतात.

वाक्प्रचार व म्हणी

व्याकरणातील आणखी एक प्रश्न म्हणजे वाक्प्रचार आणि म्हणी यांचा अर्थ सांगून त्याचा वाक्यात उपयोग करा हा होय.वाक्प्रचार व म्हणी यांचा अर्थ आणि वाक्यातील उपयोग या बाबींना प्रत्येकी अर्धा गुण असतो.वाक्प्रचार व म्हणी या दोन्ही प्रकारच्या शब्दसमूहांचा योग्य ठिकाणी,योग्य प्रकारे,योग्य संदर्भात उपयोग करता येणे हे एक महत्वाचे भाषिक कौशल्य समजले जाते.आणि हे कौशल्य प्राप्त करून घेण्यासाठी त्या वाक्प्रचार आणि म्हणींचा अचूक अर्थ माहित असणे आवश्यक आहे.

ज्या शब्दसमूहाचा अर्थ शब्दशः न घेता त्यापेक्षा विशिष्ट अर्थाने रूढ झालेला असतो त्या शब्दसमूहास वाक्प्रचार असे म्हणतात.

उदा. १. पारा चढणे - खूप राग येणे.

२. डोळ्यांचे पारणे फिटणे - पूर्ण समाधान होणे.

३. आकाश ठेंगणे होणे - अतिशय आनंद होणे.

भाषेतील म्हणी या समाजात परंपरेने रूढ असतात त्यामुळे त्यांचा रूढार्थ माहित असणे आवश्यक असते.

उदा. १. हाजिर तो वजीर

२. चोराच्या उलटया बोंबा

३. दुष्काळात तेरावा महिना

४. मूर्ती लहान पण किर्ती महान

काळ

काळ ओळखा हा व्याकरणातील पुढचा घटक होय.वाक्यात दिलेल्या क्रियापदावरून जसा क्रियेचा बोध होतो,तसेच ती क्रिया कोणत्या वेळी घडत आहे याचा बोध होतो,त्याला काळ असे म्हणतात.मराठीत सर्वसाधरणपणे तीन काळ आहेत.

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor – 3.452 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

July-August-September- 2017

Vol. 4 Issue 3

मराठी साहित्य संशोधन विशेषांक

Chief Editor :

Dr. Dhanraj T. Dhangar,

Assist. Prof. (Marathi)

MGV'S Arts & Commerce College,

Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

विश्वविद्यालय अनुदान आयोग
University Grants Commission
quality higher education for all

Home About Us Organization Commission Universities Colleges Publications

UGC Approved List of Journals

You searched for **research journey**

Total Journals : 2

Show 25 entries Search

View	Sl.No.	Journal No	Title	Publisher	ISSN	E-ISSN
	1	40705	Research Journey International E Research Journal	Swatidhan Pub. Yeola		23487143
	2	44117	Research Journey	Swatidhan International Publication		23487143

Showing 1 to 2 of 2 entries

Previous 1 Next

This Journal is indexed in :

- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
UGC Approved Journal- Sr. No. 40705 & 44117 July-Aug.-Sept. 2017 | Vol. 4, Issue 3

अनुक्रमणिका

अ.नं.	शोध निबंधाचे शीर्षक	लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
@	संपादकीय	- डॉ. धनराज धनगर	05
1	आदिवासींचे धवळे : उगम आणि विकास	- डॉ. अंजली मस्करेन्हस	06
2	लोकसाहित्यातील लोकसंस्कृतीतून येणाऱ्या लोकप्रयोज्य कलांचा अभ्यास	- डॉ अनिता सोनवणे	15
3	गोर बंजारा लोकसाहित्यातील मानवी मूल्ये	- प्रा. नेमीचंद चव्हाण	20
4	बंजारा लोकसाहित्यातील समाजदर्शन	- प्रा. तुकाराम चव्हाण	28
5	लोकसाहित्य संशोधनाच्या नव्या दिशा	- डॉ. निवृत्ती मिसाळ	33
6	लोकसाहित्य संशोधन अभ्यास पद्धती	- डॉ. सागर लटके	35
7	मराठी आख्यायिका : एक आकलन	- डॉ. भाऊसाहेब गमे	40
8	महानुभावीय साहित्याचे संशोधन-संपादन-प्रकाशन : पार्श्वभूमी व संधी	- डॉ प्रमोद आंबेकर	44
9	महानुभावीय व वारकरी संप्रदायाच्या अनुषंगाने मराठी साहित्य	- श्री अनिल महाजन	49
10	'संतु आंतोनीची जीविताकथा' या ग्रंथावर ज्ञानेश्वरीचा प्रभाव	- प्रा. विनय मडगावकर	54
11	संत ज्ञानेश्वरांचे कार्य आणि कर्तृत्व	- एस. आर. साळुंखे	58
12	संत चोखामेळा यांच्या अभंगातील समाज वास्तव	– डॉ. उज्वला पाटील	64
13	नामयाची दासी जनी	- डॉ. वसंत शेंडगे	68
14	समर्थ रामदास स्वामींचे प्रशासन विषयक विचार	- डॉ. अलका वडने	73
15	शाहिरी वाङ्मयातील ध्रुवतारा : भाऊ फक्कड	- प्रा. संगीता सूर्यवंशी	77
16	गीतकार ना. धों. महानोर	- डॉ. तुषार चांदवडकर	85
17	विठ्ठल वाघ यांच्या कवितेतील कृषिनिष्ठ जाणिवा	- डॉ. ममता दयणे	89
18	डॉ. यशवंत मनोहरांच्या कादंब-यांतून अभिव्यक्त होणारा आंबेडकरी स्त्रीवाद	– प्रा. मनीषा डोंगरे	94
19	धादांत खैरलांजी : स्त्री दृष्टीकोनातून	- डॉ. शंकर मुंडे	97
20	मराठी साहित्यातील दलित स्त्रियांची आत्मकथने :एक परीक्षण	- डॉ. मनीषा नागपुरे	99
21	दलित साहित्यातील कथेचे अवलोकन	– डॉ. चंद्रमणी गजभिये	105
22	शंकरराव खरातांची दलित कथा एक आकलन	- डॉ. आर. एम. केदार	109
23	महात्मा फुले यांच्या वाङ्मयातील वैचारिकता	–प्रा. मिलिंदकुमार देवरे	113
24	तिसऱ्या सहस्त्रकाची कविता : आस्वाद आणि आकलन	- डॉ. सिद्धार्थ भगत	117
25	मराठी भाषेची स्थिती - गती	- डॉ. स्नेहल मराठे	124
26	समकालीन भारतीय साहित्य	– प्रा. सर्जेराव जाधव	128
27	मराठी नाट्य वाङ्मयाची पूर्व पीठिका	– डॉ. राम चौधरी	133

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
UGC Approved Journal- Sr. No. 40705 & 44117 July-Aug.-Sept. 2017
ISSN : 2348-7143
Vol. 4, Issue 3

महात्मा फुले यांच्या वाड्मयातील वैचारिकता

प्रा. मिलिंदकुमार भिकाजी देवरे
सहाय्यक प्राध्यापक (मराठी विभाग)
स्व. अण्णासाहेब आर. डी. देवरे कला व विज्ञान महाविद्यालय,
म्हसदी, ता.साक्री, जि.धुळे (महाराष्ट्र)

महात्मा फुल्यांनी विविध आकृतीबंधातील वाड्मयरचना केलेली आहे.त्यांनी विविधांगी व विपुल असे लेखन केले.त्यांनी नाटक लिहिले, परमतखंडनात्मक पुस्तक लिहिले,ग्रंथरचना केली. गद्यरचनेबरोबर पोवाडा, अखंडादी काव्यरचना असे पद्यात्मक लेखनही केले.त्यांनी आपली सर्व रचना लोकहितार्थ केली आहे.सामाजिक सुधारणेचे एक प्रचारमाध्यम म्हणून त्यांनी लेखन केले.जोतीरावांनी समग्र मानवमुक्तीचा ध्यास घेतला,त्यात वैचारिक मुक्ती हा महत्वाचा भाग होता.धर्मापेक्षा त्यांचा बुध्दीप्रामाण्यावर विश्वास होता.परखडपणा व ठाम आत्मविश्वास हा त्यांचा लक्षणीय विशेष आहे. त्यांच्या विचारांमध्ये परिवर्तनाचे सामर्थ्य दिसून येते.भाषेच्या सौंदर्यापेक्षा काय सांगायचे याला त्यांनी महत्व दिले.त्यांचे क्रांतीदर्शी विचार बघता त्यांचे लेखन हे वैचारिक वाड्मयाच्या दर्जाला पोहोचते.

गृहीतके :-

१. भारतीय समाजात उच्च-नीच,गरीब-श्रीमंत,श्रेष्ठ-कनिष्ठ अशी विषमता दिसून येते.
२. महात्मा फुले यांना मानवाविषयी विशेषतः शुद्रांविषयी अपार करूणा होती.
३. महात्मा फुले यांना समाजात मानवी समानता अपेक्षित होती.
४. महात्मा फुले यांनी आपल्या वाड्मयातुन नवनवे सिध्दांत मांडले.
५. महात्मा फुले यांनी बुध्दीनिष्ठ,वस्तुनिष्ठ व तर्कशुध्द विचार मांडले.

उद्दिष्टे :-

१. म.फुले यांच्या काळातील तत्कालीन सामाजिक परिस्थितीवर प्रकाश टाकणे.
२. म.फुले यांच्या क्रांतीकारी विचारांवर प्रकाश टाकणे.
३. म.फुले यांची वैचारिक भूमिका स्पष्ट करणे.
४. म.फुले यांच्या विचारांची प्रासंगिकता स्पष्ट करणे.

प्रस्तावना :-

महात्मा जोतीराव फुले हे महाराष्ट्रातील समाजसुधारकांच्या पिढीतील श्रेष्ठ समाजसुधारक. मुलींसाठी शाळा काढणारे पहिले भारतीय म्हणजे भारतीय स्त्री शिक्षणाचे जनक,स्त्री स्वातंत्र्याचे व हक्कांचे उद्गाते,चातुर्वर्ण्य आणि जातिभेद या संस्थांवर कडाडून हल्ला चढवून मानवी समानतेची घोषणा करणारे पहिले लोकनेते,आधुनिक भारताचे पहिले महात्मा आणि 'सत्यमेव जयते'या दिव्य तेजाने भारलेले पहिले सत्यशोधक होत.भारतीय समाजक्रांतीचे जनक किंवा क्रांतीशील विचारवंत असा त्यांचा थोडक्यात पण सार्थ उल्लेख करता येईल. ज्यांचा गौरव म.गांधींनी खरा महात्मा करावा,स्वा.सावरकरांनी त्यांना समाजक्रांतीकारक म्हणावे व डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी त्यांना कबीर,बुध्द यांच्याप्रमाणेच गुरूत्वाची पदवी बहाल करावी यातच त्यांच्या थोरवीची भव्यता दिसून येते.

विषयविवेचन:-

साहित्याला एक वैचारिक भूमिका असते, हा विचार एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात महात्मा फुले यांनी पहिल्यांदा मांडला.त्यासाठी त्यांनी धर्मशास्त्र,समाजशास्त्र व संस्कृती या घटकांचा अभ्यास करून इतिहासाची पुनर्मांडणी

केली.ब्राम्हणी धर्मग्रंथांचे मूलगामी विश्लेषण केले.एकोणिसाव्या शतकाच्या पुर्वार्धात जे विचारवंत व समाजसुधारक जन्माला आले त्यांमध्ये महात्मा फुले यांचे लेखन सामाजिक प्रश्नांशी निगडीत व मानवी जीवनाचा सखोल विचार करणारे होते.महात्मा फुले यांची साहित्यपरंपरा बुध्द,चार्वाक,संत कबीर आणि संत तुकाराम यांच्या परंपरेशी विद्रोही नाते जोडते. त्यांचे विचार क्रांतीकारक व वैचारिक स्वरूपाचे आहेत.

महात्मा फुले यांच्यावर थॉमस पेनच्या 'राईटस् ऑफ मॅन'या ग्रंथाचा विलक्षण प्रभाव दिसून येतो.या ग्रंथामुळे मानवतावादाचे मूलगामी परिणाम त्यांच्या मनावर झाले.त्यांना माणसाविषयी अपार करूणा होती.मानवी जीवन हे शोषणमुक्त व स्वातंत्र्याला महत्व देणारे असावे,असे त्यांना वाटत होते.म्हणून त्यांनी स्वर्ग-नरक,पाप-पुण्य,पुनर्जन्म इ.दैवी कल्पनांना छेद दिला.त्यांचे राजकीय चिंतन स्वातंत्र्य,समता,बंधुता व न्याय या मूल्यांशी संबंधित होते.महात्मा फुले यांनी शुद्रातिशुद्राला केंद्रबिंदू मानून आपले वैचारिक साहित्य निर्माण केले,चळवळी उभ्या केल्या,त्याला एक वैचारिक अधिष्ठान प्राप्त करून दिले.

महात्मा फुले यांनी इ.स.१८५५ साली 'तृतीयरत्न'हे नाटक लिहिले.हे नाटक लिहून जोतीरावांनी प्रबोधनाचा एक नवाच प्रयोग केला.शोषक व्यवस्थेच्या विरोधात नाटकाचे माध्यम वापरून लोकप्रबोधनाची नवी परंपरा त्यांनी निर्माण केली.तत्कालीन सामाजिक शोषणावर भाष्य करणारे मराठीतील बहुधा हे पहिलेच स्वतंत्र,सामाजिक नाटक आहे.
या नाटकातून त्यांनी सामाजिक,धार्मिक आणि शैक्षणिक स्वरूपाचा विचार उलगडून दाखविला.अज्ञान,अंधश्रध्दा यामुळे गरीबांची, शेतक-यांची, बहुजन समाजाची पिळवणूक होते. शिक्षणानेच सामान्य माणसाचा उध्दार होईल असे त्यांना वाटते. 'तृतीयरत्न' चे महत्व ग्रामीण व सामाजिक नाट्यपरंपरेचा प्रारंभ म्हणून निर्णायक आहे. 'तृतीयरत्न'मधून मानवी हक्क व सामाजिक समतेचा विवेकदीप महात्मा फुले यांनी पेटविला आहे.

महात्मा फुले यांनी 'गुलामगिरी','शेतक-यांचा आसूड'आणि 'सार्वजनिक सत्यधर्म पुस्तक' हे महत्वपूर्ण ग्रंथ लिहिले. 'गुलामगिरी' हा ग्रंथ सामाजिक विषमतेवर भाष्य करतो तसेच मानवी हक्कांची मागणी देखिल करतो.ब्राम्हणी पुरोहिती वर्चस्वातून सर्वसामान्यांची गुलामगिरी नष्ट झाली पाहिजे असा संदेश या ग्रंथातून मिळतो. म.फुले यांनी इ.स. १८८३ मध्ये 'शेतक-यांचा आसूड' हा ग्रंथ लिहिला.हा ग्रंथ त्यांनी युनायटेड स्टेट्स ऑफ अमेरिका (USA) मधील शेतक-यांना अर्पण केला.ग्रंथाच्या सुरूवातीलाच त्यांनी आपल्या विचारांचा सुबोध व सुंदर सुत्रबध्द सारांश सांगितला आहे.

" विद्येविना मती गेली, मतीविना नीती गेली
नीतीविना गती गेली, गतीविना वित्त गेले,
वित्ताविना शुद्र खचले, एवढे सर्व अनर्थ एका अविद्येने केले. "

महात्मा फुलेंच्या सगळ्या सत्यशोधक चळवळीचा भावार्थ यात आला आहे.यावरून त्यांचे वैचारिक सामर्थ्य लक्षात येते. शेती आणि शेतकरी यांच्या प्रश्नांविषयी अतिशय बारकाईने विचार म.फुले करतात. प्रचलित धर्मसंस्था,त्यावर आधारलेली हिंदुंची समाजरचना व ब्रिटीशांची शासनसंस्था ही शेतक-यांच्या दैन्याला कारणीभूत आहे असे त्यांना वाटते.शेतकरी हा ग्रामीण जीवनाचा केंद्रबिंदू होता.नव्या राजवटीतील शेतक-यांची हलाखी व दुर्बलता जशीच्या तशी टिकून राहिली याचे प्रमुख कारण म्हणजे त्यांचे अज्ञान,अशिक्षितपणा हेच आहे.शेतक-यांच्या दैन्याला चातुर्वर्ण्यव्यवस्था व जातिभेद हे देखिल कारणीभूत ठरले आहेत.ब्राम्हण लोकांनी शेतक-याला धार्मिक कर्मकांडाच्या जाळ्यात अडकवून त्यांचे सामाजिक व आर्थिक शोषण केले.शेतक-यांची अंधश्रध्दाही याला कारणीभूत आहेच.त्यासाठी लोकशिक्षण हाच मुख्य उपाय सांगितला.तसेच शेतक-यांनी आपला दर्जा उंचावण्यासाठी आधुनिक तंत्रज्ञानावर आधारित शेती करावी असे सुचविले.सुमारे १२५ वर्षापूर्वी लिहिलेला हा विचार आजच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेलाही ब-याच प्रमाणात लागू पडतो ही गोष्ट लक्षणीय आहे.

महात्मा फुले यांच्या 'सार्वजनिक सत्यधर्म' या ग्रंथात श्रेष्ठ अशा मानवी मूल्यांचा नवा आचारधर्म व्यक्त झाला आहे.शूद्र,अतिशूद्र आणि स्त्रीया यांच्या उत्थानासाठी नवीन भूमिका या ग्रंथात मांडली आहे.या ग्रंथातून विश्वधर्माचा संदेश दिला आहे.वैश्विक विचारांची सुंदर गुंफण असलेला हा ग्रंथ मानवाच्या आचारधर्मासाठी मार्गदर्शक स्वरूपाचा आहे.

महात्मा फुले यांनी गद्यलेखनाबरोबरच पद्यलेखनही केले.समाजातील सनातनी व्यवस्थेने,सावकारशाहीने शूद्रातिशूद्रांची भयंकर पिळवणूक केली होती.त्याचा भांडाफोड करण्यासाठी त्यांची कविता जन्म घेते.सामाजिक आणि धार्मिक व्यवस्थेच्या विरोधात म.फुले आपल्या कवितेतून आवाज उठवितात.सामान्य माणसाची परवड थांबावी या दृष्टिकोनातून त्यांनी काव्यलेखन केले.स्वातंत्र्य,समता,बंधुता आणि सामाजिक न्याय यावर आधारित नवसमाजरचनेच्या स्वप्नाला त्यांनी एक तात्विक बैठक प्राप्त करून दिली.

महात्मा फुले यांनी २४ सप्टेंबर १८७३ रोजी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली.धार्मिक आणि सामाजिक स्वरूपाची गुलामगिरी नष्ट करणे, हे या समाजाचे पहिले कार्य होते.सत्यशोधक समाज सत्याचा आग्रह धरतो. 'माणूस' हा त्यांच्या विचारांचा केंद्रबिंदू होता. सामाजिक गुलामगिरी नष्ट होवून माणसाला त्याचे नैसर्गिक अधिकार मिळाले पाहिजेत अशी त्यांची भूमिका होती.एकंदर फुल्यांच्या सर्व लेखनातून त्यांची वैचारिक भूमिका स्पष्ट होते.ही वैचारिकता मानव कल्याणाशी निगडीत आहे.म्हणून त्यांच्या वाङ्मयाला वैचारिक वाङ्मयाचा दर्जा मिळाला. त्यांच्या वाङ्मयाचे महत्व कालातीत आहे.

समारोप :-

भारतातील परंपरागत समाजसंस्थांच्या विरोधात बंड करणारे पहिले व्यक्ती म्हणजे महात्मा जोतीराव फुले होत. तत्कालीन समाजात आढळून येणारी सामाजिक,आर्थिक विषमता व धार्मिक गुलामगिरी त्यांना स्वस्थ बसू देत नव्हती. बहुजन समाजाच्या शोषणाची कारणे व उपाययोजना या दोन्हींबद्दल त्यांनी आपले विचार प्रभावीपणे मांडले.समाजाची दिशाभूल इथल्या परंपरावादी व्यवस्थेने केली, त्याला फुल्यांनी छेद देवून मानवमुक्तीचा सिध्दांत मांडला.सामाजिक समतेसाठी महात्मा फुले यांनी संघर्ष केला.सामाजिक स्वातंत्र्याशिवाय राजकीय स्वातंत्र्याला कुठलाही अर्थ नाही असे त्यांचे मत होते.महात्मा फुले यांनी आपल्या ग्रंथसंपदेतून अनेक सामाजिक विचार मांडलेले आहेत.त्यांच्या ब-याच ग्रंथांचे स्वरूप विध्वंसक आहे पण त्यांचा आशय मात्र तर्कशुध्द आणि बुध्दीवादी आहे.त्यांच्या ग्रंथातील संवाद हे नाट्यपूर्ण आणि विचारगर्भ आहेत.त्यांच्या या बिनतोड मांडणीमुळे ब्राम्हणांची परंपरा खोटी ठरली.बेरकी प्रश्न आणि सडेतोड उत्तरे असे त्यांच्या ग्रंथांचे स्वरूप आहे.त्यांनी आपल्या रचनेमध्ये महत्वपूर्ण दृष्टांतही वापरले आहेत.त्यांच्या ग्रंथात विचारांची तर्कशुध्दता आढळते.त्यामुळे फुल्यांची वाङ्मयीन रचना श्रेष्ठ दर्जाची ठरली.

महात्मा फुल्यांचा विचार ध्येयवादी,बुध्दीवादी,वस्तुनिष्ठ आणि तर्कशुध्द आहे.त्यामुळे त्यांच्या भाषेला वजन प्राप्त झाले आहे.तर्कशुध्द चिंतन आणि माणुसकीचा गहिवर या दोन वैशिष्ट्यांनी फुल्यांचे समग्र वाङ्मय भारलेले आहे. त्यांचं साहित्य तत्कालीन समाजाचा वेध घेतं.त्यांच निरीक्षण,विश्लेषण,अनुभव सच्चे होते म्हणून ते प्रदीर्घ काळ टिकून राहिलं.महात्मा फुल्यांच्या वाङ्मयाचे मुल्यमापन करतांना डॉ.मालशे म्हणतात, '' जोतीबांचे वाङ्मय वाचतांना विचारवंतांनी,वाचकांनी त्यांचा कालखंड आणि त्यातील सामाजिक,धार्मिक,सांस्कृतिक,आर्थिक व शैक्षणिक परंपरांचे भान राखणे आवश्यक आहे.जोतीचा कुणी साहित्याचार्य नव्हते किंवा मोठे तत्ववेत्ते नव्हते.ते होते कृतीशील तत्वचिंतक.प्रत्येक शतकात न्याय,नीती व मानवता या शाश्वत मुल्यांची जाणीव करून देणारे महापुरुष होते.ज्यांच्या शेतकरी भट्टीच्या मुशीतून ज्या तप्त स्वरूपात भाषा बाहेर पडली त्या स्वरूपातच ती ग्रंथांमधून प्रसिध्द झाली आहे.''

निष्कर्ष :-

१. म.फुले यांनी तत्कालीन सामाजिक परिस्थितीविरुध्द बंड केले.
२. म.फुले यांनी पुरोगामी,तर्कशुध्द आणि बुध्दीवादी विचार मांडले.

ISSN : 2348-7143
Vol. 4, Issue 3

३. म.फुले यांनी 'मानव' हा केंद्रबिंदू मानून मानवमुक्तीचा सिध्दांत मांडला.
४. म.फुले यांच्या लेखनातून एक निश्चित अशी सामाजिक विचारदृष्टी जाणवते.
५. म.फुले यांच्या विचारकार्याने बहुजन समाजात वैचारिक क्रांती घडून आली.
६. म.फुले यांचे विचार आणि कार्य सामाजिक क्रांतीच्या दृष्टीने मूलगामी ठरतात.
७. सारा बहुजन समाज त्यांच्या विचार आणि कार्यातून उभा राहिला.
८. म.फुले यांचे लेखन इतक्या वर्षानंतरही काळाच्या कसोटीवर प्रभावीपणे टिकून आहे.
९. म.फुले यांचे साहित्य भारताच्या अनेक पिढ्यांना माणूस म्हणून नवसंजीवनी देणारे आहे.

संदर्भ:-

१. महात्मा फुले समग्र वाङ्मय - संपादकीय निवेदन : लक्ष्मणशास्त्री जोशी
२. महात्मा फुले समग्र वाङ्मय - संपादकीय निवेदन : धनंजय कीर,स.गं.मालशे
३. महात्मा फुले समग्र वाङ्मय - य.दि.फडके - महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ,मुंबई
४. महात्मा फुले : व्यक्तित्व आणि विचार - गं.बा.सरदार,ग्रंथाली प्रकाशन,मुंबई

ATTESTED BY
PRINCIPAL
A.D.M.S.P. Sanstha's
Late Annasaheb R.D.Deore
Arts & Science College
Mhasadi Tal Sakri Dist Dhule

ISSN 0971-6955

आमची श्रीवाणी

वर्ष : २४, अंक : २, फेब्रुवारी – मे २०१७

भारतीय स्त्रीवाद : बदलते आयाम

विशेषांक – भाग : २

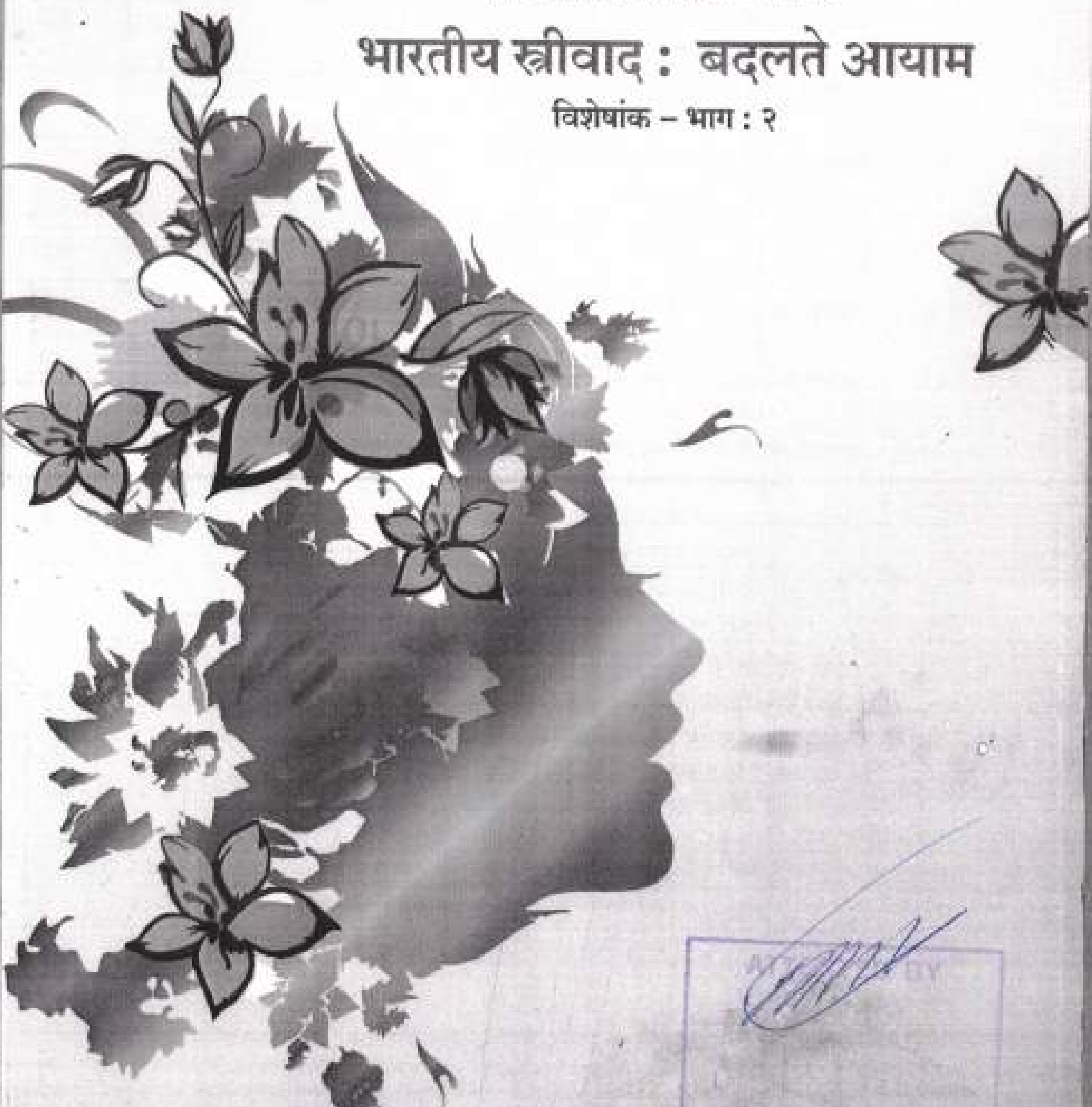

68

१४. भारतीय स्त्रीवाद स्वरूप व आव्हाने ६४
- कीर्तिमाला धवसे

१५. भारतीय स्त्रीवादाचे स्वरूप व आव्हाने ७०
- मिलिंदकुमार देवरे

१६. स्त्रीमुक्ती संकल्पना : एक नवा दृष्टिकोन ७६
- जितेंद्र गिरासे

१७. स्त्रीवाद आणि मराठी साहित्य ८१
- वाल्मिक आढावे

१८. स्त्रीवाद आणि साहित्यलेखन : एक दृष्टिक्षेप ८६
- एच. एस. पाटील

१९. स्त्रीवाद संकल्पना व 'मिरला' तील ग्रामीण स्त्रीव्यक्तिरेखा ९१
- शारदा मोरे

२०. स्त्रीवाद आणि रवींद्र शोभणे यांची 'चिरेबंद' कादंबरी ९६
- सुनील देसले

२१. मराठी साहित्यातून व्यक्त झालेल्या स्त्रीवादी जाणिवा १००
- माणिक बागले

२२. स्त्रीवाद आणि मराठी साहित्यातील स्त्रीवादी जाणीव असलेल्या कविता १०४
- आनंदा सोनवणे

२३. आदिवासी कादंबरीतील स्त्रीवादी विचार १०९
- सुलतान पवार

२४. गौरी देशपांडे यांच्या साहित्यातील स्त्रीवादी विचार ११५
- राजू तडवी

२५. कवी मोतीराम कटारे यांच्या कवितेतील स्त्रीवाद ११९
- विलास देवरे

२६. स्वसामर्थ्य व आत्मभान यांचा प्रतीकात्मक शोध घेणारी
कादंबरी : 'अवकाश' १२१
- योगेश पाटील

१५. भारतीय स्त्रीवादाचे : स्वरुप व आव्हाने

- मिलिंदकुमार देवरे,
म्हसदी (साक्री)

प्रस्तावना

मराठी वाङ्मयामध्ये स्त्रीवादी साहित्यप्रवाह हा स्वत:ची स्वतंत्र ओळख निर्माण करणारा प्रवाह आहे. आजच्या घडीला स्त्रीवादी साहित्य प्रवाह हा वैश्विक पातळीवरील अभ्यास आणि चिंतन विषय ठरला आहे. अठराव्या आणि एकोणिसाव्या शतकातील उदारमतवादी विचारांनी स्त्रीवादी विचारांची पायाभरणी केली. स्त्रीवाद ही संकल्पना विसाव्या शतकात उदयास आली. १९६० नंतरच्या कालखंडात स्त्रीवादी साहित्य समीक्षा निर्माण झाली. जेव्हा स्त्रीला आपल्या स्वत्वाची जाणीव झाली तेथूनच स्त्रीवादाची सुरुवात झाली. पुरुषाला समाजरचनेत जसे अर्थपूर्ण स्थान आहे तसे स्त्रीलाही प्राप्त व्हावे यासाठी जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात संघर्षशील राहणारी स्त्रीवाद ही एक विचारप्रणाली आहे. स्त्रीवादी चळवळीचे पुढचे पाऊल म्हणून स्त्रीवादी साहित्याचा उल्लेख होतो. या साहित्याची भूमिका प्रस्थापितांविरोधी बंड करण्याबरोबर शोधकाची आहे. हा शोध स्वत:चा आहे. पुरुषसत्ताक व्यवस्थेत माणूस म्हणून स्वत:चे स्वतंत्र स्थान निर्माण करत असतांना स्त्रियांसमोर अनेक धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय, आर्थिक, कौटुंबिक प्रश्न उभे राहिलेले दिसतात. त्या प्रश्नांची स्त्री म्हणून स्वतंत्र व्यक्ति म्हणून मीमांसा करणारे साहित्य म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य होय. भारतीय स्त्रीवर धर्मग्रंथांनी लादलेली बंधने पाहता ती खऱ्या अर्थाने उपेक्षित राहिली हे सिद्ध होते. जेव्हा जेव्हा भारतात पुरोगामी प्रबोधनाच्या चळवळी गतिमान झाल्या तेव्हा स्त्री स्वातंत्र्याचाही पुरस्कार केला गेला. या चळवळींमुळे जागृत झालेल्या स्त्रियांनी लेखन करण्यास सुरुवात केली. भारतीय स्त्रीवादी साहित्याची सुरुवात खऱ्या अर्थाने येथून सुरु झाली. मराठीतील आधुनिक स्त्रीवादी लेखनाची परंपरा साधारणपणे ४०-४५ वर्षांची आहे. या स्त्रीवादी साहित्यापुढे अनेक कालसापेक्ष आव्हाने आहेत.

स्त्रीवाद : संकल्पना व स्वरुप

स्त्रीविषयक अभावमूलक विचारसरणीला नकार देणे, स्त्री ही अपूर्ण मानव असल्याची समजूत नष्ट करणे आणि स्त्रीविषयक नवीन मानदंड निर्माण करणे ह्या गोष्टींना स्त्रीवादात महत्त्व आहे. 'समाजकारण, अर्थकारण, राजकारण कला व वाङ्मय व्यवहार या सर्व क्षेत्रात स्त्रियांच्या वाट्याला आलेले दुय्यम स्थान नाकारुन, माणूसपणाचा क्षमताधिष्ठीत हक्क प्राप्त करण्यासाठी केलेली राजकीय चळवळ म्हणजे स्त्रीवाद होय.' स्त्रीवाद ही पुरुषविरोधी विचारधारा नसून पुरुषी वर्चस्वाच्या विरोधी असणारी विचारधारा आहे. स्त्रीवादी साहित्यप्रवाह वेगळ्या जाणिवेतून निर्माण झाला आहे. विशेषत: पाश्चात्य जगातील चळवळ आणि लेखन याच्या परिचयातून मराठीमध्ये स्त्रीवादी साहित्यप्रवाहाची ओळख झाली. समाजातील स्त्री-पुरुष यांच्यातील भेदभाव दूर करण्यासाठी स्त्रीवादी चळवळींना चालना मिळाली. भारतातील स्त्रियांची विदारक परिस्थिती, स्त्रियांना दिलेला हीन दर्जा, स्त्री-पुरुष समतेचा विचार, तिच्या स्वातंत्र्याचा आणि अधिकाराचा विचार ह्या सर्व कारणांच्या अनुषंगाने भारतात स्त्रीवादी साहित्य पुढे येऊ लागले. समान हक्क, समान संधी, समान दर्जा व स्वातंत्र्य हा स्त्रीवादाचा गाभा आहे. स्त्रीवादात स्त्री-पुरुष अशा भेदभावाला कठोर विरोध केलेला आहे. पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रीला जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात समान दर्जाने वागविले पाहिजे. तिला रोजगाराच्या समान संधी मिळाल्या पाहिजे. केवळ स्त्री म्हणून डावलले

जावू नये. स्त्रीला जर संधी मिळाली तर ती आपल्या कर्तृत्वाचा ठसा उमटवू शकेल. स्त्रीविषयक अभावमूलक विचारसरणीला नकार देणे, स्त्री अपूर्ण मानव असल्याची समजूत नष्ट करणे आणि स्त्रीविषयक नवीन मानदंड निर्माण करणे ह्या गोष्टींना स्त्रीवादात महत्त्व आहे.

भारतातील स्त्रीवादाचा इतिहास स्वातंत्र्योत्तर काळातील म्हणजेच ५०-६० वर्षांचा आहे. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर खऱ्या अर्थाने भारतात साहित्याची निर्मिती होऊ लागली. भारतीय स्त्री प्रथा-परंपरांच्या भोवऱ्यात सापडली आहे. कौटुंबिक जबाबदाऱ्यांना पूर्ण करण्यातच स्त्री स्वत:ला धन्य मानते. भारतीय स्त्रीवादाचा अभ्यास धर्म, वर्ण, जात यांच्या संदर्भात करावा लागतो. भारतीय संस्कृती स्त्री शोषणावर उभी आहे असे दिसते. या संस्कृतीने ठरवून दिलेल्या चौकटीत स्त्री बंदिस्त राहिल्यामुळे तिचा प्रचंड कोंडमारा झालेला आहे. पारंपरिक पुरुषप्रधान व्यवस्थेने स्त्रियांवर अनेक अन्याय-अत्याचार केलेले आहेत. भारतीय स्त्रियांचे प्रश्न हे केवळ भारतीय स्त्रीचे नसून संपूर्ण समाजाचे आहेत म्हणून मानवी अधिकाराच्या दृष्टीने ते प्रश्न अधिक चिंताजनक आहेत. एकोणिसाव्या शतकात स्त्री शिक्षणाचे लोण पसरत गेल्यानंतर स्त्रियांनी शिकून सुधारणेच्या कार्याला हातभार लावला. सामाजिक परिस्थिती प्रतिकूल असतांना भारतीय स्त्रियांनी स्त्रीवादी विचारसरणीची छोटीशी पाऊलवाट निर्माण केलेली दिसते. अतिशय प्रतिकूल परिस्थिती भारतीय स्त्रियांनी आपल्या अस्तित्वाला अर्थ देण्याचा प्रयत्न केला आहे. डॉ. मंगला वरखेडे म्हणतात की, ''स्त्रियांनी आपल्या सामाजिक स्थानासाठी आर्थिक स्वावलंबनाचा मार्ग अवलंबून समर्थ पर्याय अवलंबवावा. शिक्षण, रोजगार, आरोग्य, राजकीय सत्ता या सर्व क्षेत्रातील हक्कांसाठी संघर्ष करावा ही भूमिका आहे.''

स्त्रीवादाच्या व्याख्या

१) 'स्त्रीबद्दलचे पुरुषी राजकारण चव्हाट्यावर आणण्यासाठी खास स्त्रियांनी विकसित केलेली राजकीय विचारसरणी म्हणजे स्त्रीवाद.'

२) 'विषमताधिष्ठित पुरुषजातीय सर्वकष वर्चस्वातून स्त्रीला मुक्त करणारे तत्त्वज्ञान म्हणजे स्त्रीवाद.'

३) 'स्त्री-पुरुष समानतेचा आविष्कार घडविण्यासाठी मार्गदर्शन करणारे, स्त्रियांच्या हक्काचे आणि आविष्काराचे समर्थन करणारे विचारसूत्र म्हणजे स्त्रीवाद.'

४) 'माणूसपणाचा हक्क मिळविण्यासाठी चाललेली धडपड म्हणजे स्त्रीवाद'

५) 'समाजात तसेच कामाच्या ठिकाणी, कुटुंबात स्त्रियांच्या होणाऱ्या शोषणाची दडपणुकीची जाणीव होणे व ही परिस्थिती बदलण्याकरिता स्त्रिया व पुरुष यांनी जाणीवपूर्वक कृती करणे म्हणजे स्त्रीवाद.'

६) 'स्त्रीवाद म्हणजे स्त्रीला आपल्या स्वत:ची जाणीव होणे. तिला आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा अर्थ कळणे. तिला तिच्या अस्मितेचा सार्थ अभिमान वाटणे. तिला तिच्या माणूसपणाबद्दल आत्मीयता वाटणे. तिला तिचे हक्क अधिकार कळणे. तिला तिच्या अवमूल्यनाची आणि शोषणाची जाणीव होणे. तिने आपल्या दपडल्या जाणाऱ्या स्वत्वासाठी संघर्षप्रवण होणे म्हणजे स्त्रीवाद.'

७) 'स्त्रीने बाईपणाची कात टाकून माणूसपणाचे नवे रूप धारण करणे म्हणजेच स्त्रीवाद.'

यावरुन स्त्रीवाद म्हणजे स्त्रियांच्या मुक्तीचा विचार आहे. ज्या साहित्यामध्ये स्त्रियांचे स्त्रियांनी केलेले लेखन, स्वत:चा स्वानुभव, स्वत:बद्दलची जाणीव इ. चे केलेले चित्रण म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य. स्त्रीवादी साहित्य हे स्त्रियांच्या शरीरनिष्ठ अनुभवामुळे वेगळे ठरते. भारतातच नव्हे तर एकूण जगातच स्त्री-पुरुष असा लिंगाच्या आधारावर असणारा भेदभाव दिसून येत आहे म्हणून समाजामध्ये प्रस्थापित असलेले लिंग भेदावर आधारित संकेत बदलले जावेत ही स्त्रीवादाची भूमिका आहे. स्त्रीवाद

ही संकल्पना पाश्चात्य साहित्यातून मराठी साहित्यात आली. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात ही चळवळ सुरु झाली. आपल्याकडे १९७५ हे आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष म्हणून साजरे केले. त्यातून स्त्री मुक्तीला चालना मिळाली. स्त्रीवादाची भूमिका स्पष्ट करतांना मराठी विश्वकोशकार तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी म्हणतात, ''स्त्रीवाद ही केवळ सैद्धांतिक विचारप्रणाली नसून ती गतीशील आणि कृतीनिष्ठ स्वरुपाची आहे. आपल्या भोवतालचे जग बदलण्याचा प्रयत्न करणारी ही विचारप्रणाली आहे. आधुनिक युगात या विचारप्रणालीने मोठीच क्रांती घडवून आणली आहे. आणि आता भारतासारख्या देशातही तिच्याकडे दुर्लक्ष करता येणार नाही. युगायुगापासून आजतागायत स्त्रीवर होत असलेल्या सार्वत्रिक जुलमाची कारणे समजून घेऊन तो जुलूम समूळ नष्ट करणे हे या विचारप्रणालीचे मुख्य उद्दिष्ट आहे.''

भारतीय समाजरचनेत स्त्रीकडे पाहण्याचा एक पारंपरिक दृष्टिकोन तयार झाला होता. यामध्ये दुबळी, निरक्षर, पुरुषांना साथ देणारी, स्वतःची मते नसणारी अशी एक प्रतिमा यातून तयार झाली. १८०० ते १९०० पर्यंतचा काळ हा इंग्रजी राजवटीचा आणि त्यांच्या विचारांनी प्रभावित असणारा काळ होता. या काळामध्ये भारतीयांमध्ये धर्म, रुढी, परंपरा यांचे प्राबल्य होते. याचा सर्वाधिक फटका स्त्रियांना बसला. अशा काळात इंग्रजी शिक्षण आणि वाङ्मयाच्या वाचनाने भारतीय विचारवंतांना नवी दिशा मिळाली. याचा परिणाम होऊन तत्कालीन व्यवस्थेत असणाऱ्या सतीप्रथा, बालविवाह, जरठकुमारी विवाह, केशवपन, विधवा विवाह, स्त्री-शिक्षण आदी प्रश्न चिंतनात आले. यामुळे या काळात विचारवंतांच्या व समाजसुधारकांच्या प्रयत्नामुळे स्त्री विकासाच्या दृष्टीने विचार करावा अशी किमान स्वरुपाची मानसिकता तयार झाली. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर घटनेचे राज्य निर्माण झाले. जगभरातील नवविचारांचा परिचय होऊ लागला. भारतातील स्त्रीवादालाही नवे परिमाण प्राप्त झाले. स्त्रियांना नवे आत्मभान प्राप्त झाले. स्वतःच्या स्वतंत्र अस्तित्वाची जाणीव झाली. म्हणून त्यांनी बोलायला, लिहायला सुरुवात केली. आपल्यावरील अन्याय-अत्याचाराला वाचा फोडू लागल्या. स्वतःचे स्वतंत्र अस्तित्व सिद्ध करून त्या पुरुषप्रधान व्यवस्थेला आव्हान देऊ लागल्या. समान न्याय-हक्कांची, समान स्वातंत्र्याची, दर्जाची, संधीची मागणी करू लागल्या. यातूनच स्त्रीवादी साहित्याची निर्मिती होऊ लागली. स्त्रीचा एक बाई म्हणून विचार न करता एक माणूस म्हणून विचार केला जावा अशी स्त्रीवादी साहित्याची भूमिका आहे.

'स्त्रीवाद' ही स्त्रियांच्या हक्कासाठी लढणारी विचारप्रणाली आहे. खऱ्या अर्थाने स्त्रीवाद ही मानवमुक्ती अभिव्यक्त करणारी संकल्पना आहे. भारतीय समाजात संस्कृती, धर्म, वंश, जात, वर्ग आणि वर्णव्यवस्था यामुळे स्त्रियांच्या आयुष्यात अनेक समस्या निर्माण झालेल्या दिसतात. लिंगभेदामुळे स्त्रीच्या वाट्याला सतत अवहेलना आलेली आहे. स्त्रियांचे स्थान दुय्यम मानल्यामुळे त्यांच्या आयुष्यात फारसे बदल झालेले दिसत नाहीत. पुरुषप्रधान व्यवस्थेत स्त्रियांना स्वतंत्र अस्तित्व असते हा विचार सोयिस्करपणे डावलला गेला. संस्कृतीने केलेला अन्याय अत्याचाराची दखल घेतली गेली नाही. उलट स्त्री आणि पुरुष, मुलगा आणि मुलगी यांच्यातील भेदाच्या भिंती समाजाने बळकट केल्या.'' या विधानातून स्त्री-पुरुष भेदामुळे समाजमानस कसे बदलत गेले याची कल्पना येते.

स्त्रीवाद ही संकल्पनाच मुळी पुरुषी वर्चस्वाविरोधी आहे. पुरुषी संस्कृती मध्ये स्त्रियांवर झालेल्या आणि होऊ घातलेल्या अन्यायाचा ती प्रतिकार करते. ताराबाई शिंदेंनी १८४८ मध्ये उपस्थित केलेले प्रश्न व स्त्री समस्या आज काहीशः दूर झालेल्या आहेत मात्र अद्यापही सगळेच प्रश्न, समस्या सुटलेल्या नाहीत. अनेक नवनवीन प्रश्न स्त्रियांना भेडसावत आहेत. नोकरीसाठी बाहेर पडणाऱ्या स्त्रियांसमोर नवनवीन प्रश्न 'आ' वासून उभे आहेत.

स्त्रियांसमोरची व पर्यायाने स्त्रीवादी साहित्यासमोरील आव्हानांची मालिका मात्र कायम आहे. किंबहुना त्यात भर पडत आहे असे म्हटल्यास वावगे ठरू नये.

स्त्रीवादी साहित्यापुढील आव्हाने

भारतीय स्त्रीला पारंपरिक, धार्मिक, मानसिक आणि जागतिकीकरणाच्या गुलामगिरीतून बाहेर काढण्याचे कार्य स्त्रीवादी साहित्यातून होणे अपेक्षित आहे. काही आव्हाने कालसापेक्ष स्त्रियांपुढे आणि स्त्रीवादी साहित्यापुढे निर्माण झालेली आहेत. नवनवीन समस्यांनी स्त्री घेरली जात आहे. स्त्रीबद्दलचे बदलते दृष्टिकोन, वाढते अत्याचार-बलात्कार, स्त्री भ्रूणहत्या, राजकारणातील दुय्यमत्व, स्त्रियांचे आर्थिक पारतंत्र्य, निर्णयस्वातंत्र्य, जाहिरातीच्या युगामध्ये स्त्री देह प्रदर्शनाचे लोण फोफावले आहे. या आणि अशा विविध समकालीन प्रश्नांची आव्हाने स्त्रीवादी साहित्यापुढे आहेत. ती पुढीलप्रमाणे-

१) भारतीय स्त्री धार्मिक रुढी-परंपरा, व्रतवैकल्ये, कर्मकांड यात अडकलेली आहे. यातून तिला बाहेर काढण्यासाठी तिचे उद्बोधन करण्याचे, धर्म-संस्कृतीला विरोध करण्याचे प्रचंड मोठे आव्हान स्त्रीवादी साहित्यापुढे आहे.

२) धर्म, वर्ग, वर्ण, जात, वंश विरहित स्त्रीवादी जाणीव मांडणे.

३) समस्त स्त्रीवर्गाने कालबाह्य रुढी, परंपरा आणि चालीरीतींना हद्पार करण्याचा निर्णय घेणे हे आव्हान स्त्रीवादी साहित्यापुढे आहे.

४) पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेने महिलांना रुढी-प्रथा-परंपरा यामध्ये जखडून ठेवले आहे. या प्रथा परंपरांमुळे स्त्री समाजाच्या प्रवाहाबाहेर जात नाही म्हणून तिचा विकास खुंटतो. हे देखील एक आव्हान आहे.

५) स्त्रियांना आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी बनविणे.

६) राजकीय निर्णयप्रक्रियेत समान संधी मिळावी, हे देखील एक आव्हान आहे.

७) स्त्री-पुरुष हा भेद विसरुन दोघांनाही माणूस म्हणून जगण्यासाठी संधी निर्माण करणे.

८) शील हे महिलेनेच सांभाळावे ही संकल्पनाच धार्मिक व सांस्कृतिक आहे. याविरुद्धचा लढा स्त्रीवादी चळवळीला द्यावा लागणारा आहे.

९) अश्लीलतेची संकल्पना मोडण्यासाठी करावा लागणारा संघर्ष हा स्त्रीवादी चळवळीला आव्हानात्मक प्रश्न आहे.

१०) जागतिकीकरणाने स्त्रीला या बाजारव्यवस्थेत एक वस्तू म्हणून पुढे केलेले आहे. त्यामुळे स्त्रीचे होत चाललेले जबरदस्त अवमूल्यन रोखण्याचे आव्हान स्त्रीवादी साहित्यासमोर आहे.

११) इंटरनेट, जाहिराती, व्हॉटस् अॅप, दूरदर्शन या माध्यमातून स्त्रीचे होणारे बीभत्स चित्र नाहीसे करणे, त्यासाठी समाजाची मनोभूमिका बदलविणे हे मोठे आव्हान आहे.

१२) इलेक्ट्रॉनिक मीडिया म्हणजे प्रसारमाध्यमे आज स्त्रियांना जाहिरातींच्या नावाखाली दुय्यमस्थानी ठेवणे, अंगप्रदर्शन करण्यास भाग पाडणे, पैशाचे आमिष दाखविणे, असे प्रकार होतांना दिसतात हे थांबविणे स्त्रीवादासमोरील मोठे आव्हान आहे.

१३) दूरदर्शनवर विविध मालिकांमधील स्त्री निंदानालस्ती करणारी, सासू ही भांडणारीच, नणंद त्रास देणारीच अशी पारंपरिक पद्धतीने दाखविले जाते हे थांबवणे हे एक आव्हान आहे.

१४) भांडवलशाही व्यवस्थेला खतपाणी घालणारी प्रसारमाध्यमांची भूमिका आणि त्यात स्त्रियांचा होणारा वापर आणि त्यातून विनाशाकडे जाणारे स्त्रीजीवन असे विविध प्रश्न आज निर्माण झालेले आहेत. या सर्व प्रश्नांची आणि समस्यांची मांडणी साहित्यातून होणे ही काळाची गरज आहे. हे लिखाण करणे स्त्रीवादी साहित्यासमोर एक मोठे आव्हान ठरले आहे.

१५) आर्थिक स्वातंत्र्यासाठी सर्वच क्षेत्रात जीवघेणी स्पर्धा निर्माण झाली आहे त्यात महिलांचे मोठ्या प्रमाणावर शोषण होत आहे ते रोखण्याचे मोठे आव्हान स्त्रीवादी साहित्यापुढे आहे.

१६) स्त्रीवादी साहित्यातून विशिष्ट चाकोरीबद्ध लिखाण होतांना दिसते. झोपडपट्टीतील स्त्री, मजूर स्त्री, फुटपाथवरच्या स्त्रिया, वेश्यांचे प्रश्न, कुमारी माता, बालमूजर स्त्रिया, यावर फारसे लिखाण झालेले नाही. ग्रामीण स्त्री सुद्धा स्त्रीवादी साहित्यात दुर्लक्षितच आहे.

१७) स्त्री भ्रूण हत्या, महिलांवरील अत्याचार, सौंदर्यप्रसाधने व भडक फॅशनेबल कपड्यांचा वापर यामुळे काही तरुणींमधील वाढता स्वैराचार, स्त्रियांचे नोकरीतील स्थान, होणारे अवमान या गंभीर प्रश्नांची उकल स्त्रीवादी साहित्यात होणे गरजेचे आहे.

१८) स्वत:च्या क्षमतेने स्वतंत्रपणे निर्णय घेणाऱ्या किंवा तसे स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी धडपडणाऱ्या स्त्रिया घडविण्याचे आव्हान स्त्रीवादी साहित्यासमोर आहे.

१९) स्त्री-पुरुष समतेच्या अंगाने झालेल्या कायद्यांचे सामाजिकीकरण करणे हे भारतीय स्त्रीवादी चळवळीपुढचे सर्वात मोठे आव्हान आहे.

२०) दलित, आदिवासी, भटक्या विमुक्त जमातीच्या, ग्रामीण स्त्रियांचे प्रश्न अंधारातच भिजत पडले आहेत. दारिद्र्य, अंधश्रद्धा आणि अज्ञानाच्या खाईत ही स्त्री रुतलेली आहे. या स्त्रियांना आपल्या हक्क अधिकारांची जाणीव न झाल्याने परंपरागत पद्धतीने स्त्री घटकावर अन्याय होत आहे. त्यांना प्रवाहात आणणे हे स्त्रीवादासमोरील मोठे आव्हान आहे.

२१) दैनंदिन कौटुंबिक जबाबदाऱ्यांतून स्त्रीला मुक्त कसे करता येईल हे एक मोठे आव्हान आहे.

२२) स्वातंत्र्योत्तर काळात स्त्री शिक्षणाची महती वाढत गेली तरी समाजाची स्त्रीविषयक भूमिका बदललेली नाही. त्यामुळे स्त्रियांची अधिकच गुंतागुंत निर्माण झाली. पुरुषांची मानसिकता बदलणं हे खरे आव्हान आहे.

२३) बहुजन स्त्री वर्गास लिहिण्यास प्रोत्साहन देणे, त्या अंगाने त्यांच्यात वैचारिक परिवर्तन घडवून आणणे.

२४) अद्ययावत स्त्री समस्यांचे भयावह रुप साहित्यातून मांडावे, परंतु तेथेच न थांबता परिवर्तनाच्या दिशांचेही सूचन करणे हे एक मोठे आव्हान आहे.

२५) स्त्रीवादी चळवळ आणि स्त्रीवादी साहित्याचा अनुबंध जोडणे.

२६) सुशिक्षित स्त्रीने गावातील अशिक्षित स्त्रीला धार्मिक बंधनातून बाहेर काढणे हे एक आव्हान आहे.

२७) स्त्रीभ्रूणहत्या रोखणे, मुलगीच वंशाचा दिवा आहे हे मत साहित्यात रुजविणे.

२८) गावातील स्त्रियांची दररोज कुचंबना करणारा शौचालयाचा प्रश्न साहित्यात आणून तो राष्ट्रीय प्रश्न बनविणे हे एक मोठे आव्हान आहे.

२९) स्त्रीवादी साहित्याचे स्त्रीवादी चळवळीत रुपांतर करून स्त्रियांच्या प्रश्नांवर लढणे.

३०) आंतरजातीय विवाहांना प्रोत्साहन देणारे साहित्य निर्माण करणे हे एक मोठे आव्हान आहे.

समारोप

जगाला आणि भारताला स्त्रीवादी साहित्याची मोठी महान देणगी मिळाली आहे. या साहित्यामुळे स्त्रीस्वातंत्र्य, आत्मभान, विकास यासारख्या संकल्पना विकसित होत आहेत. प्राचीन काळातील साहित्याला आधुनिक काळात नव्या बदलत्या परिस्थितीच्या संदर्भात नवी दिशा देखिल मिळत आहे. 'चूल आणि मूल' इथपर्यंत मर्यादित ठेवली गेलेली स्त्री सार्वजनिक जीवनात हिरीरीने भाग घेऊ लागली. सार्वजनिक उपक्रमात तिचा वावर वाढला. रोज नव्या नव्या प्रसंगांना सामोरे जातांना येणाऱ्या अनुभवांनी स्त्रीचे व्यक्तिमत्त्व विकसित केले. स्त्रीवादी साहित्याच्या

भूमिका या पुरुषी मानसिकतेला नाकारणाऱ्या आहेत. पुरुषांनी लिहिलेल्या साहित्याला नव्हे. स्त्रीवादामुळे स्त्रियांचे जीवनमान सुधारले असते, स्त्रिया आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी झाल्या असल्या तरी हे प्रमाण अत्यल्प आहे. तळागाळातील स्त्री अद्यापही दुर्लक्षित आहे. एकूणच स्त्री जाती समोर न संपणारी आव्हाने आहेत.

संदर्भ ग्रंथ :-

१) आमची श्रीवाणी- 'भारतीय स्त्रियांचे लेखन आणि परंपरा', ऑक्टो.- जाने. २०११
२) डॉ. धोंगडे अश्विनी- स्त्रीवादी साहित्य, साठोत्तरी मराठी वाङ्मयातील प्रवाह-संपादक, डॉ. लिंबाळे शरणकुमार, दिलीपराज प्रकाशन, पुणे.
३) डॉ. मंदा खांडगे व इतर- 'भारतीय भाषांतील स्त्री साहित्याचा मागोवा' खंड-२ साहित्यप्रेमी भगिनी मंडळ, पुणे.
४) डॉ. मंगला वरखेडे संपा.- स्त्रीवादी समीक्षा : संकल्पना व उपयोजन, का.स. वाणी मराठी प्रगत अध्ययन संस्था, धुळे.
५) डॉ. वंदना महाजन- 'स्त्रीवाद आणि मराठी साहित्य', विजय प्रकाशन, नागपूर
६) सबाणे अरुणा- 'स्त्रीवाद एक दृष्टिक्षेप' आकांक्षा प्रकाशन, नागपूर
७) लांडे सुमती- 'वाङ्मयीन चळवळी आणि दृष्टिकोन'
८) खडपेकर विनया- 'स्त्री प्रश्नाची चर्चा एकोणिसावे शतक' पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.
९) भागवत विद्युत- 'स्त्रीवादी सामाजिकविचार' डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
१०) साने गीता- 'भारतीय स्त्री जीवन', मौज प्रकाशन गृह, मुंबई.

*****

ATTESTED BY
PRINCIPAL
A.D.& E.F. Sanstha's
Late Annasaheb R.D.Deore
Arts & Science College
Mhasadi, Tal Sakri Dist Dhule

International Multilingual Research Journal

Vidyawarta®

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

Special Issue

श्री शिवाजी विद्या प्रसारक संस्था का

भाऊसाहेब ना.स.पाटील साहित्य एवं मुल्ला फिदा अली मुल्ला अब्दुल अली वाणिज्य महाविद्यालय, देवपुर, धुले (महाराष्ट्र)

स्नातकोत्तर हिंदी विभाग

एवं

उत्तर महाराष्ट्र हिंदी प्राध्यापक परिषद

के संयुक्त तत्वावधान में आयोजित

वार्षिक अधिवेशन एवं राष्ट्रीय हिंदी संगोष्ठी

'इक्कीसवीं सदी का हिंदी कथा-साहित्य : विविध आयाम'

रविवार, ४ फरवरी २०१८

संपादक

डॉ.अश्फ़ाक़ सिकलगर

का साधन मानी जाती है। इस प्रकार अनामिका ने स्त्रियों के विविध रूपों का चित्रण किया है। घर-परिवार में होनेवाली घटनाओं को समाज के सामने रखने का सफल प्रयास किया है।

संदर्भ :-

१) मानक हिंदी कोश, भाग तीसरा - डॉ.रामचन्द्र वर्मा, पृ.२५०

२) खिलनु शेक्सपियर : द पोस्ट वस्तर - अनामिका, पृ ६७

३) औरत होने की सजा, - अरविंद जैन, पृ. २०

४) तिनका तिनके पास - अनामिका, पृ. १४

५) पूर्ववत - पृ. १४

६) खिलनु शेक्सपियर : द पोस्ट वस्तर - अनामिका, पृ ४०

७) तिनका तिनके पास - अनामिका, पृ. २१

८) पूर्ववत - पृ. ५९

९) पूर्ववत - पृ. ६४-६५

१०) अवान्तर कथा - अनामिका, पृ. ८२

११) तिनका तिनके पास - अनामिका, पृ. ६३

१२) खिलनु शेक्सपियर : द पोस्ट वस्तर - अनामिका, पृ ५४

१३) पूर्ववत - पृ.५५

१४) पूर्ववत - पृ.२८

१५) पूर्ववत - पृ.२२

१६) पूर्ववत - पृ.१०४

१७) अवान्तर कथा - अनामिका, पृ. ८५

१८) दस द्वारे का पींजरा - अनामिका, पृ. ८८

१९) पूर्ववत - पृ. ८८

२०) साहित्य में नारी : विशेष संदर्भ - डॉ. रामेश्वर नारायण पृ. १११

२१) तिनका तिनके पास - अनामिका, पृ. ४९

२२) पूर्ववत - पृ. ४८

२३) पूर्ववत - पृ. १७२

२४) पूर्ववत - पृ. १७४

२५) दस द्वारे का पींजरा - अनामिका, पृ. २०७

❑❑❑

61

मृदुला गर्ग के मिलजुल मन उपन्यास में नारी चित्रण

प्रा.डॉ.वनिता त्रंबक पवार
स्वगीय अण्णासाहेब आर.डी. देशमुख कला व विज्ञान महाविद्यालय
मासरुळ ता. मालेगाव जि. बुलढाणा

मृदुला गर्ग का मिलजुल मन यह सातवाँ उपन्यास है। इस उपन्यास का कथा-काल आजादी के तुरंत बाद का है। मिलजुल मन के पूर्व लेखिका का कठगुलाब उपन्यास काफी चर्चित हुआ। कठगुलाब का स्त्री-विमर्श वैश्विक परिदृश्य में है, मिलजुल मन का राष्ट्रीय परिदृश्य में है। कठगुलाब में प्रत्येक स्त्री मातृत्व सुख के लिए व्याकुल है, मिलजुल मनकी मोगरा के लिए भी माँ बनना उसके दुःख का निदान है। उसके कष्टों का निदान स्वयं उसके भीतर है, [illegible] इस मोगरा माँ बनकर ही समझ जाती है। पाठक अपनी अतीत-विरोधी दृष्टि से यह बात समझ सकते हैं। स्त्रियाँ पुनरुत्पादन में ही संतुष्ट हों या उन्हें उत्पादन में भी भागीदारी मिले, यह समकालीन समस्या अधिक है। इस तरह यह उपन्यास स्त्री की व्यथा को स्वतंत्र रूप से चित्रित करनेवाला सशक्त उपन्यास है।

इस उपन्यास की नायिका गुलमोहर उर्फ गुल और उसकी बहन मोगरा है। गुल-मोगरा जैसे व्यक्तित्वों से यह जान लेना उचित होगा कि उनकी सहयोगिनी बनकर रहने की जिजीविषा के साथ-साथ अपने अस्तित्व की स्वतंत्र पहचान कराना है। अपनी इमेज को स्थापित करना है। चतुर्वेदी के शब्दों में नए आधुनिक युग की स्त्री सामाजिक अंतर्विरोधों की सृष्टि थी। वह परिवार चाहती है, पुरुष का सहारा चाहती है। साथ ही स्वतंत्र एवं स्वायत्त व्यक्तित्व की पहचान एवं उसकी स्वीकृति भी चाहती है। स्त्री की स्वतंत्र पहचान, स्वतंत्र जीवन शैली, स्त्री संस्कृति के स्वतंत्र अर्थों के सृजन एवं गैर पुरुष संदर्भों की सृष्टि के लिए पहली शर्त है, कि स्त्री स्वयं को अलग रूप में एवं रूप में अपनी भिन्नता की पहचान। स्त्री के रूप में अपने को परिभाषित करें।

इसलिए मिलजुल मन में स्त्री [illegible]

[illegible]

है। वरिष्ठ कथाकार मृदुलाजी गर्ग के उपन्यास मिलजुल मन का कथाकाल आजादी के तुरंत बाद का है। यह मोहभंग का काल था। मृदुला गर्ग कहती है, पहला सपना सौ बरस तक देखा गया था और टूटने में एक पल नहीं लगा था। आजादी के बाद का मासूमियत और दुविधा के घालमेल से बना सपना, कुल दस-बीस बरस देखा गया और देखने के दौरान टूटकर बिखर गया।' साहित्य को विचारधाराओं और उससे भी आगे बढ़कर झंडों और दल बंदियों की रोशनी में देखने का चलन हो गया हो तो ऐसी रचनाएं जो अपनी पठनीयता के धागों में व्यक्ति, समाज, देश और दुनिया की बेबाक छवि सारी जटिलताओं, संवेदनाओं और खूबसूरती के साथ पिरोकर पेश करती है, अपनी सहजता के बावजूद अपना विशिष्ट स्थान स्वयं उपलब्ध कर लेती है। मृदुलाजी गर्ग का उपन्यास मिलजुल मन ऐसा ही उपन्यास है।

इस उपन्यास की विशिष्टता इसके विन्यास और उसके भीतर मौजूद अनुभूति और विचार की सहजता में खुलता चलता है, लेखिका और कथावाचक या नैरेटर मोगरा के बारे में जो प्रतीत करती है, उससे समय और स्थान की दूरियां नियंत्रित करते हुए पूर्वापर प्रसंगों के संबंध कथात्मक सरसता के सूत्र में बंधते चलते हैं। लेखिका और मोगरा (नैरेटर) के संवादों के बीच गुलमोहर के जीवन और व्यक्तित्व की अनगिनत परतें मुख्य कथ्य के रूप में उभरते है, बाकी परिवार, समाज, देश मिलकर तत्कालीन परिदृश्य गढ़ते है, लेकिन मुख्य बात उपन्यास की भूमिका में स्पष्ट कह दी गई है- शायद उस दर्द को अल्फाज देने से पहले, मुझे हर दर्द पर हंसने की ताकत जुटानी थी। वह जुट गई तो खुद ब खुद मुल्क की वक्ती मासूमियत को निभाने के लिए मन के पर्दे पर दो कमसिन, एक बला की जहीन और जज्बाती लड़कियां उभर आई। उपन्यास का किरदार बन गई। जानती मैं उन्हें हमेशा से थी। पर जब उपन्यास लिखना और टाल न पाई, तभी वे पूरे कद-कामत में, जेहन में नमूदार हुई। अपने साथ उस वक्त का खाका खींचने वाले, लीक से हटे, कई किरदार ले आई। सत्तावन बरस से जो लिखना चाह रही थी, लिखा जाने लगा। मेरे वक्त और मुल्क की, मेरे किरदारों की कहानियां एकमएक हुई और बन गई यह किस्सा, जिसका नाम है मिलजुल मन।' इसतरह उपन्यास का शीर्षक सार्थक है- मिलजुल मन।

मिलजुल मन वरिष्ठ कथाकार मृदुलाजी गर्ग का नया उपन्यास है जो उनके लेखन की तरोताजगी और जिंदा दिली की एक मिसाल है। इस उपन्यास की नायिका गुल मोगरा उर्फ गुल और उसकी बहन मोगरा है। पचास के दशक के दरम्यान वर्ग की जिंदगी और समाज में आनेवाले बदलाव और आजाद भारत में उसकी भूमिका की एक बारीक पड़ताल जो मोगरा ने अपने पिता कैलाशनाथ जैन के जीवन-व्यवहारों के बहाने की है, उन्हीं हालात में अपने परिवार और उस दौर के चरित्रों को भी देखा-भाला। ऐसे चरित्रों में डॉ. कर्णसिंह, मामाजी, जुगनीचाचा, बाबा, दादी और कनकलता आदि अनेक अविस्मरणीय शख्सियत शामिल है, जिनकी अपनी मासूमियत थी। गुल का किरदार उन्हीं सबके बीच हुआ और उसने अपनी शख्सियत को तरतीब दी है। यह उपन्यास गुल के उन पक्षों पर भी एक तफसीली नजर है, जो एक लड़की, एक मनुष्य, एक प्रेमिका, एक पत्नी और एक कथाकार के अलग अलग किरदारों में रमे है। इसतरह मृदुलाजी ने एक बेहद नाजुक और नजदीकी रिश्ते और एक [illegible] जिस साफगोई और संवेदनशीलता से इस उपन्यास का ताना-बाना बुना है। यह एक बेहद दिलचस्प और मयारी आदर्श हासिल करनेवाला वर्तमान युग के हिंदी साहित्य का नया उपन्यास है। उपन्यास के दोनों मुख्य पात्र-गुल और मोगरा कथाकार मंजुल भगत एवं उनकी छोटी बहन मृदुला गर्ग के प्रतिरूप है। उपन्यास के केंद्र में दर्द की जो अभिव्यक्ति है, वह गुलमोहर के लिए ही है। दरअसल, गुल की यह कहानी पूरी जीवन यात्रा से गुजरते हुए छोटी बहन द्वारा बड़ी बहन को दी गई सर्वश्रेष्ठ श्रद्धांजली है। इसतरह जीवन और साहित्य की समानांतर यात्रा एक-दूसरे (मिलजुल मन) में गुंथकर, एक दूसरे के वजूद की तरह बनकर रह गई। गुल एवं मोगरा दोनों का जीवन दिल्ली से आरंभ होता है, अंत में दोनों दिल्ली पहुंच जाती है। बीच के समय में अलग-अलग कई जगहों में रहते हुए दोनों बहनों ने एक वक्त पर आकर लिखना शुरू किया और क्यों शुरू किया ये खुद न जान पाई। इसतरह दोनों बहनों का मिलजुल मन है। यह उपन्यास दो बहनों-गुलमोहर और मोगरा की कहानी मिलजुल मन है।

उपन्यास में दोनों मुख्य पात्र-गुल और मोगरा कथाकार मंजुल भगत एवं उनकी छोटी बहन मृदुला गर्ग के प्रतिरूप है। लेखिका ने समीक्ष्य उपन्यास में मंजुल भगत की रचनाओं अनारो, बेगाने घर में आदि का विश्लेषण गुल की रचनाओं के रूप में किया है। वैसे भी किसी एक किरदार के चेहरे में कभी-कभी कई चेहरे चस्पा हो जाते है। गुल की वैवाहिक जीवन की त्रासदी से गुजरते हुए पाठक कई बार उसके चेहरे पर चंद्रकिरण सौनरेक्सा का चेहरा चस्पा होते देख सकते है।

गुल एवं मोगरा दोनों का जीवन दिल्ली से आरंभ होता है, अंत में दोनों दिल्ली पहुंच जाती है। बीच के समय में अलग-अलग कई जगहों में रहते हुए भी दोनों बहनों का एक वक्त में ही लिखना शुरू करना क्या आकस्मिक है ? मोगरा कहती है, गुल और मैं अलग शहरों में रहते, एक वक्त पर आकर लिखती, क्यों शुरू किया, खुद न जान पाई, [illegible]

मनोविक भुगतान और साहित्य रचने, हम दोनों दिल्ली लौटीं। उसकी हकीकत सब जानते हैं, फसाना फिर कभी। गुल के आकर्षक व्यक्तित्व का कोई भी मुरीद हो जाता था। आत्मविश्वास एवं आत्मसम्मान ऐसा कि उसके पिता मिस्टर और मिसेज पीटरसन के आगे-पीछे करते रहते थे, उन्हें ऑक्सफोर्ड में पेरिस मिलाकर उन्हीं की भाषा में जब डाँटा तो उनकी हेकड़ी निकल गई। पिताजी गर्व से फूल गए। वही गुल हर तरह से बदल रही थी। ससुराल में पति की नालायकी की तोहमत उसके सिर थी। जैसे बीवी ने शौहर को जन्म देकर पाला-पोसा हो, माँ-बाप ने नहीं। शराबी-कबाबी पति की फितरत न बदलनी थी, न बदली। बूढ़ों बच्चों एवं गृहस्थी का बोझ अकेले ढोती गुल जोकर के साथ जीवन की प्रतिकूलताओं से जूझती रही।

उपन्यास के केंद्र में दर्द की जो अभिव्यक्ति है, वह गुलमोहर के लिए ही है। वस्तुतः गुल की यह कहानी पूरी जीवन यात्रा से गुजरते हुए छोटी बहन द्वारा बड़ी बहन को दी गई सर्वश्रेष्ठ श्रद्धांजलि है, जीवन और साहित्य की समानांतर यात्रा एक-दूसरे में गुँथकर, एक दूसरे के वजूद की वजह बनकर। बहनों की और परिवार का निजी जीवन समस्त अंतरंगता के बावजूद लेखकीय निस्संगता पा गया है, इसलिए जीवन यात्रा अपने समकालीन परिदृश्य के साथ उपन्यास का अनुभव और रूप बखूबी हासिल कर लेता है, बल्कि जीवन की कथा होने से विश्वसनीयता का दबाव प्रभावशाली हो गया है। लेखिका और नैरेटर सखियों की आत्मीय और अंतरंग संवादमयता में ही उपन्यास तत्कालीन सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, पारिवारिक और व्यक्तियों के जीवन का ईमानदार खुलासा करता चलता है।

गुल एवं मोगरा के अतिरिक्त कनकलता, कावेरी, दादा, बाबा, ब्रजनाथ, मामाजी, जग्गी, शर्मित एवं पवन आदि कई पात्र हैं, जो तत्कालीन देश की दशा तथा गुल एवं मोगरा के चरित्र को व्याख्यायित करने में सहायक होते हैं। लेखिका ने पाँचवें दशक की दिल्ली को केंद्र में रखते हुए गुल एवं मोगरा के चरित्र के विविध रूपों को उभारा है। स्वतंत्रता-प्राप्ति के बाद भारत में आर्थिक दैन्य, विदेशी पूंजीपतियों द्वारा निवेश, विभाजन से उपजी त्रासदी आदि की व्यंग्यपरक व्याख्या है।

गुल एवं मोगरा के चरित्र में कई जगह विरोधाभास है, जिसे अवास्तविक नहीं कहा जा सकता। घर से बाहर भागते पति को घर में रखने के लिए तमाम और नाना उपाय करते-करते जब गुल निरीहता की हद तक हाँफती दिखती है तो उसकी पत्नी की आंतरिक टूटन होता है। उसका यह व्यक्तित्वांतरण गुल को भी नहीं पचता। वह कहती है, स्वयं नारायाद के डर से फक्क हो गया। [illegible] ये अपने यहाँ हलाल करो पहले। आजादी के [illegible]

भी आराम रहता है। गुल की तरह, उसे मुकरने से बचाने के लिए [illegible] नहीं होना पड़ता।" स्वयं मोगरा का हाल ही बेहतर कहाँ रहा। दिल्ली में पली-बढ़ी, पढ़ी-लिखी, दिल्ली के ही एक कॉलेज में अर्थशास्त्र की प्राध्यापिका मोगरा सब कुछ छोड़कर पिता द्वारा जुटाए गए पति के साथ बिहार के एक कस्बे डालमियानगर में आ जाती है। पवन जैसे नर पति के साथ वह एक मादा की तरह शरीर को जेहन से अलग करकर जीती है। दो फाँकों में बँटी मोगरा माँ बनने के बाद [illegible] हो जाती है। वह कहती है, [illegible] फितरत क्या मिली, मेरा वजूद [illegible] काबिल हो लिया। अर्थशास्त्र छूटा, नौकरी छूटी, शहर छूटा, पर लगा कुछ गँवाया नहीं पाया ही पाया। बच्चों को देख, तभी भीतर की तख्तों की बरफ पिघलनी शुरू हो गई थी। वही मोगरा पहले कहती थी, औरत की अक्ल का चौथाई हिस्सा शौहर पास धरने भेज देता है, बाकी चौथाई बच्चे। सो तो उम्र भर [illegible] करना न सीखा, आधे दिमाग से काम चलाती है। यह द्वंद्व और विरोधाभास ही उसके चरित्र को अधिक वास्तविक बनाता है। जिंदगी हमेशा सीधी रेखा से नहीं चलती और न कोई भावना स्थायी होती। सच तो इतना ही है कि जीवन की तमाम विसंगतियों के बावजूद दोनों बहनें अपने व्यक्तित्व का एक निजी [illegible] लेखन इसका गवाह है।

एक तरफ दो बहनों की कहानी जीवन के अंतरंग प्रसंगों और उतार-चढ़ावों के साथ चलती है, दूसरी ओर एक सुशिक्षित प्रबुद्ध पिता और पति मि. ब्रजनाथ जैन का व्यक्तित्व परिवार के अन्य सदस्यों की विशेषताओं के बीच में [illegible] राजनीति और अर्थव्यवस्था का विश्लेषण अपने निजी जीवन, व्यक्तित्व और व्यवसाय के बरक्स करता है। यह दशकाल आजादी पूर्व से लेकर सत्तर के दशक तक और पुरानी दिल्ली, नई दिल्ली, मसूरी, देहरादून से बिहार के डालमिया नगर तक पसरा है। राजनीतिक और [illegible] आई है- आजादी मिली तो कांग्रेसियों के [illegible] विधायक, लोकसभा मेंबर, वजीर वगैरह बने, रफ्ता-रफ्ता राजदूत या राज्यपाल का ओहदा पाने का चलन हुआ।

१९५६-५७ का जमाना था। साम्यवाद और फेबियन [illegible] पर सरकार के पास सिवाय [illegible] कुछ नहीं है। [illegible] इस मुल्क से [illegible] के नाम पर कर्ज दो। जहाँ तक अमेरिका का सवाल है, [illegible] राज की फालतू गेहूँ निकाल लगाता है, सो तो [illegible] ४८० के नाम [illegible]

नहीं देता।

बैजनाथ जैन के माध्यम से तत्कालीन समाज का शिक्षित मध्यवर्ग, भद्रलोक, एरिस्टोक्रेसी के तामझाम ठाट-बाट और अंतर्विरोधों के साथ उपस्थित हुआ है। चन्द्रकान्ता, उनकी पत्नी भी नजाकत, एरिस्टोक्रेसी और रोमांस की मूरत के रूप में आती है। गुल में रूमानियत आधारभूत तत्व बनकर उभरती है। वह जीवन को रोमैंटिक होकर ही जीना चाहती है। खूबसूरत रोमांटिक शमित के प्रति दुर्निवार आकर्षण में जैसे उसका रोमांस पूर्णता पा लेता है। कॉलेज की जिंदगी और रोमांस का काफी विस्तृत विवरण उपन्यास में मिलता है। यह रोमांस और एरिस्टोक्रेसी जब शमित के उस व्यक्तित्व से टकराते हैं, जो गुल और शमित की शादी के बाद उभरता है जो जीवन का असली पथरीला यथार्थ गुल के सामने आता है। फिर भी डाई हार्ड रोमांटिक गुल के द्वारा जिंदगी के रोमांस को जीवित रखने की कोशिश तथा हार न माननेवाली गुल के द्वारा लेखन के माध्यम से जीवन का विकल्प ढूंढने का सफल प्रयास उसके रोमांटिक व्यक्तित्व के भीतर मौजूद जुझारू सृजनशीलता का साक्ष्य बनकर फूटता है।

गुल का स्वतंत्र निडर, मजबूत और सृजनशील व्यक्तित्व शमित और उसके परिवार से जुड़कर जीवन, रोमांस और शमित से अपने संबंध को बचाए रखने के जी तोड़ प्रयास और संघर्ष में क्षरित होने लगता है। एक दबंग, प्रबुद्ध, सुशिक्षित संपन्न व्यक्तित्व का होनता की ग्रंथि में उलझने लगना और चुपचाप बिना जाहिर किए धीरे-धीरे भीतर ही भीतर टूटना, जिस अनकही त्रासदी को संकेतित करता है, वह एक ओर स्त्री-विमर्श की गैर राजनीतिक ईमानदार और प्रामाणिक अभिव्यक्ति है, वहीं दूसरी ओर गुल का निजी व्यक्तित्व की ओर जिजीविषा की जीत के रूप में उसकी रचनाशीलता का नाद बनकर गूंजता है। राजकुमारी जैसी गुलमोहर को शमित और जिंदगी दोनों धोखा देते रहते हैं, फिर भी वह अपने जीवन की समस्याओं से जूझती अपना व्यक्तित्व बनाने में सफल होती है। लेखिका वहां रहते हुए कहती है, आदत थी पिताजी की, जो मां से कहीं बेहतर बच्चा पाल सकते थे। ख्वाजाजी को लेकर इतना परेशान क्यों रहती है, आखिर बच्चे तुम अकेली के तो है नहीं। वह उन्हें देख-भालेंगे तो उनका वक्त कटेगा, तेरी मदद होगी। आपाओं की हिटलरशाही भी उतनी नहीं चलेगी।(8)

गुल पर सिर पर सवार हो गई थी। बेवकूफ। पिताजी की तरह सब मर्द जन्मजात बाप नहीं होते कि औलाद के साथ नाजनीन बीबी को भी बच्चे की तरह पालें (9) शौहर को बच्चे की तरह पालना वाजिब है।" इसतरह गुल अद्भुत जिजीविषा की धनी आर्थिक समस्याओं और संवेदनहीन होते जा रहे पति से जूझती अपने व्यक्तित्व को टूटने-बिखरने से बचाने की जद्दोजहद में जीवन को साहित्य में जिस ताकत और खूबसूरती से बदलती है, वह अपने आप में मरजीवा व्यक्तित्व की मिसाल है, वह मर-मर कर जीती है, शान बनाए रखती है, बाहर से कोई टूट-फूट किसी को दिखाई न दे, ऐसा ही प्रयास करती है।

एक पत्नी और प्रेमिका के रूप में गुलमोहर असुरक्षा के भाव से घिरती रहती है, मुकाबला सिर्फ उनसे नहीं, खुद शमित से था। उससे हारना ज्यादा चोट करता था। स्वेच्छा से किए प्रेम और विवाह [illegible] लेकिन हथियार के रूप में साहित्य को अपनाती है। गुलमोहर के आब का सबसे लतीफ पहलू था। जुबान की जमीनी ताकत पढ़ने वाले को यूं गिरफ्त में लेती कि अफसानानिगार किरदार में गुम हो जाता। हर फसाना अपना भुगता मालूम पड़ता।

एक जगह गुल कहानी अपने ही मिलनेवालों [illegible] से महीने भर के आटे-दाल के बंदोबस्त की बात करती है तो दूसरी जगह अपनी रचना प्रक्रिया के बारे में कहती है- लिखने के लिए बिल्कुल आवश्यक नहीं है कि ढेर सारा खाली समय हमारे पास हो। रचना हर हाल में लेखक से अपने को लिखवा लेती है। उस रोज दाल में जरूर कसर रह गई, पर कहानी मेरे हिसाब से मुकम्मल [illegible] ऐसा भी हुआ कि किसी रोज दाल मुकम्मल बनी और कहानी में कसर रह गई। गुल व्यक्ति, घर, संबंध, आर्थिक स्थिति सब स्तरों पर जूझती है लेकिन लेखन में समझौता नहीं करती। जीवन का कठोर यथार्थ और शुरूआती रोमांस दोनों से मिलजुलकर गुल का व्यक्तित्व बना है।

आलोच्य उपन्यास में कथा की शुरूआत लेखिका स्वयं करती है, फिर कथा सूत्र मोगरा को थमाकर उसका विस्तार देती है। इसतरह उपन्यास में गुल-मोगरा की कहानी है, जिसे अधिकांश में मोगरा कहती है और बीच-बीच में गुल और स्वयं लेखिका भी हस्तक्षेप करती चलती है। आगे की कहानी मोगरा सुनायेगी कहते हुए गुल कथा-सूत्र मोगरा को सौंपती है। मोगरा प्रारंभ करती ही है कि लेखिका बीच में ही प्रश्न करने लगती है। तब वह चिढ़कर कहती है कि तू बात-बात पर सवाल करेगी तो कहानी आगे कैसे बढ़ेगी? ऐसा करो, तुम्हीं सुनाओ। नहीं, मोगरा तुम सुनाओ, चश्मदीद गवाह जो हो। शादी के बाद एक घर में पले न रहे हो, देवर और दखल दोनों बन गए तो-तुम।

तब लेखिका पीछे हटती है, नहीं मोगरा तुम सुनाओ। मोगरा इस शान के साथ प्रारंभ करती है कि बीच में टोका-टाकी नहीं। [illegible]

[illegible]

सर्वाधिक आसान बनी रहती है। शिल्प की दृष्टि से यह एक अलग स्वाद का उपन्यास है। पात्रों के चित्रण की प्रत्यक्ष एवं अप्रत्यक्ष दोनों प्रविधि का योग हुआ है, अप्रत्यक्ष प्रविधि अधिक प्रयुक्त है। इस उपन्यास के कथा-काल एवं लेखन काल में लंबा अंतराल है। लेखिका ने वर्तमान दृष्टि से अतीत स्मृति का आख्यान किया है। रचनाकार देश-काल की पृष्ठभूमि के साथ यदि चरित्रों को साध नहीं पाता, तो वे चरित्र अवास्तविक लगने लगते हैं। लेखिका से यह भूल नहीं हुई है।

इस उपन्यास में दो लड़कियों के संवादों में चलनेवाली छेड़छाड़, सवाल-जवाब, शरारत, मासूमियत, झूठ-फटकार और अंतरंग प्रसंग सब मिलकर सहज नाटकीय नोक-झोंक के साथ कथा विन्यास की परिधि में घूमते हुए औपन्यासिक गठन को उद्भुत-जीवंत गति देते चलते हैं। उपन्यास की पठनीयता में खुलनेवाली सहजता, लेखकीय अनुभव की साफगोई, ईमानदारी और बेबाक अभिव्यक्ति शैली से पुष्ट होती चलती है, जैसे पारदर्शी जल को ऊबड़-खाबड़ पत्थरों और जल-जंतुओं के साथ बहा ले जाती नदी।

गुल की कहानी में अनकहे संकेत और गोपन व्यक्ति और परिवार की निजी मर्यादा बचाते हुए भी लेखिका के आशयों को पूरी तरह ध्वनित और संप्रेषित करते हैं। उपन्यास का विन्यास अपनी सहज किस्सागोई की अनेक तहों में सरकते, पसरते, गुजरते, खुलते हुए विशिष्ट बन पड़ा है।

निश्चित रूप से मृदुला गर्ग के पहले के वैचारिक गांभीर्य और वृहत्तर गहन सरोकारों से जुड़े उपन्यासों की तुलना में मिलजुल मन एक सादा कहानी लग सकती है, लेकिन निजी जीवन की अंतरंग कथा बहन से गले मिलकर मन की ही कथा बनेगी। मन की ही कथा के बीच बाकी का जीवन, समाज, लोग, देश सब घेरते हैं और उपन्यास का एक भरा-पूरा ढांचा साफ-शफ्फाक किस्सागोई के बीच खड़ा हो जाता है। भरपूर पठनीयता और कथात्मकता के साथ।

यह उपन्यास गुल के उन पक्षों पर भी एक तफसीली नजर है, जो एक लड़की, एक मनुष्य, एक प्रेमिका, एक पत्नी और एक कथाकार के अलग-अलग किरदारों में रमे हैं।'' इसतरह मृदुलाजी ने एक बेहद नाजुक और नजदीकी रिश्ते और एक सशक्त कहानीकार के बीच जिस साफगोई और संवेदनशीलता से इस उपन्यास का ताना-बाना बुना है। यह एक बेहद दिलचस्प और संग्रहणीय आदमी शामिल करनेवाला वर्तमान युग के हिंदी साहित्य का नया उपन्यास है। अंत में दोनों बहन दिल्ली पहुंच जाती है। बीच के समय में अलग-अलग कई जगहों में रहते हुए दोनों ने एक वक्त पर जाकर लिखना शुरू किया और क्या शुरू किया ये खुद न जान पाई। इस जीवन और साहित्य का समानांतर साथ एक-दूसरे [illegible] एक दूसरे के

बजूद की तह बनकर रह गए। इसतरह यह उपन्यास दो बहनों-गुलमोहर और मोगरा की कहानी मिलजुल मन है। निजी जीवन की अंतरंग कथा बहन से गले मिलकर मन की कथा बन गई।

निष्कर्ष-

मिलजुल मन वरिष्ठ कथाकार मृदुलाजी गर्ग का नया उपन्यास है, जो उनके लेखन की तरोताजगी और जिंदादिली की एक मिसाल है। इस उपन्यास का कथाकाल आजादी के तुरंत बाद का है। देश की राजनीतिक नीतियों का जैसा था वैसा ही चित्रण किया गया है। जो भी उस समय का सच था, उसे इस उपन्यास में लेखिका ने लाया है। उसने सोचा था कि आजादी के बाद बहुत कुछ बदल जाएगा लेकिन बदला कुछ नहीं, वैसा ही रहा। इस उपन्यास में गुलमोहर अपने पति के साथ जीती है उसतरह, तो उसका निजी प्रेम है। उसपर किसी तरह की बंदिश नहीं है। ऊपर से खुश दिखती है लेकिन अंदर से त्रासद जिंदगी जी रही होती है। मोगरा ने भी अपने जीवन में कोई स्वच्छंदता तो दिखाई नहीं। इसतरह यह उपन्यास स्त्री की व्यथा को स्वतंत्र रूप से चित्रित करनेवाला सशक्त उपन्यास है।

संदर्भ सूची-

१. प्रथम दशक के महिला लेखन में स्त्री-विमर्श- मृदुला वर्मा- पृ.८१

२. मिलजुल मन- मृदुला गर्ग- भूमिका से- पृ.१०

३. वही- पृ.१०

४. समीक्षा- अप्रैल- जून, २०१०- पृ. २४

५. वही- पृ.२४

६. समीक्षा- मिलजुल मन- अक्तूबर-दिसंबर २०१०- पृ. ३७

७. मिलजुल मन -मृदुला गर्ग- पृ. २०३ प्र.सं. २००९

८. वही- पृ.१२

९. वाक- नए विमर्श का त्रैमासिक- वर्ष २०१२ अंक ११ संपादक-सुधीश पचौरी-पृ.१०१

१०. मिलजुल मन- मृदुला गर्ग- फ्लेप बैक पृ.से

❑❑❑

Impact Factor - 3.452 ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February-2018

SPECIAL ISSUE-XXXVII

Indian Literature and Society

भारतीय साहित्य और समाज

भारतीय साहित्य आणि समाज

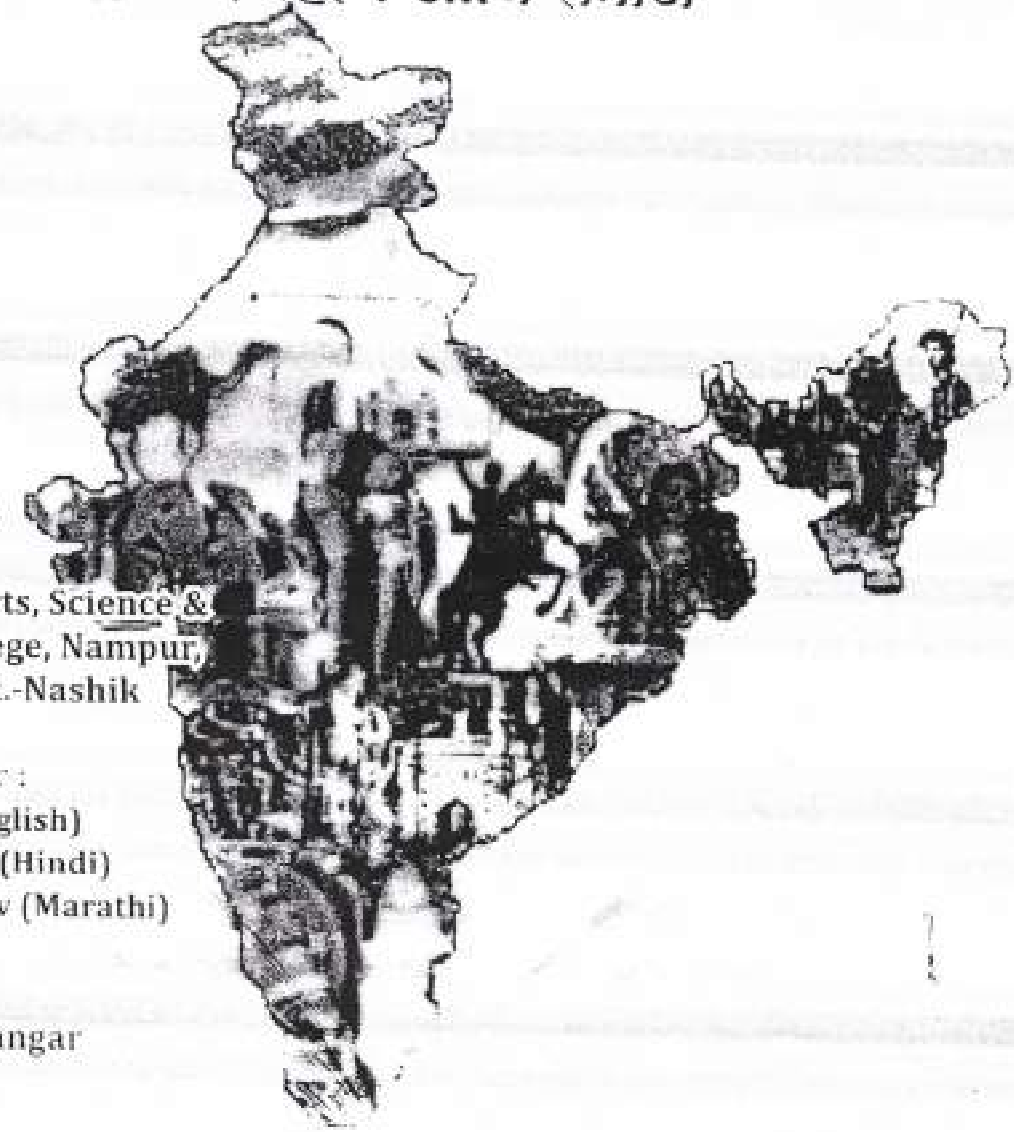

Guest Editor :
Dr. D. F. Shirude
Principal
M.G.V.'s S.P.H. Arts, Science & Commerce College, Nampur, Tal. Baglan, Dist.-Nashik

Executive Editor :
Dr. C. R. Patil (English)
Dr. R. P. Thakare (Hindi)
Prof. Sunil Jadhav (Marathi)

Chief Editor
Dr. Dhanraj Dhangar

This Journal is indexed in :
UGC Approved Journal List No. 40705 & 44117
Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
Universal Impact Factor (UIF)
Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 3.009, (GIF) - 0.676 (2013)
Special Issue 47 : Indian Literature & Society
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
February 2018

हिंदी उपन्यास साहित्य में चित्रित आदिवासी जीवन

(मैत्रेयी पुष्पा के अल्मा कबूतरी उपन्यास के विशेष संदर्भ में)

डॉ. वनिता त्र्यंबक पवार
हिंदी विभागाध्यक्ष
स्वर्गीय अण्णासाहेब आर.डी. देवरे कला एवं विज्ञान महाविद्यालय, म्हसदी
तहसिल साक्री जि. धुलियों
मो.९४२३५२३७६०, Email:vanitapawar२७@yahoo.in

आदिवासी शब्द आदि और वास से बना है, अर्थ है मूल निवासी। इन्हे वनवासी भी कहते हैं। आदिवासी पहाड़ी क्षेत्र तथा जंगलों में निवास करते है। संविधान ने पांचवी अनुसूची में जनजातियों के रूप में मान्यता दी है। भारत का २१ प्रतिशत भुभाग जंगलों से व्याप्त है। जंगलों में रहनेवाले लोगों का सभ्य समाज के साथ संपर्क होने में कई प्रकार की कठिनाईयाँ है। आदिवासी जनजातियाँ शिक्षा से वंचित है। जो आदिवासी शिक्षा के प्रवाह में आ रहे है, वह आज की आधुनिक शिक्षा के कारण अपनी संस्कृति और भाशा से भी वंचित हो रही है। आदिवासी लोगों की भाषा आज धीरे-धीरे समाप्त होने लगी है। आज भी आदिवासियों का विकास नहीं हुआ है। बिरसा मुंडा का आंदोलन, ईसाई धर्म का [illegible], खानखदानों में काम मिलने के कारण उनकी आर्थिक स्थिति में सुधार होने लगा है। आधुनिक समाज के साथ संपर्क के कारण उनमें चेतना जाग्रत हो रही है।

स्वातंत्र्यपूर्व कालखंड में अंग्रेजों ने आदिवासियों के लिए कोई प्रावधान नहीं किया। जमीन व्यक्तिगत संपत्ति के रूप में बदलने का कार्य अंग्रेजों ने किया। लोगों के नाम पर जमीन की, लेकिन आदिवासी दुर्गम क्षेत्र में रहने के कारण और किसी स्थायी जगह पर अपना हक न पता जाने के कारण उनके नाम पर जमीन नहीं हो सकी। आज आजादी के साठ-बासठ साल के बाद भी आदिवासी अपने अधिकारों के लिए संघर्ष कर रहे है। आज तो आदिवासियों को उनके जंगलों से भी बेदखल किया जा रहा है। जंगल प्राणियों के लिए आरक्षित कर आदिवासियों को बेदखल किया जा रहा है। इसी का परिणाम नक्सलवाद के रूप में आतंक फैल रहा है। हत्याएं हो रही है। आजादी के पूर्व बिरसा मुंडा आदिवासियों का देवता बनकर सभ्य समाज तथा शासन का विरोध करता रहा है। आदिवासियों के उलगुलान आंदोलन से अंग्रेज सरकार भी डरने लगी थी।

आदिवासी प्राकृतिक संसाधनों का धनी है। वह प्रकृति पूजक है। उसे किसी साम्राज्यवाद या साम्यवाद से लेना-देना नहीं। वोटों के राजनीति से उसका कोई संबंध न होने के कारण राजनीति ने आदिवासियों की समस्याओं पर कोई ध्यान नहीं दिया है। संख्यात्मक अभाव तथा घुमंतु होने के कारण आदिवासी दलितों की तरह राजनीति पर दबाव भी नहीं डाल सकते है। इतिहास में आजादी की लड़ाईयाँ आदिवासियों ने लड़ी है। लेकिन उन्हे असफलता ही हाथ में लगी है। प्राकृतिक साधनों की लूट के लिए औपनिवेश के नाम पर पुंजीवादी आज भी आदिवासियों को लूट रहा है। सिगूर तथा लालगढ़ आज आदिवासियों की मृत्यु के क्षेत्र बन चुके है। इसी कारण से आदिवासी बहूल क्षेत्र माओवादियों और नक्सलियों से प्रभावित हुआ है। आज आदिवासियों का अस्तित्व खतरे में है। उनकी संस्कृति उनकी भाषा समाप्त होने [illegible] स्त्रियों की परिस्थिति में परिवर्तन हुआ लेकिन आदिवासियों के लिए कोई मसीहा नहीं मिला। साहित्यकारों ने भी आदिवासी का साहित्य का विषय नहीं बनाया।

आदिवासी पर इतिहास तथा वर्तमान में भी अन्याय हो रहा है। इस अन्याय को हिंदी साहित्य ने भी अनदेखा किया है कहा जाए तो गलत नहीं होगा। प्रेमचंद की कलम से आदिवासी समाज छूट गया है जो [illegible]

आदिवासी अपराधी जनजाति कबूतरा पर अल्मा कबूतरी उपन्यास लिखकर मैत्रेयी पुष्पा ने आदिवासी साहित्य की रिक्तता को पूरा करने का प्रयास किया है। अंग्रेजों ने कई आदिवासी जनजातियों को जन्मजात अपराधी कहा था उन्हीं में से एक अपराधी जनजाति कबूतरा है। अपराधी जनजाति अधिनियम के प्रावधान को लेकर पं. जवाहरलाल नेहरू ने अक्तूबर, १९३६ में कहा है, "अपराधी जनजाति अधिनियम के विनाशकारी प्रावधान को लेकर मैं चिंतित हूँ। यह नागरिक स्वतंत्रता का निषेध करता है। इसकी कार्यप्रणाली पर व्यापक रूप से विचार किया जाना चाहिए और कोशिश की जानी चाहिए कि इसे संविधान से हटाया जाए। किसी भी जनजाति को 'अपराधी' करार नहीं दिया जा सकता। यह सिध्दांत न्याय और अपराधियों से निपटने के किसी भी सभ्य सिध्दांत से मेल नहीं खाता।"[1] इसमें मेल प्रस्थापित करने का विचार जरूर हुआ किंतु आज भी इसी कानून के तहत अपराधी जनजाति के साथ व्यवहार किया जाता है।

पीछे दो दशकों से हिंदी साहित्य में महिला उपन्यासकार के रूप में उभरकर आने वाली लेखिकाओं में मैत्रेयी पुष्पा का नाम अग्रगण्य है। मैत्रेयी पुष्पा ने 'इदन्नमम', ' चाक', 'कस्तूरी कुण्डल बसै' तथा 'अल्मा कबूतरी' आदि उपन्यासों का सृजन किया है। मैत्रेयी पुष्पा ने अपने कथा साहित्य के माध्यम से बुंदेलखण्ड और ब्रज प्रदेश में ग्रामीण जीवन का यथार्थ चित्रण किया है। उन्होंने भारतीय ग्रामीण जीवन के हर पहलू को उजागर किया है। 'अल्मा कबूतरी' उपन्यास अपराधी समझी जाने वाली कबूतरा जनजाति से संबंधित है।

जंगल एक जीवन व्यवस्था है। नागर संदर्भो का विचार करने वाले जनों को यह पहेली लगेगी। इस धरती को सुशोभित करने वाले नाना विचार-व्यूह अरण्य में स्फुरित हुए। चिंतन अरण्य में प्रकट। आहार ग्रहण किया, स्थिरत हुआ। हमारी संस्कृति का हार्द अरण्य में जन्मा। राम अयोध्या का त्याग करते हैं। अरण्य की राह पर चल पड़ते हैं। महावीर राजधानी से मुँह मोड़ लेते है। वनपथगमन करते है। बुध्द राजनैतिक सम्मानों को ठुकराते है। महाभिनिष्क्रमण करते हैं। यह सहज होने वाला आचरण है। जैसे वृक्ष की छाल गिर जाए। जैसे आकाश का तारा भूमिसात हो जाए। जैसे संवेदना के किनारे आँख का आँसू टप से गिर जाए। यह अभिनिवेशशून्य व्यवहार है। "ऋषि अपने शिष्य को एक गाय देता था। दस गायों को लेकर आना। ऐसा संकेत देता था। इसका रहस्य क्या है ? ऋषिकुमार पर्यावरण में साँस लेता। प्रकृति से संवाद करता। अरण्य का हृदय समझता। व्यष्टि-समष्टि और प्रकृति के अनुबंध को परखता। आकाश से बरसने वाली जलधारा को अंजुली में झेलता। जलती धूप स्वीकारता। कड़ाके की ठंड को देह से लिपटा लेता। हमारे जीवन के चार आश्रमों में एक है वानप्रस्थाश्रम।"[2]

भारत का २४ प्रतिशत भूभाग जंगलों तथा पहाड़ों का है। हिन्दी में विशेष रूप से १९७० के पश्चात आदिवासी जन-जीवन पर अनेक उपन्यास लिखे जाने लगे। 'आदिवासी' शब्द का मूल अर्थ सबसे 'आदि' यानी प्रथम निवासी होने के कारण आदिवासी कहा जाता है। सच्चे अर्थ में आदिवासी ही इस देश के मूल निवासी है।

हिन्दी में आदिवासियों के जीवन का सूक्ष्म एवं यथार्थ चित्रण होने लगा है। जो समाज सदियों से समाज से हटकर दूर [illegible] का प्रयास लगा है। हिन्दी के आदिवासी जीवन संबंधी उपन्यास साहित्य में आदिवासी [illegible] होता है कि हिन्दी के आदिवासी उपन्यास साहित्य का सृजन भी ऐसे काल में हुआ जब भारतीय मानव जीवन में नाना प्रकार के परिवर्तन [illegible] कर रहे थे।[3] वर्तमान हिन्दी साहित्य में नए नए साहित्यकारों ने [illegible]

पुरूष समाज द्वारा स्त्री पर होने वाले अत्याचारों का अंकन है। मैत्रेयी पुष्पा आदिवासी जीवन की व्यथा-कथा प्रस्तुत करती है।[1] मैत्रेयी सत्ता से लेखकीय व्यक्तिगत जीवन पर निरन्तर जूझती रही है। एक अनवरत संघर्ष और तीखा प्रहार करना यह उनकी संघर्षशील मानसिकता व लेखन का परिचायक है। वे बहुआयामी व्यक्तित्व की धनी है। आज तक उनके कई उपन्यास और कहानी संग्रह प्रकाशित हो चुके है। कुछ कृतियों के लिए मैत्रेयी को अलग-अलग सम्मानों से पुरस्कृत भी किया गया है। मैत्रेयी पुष्पा का 'अल्मा कबूतरी' आदिवासी कबूतरा जातति पर आधृत विशालकाय उपन्यास है। इसमें कबूतरा आदिवासियों की कथा के माध्यम से ऐसी ही अनेक जातियों की सामाजिक स्थिति और विषमता को पाठक के सामने रखकर एक नए सिरे से सोचने के लिए विवश किया है।

'अल्मा कबूतरी' उपन्यास में १९ अध्याय है। उपन्यास की पृष्ठभूमि में बुन्देलखण्ड की 'कबूतरा' नामक आदिवासी जाति का समाज, रहन-सहन, जीवन प्रणालियाँ, संस्कृति आदि का समावेश है। लेखिका ने उपन्यास में दो समाजों को चित्रित किया है। पहला आदिवासी कबूतरा समाज, दुसरा सभ्य समाज जिसे कबूतरा लोग अपनी भाषा में 'कज्जा' कहते है।

उपन्यास की कथावस्तु

उपन्यास का प्रारंभ मंशाराम माते और आदिवासी औरत कदमबाई की कथा से होता है। कबूतरा बस्ती की एक नाजुक कबूतरी जो मंशा माते की आँखें की पुतलियों में भीतर-ही-भीतर घुसती जाती है। कदमबाई की दुबली-पतली काया, नशीली देह ने मंशा माते को पागल बनाया है। तीस वर्षीय विवाहिता मंशा राम माते और बीस साल की कबूतरी कमदबाई की नशीली देह का नशा पिया जाय विचारने लगा कदमबाई शादी शुदा औरत है। अपने पति जंगलिया को जी-जान से चाहती है। मंशा माते कदमबाई के शरीर को धोखे से भोगना चाहता है। वह धोखा रचता है। मंशा जंगलिया से अपने ही परिवार में चोरी करवाता है। जंगलिया कज्जा और पुलिस की आँखो में चोर बनता है। पुलिस से बचने के लिए वह अपनी बस्ती से दूर जंगल में बसता है। कदमबाई जंगलिया से अलग हो जाती है। जिस जगह पर जंगलिया रात में कदमबाई को मिलने आने वाला था उस जगह पर जंगलिया के आने के पहले ही मंशा माते पहुँचकर धोखे से जंगलिया की हत्या करके कदमबाई की देह हासिल कर ही लेता है।

मंशाराम माते और कबूतरी के संसर्ग से जन्म लेता है राणा। वह न कज्जा बन पाता है न कबूतरा रह पाता है। बचपन से ही राणा अपनी माँ के लिए समस्या बनता है। वह रात-दिन राणा के बारे में सोचती रहती है। वह चाहती है कि राणा अपने पिता जंगलिया की तरह चील, बाज चोर बने किन्तु राणा की रगों में माते का खुन बह रहा है। राणा कबूतरा बस्ती की लाक्षणिकता से दूर कहीं कज्जा मंशा माते का पुत्र करण का दोस्त बनता है। राणा के व्यवहार से कदमबाई असंतुष्ट है। कबूतरा बस्ती भी राणा को धर्म भ्रष्ट कहती है। कबूतरा बस्ती का मुखिया स्मरण कहता है- "राणा ने बिरादरी को नहीं, कबूतरा धर्म को धोखा दिया है। अपनी हठ के चलते विरासत पर लात मार रहा है। हजारों का नुकसान .. कदमबाई की जिन्दगी बेकार करे, तब भी भरपाई होगी ?"[2] चाहे कुछ भी हो राणा के चरित्र में कुछ विशेष प्रकार की लाक्षणिकताएँ है। अपना जीवन बदलने के लिए राणा कुछम में रामसिंह तक पहुँचता है जो बाद में पढ़ा-लिखा होकर पुलिस एजेंट बनकर रह गया है। कथनगाओं में सफेदपोश है वह। पुलिस के पास में सहायक बनकर दूसरे के पाप छिपाने का [illegible] अल्मा। अंत में [illegible] मानसिक की [illegible]

यह उपन्यास केवल अल्मा की दास्तान नहीं है। वह अपराधी राणा, जन-जातियों के सपनों का सफर है। सपना तो भूरीबाई की आँखों में जन्मा था वह अपने बेटे रामसिंह को कुल्हाड़ी, इण्डा न थमाकर पोथी, पाटी पकड़ाई। कदमबाई [illegible]

होना है किन्तु माँ, बेटे के लिए इज्जत खरीदती हुई जिंदगी लड़ती रही। कदमबाई के बेटे को छात्रों और मास्टरजी द्वारा परेशान किया जाता है। क्रूर स्वभाव के मास्टरजी राणा को कोडे से पीटते है। राणा उस बात को स्मृति में रखता है- ''स्कूल में खिलते फूलों के रंगों में उतरने वाला राणा बदरंग हो गया। माँ को कैसे बताए, वह पीपल पर चढ़ने लगा था, मास्टरजी ने आकर कमर पर कोड़ा मारा-साले, यह नहीं देखता कि पीपल पर देवताओं का वास होता है। स्कूल जैसे पवित्र जगह में बैठ जाने दिया तो तू हमारे देवताओं के मुँह पर नाचेगा।''[4]

मंशा माते के मन में राणा के प्रति प्रेम है किंतु मंशा की पत्नी के मन में यह बात खटकती है। अपने पति और कदमबाई के संबंध को लेकर मंशा और उसकी पत्नी के बीच रोज झगडे होते रहते है। कदमबाई के साथ बदले की भावना ने आनंदी को क्रूर बनाया। आनंदी ने एक दिन रास्ते पर चलते राणा के पीछे कुत्ते को दौड़ाया। राणा क्या जाने कि यह खतरनाक इशारा किस ओर है ? पलक झपकते ही खूँखार बडा-सा काला कुत्ता झपट पडा। भयानक पैने दाँत खुले थे, जीभ लपलपाई। गुर्राकर हमला करने लगा।''[5] इन खतरनाक स्थितियों से टक्कर लेती कदमबाई मास्टरजी, आनंदी, सिपाही, पुजारी आदि से बेइज्जत भी होती है। कदमबाई अपने बेटे राणा के लिए बड़े-बड़े अपने देखा करती है। ''कदमबाई रामसिंह के साये में बेटे की तस्वीर देख रही है। वह तस्वीर गाँवों में जमी सत्ताओं से टकराने की है। वह छिपने का नही लड़ने का सपना देखने लगी है।''[6]

कदमबाई पढ़ाने के लिए राणा को रामसिंह के गाँव गोरमछिया भेजती है। राणा पढाई के साथ-साथ रामसिंह की युवा पुत्री अल्मा के प्रेम में पागल बनता जाता है। राणा और अल्मा एक साथ जीवन जीने के सपने देखते-ही-देखते डाकू बेटासिंह की उपस्थिति से टूट जाते है। रामसिंह अपनी मृत्यु के बाद अल्मा को दातार नगर में बसे अपने मित्र दुर्जन कबूतरा के पास भेजने का वादा माधिया से करवाता है। दुर्जन के घर से ही अल्मा की जिन्दगी का करूण सफर शुरू होता है। कुछ रूपये लेकर दुर्जन अल्मा को नारियों के व्यापारी सूरजभान के हाथ बेचता है। राक्षससम सूरजभान की कालकोठरी से भागती अल्मा का नत्थू पकड़कर श्रीराम शास्त्री के घर पहुँचाता है। वह समाज कल्याण मंत्री है। मंत्री जी अल्मा की कांचन देह को देखकर मोहित होते है। गुजरते वक्त ने अल्मा को समाज कल्याण मंत्री की रखैल के रूप में देखा। वह पढ़ी-लिखी संस्कारी लडकी मंत्री जी के भाषण तैयार करती। वह कबूतरा बस्ती के उत्कर्ष के लिए सपने देखती है। अल्मा का रखैल होना समय की मांग थी। मंदिर के जीर्णोध्दार के वक्त कोई मंत्री जी की गोली मारकर हत्या करता है। अल्मा विधवा बनती है। एक पत्नि की भाँति करने के बाद सारे रीति रस्मों को निभाती है।

उपन्यास का अन्त स्थानीय अखबारों में मुखपृष्ठ पर छपी दो खबरों से होता है। एक प्रदेश के समाज कल्याण मंत्री श्रीराम शास्त्री का अंतिम संस्कार ओरछा नगर के कंचना घाट पर हुआ। मुखाग्नि उनकी पत्नी अल्मा ने दी। दूसरी सूचना, सत्तारूढ़ पार्टी की ओर से संभावना है कि श्रीराम शास्त्री के निधन के कारण बबीना विधानसभा की जो सीट खाली हुई है उसके लिए प्रत्याशी श्रीमती अल्मा शास्त्री होगी।

नारी जीवन-

नारी के विभिन्न आयामों को मैत्रेयी ने सामने रखने की कोशिश की है। ''अल्मा कबूतरी अनेक समस्याओं से घिरी हुई नारी है। वह अपनी नारी अभिव्यक्ति को कैसे [illegible] के लिए अल्मा के पास नहीं है [illegible]।'' कबूतरा समाज में नारी का स्थान न के बराबर है, किन्तु नारी-पुरुष आधिपत्य के संदर्भ में वह पुरुष पर प्रशासन करती नजर आती है। [illegible] की महत्ता [illegible] में समझता है। प्रस्तुत उपन्यास की कदमबाई अपने चोर डकैत अपराधी पति जंगलिया को जी-जान से चाहती है। चोरी के आरोप [illegible]

गई। सरमन की औरत से बकरी का दूध माँगकर भाल पर मला और पानी के छींटे देकर निखारा, कोन या गुनी हो गई एक बिंदी की तलाश में डेरे-डेरे फिरी थी, रूप सौगुना हो जाए।''[४] साथ ही मैत्रेयी स्पष्ट करती है कि श्रीराम शास्त्री की मृत्यु के बाद अल्मा विधवा बनती है। वह समाज के सारे विधि विधानों के अनुसार श्रीराम शास्त्री की पत्नी के रूप में श्रीराम शास्त्री का क्रियाकर्म करती है। और अंत में अपने स्व.पति श्रीराम शास्त्री की रिक्त विधानसभा सीट की दावेदार बनती है। इस तरह से मैत्रेयी का मानना है कि नारी को भर दिया गया है। दबाव में रखने के कारण वह कुछ नहीं कर पाती है, पर जब उसे मौका मिलता है तो वह इस प्रकार के निरर्थक बंधनों से मुक्त होना चाहिए है।

सांस्कृतिक परिवेश-

आदिवासी समाज सांस्कृतिक दृष्टि से समृध्द है। आदिवासी कबूतरा जाति घुमक्कड़ होती है। गाँव-गाँव भटकती किसी के खेत में बसती, वहाँ आसपास के खेत-खलिहानों में काम कर के अपना गुजारा कर लेती है। सुबह के शाम तक वे लोग मजदूरी, शिकार, चोरी, डकैती आदि में रचे-पचे ताक लगाते रहते हैं। दीपावली हो या होली इन अवसरों पर उन्हें कभी-कभी भूखे भी रहना पड़ता है। उपन्यास का पात्र नलिया त्योहार के समय भी भूखा रहकर हँसता है। और कहता है- ''ढोल बजाओ। आज भी भूख-प्यास का रोना गेहूँ की हरी-हर बाले हिलने रे ले रही है।''[५]

आदिवासी त्योहारों में समूह नृत्य करते हैं। नृत्य में दस से लेकर बीस-तीस नर्तक हिस्सा लेते हैं। एक पुरूष ढोल बजाता है और पुरूष, स्त्रियाँ घेरा बनाकर ढोल की लय पर गीत गाते नृत्य करते हैं।

''मोरी चंदा चकोर, काजर लगा के आ गई भोर ही भोर
मोरी चंदा चकोर, छतिया पे तोता, करिहा पे मोर मोरी
चंदा चकोर, चोली में निबुआ घेघरा घुमर''[६]

'अल्मा कबूतरी' उपन्यास इस प्रकार से कबूतरा जाति के लोकगीत, लोकनृत्य, लोककथाएं, मरसिये आदि से सज्ज होकर अपनी सांस्कृतिक विरासत को कायम रखता है।

उद्देश्य-

अल्मा कबूतरी उपन्यास का एकमात्र उद्देश्य न होकर बहुआयामी उद्देश्य रहे हैं। यह अभिशप्त जाति तथा परिवारों के दर्द और अस्तित्व को उजागर करने वाली रचना है। अपनी रूढ़ियों और जड़ताओं पर भी कभी-कभी प्रहार करती है। साथ ही आदिवासी जीवन केन्द्रित उपन्यासों का उद्देश वहाँ की गरीबी, अशिक्षा, अन्धविश्वास, शोषण, रूढिग्रस्तता आदि समस्याओं और प्रश्नों से भरी जिन्दगी की संकुचित पहचान उभारकर वहाँ की जिन्दगी के अन्तर्विरोधी और मूल्यों की टकराहट को रूपायित करना है। मैत्रेयी ने 'अल्मा कबूतरी' उपन्यास की सृष्टि करके न केवल आदिवासी कबूतरा जाति को प्रस्तुत किया है, बल्कि समग्र आदिवासी संस्कृति की तस्वीर पाठकों के सामने प्रस्तुत की है।

संदर्भ-

१. अल्मा कबूतरी, मैत्रेयी पुष्पा, पृ. [illegible]
२. [illegible]-पत्रिका, [illegible] २००९, पृ. [illegible]
३. हिन्दी में आदिवासी जीवन केन्द्रित उपन्यासों का समीक्षात्मक अध्ययन, डॉ. [illegible], पृ. [illegible]
४. मैत्रेयी पुष्पा के कथा साहित्य में नारी जीवन, डॉ. [illegible], पृ. [illegible]
५. अल्मा कबूतरी, मैत्रेयी पुष्पा, पृ. [illegible]
६. [illegible]

Impact Factor – 3.452 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February-2018

SPECIAL ISSUE-XL

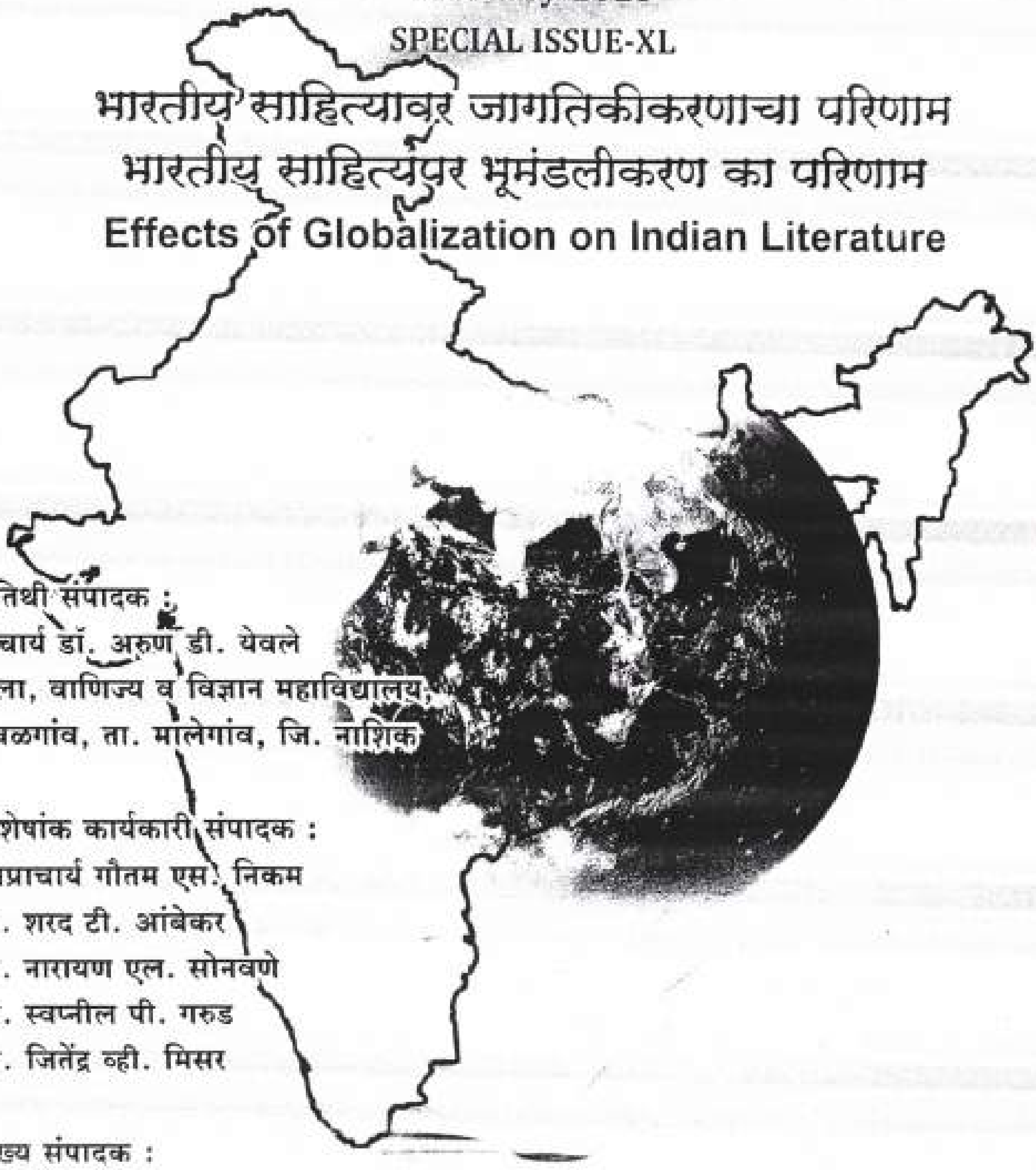

भारतीय साहित्यावर जागतिकीकरणाचा परिणाम
भारतीय साहित्यपर भूमंडलीकरण का परिणाम
Effects of Globalization on Indian Literature

अतिथी संपादक :
प्राचार्य डॉ. अरुण डी. येवले
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
रावळगांव, ता. मालेगांव, जि. नाशिक

विशेषांक कार्यकारी संपादक :
उपप्राचार्य गौतम एस. निकम
प्रा. शरद टी. आंबेकर
प्रा. नारायण एल. सोनवणे
प्रा. स्वप्नील पी. गरुड
प्रा. जितेंद्र व्ही. मिसर

मुख्य संपादक :
डॉ. धनराज धनगर

This Journal is indexed in :
- UGC Approved Journal List No. 40705 & 44117
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

RESEARCH JOURNEY

SWATIDHAN PUBLICATIONS

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 3.009, (GIF) - 0.676 (2013)
Special Issue 40 : Globalization
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
February 2018

वैश्विकिकरण और हिंदी

डॉ. वनिता त्र्यंबक पवार
स्वर्गीय अण्णासाहेब आर.डी. देवरे
कला एवं विज्ञान महाविद्यालय, म्हसदी ता. साक्री जि. धुलियाँ
मो. ९४२३५२३७६०, Email:vanitapawar27@yahoo.in

भारत एक विकासशील देश है। विकसित राष्ट्रों के लिए भारत एक संभावनाशील बाजार है, इसीलिए बहुराष्ट्रीय कंपनियों का यहाँ एक बडी मात्रा में जमघट है। विश्व बैंक की सहायता से यहाँ सडक परियोजनाओं से लेकर विविध योजनाएँ कार्यान्वित हो रही है। गाँव और शहरों को जोड़ने के कारण एक संस्कृति भी प्रभावित हो रही है। कृषि उद्यम, व्यापार जैसे तमाम आदान-प्रदान के क्षेत्र से लेकर ग्रामीण साहित्य में भी हिंदी सहायक के रूप में अपनी सार्थक भूमिका निभा रही है।

वैश्वीकरण के इस युग में बडी संख्या में भारतीय भी विदेशों में जा रहे है। यहाँ जाकर वे अपने अनुभव एवं संस्कृति को लेकर हिंदी भाषा में साहित्य का सृजन कर रहे है। साथ ही विदेशी लोगों को हिन्दी भाषा से अवगत कर उन्हे भी हिंदी भाषा में साहित्य लेखन के लिए बढावा दे रहे है। अमेरिका में बसे कई भारतीयों ने अपनी सांस्कृतिक विरासत और हिंदी भाषा के साहित्य को अक्षुण्ण रखने के लिए 'विश्व हिंदी न्यास' की स्थापना की है। इस 'विश्व हिंदी न्यास' के माध्यम से भारतीय अनेक सांस्कृतिक गतिविधियाँ और साहित्यिक गतिविधियों को बढावा दे रहे है। वहाँ भारत के किसी भी भाषा क्षेत्र से हो, पर वहाँ केवल भारतीय होते है और हिंदी के माध्यम से एक दूसरे के करीब आकर अपनी पहचान को मजबूत करते है। इसी 'विश्व हिंदी न्यास' के माध्यम से हिंदी से पत्र-पत्रिकाएँ प्रकाशित करते है। साहित्य का सृजन करते हुए विदेशों में हिंदी चैनल भी शुरू करते है।

हिंदी भाषा भारतीय संस्कृति के संवाहक हैं। विश्व के देशोंने जब सांस्कृतिक आदान-प्रदान हो या साहित्यिक आदान-प्रदान हो विश्व में हिंदी भाषा नीति को स्वीकार किया है। हिंदी भाषा का साहित्य तो विशाल है। साथ-साथ वैश्वीकरण के परिप्रेक्ष्य में हिंदी भाष ने अपने भाषिक प्रयोग की उपयोगिता और प्रासंगिकता पहले से अधिक पैमाने पर स्थापित की है। यह ग्राहकों तक सीमित न रहकर संस्था और ग्राहकों के बीच संवाद और समन्वय के माध्यम से संपर्क भाषा के रूप में पूरे विश्व में अमर रही हैं। इस तरह जनभाषा हिंदी कारोबार, सूचना प्रौद्योगिकी और बाजार की महत्वपूर्ण भाषा के रूप में अपनी पहचान बना चुकी है। हिंदी भाषा और उसका साहित्य विश्व पटल पर आधुनिक जनसंचार इंटरनेट के माध्यमद्वारा विश्वभाषा बन रही है। हिंदी साहित्य का विश्व में और विश्व का हिंदी साहित्य सभी देशों में प्रचार-प्रसार करने का काम बड़े पैमाने पर इंटरनेट कर रहा है।कई विदेशी हिंदी प्रेमियों के ब्लॉग्स एवं हिंदी पत्रिका है। साहित्यिक कृतियाँ का निर्माण हो रहा है। नवोदित रचनाकारों एवं कवियों को एक नया मंच मिल रहा है।

विश्व के कई विश्वविद्यालयों में 'आज हिन्दी साहित्य का अध्यापन हो रहा है। जिन विश्वविद्यालयों में करोडों छात्र हिंदी का अध्ययन कर रहे है। उन देशों में अमेरिका, जापान, यूरोप आदि प्रमुख रूप से गिनाये जा सकते है। आज के वैश्विक परिप्रेक्ष्य में हिंदी साहित्य अपने यहाँ महत्वपूर्ण भूमिका निभा रहा है।

प्रस्तावना :

वैश्विक दौर में आज हिंदी तल से उठकर आकाश की उन ऊँचाइयों तक जा पहुंची है, जिसका हम सभी को, विशेषकर भारतवर्ष को, भारतवासियों को इंतजार था। आज हिंदी ने गाँव की कच्ची व सँकरी गलियाँ से निकलकर शहर

को लंबी व चौडी सडकों पार कर, हवाई पट्टों पर तेज रफ्तार से दौड़ती हुई अंतरराष्ट्रीय स्तर पर अपनी पकड मजबूत की है।

हिंदी को वैश्विक रूप प्रदान किया है- उन्नत सूचना प्रौद्योगिकी ने, कंप्युटर ने और साहित्य ने। वैसे कहा भी गया है- 'साहित्य समाज का दर्पण है'। साहित्य का संबंध सदैव संस्कृति से रहा है और हिंदी भारतीय संस्कृति की अस्मिता की पहचान है। स्वतंत्रता संग्राम में हिंदी और लोकभाषाओं की भी महत्वपूर्ण भूमिका रही है। स्वाधीनता की बलिवेदी पर न्यौछावर होने की लौ जो देशवासियों में जगाई, वह हिंदी भाषा के माध्यम से ही जगाई थी। क्योंकि इस संग्राम मे हर तबके, हर मजहब, हर भाषा और विभिन्न संस्कृतियों को जाननेवाले लोग थे, जिनके मध्य संचार और व्यवहार का कार्य हिंदी की करती थी। स्वाधीनता संग्राम में सामान्य जन की भागीदारी महत्वपूर्ण रही हैं। विशिष्ट लोगों को कार्य दिशा-निर्देशन करना व उन्हें सही व गलत राह की पहचान कराना था। भारत में स्वाधीनता की जो लौ जलाई गई, वह मात्र राजनीतिक स्वतंत्रता के लिए ही नहीं थी, वरन् सांस्कृतिक अस्मिता की रक्षा के लिए भी थी। भारत में साहित्य, संस्कृति और हिंदी एक-दुसरे के पर्याय रहे है, ऐसा कहना अतिशयोक्ति नहीं होगी।

निज भाष उन्नति अहै, अब उन्नति को मूल।
बिन निज भाषाज्ञान के, मिटत न हिये को सुत।।
अंग्रेजी पढ़ि के जदपि, सब गुन होत प्रवीन।

भारतेंदु ने इन पंक्तियों के माध्यम से वह सब कुछ कह दिया है, जो उन्हें भारतीयों के लिए, हिंदी के लिए कहना था। उनका सकसद भारतीयों के दिल में अपनी भाषा के प्रति प्रेम तथा आदर का भाव जगाना था और जगाया भी। उस भाव ने आज हिंदी को एक नई दिशा प्रदान की है और यही नई दिशा अब राष्ट्रीय से अंतरराष्ट्रीय होकर अन्य भाषाओं, विशेषकर अंग्रेजी के लिए चुनौती बनी हुई है।

हमें यह मानने में संकोच नहीं होना चाहिए की, अमरीका तथा पश्चिमी ताकतवर औद्योगिक राष्ट्र अपने आर्थिक, सांस्कृतिक एवं मीडिया वर्चस्व द्वारा मानवीय तथा प्राकृतिक साधनों पर अपना स्वामित्व जमा रहे है, ताकि व्यापार के लिए दुनिया को एक करके तथा कृत्रिम, झूठा और आकर्षणयुक्त संसार रचकर निहित स्वार्थों को पूरा किया जा सके। भारत इस वैश्विक साजिश का अपवाद इसलिए नहीं हैं क्योंकि भारतीय भाषाओं, साहित्य, संस्कृति एवं जातीय भाव-विचार पर भूमंडलीकरण की सुनामी लहरों का गहरे में प्रभाव पड़ रहा है। दिलचस्प बात यह है कि हर 20 मिनट के बाद इस उपमहाद्वीप में विदेशी मीडिया द्वारा एक विकृत शब्द को प्रसारित एवं प्रचारित किया जा रहा है। नगरों, महानगरों, एवं राज्यों की राजधानियों में प्रदर्शित विज्ञापनों में भारतीय भाषाओं, विशेषकर हिंदी को रोमन लिपि में लिखकर भाषाई अवमूल्यन को बढ़ावा दिया जा रहा है। हैरत इस बात पर भी है कि, गत दो दशकों से जितनी भी पुस्तकें भारतीय भाषाओं में प्रकाशित हुई है, उनमें शब्द प्रयोग, वाक्य-विन्यास, विषय-वस्तु, शैली विशिष्टय आदि के स्तर पर जो बदलाव आया है, वह प्रभावाधीन, प्रयोगधर्मी, अवसरधर्मी एवं क्षणिक लोकप्रियताधर्मी अधिक है।

जगजाहिर है कि भूमंडलीकरण भाषिक, सांस्कृतिक एवं मीडियापरक साम्राज्यवाद द्वारा एक देश की भाषा, संस्कृति और विचार, अपनी भाषा, संस्कृति और विचार को थोपने एवं प्रसारित करने में संलग्न है। उल्लेखनीय है कि, जब किसी देश की भाषा प्रभावित या नष्ट होती है तो उसकी संस्कृति एवं जातीय भाव नष्ट हो जाता है। इतिहास के एक सुदूर पन्ने से पता चलता है कि लगभग 500 ई.पू. एशिया के पश्चिमी भाग (तत्कालीन लीडिया) का राजा क्रोसस दूसरों की भाषा, संस्कृति और विचार पर छाया मारने का सबक सिखाने वाला पहला उस्ताद था। उसने अपने राज्य का विस्तार किया, अपार धन एकत्रित किया और वैभवशाली बन गया। उसी समय ईरान के राजा साइरस ने लीडिया पर आक्रमण करके क्रोसस को युध्द में पराजित किया, और उसे नजरबंद बना लिया, तथा लीडिया पर अपनी राजसत्ता कायम कर ली। कुछ समय बाद लीडिया में एक बार फिर विद्रोह हुआ। इस विद्रोह को दबाने के लिए क्रोसस ने साइरस

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 3.009, (GIF) -0.676 (2013)
Special Issue 40 : Globalization
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
February 2018

को सलाह दी, यदि आप चाहते है कि लीडिया निवासी जीते जी मुर्दा बन जाएँ तो उनकी भाषा, संस्कृति, जातीय भाव-विचार और वेशभूषा बदल दो। उनको-ऐश्-आराम से जीना सिखाओ और उनकी बारीक मुलायम कपडे पहनाओ। साइरस ने ऐसा ही किया। लीडियावासी फिर सिर न उठा सके। लीडियन भाषा पर ईरानी भाषा लाद दी गई और उनकी जातीयता भी नष्ट हो गई।

यह उदाहरण इसलिए दिया गया है तक भाषा बहुत बार मनुष्य के उपरी साधनों से प्रभावित होने के बजाय उन हमलों से अधिक प्रभावित होती है, जो समय-असमय मनुष्य के विश्वासों, संस्कारों, धारणाओं और आस्थाओं पर होते है। यदि सूक्ष्मता के लिहाज से देखें तो भारत की 22 भाषाओं के अमुक प्रांतों के भाषा के प्रति जितना उदारवादी एवं सकारात्मक दृष्टिकोण होना चाहिए, असल में उतना है नही। हर भाषाभाषी अपनी भाषा को उत्कृष्ट एवं समृध्द मानता है। लेकिन भाषाई एकता, सह-संबंध्दता और सह-अनुकूलनता के प्रति वे संकुचित रवैया अख्तियार किए हुए है। अमेरिका तथा यूरोप के समृध्द देश भारत की इस भाषाई ज्यामिति एवं कमजोरी को बखूबी समझते है। मनोवैज्ञानिक कोण से देखें तो अंग्रेजों से दुश्मनी एवं विरोध भाव प्रकट करके तथा केवल हिंदी को अन्य भारतीय भाषाओं से अधिक महत्व देकर भाषाई एकता एवं विकास का मार्ग प्रशस्त नहीं किया जा सकता। हमारा विरोध किसी भी भाषा के कुप्रभावों और दुष्परिणामों से होना चाहिए, जो हमारी भाषाओं और संस्कृति को बिगाड़ रहे है। कहने की जरूरत नहीं कि, हमारी संस्कृति का मुलाधार विनय है। लेकिन विदेशी सांस्कृतिक झंझावातों एवं आधुनिकता के गौरवगान से हमारी विनयशीलता गायब होती जा रही है। अंग्रेजी की खाद से अंकुरित नन्ही पिढ़ी और विकसित हो चुकी युवा पीढ़ी अपनी मातृभाषा एवं अपने सांस्कृतिक मूल्यों को हाशिए पर धकेलकर रेगिस्तानी लहरों की ओर आकर्षित है, जहाँ भटके हुए आदमी को प्यासा ही मरना पड़ता है।

आचार्य विनोबा, तिलक, महात्मा गांधी, लोहिया और शारदाचरण मिश्र ने भारतीय भाषाओं को करीब लाने तथा नागरी लिपि को विकसित करने के जो सूत्र दिए थे, उनका शोभापुरूषों ने बुरी तरह से राजनीतिकरण और अवसरीकरण कर दिया है। उपभोक्ता संस्कृति और दूरदर्शन के तमाम चैनलों ने अध्ययन, चिंतन-मनन एवं मौलिक लेखन का समय छीनकर लोगों को संवेदनाशून्य बना दिया है।

अब सवाल यह है कि भूमंडलीकरणरूपी दैत्य का सामना करने के लिए कार्यनीति एवं मार्ग मानचित्र क्या हो ? वैश्वीकरण के विरूध्द लड़ाई लड़ने की रणनीति बनानी इसलिए भी जरूरी है कि मनुष्य पूंजी और बाजार का गुलाम बनता जा रहा है। गुलाम मानसिकता की स्थिति में न तो विचार की रक्षा की जा सकती है। और न ही तमाम चुनौतियों के बीच भविष्य के मार्ग की तलाश की जा सकती है। फिर विचार के बिना भाषा, साहित्य, कला संस्कृति और समाज का टिकना संभव नहीं है। संस्कृति स्वयं अपने सूक्ष्म और गहनतम रूप में विचार ही तो है। विचार नए विकल्प खोजता है, नई जमीन जोड़ने की हिम्मत देता है और नई चेतना का विकास करता है। इतिहास साक्षी है कि उपनिषदों, क्लासिक दर्शनों, बौध्दों, जैनों, सिध्दों, नाथों और भक्तिकाल के संतों-भक्तों की विरासत के क्रांतिकारी तत्वों ने जनचेतना को साम्राज्यवाद के विरोध में खड़ा करने में सफलता पायी थी। शहीद भगतसिंह और महात्मा गांधी का निशाना ब्रिटिश हुकूमत और पूँजीवाद के औपनिवेशिक रूप तथा चरित्र पर था। आज इसी गर्वीली वैचारिकता की वापसी जरूरी है।

भारतीय भाषाओं में फुट डालो और पूँजी के प्रभुत्व को स्थापित करो की नीति में छिपी चाल को समझते हुए हम भारतीय भाषाओं को प्यास से, सहयोग से और बिना किसी ईर्ष्या भाव के फैलाना होगा। मानव प्रेम और भाषा प्रेम ही एकता की बुनियाद है। अपनी भाषा का अहंकार न होकर उसके प्रति गर्व होना चाहिए। भाषाएँ दिल की खोज हुआ करती है, हृदय की सरिताएँ होती हैं और इन्हे राजनीति से अलग करके देखा जाना चाहिए। इसे बिना संदेह के कहा जा सकता है कि असमी, बोड़ो और बंगला में सांस्कृतिक संदर्भों के स्तर पर काफी समानता है। भोजपुरी, अवधी और मैथिली भाषाओं के 3000 से अधिक शब्द थोड़े-बहुत परिवर्तन के साथ नेपाली भाषा के प्रयुक्त होते है। पंजाबी भाषा ने

2017-18 VTP-01

September - 2017

E-ISSN: 2321-

IRA's UNIRESEARCH

Multidisciplinary International E-Research Journal

Vol.- IX Issue - III

Indexed in DRJI & Indian Citation Index

UGC Approved List No. 63005

Cosmos Impact Factor

हिंदी भाषा एवं साहित्य संशोधन विशेषांक – भाग ३

UGC Approved List of Journals

For Students For Faculty

Guest Editor

Asst. Professor, Dept. of Hindi,

Baliram Patil Arts, Science & Commerce College, Kinwat (Nanded)

Chief Editor:

M.G.V.'s Arts & Commerce College, Yeola, Nashik [M. S.] India.

Swatidhan International Publications

दिनकर और कुसुमाग्रज के काव्य में अभिव्यक्त राष्ट्रीय भावना का अनुशीलन (तुलनात्मक अध्ययन)

प्रा. डॉ. वनिता त्र्यंबक पवार
हिंदी विभागाध्यक्ष,
स्वर्गीय अण्णासाहेब आर. डी. देवरे
कला एवं विज्ञान महाविद्यालय, म्हसदी
तह.- साक्री, जि.- धुलियाँ.
चलभाष : ९४२३५२३७६०

प्रस्तावना :

दिनकर हिंदी के और कुसुमाग्रज मराठी के सर्वश्रेष्ठ कवि हैं। इन दोनों की रचनाओं में भारतीय जनता को स्वतंत्रता के लिए मर मिटने की भावना को वाणी मिली है, बलिदान की भावना को नविन चेतना मिली है। देश के लिए शहिद होनेवाले देशभक्तों के प्रती श्रध्दांजली समर्पित करना इन दो कवियों के काव्य का मुख्य प्रयोजन है। इसी कारण यह कवि राष्ट्रीय कवि के रूप में प्रसिध्द है। इन दो महाकवियों की कृतियों में अभिव्यक्त राष्ट्रीय भावना का अनुशिलन प्रस्तुत किया है। दोनो ने व्यक्तिगत भावनाओंसे अधिक राष्ट्रीय भावनाओं को ही काव्य में ध्वनित किया है। इन दो कवियों की समग्र कृतियों में युग का प्रतिबिंब है। दिनकर और कुसुमाग्रज अपने समय की दुख:द स्थितियो से उदासीन नहीं रह रह सके। अंग्रेजी शासन ने इन दोनो कवियों को ऐसा उव्देलित किया कि उनकी समस्त काव्य चेतना राष्ट्रीयता की ओर मुड़ गयी। दिनकर ने तो स्वीकार किया है... "राष्ट्रीयता मेरे भीतर नहीं जनमी, उसने बाहर से आकर मुझे आक्रांत किया।"१

राष्ट्रीय कविता का विश्लेषण करते हुए एक स्थान पर माखनलाल चतुर्वेदी ने लिखा है, "राष्ट्रीय कविता क्या है? राष्ट्रीय कविता केवल खुन, फाँसी, हथकड़ी, बेड़ियों की कविता नहीं है। राष्ट्र की प्रत्येक चीज पवित्र है, गौरव की वस्तु है। राष्ट्र को मैं महान विशाल मानता हूँ। उसे मैं समस्त भुतकाल से लेकर भविष्यकाल की नाप से नापता हूँ। ऐसे ही सनातन राष्ट्रवाणी है। राष्ट्रीय कविता घुँघरू बाँधकर ही मनोरंजन नहीं करती या मधुर आलापों से माधव का गायन ही नहीं करती, किंतु वह युध्द के प्रभावकाल में लंकाकांड का भीषण रूप भी धारण कर लेती है और सैनिकों को बलिपथ पर आमंत्रित करती है।"२

उपर्युक्त आधारोंपर राष्ट्रीय कविता को निम्नलिखित शिर्षकों के अंतर्गत विभाजित किया जा सकता है

1. मातृभूमि के प्रति प्रेम–चेतना।
2. राष्ट्रीय एकात्मता की चेतना।
3. क्रांति की चेतना।
4. राष्ट्र के लिए सर्वस्व त्याग की चेतना।
5. सांस्कृतिक चेतना।

राष्ट्रीय कविता के उपर्युक्त पाँच आधारो पर ही यहाँ दिनकर और कुसुमाग्रज के काव्य में अभिव्यक्त राष्ट्रीय भावना का अनुशीलन प्रस्तुत है-

मातृभूमि के प्रति प्रेम-चेतना –

मातृभूमि के प्रति प्रेम राष्ट्रीय कवियों की एक प्रमुख प्रवृत्ति रही है। मातृभुमि के प्रति प्रेम राष्ट्रीय तत्वों में से एक प्रमुख तत्व है। मातृभूमि के प्रति प्रेम दिनकर एवं कुसुमाग्रज की कविताओं में परिलक्षित होता है।

दिनकर की अधिकांश रचनाओं में मातृभूमि के प्रति प्रेम व्यक्त हुआ है। हिमालय कविता में कवि हिमालय को अपनी समाधिमे जगाने और देश की विपन्नावस्था पर दृष्टिपात करने की प्रार्थना करता है। कवि हिमालय को देश के अतीत गौरव की याद दिलाते हुए, सामयिक आवश्यकता के अनुरूप अर्जुन और भीम की कामना करता है.......

" मेरे नगपति। मेरे विशाल। साकार, दिव्य, गौरव विराट।
पौरूष के पुँजीभूत ज्वाला। मेरी जननी के हिम-किरीह।
मेरे भारत के दिव्य-भाल। मेरे नगपति। मेरे विशाल।"३

"रे, रोक युधिष्ठिर कोन यहा,। जाने दो उनको स्वर्ग धीर।
पर, फिरा हमें गांडीव-गदा। लौटा दे अर्जन-भीम वीर।"४

'हुँकार' की 'आमुख' कविता का दिनकर की राष्ट्रीय विचारधारा के अंतर्गत अत्यंत महत्वपूर्ण स्थान है।

दिनकर की राष्ट्रीयता में क्रांति के तत्व अनुस्यूत है। उनके मन में प्रश्न उठता है- जन्म-भूमी के लिये किया गया बलिदान क्या अनर्गल था ? कारण वह देश की रक्त-पिपासु परतंत्रता को भूला नहीं है। वस्तुतः क्रांति अपने निजी परिवेश में भारत-भूमि तक अवश्य गयी है, लेकिन भारत अपनी शांतिवादी क्रांती की योजना में संलग्न है। भारतीय लाल-क्रांती का आवाहन कवी अपने निजी-प्रतीकों की सज्जा के साथ करता है.......

"हा, भारत की लाल भवानी, जवा कुसुमके हारोंवाली।
शिवा, रक्त रोहित बसना। कबरी में लाल लितारों वाली।" ५

उसकी इस क्रांति का उद्देश्य विश्व-शांति का संदेश देता है

"भारत भूमि की मिट्टि में शृंगार सजानेवाली।
चड हिमाद्रि पर, विश्व शांतिका शंख बजाने वाली। "६

कविने प्रभु प्रेम से अधिक महत्व मातृभूमि के प्रेम को दिया है। जो अपने देश,अपनी मातृभूमि से प्रेमऔर ममता रखते हैं, ईश्वरीय साधना में ही सफल होते हैं। यही वह देश है जहाँ से प्रथम ज्ञान, ज्योति और आत्मा का प्रकाश फूटा था। 'किसको नमन करूँ मैं ' ? में राष्ट्रप्रेम और मानवता-प्रेम एक साथ चित्रित हैं।

दिनकर की तरह मातृभूमी के प्रति प्रेम के दर्शन कुसुमाग्रज की अनेक कविताओं में होते हैं। कुसुमाग्रज मातृभूमि के प्रति अपनी समर्पन की भावनाओं के प्रकट करते हुए कहते है कि, श्वासों, हवाओ के साथ जाकर मातृभूमि से हमारी वेदना कह दो, हम तुझे मुक्त करना चाहते हैं और यही एकमात्र लक्ष्य हमारे सामने है-

"श्वासानों, जा वायुसंगे ओलांडूनि भिंत।अन आईला कळवा आमच्या हृदयातिल खंत।
सांगा वेडी तुझी मुले ही या अंधारात। बध्द करांनी अखेरचा तुच करिती प्रणिपात।
तुझ्या मुक्तिचे एकच होते वेड परी अनिवार। तयांना वेड परी अनिवार।"७

'माय देशीचा वारा' भी अत्यंत भाव-विभोर होकर कवि ने अपनी मातृभूमी के प्रति श्रध्दा व्यक्त की है। 'ध्वजगीत' में मातृभूमि का प्रेम इन शब्दो में व्यक्त हुआ है-

"माझ्या भारताचा ध्वज। उभा अजिंक्य अकाशी।
नव्या मनूचा प्रवास। याच्या मंगल प्रकाशी।"८

'माझा हिंदुस्थान' में कवि ने देश का वर्णन अत्यंत दिव्य और भव्य रूप में किया है। मातृभूमि के प्रति प्रेम-भावना कुसुमाग्रज की 'दुर्गारूप' कविता में प्रकट हुई है-

ISSN 2321-4953
September – 2017
Vol. 9 Issue. 3

"ही दुर्गामाता। जेव्हा होते रूप रणरागिणीचे। असतो तेव्हाही तिच्या एका हातात अमृताने भरलेला कलश। जो आज आहे-। माझ्या भूमीच्याही। आणि असतात तिच्या सतरा हातांमध्ये। उन्मत असुरांना चिरडनारी बलवान अजिक्य शस्त्रे। त्या अमृतच्या रक्षणासाठी। जी आज आहेत। आणि सदैव असायला हवीत। माझ्या भूमीच्याही।"[९]

कुसुमाग्रज की 'आवाहन', 'निर्धार','रक्त तुझे है','क्रोध','हे भारतीय सैनिका' आदि कविताओं में भी मातृभूमिका प्रेम व्यक्त हुआ है।

मातृभूमि का गान दिनकर की कविताओं में अधिक है। दोनों कवियों ने (दिनकर की 'ध्वज वंदना' एवं कुसुमाग्रज की 'ध्वज-गीत') राष्ट्रिय ध्वज के प्रति अपनी श्रध्दा के फूल समर्पित करते हुए अपने देश-प्रेम को व्यक्त किया है।

राष्ट्रीय एकात्मता की चेतना –

कुसुमाग्रज और दिनकर दोनों ही परतंत्रता में जन्मे और पले हैं। इसलिए इन दोनों ने राष्ट्रीय एकात्मता की आवश्यकता को अत्यंत महत्वपूर्ण माना है। दोनों के काव्य में राष्ट्रीय एकात्मकता का अत्यंत सजीव वर्णन दिखाई देता है। इन दोनों की राष्ट्रीय भावना व्याष्टिपरक न होकर समाष्टिपरक है, जो भारतीयता के प्राचीन आदर्श, विश्व-प्रेम और 'वसुधैव कुटुम्बकम्' की उदात्त भवना की कसौटी पर खरी उतरती है। राष्ट्रीय एकात्मता को जातीय एकता भी कहा जाता है। जाति-पाँति का भेद एवं संप्रदायवाद जब तक नष्ट नहीं होता तब तक राष्ट्रीय एकात्मकता का शक्तिशाली रूप भी पनप नहीं पाता। इसलिए इन दोनों कवियों ने राष्ट्रीय एकात्मकता का वर्णन अपनी कविताओं में अत्यंत प्रभावशालीरूप में किया है।

दिनकरने भारतवर्ष की सांप्रदायिक समस्या के प्रति अपनी कविताओं में आक्रोश व्यक्त किया है। सन् १९३८ ई. में मुस्लिम-लीग के नेता मोहम्मदअली जिन्ना से कांग्रेस के अध्यक्ष ने समझौते के लिए जो बातें की थीं उनके असफल हो जाने पर तकदिर का बँटवारा नामक कविता लिखी गयी थी। उस समय संघठित और असंघठित रूप में हिंदू-मुसलमान दोनों को एक-दूसरे का खून पीने को तैयार देख तथा पराधीनता की हथकड़ियों और बेड़ियों से जकड़ि हुई जातियों की तकदीर का बँटवारा होते देख कविता का मन क्रोध और लज्जा से भर उठा-

"बेबसी में काँपकर रोया हृदय। शाप्सी आहें गरम आई मुझे।
माफ करना, जन्म लेकर गोद में। हिंद की मिट्टी। शरम आई मुझे।"[१०]

विदेशी शासक अपनी शासन सत्ता को भारत में बनाये रखने के लिए 'फूट डालो और राज्य करो ' की नीति का प्रयोग बराबर करता जा रहा था। कवि की सजग आँखे विदेशी शासक की इस नीति की ओर बंद नहीं थी। उसने भरत –विभाजन के विरुध्द आवाज उठाई-

"हाथ की जिसकी कड़ी टूटी नहीं। पाँव में जिसकी अभी जंजीर है,
बाँटने को हाय। तोली जा रही। बेहया उस कौम की तकदीर है।"[११]

जाँति-पाँति अथवा जन्म से मनुष्य श्रेष्ठ नहीं बनता। उसकी श्रेष्ठता कार्य से ही सिध्द होती है। 'रश्मिरथी' में दिनकर ने कहा है-

"बड़े वंश से क्या होता है, खोटे हो यदि काम ?
नर का उज्वल चरित्र है वही वंश, धन, धाम ।"[१२]

जातिवाद की संकीर्ण एवं विषय भावना के कारण भारत विदेशियों द्वारा पदाक्रांत हुआ है। कवि के शब्दों में-

"धँस जाये वह देश अतल में,गुण की जहाँ नहीं पहचान।

ISSN 2321-4953
September – 2017
Vol. 9 Issue. 3

जाति-गोत्र के बल से है, आदर पाते जहाँ सुजान।"[१३]

इस प्रकार हम देखते हैं कि दिनकर और कुसुमाग्रज दोनों ने जाति-एकता को महत्वपूर्ण माना है। यह दोनों कवि देशवासियों में राष्ट्रीय-एकात्मकता की चेतना को जागृत रखने में सदैव प्रयत्नशील रहे। इसलिए इन दोनों कवियों ने स्वतंत्रता से भी राष्ट्रीय-एकात्मकता की चेतना को अत्यंत महत्वपूर्ण माना है।

क्रांति-चेतना –

"क्रांति शब्द का अर्थ प्रगति है। इसकी व्युत्पत्ति 'क्रम' धातु से हुई है। क्रांति एक परिवर्तन सापेक्ष प्रक्रिया है। क्रांति का क्षेत्र अत्यंत व्यापक होता है। जब समानता तथा स्वतंत्रता पर प्रतिबंध लगा दिया जाता है तो मनुष्य के मन में विद्रोह की भावना जन्म लेती है। इसी प्रकार शताब्दियों से चली आ रही कुरीतियों के फल स्वरूप क्रांतिया विद्रोह का जन्म होता है।"[१४]

देशवासियों के मन में वर्तमान परिस्थिति में परिवर्तन की चाह जब अनिवार्य हो उठती है, तब उसे क्रांति की चेतना कहा जा सकता है। दिनकर हिंदी के और कुसुमाग्रज मराठी.के सर्वश्रेष्ठ कवि हैं। इन दोनों के काव्य में जिस तीव्रता के साथ राष्ट्रिय-स्वर चित्रिण है, उसी तिव्रता के साथ क्रांति का स्वर भी ध्वनित है। देश के सुप्त वीरों को जगाने के लिए दोनों ने क्रांति के गीतों की अभिव्यक्ति की है। पराधीनता एवं शोषण से मुक्ति दिलाने के लिए ही दोनों क्रांति को जगाते है। दोनों कवि क्रांति वीरों के भांति युग चारण बनकर अपने कवि कर्म से मातृभूमि के ऋण को अदा करने में संलग्न रहे हैं। दोनों कवियों का इस बात पर प्रबल विश्वास है कि- आर्थिक वैषम्य ही अन्याय है और इस अन्याय को मिटाने के लिए इन दोनों ने क्रांति को आवश्यक माना है। क्रांति की पहली शर्त होती है- जन जागृति। अतः इन दोनों ने शोषण सत्ता सोषण वर्ग एवं उनके द्वारा प्रदत्त पराधीनता के विरुध्द विरोध का भाव जगाने के लिए, दलितों के दिल की चिनगारीको प्रज्वलित करने के लिए एवं जनता का ध्यान देशकाल, समाज की वर्तमानकालिक स्थिति की ओर आकृष्ट करने के लिए क्रांति की प्रेरणा दी। जनता के दुःख दैन्य को दूर करने के लिए दोनों की कविता क्रांति की संदेश वाहिका बनी। इसलिए इन दोनों की कविताओं में सामाजिक वैषम्य का मर्मभेदक एवं करूण चित्र एवं क्रांति का आवाहन अत्यंत प्रभावी रूप में अंकित है।

दिनकर और कुसुमाग्रज की कृतियाँ एक ओर हृदय की अत्यंत कोमल भावनाओं का प्रतिनिधित्व करती हैं, दूसरी ओर क्रांति की ज्वाला को भी। दोनों ने जो क्रांति का चित्र अंकित किया है वह भारतीयता के संस्पर्श से अनुप्रणित है। इन दो कवियों की क्रांति भावना एक सुनिश्चित जीवन दर्शन भी है। दोनों की क्रांति संबंधी कविताओं में उत्साह की अजस्रता है, संघर्ष की तीव्रता है, लक्ष्य की स्पष्टता है. इसे हम एक ही वाक्य में कह सकते हैं कि क्रांतियुग का संपूर्ण प्रतिनिधित्व इन दोनों की कविताओं ने किया है। दोनों ने ही क्रांति के लिए वीरों की आवश्यकता को चित्रित किया है-

"रे रोक युधिष्ठिर को न यहाँ, जाने दो उसको स्वर्ग धीर,
पर फिरा हमें गांडीव-गदा, लौटा दे अर्जुन भीम-वीर।"[१५]

'रेणुका' की 'कस्मै देवाय' कविता की पंक्तियाँ हृदय में उत्साह भर देती हैं-

"क्रांति धात्रि कविते। जागे, उठ आडंबर में आग लगा दे।
पतन, पाप,पाखंड जले, जग मे ऐसी ज्वाला सुलगा दे।"[१६]

क्रांति का संदेश कुसुमाग्रज की कविताओं में भी प्रभावी रूप से अंकित है। 'क्रांतिचा जयजयकार' में कवि कहता है-

"कशास आई, भिजवि सी डोळे, उनक तुझे भाला------
जयजयकार क्रांतिचा गर्जा जयजयकार।"[१७]

अपने पौरूष तथा क्रांति से प्राप्त करना चाहते है। क्रांतिकारी दिनकर कुरूक्षेत्र में अहिंसावादियों को आततायियों से लोहा लेने के लिए ललकारते हुए कहते हैं-

"छीनता हो स्वत्व कोइ, और तू। त्याग, तप से काम ले यह पाप है।

पुण्य है विछिन्न कर देना उसे। बढ़ रहा तेरी तरफ जो हाथ है।"१०

निष्कर्ष रूप में हम कह सकते हैं कि दिनकर और कुसुमाग्रज की काव्यकृतियों में बलिदान तथा त्याग की चेतना अत्याधिक तीव्रता एवं प्रखरता के साथ अभिव्यक्त हुई है।

सांस्कृतिक चेतना –

संस्कृति किसी भी देश और जाति की शाश्वत संपत्ति होती है। सच्चा राष्ट्रप्रेमी कवि स्वदेश की संस्कृति, ऊसके उज्वल अतीत और स्वर्णिम इतिहास से संजीवणी ले-लेकर अपनी रचनाओं को प्राणवान बनता रहा है। आज भी हम जब अपनी प्राचीन संस्कृति के स्वरूप की अनुभूति करते है तो हमारा ह्रदय आनंद-विभोर हो उठता है, और हमारा मस्तक उनकी महानता के कारण गर्व से ऊँचा उठता है। परिणाम स्वरूप श्रध्दा समन्वित होकर हम उसके प्रति नतमस्तक हो जाते हैं। भारतीय संस्कृति के लक्ष्य की प्रधान भावना की यह रही है कि संसार के सभी प्राणी सुखी और निरोगी रहें तथा सभी कल्यान के भाजक बनें तथा कोई भी प्राणी दुःखी न हो –

"सर्वे भवंतु सुखिनः सर्वे संतु निरामयः।

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखभागभवेत।"

इसी कारण भारतीय संस्कृति मानव- मात्र के लिए अनुकरनणीय सिध्द हो गयी है। संस्कृति में धर्म, दर्शन, अध्यात्मिकता, भक्ति, नैतिकता, मानवीय-मूल्य, सौंदर्य, प्रेम, कला, संगीत और साहित्य का मुख्यतः समावेश होता है। भारतीय संस्कृति अति प्राचीन संस्कृतियों में से एक होने के कारण यहाँ के कवियों का इसकी ओर अकर्षित होना सहज-स्वाभाविक है। भारतिय संस्कृति का अध्ययन कर कवि अनेक प्रकार के चरित्र-निर्माण करते हैं जो राष्ट्र के उन्नयन के दृष्टि से अत्यंत महत्वपूर्ण है।

कुसुमाग्रज एवं दिनकर में हम भारतीय-संस्कृति के प्रति अगाध प्रेम एवं श्रध्दाभाव पाते हैं। इस कारण उनके काव्य में सांस्कृतिक चेतना के दर्शन सर्वत्र विद्मान 'माझा हिंदुस्थान' कविता में कुसुमाग्रज ने देश-प्रेम के साथ ही साथ उनकी अप्रतिम सुषमा एवं अतीत का गौरवगान एक साथ चित्रित किया है। कविने भारत का सजीव चित्र प्रस्तुत करते हुए लिखा है-

"माझा हिंदुस्थान। माझा हिंदुस्थान। हिमालयाचे हीरकमंडित शिरभूषण भरदार।

वक्षावर गंगायमुनांचे रूळती मौक्तिक हार। कटीस तळपे मराठमोळ्या गोदेची तरवार।

महादधींचे चरनणाजवळी गर्जतसे आव्हान। माझा हिंदुस्थान। माझा हिंदुस्थान।"११

इस कविता में कवि ने हमारे देश की उज्वल परंपरा के साथ ही साथ ताजमहल, कैलाश आदि के वर्णन द्वारा हमारी कला की समृध्दता को भी अंकित किया है।

कुसुमाग्रज ने अनेक वीर पुरूषों को भी अपनी कविता का विषय बनाया है। वीर पुरूषों के त्याग और समर्पण की भावना के अनेक चित्र, उन्होंने देश के लोगों के सामने प्रस्तुत किये है।

दिनकरजी की राष्ट्रीय चेतना संस्कृति और इतिहास के संदर्भों से संयुक्त और अतीत गौरव से अनुस्यूत होकर वर्तमान राष्ट्रीय जीवन की समस्याओं का कोई न कोई हल ढूंढ निकालने में तत्पर रही है। स्वतंत्रता की प्राप्ति के बाद लोगों में वीरत्व की भावना का लोप होता कवि को नजर आया। हर जगह स्वार्थ ने अपना घर बना

लिया। इसलिए कवि देशवासियों को उनके दैदिप्यमान इतिहास और पुरुषों का स्मरण कराते हुए 'पाटलीपुत्र की गंगा' में कहते हैं-

"तुझे याद है चढे पदों पर कितने जय सुमनों के हार ?
कितनी बार समुद्रगुप्त ने धोयी है तुझमें तलवार ?
तेरे तीरों पर दिग्विजयी नृप के कितने उडे निशान ? "१२

कवि चंद्रगुप्त, बुध्द, अशोक इनके वीर चित्रों को अंकीत कर राष्ट्रवादियों में राष्ट्र-भक्ति बढाना चाहता है। दिनकर ने 'बापू' में गाँधिजी के महान रूप को चित्रित किया है। दिनकर की तरह कुसुमाग्रज ने भी लोकमान्य तिलक जैसी महान विभूति पर 'टिळकांच्या पुतळयाजवळ' कविता में तिलक के महान, त्यागी रूप का चित्र अंकित किया है इस तरह हम कह सकते हैं कि भारत की समृध्द एवं वैभवशाली संस्कृतिका चित्रण दोनों कवियों ने अत्यंत प्रभावात्मक रूप में किया है। दोनों कवियों ने भारतीय संस्कृति के ओजस्वी एवं तेजस्वी चरित्रों को अंकित कर देशवासियों के मन में अतीत गौरव का अनुभव कराया है तथा समृध्द एवं वैभवशाली संस्कृति के प्रति स्वाभिमान जागृत किया है।

निष्कर्ष –

निष्कर्ष रूप में हम कह सकते है कि दोनों कवियों की समग्र काव्य-कृतियों का अध्ययन करने पर यह निर्विवाद रूप से कहा जा सकता है कि ये दोनों कवि ऐसे दीप स्तंभ है जिनसे देशवासियों को दिशा निर्देश प्राप्त हुआ है। अंत में हम इतना ही कह सकते है कि दोनों कवियों ने जनमानस में समभाव पैदा करते हुए एक दिव्य राष्ट्रीय-भावना की ज्योति प्रज्वलित की है। अतः दोनों कवि युगकवि होने के साथ ही साथ भविष्यदृष्टा तथा चिंतक कवि भी हैं।

संदर्भ ग्रंथ –

१. चक्रवाल – दिनकर, पृ. ३३
२. दिनकर की सृष्टि और दृष्टि – डॉ. छोटेलाल दिक्षित – पृ. ५७ प्र. स.
३. हुँकार – दिनकर, पृ. ५३
४. वही – पृ. ५६
५. सामधेनी – दिनकर, पृ. ७१
६. वही – पृ. ७१
७. विशाखा – कुसुमाग्रज – पृ. ४१
८. मराठी माती – कुसुमाग्रज – पृ. १३८
९. वादक वेल – कुसुमाग्रज – पृ. ८५
१०. हुँकार – दिनकर, पृ. ७०
११. हुँकार – दिनकर, पृ. ७०
१२. रश्मिरथी – दिनकर, पृ. ०७
१३. वही पृ. १७
१४. दिनकर के काव्य में क्रांतिगत चेतना – निधि भार्गव प्र. सं. ५४

१५. रेणुका – दिनकर, पृ. ०७
१६. वही – पृ. ३३
१७. विशाखा – कुसुमाग्रज – पृ. ४१
१८. विशाखा – कुसुमाग्रज – पृ. ४१
१९. हुँकार – दिनकर, पृ. १८
२०. कुरुक्षेत्र – दिनकर, पृ. २०
२१. किनारा – कुसुमाग्रज, पृ. ९७
२२. रश्मिरथी – दिनकर, पृ. १३

2017-18 VTP-②

हिंदी साहित्य में चित्रित कृषी एवं ग्रामीण विकास की भूमिका (प्रेमचंद के साहित्य के विशेष संदर्भ में)

प्रा. डॉ.वनिता त्र्यंबक पवार, हिंदी विभागाध्यक्ष, स्वर्गीय अण्णासाहेब आर.डी. देवरे, कला एवं विज्ञान महाविद्यालय, म्हसदी तहसिल साक्री जि. धुलियाँ, Email:vanitapawar२७@yahoo.in

सारांश :

हिंदी साहित्य में कृषि एवं ग्रामीण जीवन के प्रति प्रेमचंद के हृदय में अतिरिक्त मोह था। भारतीय किसानों के कष्टों एवं दुर्दशा को उन्होंने अत्यंत निकट से देखा था। प्रेमचंद को किसान जीवन का महान रचनाकार माना जाता है। प्रेमचंद के समय किसानों की स्थिती बडी दयनीय थी। उनकी प्रारंभिक रचनाओं से अंतिम समय की रचनाओं तक में भारतीय किसान और उसकी समस्याओं का चित्रण मिलता है। प्रेमचंद ने भारतीय किसान के समग्र यथार्थ को अपनी कहानीयों और उपन्यासों में अंकन किया है। भारतीय अर्थव्यवस्था के दो मुख्य आधार है- कृषि और उद्योग धंधे। प्रेमचंद ने भारतीय अर्थव्यवस्था के इन दोनों स्तंभों तथा उनसे सम्बध्द समस्याओं का चित्रण अपने साहित्य में किया है। अंग्रेजों के आगमन से पूर्व भारत कृषि एवं कुटीर उद्योगों की संतुलित अर्थव्यवस्था का देश था। ईस्ट इंडिया कंपनी की स्वार्थ पूर्ण निती के कारण भारत के कुटीर उद्योगों का तो सर्वनाश हुआ ही, साथ ही कृषि पर निरंतर बढते बोझ के कारण वह भी लाभदायक नहीं रहा। खेत छोटे-छोटे टुकडों में बँटते चले गए, अंग्रेजों ने निजी आर्थित और राजनीतिक हितों को देखकर भारत में जो भूमि व्यवस्था लागू की उससे उन्हें तो लाभ हुआ, लेकिन उससे भारतीय कृषि व ग्रामीण विकास की रीढ टूट गई। अंग्रेज सरकार और किसान के मध्य शोषणकर्ताओं की एक लंबी कतार खडी हो गई। जिससे कृषि एवं ग्रामीण विकास की स्थिती दिन प्रतिदिन गिरती गई। आज वर्तमान में भी यही स्थिति दिखाई देती है। किसान मजदूर बनकर रह गया। कृषि भारत का मुख्य व्यवसाय है। पर उसे नोचनेवाले तो सब है, प्रोत्साहन देनेवाला कोई नहीं।

किसान समस्या आज भी भारत में जस की तस बनी हुई है। बाजारीकरण के चलते भारत में चहुँमुखी विकास तो दिख रहा है, लेकिन भारतीय जनमानस को दो वक्त की रोटी उपलब्ध करानेवाला किसान आज भी भुखमरी के कगार पर है। २१ वी शताब्दी की चकाचौंध भी उसे आत्महत्या करने से नही रोक पा रही है। ऐसे किसानों की समस्या वर्तमान समय में भी समोचीत है।

प्रस्तावना-

हिंदी साहित्य में कृषि एवं ग्रामीण विकास की भूमिका में प्रेमचंद को किसान जीवन का महान रचनाकार माना जाता है। उन्होंने अपने साहित्य में भारतीय किसान और उसकी समस्याओं का चित्रण किया है। आज वर्तमान युग में भी समस्या का हल न निकला। प्रो. रामबक्ष प्रेमचंद को भारतीय किसानों का सबसे बड़ा हिमायती साहित्यकार बताते है- ``प्रेमचंद के सम्पूर्ण साहित्य का केंद्र उनके साहित्य में व्यक्त किसान संवेदनशीलता है। भारतीय किसान का दिल प्रेमचंद की रचनाओं में धडकता है। प्रेमचंद से पहले और उनके बाद में (हिंदी-उर्दू में) किसानों का ऐसा हिमायती साहित्यकार पैदा नहीं हुआ।''[१] प्रेमचंद की कहानियों में कृषि, कृषक, कारिंदे और जमींदारों का यह चतुष्कोण भारतीय समाज की यथार्थ तस्वीर दिखाता है। 'उपदेश' (१९१७) कहानी में प्रेमचंद ने किसानों की समस्याओं के विविध पक्षों का उद्घाटन किया है।

पंडित देवरत्न शर्मा एक गाँव के जमींदार है, लेकिन वे नगर में रहते हैं। नगर में रहते हुए भी उन्हें गाँव और कृषि से लगाव था- ``कृषि संबंधी विषयों से उन्हें विशेष प्रेम था। पत्रों में जहां किसी नयी खाद या किसी नवीन आविष्कार का वर्णन देखते, तत्काल उस पर लाल पेंसिल से निशान कर देते और अपने लेखों में उसकी चर्चा करते थे।''[२] यह कहानी प्रेमचंद के आरंभिक दौर की कहानियों में से एक है। यहाँ प्रेमचंद ने जमींदार को ईमानदार और दयालु चित्रित किया है, किंतु जमींदार पंडित देवरत्न शर्मा के कारिंदे मनमानी कर किसानों का शोषण करते है, जिनसे जमींदार साहब अनभिज्ञ थे, क्योंकि वे शहर में रहते है। कारिंदो के द्वारा किये गए किसानों पर निरंतर अत्याचारों और जमींदार जी की अनदेखी में गाँव नारकीय हो जाता है- ``छोटा सा गाँव था पर सफाई का नाम तक न था। चारों ओर से दुर्गन्ध उठ रही थी। किसी के दरवाजे पर गोबर सड रहा था, तो कहीं कीचड और कूडे का ढेर वायु को विषैली बना रहा था। घरों के पास ही घूर पर खाद के लिए गोबर फेंका हुआ था जिससे गाँव में गंदगी फैलने के साथ-साथ खाद का सारा अंश धूप और हवा के साथ गायब हो जाता था। गाँव के मकान तथा रास्ते बेसिलसिले, बेढंगे तथा टूटे-फूटे थे। मोरियों के गंदे पानी के निकास का कोई प्रबंध न होने की वजह से

दुर्गंध से दम घुटता था।'' इसी गाँव का एक हिस्सा जमींदार बाबूलाल के हिस्से में आता है। जिसकी देखरेख वे स्वयं गाँव में रहकर करते हैं। उनके हिस्से के गाँव में खुशहाली है। जमींदार के गाँव में न रहने की वजह से होने वाले नुकसानों के बारे में जमींदार बाबूलाल, जमींदार देवरत्न शर्मा को बताते है- ''जमींदार के गाँव में न रहने से इन किसानों की बड़ी हानि होती है। कारिन्दों और नौकरों से यह आशा करना भूल है कि वह इनके साथ अच्छा बर्ताव करेंगे, क्योंकि उनको तो अपना उल्लू सीधा करने से काम रहता है। जो किसान उनकी मुट्ठी गरम करते है, उन्हें मालिक के सामने सीधा और जो कुछ नहीं देते उन्हें बदमाश और सरकश बतलाते है।'' यहां प्रेमचंद दोनों जमींदारों के कार्यों की तुलना कर भारतीय जमींदारों को उनका दायित्व याद दिला रहे हैं, जिससे गाँव खुशहाल और समृध्द बने। यह प्रेमचंद की एक आदर्शवादी कल्पना मालूम होती है। जीवन के प्रति उभय दृष्टियाँ ही यथार्थ और आदर्श हैं। एक में यदि उसकी यथावत स्वीकृति का भाव है तो दूसरे में उससे इतर आशा का है। प्रेमचंद साहित्य आदर्शवादी भावनाओं को प्रश्रय करता है, अथवा यथार्थ चेतना का संवाहक है, इस विषय में आलोचकों में मत वैभिन्य रहा है, हिंदी के मूर्धन्य आलोचक आचार्य नंददुलारे वाजपेयी तथा डॉ.नगेन्द्र प्रेमचंद को आदर्शवादी लेखक मानते हैं। आचार्य नंददुलारे वाजपेयी के शब्दों में- ''प्रेमचंद के साहित्य का सांगो-पांग अध्ययन करने पर उन्हें आदर्शवादी लेखक ही कहना उचित होगा।'' डॉ. नगेंद्र लिखते है- ''वास्तव में प्रेमचंद जैसा सुधारवादी उपन्यासकार आदर्शवादी न होता तो क्या होता ? उनका जीवन दर्शन, उनका नीतिवाद और उपयोगितावाद एक उत्कृष्ट आदर्श के उपकरण मात्र है।'' किंतु इसी युग के महत्वपूर्ण आलोचक डॉ.रामविलास शर्मा यह स्वीकारते हैं कि- ''प्रेमचंद में यथार्थवाद का धीरे-धीरे विकास हुआ।'' डॉ. रामदरश मिश्र का मत है कि- ''प्रेमचंद को अपने समय के यथार्थ की गहरी पहचान थी अर्थात उनकी चेतना को यथार्थ चेतना कहा जा सकता है।'' कतिपय आलोचकों ने प्रेमचंद के साहित्य को आदर्शोन्मुखी यथार्थवाद घोषित किया। आदर्शोन्मुखी यथार्थवाद शब्द स्वयं प्रेमचंद ने गढ़ा और परिभाषित भी किया, वे कहते है- ''वही उपन्यास उच्च कोटि के समझे जाते है, जहाँ यथार्थ और आदर्श का समावेश हो गया हो। उसे आप आदर्शोन्मुख यथार्थवाद कह सकते है।'' इस संदर्भ में प्रेमचंद की किसान समस्या को केंद्र में रखकर लिखी गई कहानी सवा सेर गेहूँ' (१९२४ ई.) को भी देखा जा सकता है। यह कहानी आदर्शवाद से यथार्थवाद की ओर पदार्पण करते हुए प्रेमचंद का प्रमुख उदाहरण बन गई है।

भारतीय ग्रामीण समाज में धर्म अर्थव्यवस्था को भी प्रभावित करता है। 'सवा सेर गेहूँ' कहानी धर्म की आड से किए जाने वाले महाजनी शोषण का यथार्थ चित्र प्रस्तुत करती है। कहानी का प्रारम्भ इस प्रकार होती है- ''किसी गाँव में शंकर नाम का कुरमी किसान रहता था। सीधा-सादा आदमी था, अपने काम से काम, न किसी के लेने में, न किसी के देने में।'' इस किसान को अन्य भारतीय किसानों की भाँति कभी-कभी भोजन भी न मिलता था। ऐसे में वह भोजन के स्थान पर चबेना खाकर गुजारा कर लेता और यदि वह भी न मिलता तो पानी पीकर सोता जाता। प्रेमचंद लिखते- ''किंतु जब कोई अतिथि द्वार पर आ जाता था, तो उसे निवृत्ति मार्ग का त्याग करना पड़ता था। विशेषकर जब साधु महात्मा पदार्पण करते थे, तो उसे अनिवार्यतः सांसारिकता की शरण लेनी पड़ती थी। खुद भूखा सो सकता था, पर साधु को कैसे भूखा सुलाता, भगवान के भक्त जो ठहरे।'' जी तोड़ परिश्रम करने वाले किसानों को अक्सर आधा पेट भोजन मिलता है या कभी-कभी भूखा भी सोना पड़ जाता है, लेकिन भगवान का नाम जपकर बिना परिश्रम के साधु-महात्मा, पंडा-पुरोहित बिना हाथ-पाँव हिलाए पेट भर भोजन पाते हैं। किसी तरह का अभाव नहीं। कहानी इसी यथार्थ को रेखांकित करती है। एक दिन शंकर के घर महात्मा जी का आगमन होता है। वह चिंतीत होता है कि महात्मा जी को क्या खिलाऊं घर में जौ का आटा होता है जिसे वह और उसका कुटुम्ब भोग करते थे, किंतु वह महाराज को गेहूँ का आटा खिलाना चाहता है। वह गेहूँ का आटा उधार लेने के लिए पूरे गाँव में भ्रमण करता है, किंतु आटा नहीं मिलता। प्रेमचंद व्यंग्य करते हुए लिखते है- ''गाँव भर में गेहूँ का आटा न मिला। गाँव में सब मनुष्य ही मनुष्य थे, देवता एक भी नहीं था। अतः देवताओं का खाद्य पदार्थ कैसे मिलता।'' भारतीय किसान खेती मात्र मर्यादा बनाये रखने के लिए करता है। महाजनों और जमींदारों के चंगुल में फँसे हुए किसान को खेती से दो वक्त की पेटभर रोटी मिलना भी मयस्सर नहीं होती है। प्रेमचंद की 'पूस की रात' कहानी भारतीय किसान की इस दयनीय आर्थिक दशा का यथार्थ चित्रांकन करती है। हल्कू ने मजदूरी से एक-एक पैसा बचाकर तीन रुपये कंबल के लिए जमा किए थे जो कि जमींदार के कारिंदे सहना से बार-बार गालियां, घुड़कियां से तंग आकर वह उसको दे देता है। खेती से हल्कू दो वक्त की रोटी और कड़ाके की इस ठंड से स्वयं को बचाने के लिए एक कंबल तक नहीं ले पाता इस पर हल्कू की पत्नी मुन्नी कहती है- ''तुम छोड़ दो अबकी से खेती। मजूरी में सुख से एक रोटी खाने को तो मिलेगी। किसी की धौंस तो न

रहेगी। अच्छी खेती है ? मजूरी करके लाओ, वह भी उसी में झोंक दो, उस पर से धौंस।''[13] मुन्ना का खेती के प्रति आक्रोश कुछ वैसा ही आक्रोश है जैसा 'गोदान' में स्थान-स्थान पर धनिया के संवादों में प्रस्फुटित हुआ है।

हल्कू हड्डियों को गला देने वाली पूस की सर्द रात में अपनी पुरानी गाढ़े की फटी चादर लेकर खेत में रखवाली करने जाता है। मनुष्य, मनुष्य का दुश्मन भले हो जाए और साथ भले ही छोड दे, किंतु जानवर वफादारी करता है। जबरा इतनी सर्द रात में भी हल्कू किसान का खेत में पहरा देने में साथ निभाता है। जबरा की भांति दूध का दाम कहानी में टामी, मंगल का साथ देता है। ऐसे में सामाजिक अर्थ वैषम्य के प्रति हल्कू के मन में विद्रोह की भावना उत्पन्न हो जाती है। वह सोचता है- ''यह खेती का मजा है ! और एक-एक भागवान ऐसे पड़े है, जिनके पास जाड़ा जाय तो गर्मी से घबड़ाकर भागे। मोटे-मोटे गद्दे, लिहाफ कंबल। क्या मजाल है, जाड़े का गुजर हो जाय। तकदीर की खूबी है। मजूरी हम करें मजा दूसरे लूटें।''[14] रात्रि में नील गायों के झुण्ड ने खेत में हमला बोल दिया। जबरा में जितना दम था, उन्हें भगाने का प्रयत्न करता रहा, किंतु हल्कू से अत्यधिक ठंड से सुन्न शरीर के कारण न उठा गया। नीलगायों ने सारे खेत का सफाया कर डाला। सुबह हल्कू की पत्नी मुन्नी ने आकर चरे हुए खेत को देखा तो, उसके मुख पर चिंता के बादल छा गए, उसे भविष्य की चिंता सता रही थी, लेकिन हल्कू प्रसन्न था- ''मुन्नी ने चिंतित होकर कहा- अब मजूरी करके मालगुजारी भरनी पडेगी। हल्कू ने प्रसन्न मुख से कहा- रात की ठंड में यहाँ सोना तो न पडेगा।''[15] यह किसान की निराशा की चरम स्थिति है। इस संबंध में डॉ. दिनेश प्रसाद सिंह लिखते है- ''कहानी जिस परिवेश में चली है फिर उसी क्षण पर रूकी रह जाती है। हल्कू के द्वारा कल से सुखद नींद की परिकल्पना एक विडंबना है, व्यंग्य है, एक मूर्खता है, उसकी बेचैनी का शायद न अंत हुआ है और न होगा।''[16]

अतः प्रेमचंद की कहानियों और उपन्यासों में जमींदारों, महाजनों और कारिंदों द्वारा किए गए किसानों के शोषण एवं किसानों की समस्याओं का विशद चित्रण मिलता है। प्रेमचंद किसानों के पक्षधर थे, तथा वे एक सजग साहित्यकार होने के नाते यह भली-भाँति जानते थे कि कृषि ही भारत की अर्थव्यवस्था का आधार है, और किसान ही सबका पेट भरने वाला। फिर भी किसानों की स्थिति दयनीय और फटेहाल है। प्रेमचंद की कहानियों में और उपन्यासों में किसान पक्षधरता स्पष्ट रूप से दिखाई देती है।

हिंदी उपन्यास साहित्य के क्षेत्र में सन १९३६ इस कारण महत्त्वपूर्ण माना जाता है कि प्रेमचंद की महान कृति का प्रकाशन इसी वर्ष हुआ था। 'गोदान' भारतीय ग्रामीण जनता का सच्चा और युग नियामक दस्तावेज है। वह भारत की उस जनता जो गाँवों में रहती है के सुख दुख की जीवन गाथा है। गांव की कहानी किसान की कहानी से भिन्न नहीं हो सकती। शायद इसी कारण गोदान की कथा का आरंभ किसान होरी की दिनचर्या से शुरू होता है और धीरे धीरे ग्रामीण जीवन के संकटों में उलझ कर रह जाता है और अंत में उसको मृत्यु ही उसे इस उलझन से उबार पाती है। गोदान की समाप्ति होरी की दर्दनाक मृत्यु एवं धनिया के पछाड खाकर गिरने से होती है। स्पष्टतः गोदान का आरम्भ और अंत ग्राम कथा के नायक से जुड़ी घटनाओं से होता है। सम्पूर्ण उपन्यास का वातावरण होरी और धनिया के दुःख दर्द से भरा हुआ है। अतः गोदान भारतीय ग्राम संस्कृति में विकसित होते हुए होरी-धनिया एवं उनकी तरह के किसानों की करुण कथा है।

गोदान में भारतीय ग्राम के विविध मुखी जीवन का चित्रित किया गया है। भारतीय किसानों के समस्त संस्कार व परंपरा से युक्त उनकी वर्तमान दशा का चित्रण किया गया है। उपन्यास का उद्देश्य भारतीय ग्रामीण जीवन के विविध पक्षों को उपस्थित कर ग्रामीण जीवन की स्थिति का उद्घाटन करना है। 'गोदान' में ग्राम जीवन और उसकी संस्कृति सम्पूर्णता में चित्रित है ये चित्र व्यापक, विविध और बहुआयामी है। ग्रामीण जीवन का जो वर्णन यहाँ हुआ है वह अन्यत्र दुर्लभ है। इसमें मुख्य कथा होरी की चलती है। उसके साथ झुनिया गोबर, सिलिया मातादीन, भोला, रायसाहब आदि की अन्य अंतकथाएं भी जुडी है जो कि ग्रामीण जीवन की विविधता दर्शाती है। गांव से जुड़े पात्रों के नाम गंवई है किन्तु इनमें वर्गभेद साफ झलकता है। होरी, गोबर, भोला, दमडी, जंगी, बंसी, भवनिया, हरखू आदि नाम निम्न सामाजिक आर्थिक स्थिति के द्योतक है, जबकि उपाधियों से जुड़े हुए नाम जैसे झिंगुरी सिंह, पंडित दातादीन, दुलारी सहुआइन सम्पन्न आर्थिक सामाजिक स्थिति के परिचायक है। होरी भी जब राय साहब से बात करता पाया जाता है, तब लोग उसे होरी महतो कहते है। गोबर जब शहर से ठाट-बाट के साथ लौटता है तो गाँव के लड़के उसे आदरपूर्वक 'गोबरधन' कहते है। ग्रामीण संस्कृति में परम्परागत पहनाव, खेत और पशुधन का काफी महत्व है। होरी और उसके बराबर के किसानों के पास तीन-चार बीघे से अधिक खेत नहीं है, पर खेत से उनका लगाव केवल जीविका के कारण नहीं है, बल्कि किसान कहलाने के सम्मान बोध के कारण भी है। किसान अनेक प्रकार के कष्ट सहन करके भी खेती बाड़ी छोड़कर अपना सम्मान नहीं खोना चाहता। ''हमें तो खेत से क्या मिलता है ? जो हम आपके महीने का भी नौकर है तब भी हमसे अच्छा खाता और पहनता है।'' लेकिन पुरखों का खेत तो नहीं छोड़ा जाता फिर मरजाद भी तो पालना ही पड़ता है। खेती में जो मरजाद है वह नौकरी में तो नहीं है।''[17] इसी प्रकार प्रेमचंद ने ग्रामीण

पात्रों के पहनावे का भी यथार्थपरक वर्णन किया है। होरी के पहनावे की बानगी है, लाठी, मिरजई, जूते, पगडी और तमाखू का बटुआ। इनमें मिरजई, जूते और पगडी का इस्तेमाल केवल बाहर जाने के लिए किया जाता है- वह भी छठे छमाहे। पहनावे से आर्थिक-सामाजिक स्थिति का पता चल जाता है। होरी के घर की स्त्रियों के वस्त्रों की दशा चिंतनीय है- ''धनिया की साड़ी में कई पैबंद लगे हुए थे। सोना की साड़ी सिर पर फटी हुई थी और उसमें से बाल दिखाई दे रहे थे। रूपा की धोती में चारों तरफ झालरें भी लटक रही थीं। सभी के चेहरे रूखे, किसी की देह पर चिकनाहट नहीं, जिधर देखो, विपन्नता का साम्राज्य था। होरी की गाय पालन की इच्छा ग्रामीण संस्कृति का ही भाग है क्योंकि गाय को सुख-समृध्दी का प्रतिक और कारण माना जाता है। कृषि संस्कृति का सबसे बड़ा धन गोधन को माना जाता है। 'गऊ की लालसा' होरी की सबसे बडी साध है। ''गऊ से ही तो द्वार की शोभा है। सबेरे-सबेरे गऊ के दर्शन हो जाएँ तो क्या कहना। जब उधार में ही गाय उसके दरवाजे पर आती है तो घर के सदस्य नववधू की तरह उसका स्वागत करते हैं। होरी के घर में कुछ ही दिन गाय के रूप में खुशियाँ रहती है और गाय होरी के अपने ही भाई हीरा की इर्ष्या का शिकार बन जाती है। इस घटना के बाद होरी के घर पर जैसे विपत्तियों का पहाड टूट जाता है। ग्रामीण संस्कृति परम्परावादी होती है और किसानों के जीवन में मर्यादा बोध भी प्रबल होता है। होरी इस मर्यादा बोध का बुरी तरह शिकार है। गाय की हत्या का अपराध सिद्ध करने के लिए दारोगा हीरा के घर की तलाशी लेना चाहता है। यह जानते हुए कि हीरा दोषी है, होरी परिवार की इज्जत बचाने के लिए झूठ बोलता है क्योंकि 'तलाशी उसके घर हुई तो, उसके भाई के घर हुई तो, उसके भाई के घर हुई तो, एक ही बात है।' और वह कर्ज लेकर दारोगा को रिश्वत देने को तैयार हो जाता है। इसी प्रकार मरजाद का निर्वाह करने के लिए वह अपनी बेटी सोना का विवाह कर्ज लेकर करता है। मर्यादा-बोध और कर्ज के आपसी रिश्ते की परिणति उसे वहाँ ले जाती है, जहाँ वह अपनी दूसरी बेटी रूपा को दो सौ रूपये में उधेड रामसेवक के हाथ बेचने के लिए विवश हो जाता है।

गाँवों में बिरादरी से बाहर कर दिए जाने का भय भी बड़ा भयावह और अपमानजनक होता है। ग्रामीण संस्कृति अंतर्जातीय विवाह को स्वीकार नहीं करता। इस कारण होरी को गोबर झुनिया के अंतर्जातीय विवाह के कारण बिरादरी का कोपभाजन बनना पडता है। पंचायत उस पर सौ रूपये नगद और तीस मन अनाज का दण्ड लगा देती है और बिरादरी से अलग होने के आतंक इस छुटकारा पाने के लिए वह अपने सामर्थ्य से परे दंड चुकाता है। प्रेमचंद ने होरी के लिए बिरादरी के महत्व को इन शब्दों में प्रस्तुत किया है, बिरादरी से पृथक जीवन की वह कोई कल्पना ही न कर सकता था।.. बिरादरी उसके जीवन में वृक्ष की भाँति जड़ें जमाए हुए थी और उसकी नसें उसके रोम-रोम में बिंधी हुई थीं। बिरादरी से निकल कर उसका जीवन विशृंखल हो जाएगा, तार-तार हो जाएगा। ''भारतीय ग्रामीण, कृषि, संस्कृति में धर्म और जाति का महत्व शोषण के गुप्त औजार की तरह है, पंडित दातादीन का कर्ज पचाने की कोई किसान सपने में भी नहीं सोच सकता क्योंकि वह ब्राह्मण है। गोबर दातादीन का अनुचित सूद देने से इंकार करता है, परन्तु होरी के पेट में धर्म की क्रांति मची हुई थी। ग्रामीण संस्कृति में ब्राह्मण के रूपये को मार लेना अशुभ माना जाता है। यही होरी जब धर्म और अपनी परंपरागत आस्था के कारण मृत्यु का ग्रास बन जाता है, तब भी दातादीन उसके गोदान के नाम पर होरी के घर को जमा-पूंजी बीस आने लेने से भी नहीं चूकता। धर्म और मरजाद वाली ग्रामीण संस्कृति की पोल उपन्यास में उस समय भी खुलती है, जब एक ओर धनिया पोते के जन्मोत्सव में सोहर गा रही थी और दूसरी ओर होरी झिंगुरी सिंह के हाथ अपने घर को अस्सी रूपये में गिरवी रख रहा था। गोदान की कृषि संस्कृति विषमतामूलक है। इसका कारण है कि भारत की ग्रामीण संस्कृति पूंजीवादी सामंतवादी संस्कृति की ही देन है। खेत जोतनेवाले और खेत जोतवाने वाले में बड़ा अंतर है। गोदान में हम देखते है कि खेत जोतनेवाले दिन-ब-दिन गरीब होते जाते है, उनकी जमीन धीरे-धीरे खेत जोतवाने वालों के हाथ में चली जाती है। 'धन धन को खींचता है' यह जुमला पूंजीवादी संस्कृति का आधार है। स्पष्टतः गोदान में गांव के जाति-भेद, ऊँच-नीच, अमीर-गरीब, जमींदार -रैयत एवं महाजन-देनदार की भेदमूलक संस्कृति पूरे ताम झाम के साथ उपस्थित है। होरी इस संस्कृति का शिकार होता है। उसका साक्षात् शोषण कोई नहीं करता फिर भी वह तबाह रहता है। उसकी तबाही उसके शरीर में लगी हुई जोंकों के कारण है, जिन्हें न तो वह देख पाता है और न उनसे मुक्त होता है। होरी का मोहभंग भारतीय किसान का मोहभंग है। जमींदार तो एक ही है, मगर महाजन तीन-तीन है होरी का यह कथन गावों में पिसते किसानों के शोषण चक्र को बताता है। जमींदार, साहूकार, सरकारी कर्मचारी, पुलिस, पटवारी, पुरोहित यहां तक कि पंचायत भी होरी का शोषण करती है। कभी मर्यादा के नाम पर, कभी धर्म के नाम पर, कभी परंपरा के नाम पर यह शोषण-चक्र चलता रहता है। इस शोषण की चक्की में पिस कर किसान इंसान नहीं रह जाता। इस स्थिति का वर्णन करते हुए प्रेमचंद लिखते है.. सारे गाँव पर विपत्ति थी, कोई ऐसा आदमी नहीं जिसकी रोनी सूरत न हो, मानों उसके प्राणों की जगह वेदना ही बैठी उन्हें कठपुतलियों की तरह नचा रही हो। चलते थे, फिरते थे, काम करते थे, पिसते थे, घुटते थे, इसलिए कि पिसना और घुटना उनकी तकदीर में लिखा था। जीवन में न कोई आशा है न उमंग। जैसे उनके जीवन के सोते सूख गये हों।

(34)

UGC Approved
Refereed Journal
UGC
Jr.No.43053

VKS-2017-18

ISSN 2394-5303

International Multidisciplinary Research Journal
Issue-31, Vol-04, July 2017

Printing Area

Editor
Dr.Bapu G.Gholap

PRINCIPAL
A.D.
Arts & Commerce College
Tal.Sakri,Dist.Dhule

www.vidyawarta.com

UGC Approved
Jr.No.43053

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरिया

Printing Area International Interdisciplinary Research Journal in Marathi, Hindi & English Languages

July 2017, Issue-31, Vol-04

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

Co-Editor
Dr. Ravindranath Kewat
(M.A. Ph.D.)

PR...
A.D...
Late A... Arts & Science College
Mhasadi Tal.Sakri, Dist.Dhule

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

(36)

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 4.002(IIJIF) | Printing Area International Research journal | July 2017 Issue-31, Vol-04 | 06

Index

01) Khadi Movement and Mahatma Gandhi's Goal
Dr. Pramod R. Chavan, Khamgaon || 10

02) Issues and Challenges of Shifting Cultivation: Experience from Arunachal Pradesh
Dr. Brajen Das, Arunachal Pradesh || 11

03) RESTORATIVE JUSTICE : AN ALTERNATIVE TO TRADITIONAL CRIMINAL JUSTICE
Juhi Dwivedi, of Jammu || 16

04) The Representation of Women in Police in India : A Sociological Review
Dr. Kirti Gaur, Charbagh, Lucknow || 21

05) Subjugation of Afro-Americans in Early Twentieth Century and Kashmiris in late...
Gazi Tareq Muzamil, Indore, MP || 23

06) Constitutional Affairs of the Princely States and the British before Independence of India
Dr. Nandkumar Dnyanoba Jadhav, Pune || 28

07) Learning disabilities - Types, Symptoms and Cause
Deepti Gupta, Prof. Dr. Mala Tandon, Lucknow || 30

08) Profitability Analysis of Selected Public and Private Banks in India
Aditya Kumar Jena, Dr. Santosh Kumar Das, Balasore || 35

09) SOME MEDICINAL PLANTS USED BY TRIBALS OF MARATHWADA
Sangita V. Kachare, Parli-Vaijnath || 40

10) CERTAIN CHARACTER STRENGTHS FOR RESILIENCE AMONG COLLEGE GOING ADOLESCENTS
M. Kavitha || 44

11) Rising of Juvenile crimes in context of Chhattisgarh
LARIYA REENA, Dr. LAKESH. RESHMA, Durg (C.G.) || 49

12) STUDY OF EMOTIONAL INTELLIGENCE AND ACADEMIC ACHIEVEMENT OF ADOLESCENT STUDENTS
Dr. Sandip M. Mali, Nashik || 54

13) SELF AS IDENTITY IN THE POETRY OF NISSIM EZEKIEL
Dr. Manas Ranjan Misra, Odisha || 58

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

PRINCIPAL ... Arts & Science College Mhasadi, Tal.Sakri, Dist.Dhule

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 4.002(IIJIF) | Printing Area International Research journal | July 2017 Issue-31, Vol-04 | 07

14) 73rd Constitution Amendment and Women Reservation
Sat. Nage Savita Bhausaheb, Aurangabad || 63

15) DEMONETISATION IN INDIA- A Study
Nakka Rinku Venkatesh, Jhunjhunu (Raj.) || 66

16) Impact of Direct and Indirect Marketing on the Sale of Energy Conservation Products
Dr. Yajnya Dutta Nayak, Odisha || 68

17) A study of College Students' Perception and Use of Social Networking
P. ARUL PRAGASAM, Ulhasnagar || 73

18) Enhancing Factors of Granulation in UASB Reactor
Vidya Singh, Allahabad || 77

19) कवी दिगंबर झाडे यांचे सोलीव 'अनॅलिसिस'
प्रा. डॉ. के. के. अहिरे, भुसावळ || 82

20) स्त्री पुरुष समानता आणि महिला सबलीकरण
प्रा. डॉ. कल्पना घारगे, बीड || 85

21) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कामगार विषयक विचार
प्रा. पहारे एस. आर., जालना || 87

22) खानदेश व भूदान चळवळ
डॉ. सुनिल चं. अमृतकर, धुळे, श्री. भुषण शांताराम बानखेडे, जळगाव || 89

23) सदानंद देशमुख यांच्या कथेतील समाजवास्तव
नाना सोपान झगडे, पुणे || 93

24) लोकवाङ्मय व लोककला
प्रा. डी. टी. जाधव, नाशिक || 99

25) धार्मिक पर्यटनाचा पुणे परिसरावर झालेला आर्थिक परिणाम
शेखर सुरेश पाटील, डॉ. एम. यु. मुलाणी, पुणे || 105

26) मानवी हक्क व ग्राहकांचे अधिकार
प्रा. विठ्ठल केशव साळूंखे, धुळे || 109

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 4.002(IIJIF) | Printing Area International Research Journal | July 2017 Issue-31, Vol-04 | 0109

26

मानवी हक्क व ग्राहकांचे अधिकार

प्रा. विठ्ठल केशव साळूंखे
इतिहास विभाग प्रमुख,
स्व. आण्णासाहेब आर. डी. देवरे
कला, विज्ञान महाविद्यालय, म्हसदी
ता. साक्री, जि. धुळे

****

प्रस्तावना

प्रस्तुत लघुशोध निबंधात द्वितीय स्त्रोतांच्या आधारे ग्राहकांच्या हक्कांची संकल्पनेची बाजू मांडत असतांना ग्राहक हक्क संरक्षक कायद्याच्या संदर्भातील जाणीव जागृतींची पार्श्वभूमी समजून घेणे गरजेचे ठरते. कारण प्रत्येक व्यक्ती ग्राहक असतो. ग्राहकांमध्ये कोणतीही जात, धर्म, भाषा असा भेद नसतो. ग्राहक हा अर्थव्यवस्थेचा केंद्रबिंदू मानला जातो. सर्व व्यवहार हे ग्राहकाला केंद्रबिंदू मानून होत असतात त्यामुळे बाजारात ग्राहकाची फसवणूक होत असते. या फसवणूकीपासून ग्राहकांचे संरक्षण व्हावे म्हणून भारतीय संविधानाने मुलभूत अधिकाराच्या आधारावर ग्राहक हक्क संरक्षण कायद्याची तरतूद केली आहे.

ग्राहकाची व्याख्या करतांना ग्राहक म्हणजे उपभोक्ता असे म्हटले जाते परंतु सर्वत्र त्यास सर्वत्र ग्राहक हाच शब्द वापरला जातो. मानवी जीवनाचे समाधान करण्यासाठी जीवनभर अनेक गोष्टी ग्रहण करणारा म्हणजे ग्राहक अशी संज्ञा वापरण्यात येते. राष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेत ग्राहकांचे स्थान अनन्य साधारण असले तरी आजही ग्राहकांची उपेक्षाच केली जाते. त्याला कायद्याने अधिकार मिळालेले असतात. परंतु अज्ञानामुळे व त्याचे प्रबोधन न झाल्याने ते वापरले जातातच असे नाही. अशा वेळेस ग्राहक संघटनांची गरज असते. या संघटना ग्राहकांचे संघटन व प्रबोधनासारखी कार्य करीत असतात. ग्राहक नसेल तर बाजारपेठा चालणार नाहीत, उत्पादक धोक्यात येतील. त्यामुळे राष्ट्राची अर्थव्यवस्था धोक्यात येईल. म्हणून ग्राहकास राजा म्हटले जाते. म्हणूनच ग्राहकांचे अधिकार व हक्क याकडे शासन व्यवस्थेला लक्ष देणे आवश्यक असते.

ग्राहकाचे मुलभूत हक्क

युनो या आंतरराष्ट्रीय संघटनेच्या संविधानात ग्राहकांचे आठ मुलभूत अधिकार सांगितले आहेत.

१. मुलभूत गरजा भागविल्या जाण्याचा हक्क
२. माहितीचा अधिकार
३. निवड करण्याचा हक्क
४. सुरक्षिततेचा हक्क
५. मत मांडण्याचा हक्क
६. तक्रार निवारण्याचा हक्क
७. ग्राहक शिक्षणाचा हक्क
८. स्वच्छ व आरोग्यदायी पर्यावरणाचा हक्क

युनोच्या कलम ६२ मध्ये आर्थिक व सामाजिक मंडळाद्वारा मानवी हक्क व स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी समतेच्या भावनेला स्थान देण्यात आलेले आहे.

ग्राहक हक्क व भारतीय संविधानिक कायदे

भारतीय संविधानात नागरिकांना समान सवलती व सुविधा मिळण्याचा आणि उपभोगण्याचा अधिकार मिळाला आहे. ग्राहकांचे हितसंबंध सुरक्षित ठेवणे व अयोग्य व्यापारी धोरणांमुळे ग्राहकांच्या शोषणासंबंधी तक्रारीचे निराकरण करण्यासाठी ग्राहक संरक्षण कायदे असणे आवश्यक असतात. परंतु नागरिकांचे अज्ञान, अशिक्षितपणा, आर्थिक दुर्बलता इत्यादी कारणाने व्यापारी व विक्रेते कृत्रिम टंचाई, भेसळ इत्यादी मार्गांनी ग्राहकांना फसवितात म्हणून त्यास आळा घालण्यासाठी ग्राहक संरक्षक कायदे आवश्यक आहेत.

ग्राहकांच्या हित रक्षणासाठी भारत सरकारने अनेक कायदे केलेले आहेत - त्यात

१. अन्नभेसळ व प्रतिबंधात्मक कायदा १९५४
२. अत्यावश्यक वस्तू कायदा १९५५
३. मक्तेदारी व प्रतिबंधी व्यापारी व्यवहार कायदा १९६९
४. आवेष्टित वस्तु कायदा - १९७७
५. वजनमाप प्रमाणता कायदा - १९८०
६. घातक औषध अधिनियम - १९३०
७. जीवनावश्यक वस्तू कायदा १९८१
८. जीवनावश्यक सेवा कायदा १९९५
९. पर्यावरण संरक्षक कायदा १९८६

ग्राहक संरक्षक कायदा १९८६

ग्राहक हक्काच्या संरक्षणासाठी असंख्य कायदे असूनही नागरिकांना न्याय मिळण्यास विलंब होत असे. ग्राहकांना जलद न्याय मिळावा म्हणून सरकारने १९८६ साली सक्षम असा ग्राहक संरक्षक कायदा मंजूर केला. २६ डिसेंबर १९८६ रोजी हा कायदा अमलात आल्याने २६ डिसेंबर हा दिवस दरवर्षी ग्राहक संरक्षक दिवस म्हणून ओळखला जातो.

ग्राहक संरक्षक कायद्याची वैशिष्ट्ये

या कायद्याची वैशिष्ट्ये म्हणजे ग्राहकांना आपले जिवीत

व मालमत्तेच्या दृष्टीने हानिकारक वस्तू वितरणापासून सुरक्षिततेचा हक्क मिळाला आहे. तसेच वस्तूंचा दर्जा, शुध्दता, उपयुक्तता, किंमत, वस्तूची हमी, आपले म्हणणे मांडण्याचा हक्क, ग्राहक शिक्षणाचा हक्क, हमी मागण्याचा हक्क, त्वरीत न्याय मिळण्याची हमी, साध्या कागदावर तक्रार अर्ज, तक्रार निवारण यंत्रणा, कमी खर्चिक, नुकसान भरपाई, शिक्षा इत्यादी वैशिष्टये या कायद्याने मिळालेली आहेत.

वरील वैशिष्ट्यांबरोबरच या कायद्याने ग्राहकांना तक्रार निवारणार्थ सुविधेची हमी, त्रिस्तरीय यंत्रणेद्वारे केंद्रीय स्तरावरील आयोग, राज्य पातळीवरील राज्य आयोग व जिल्हा पातळीवरील जिल्हा न्यायमंचाकडे दाद मागण्याचा हक्क मिळाला. तसेच जिल्हा मंचच्या निकालाविरूध्द राज्य आयोगाकडे व राज्य आयोगाने दिलेल्या निर्णयाविरूध्द राष्ट्रीय आयोगाकडे व राष्ट्रीय आयोगाच्या निर्णयाविरूध्द सर्वोच्च न्यायालयात अपील करण्याचा अधिकार देण्यात आलेला आहे. त्याचप्रमाणे या कायद्यात विशिष्ट शब्दांचा म्हणजे ग्राहक कोण, व्यापारी, माल व सेवा इत्यादी शब्दांचा नेमका अर्थ कोणता याचाही उल्लेख केला आहे.

ग्राहक संरक्षक कायद्याद्वारे स्थापन करण्यात आलेल्या यंत्रणा

ग्राहकांच्या तक्रारीचे निवारण करण्यासाठी स्वतंत्र यंत्रणेची स्थापना करण्यात आलेली आहे.

१. केंद्रीय ग्राहक परिषद

या परिषदेचा अध्यक्ष केंद्रीय ग्राहक व्यवहार खात्याचा मंत्री असून इतर १५० शासकीय व बिगर शासकीय सदस्य असतात. त्यांचा कार्यकाल ३ वर्षांचा असतो. सदस्यांमध्ये खात्याचा राज्यमंत्री, राज्यातील ग्राहक कार्यमंत्री, संसदेचे आठ सदस्य, केंद्रीय संबंधित २० प्रतिनिधी, ग्राहक संघटनेचे ३५ प्रतिनिधी, स्त्रियांचे १० प्रतिनिधी, शेतकरी, व्यापारी व इतर २० प्रतिनिधी इत्यादी सदस्य असतात.,

२. राज्य ग्राहक संरक्षक परिषद

राज्यपातळीवर राज्य ग्राहक संरक्षक मंडळ कार्यरत असते. राज्य ग्राहक खात्याचा मंत्री परिषदेचा अध्यक्ष असतो. वेगवेगळ्या निश्चित केलेल्या संस्थातील सरकारी व बिगर सरकारी व्यक्ती सदस्य असतात. वर्षातून किमान एक सभा घेणे आवश्यक असते. गरजेनुसार सभा घेतल्या जातात.

३. जिल्हा ग्राहक संरक्षक परिषद

राज्य सरकारकडून प्रत्येक जिल्ह्यासाठी ग्राहक संरक्षक परिषद स्थापन करणे आवश्यक असून जिल्हाधिकारी तिचे अध्यक्ष असतात. राज्य सरकारने निश्चित केलेले शासकीय व अशासकीय प्रतिनिधी सदस्य असतात. वर्षातून किमान एक बैठक घेणे क्रमप्राप्त असते. गरजेनुसार बैठक भरविण्याचा अधिकार आहे.

ग्राहक तक्रारीची सोडवणूक करणारी यंत्रणा

ग्राहक संरक्षक कायद्यानुसार ग्राहकांच्या तक्रारी सोडविण्यासाठी त्रिस्तरीय यंत्रणा स्थापन करण्यात आलेली आहे. राज्य सरकारांनी प्रत्येक जिल्ह्याच्या ठिकाणी जिल्हा न्यायमंचाची स्थापना केली आहे. या मंचात तीन सदस्य असतात. जिल्हा न्यायाधीश, सेवानिवृत्त जिल्हा न्यायाधीश, किंवा तत्सम पात्रता असणारा अधिकारी अध्यक्ष असतो. इतर दोन सदस्यांपैकी एक महिला सदस्य असते. त्यांची नियुक्ती ५ वर्षासाठी केलेली असते. पाच लाख रूपये मूल्य असलेल्या नुकसानीची भरपाई मिळविण्यासाठी जिल्हा ग्राहक मंचाकडे दाद मागण्याचा अधिकार ग्राहकाला मिळाला आहे. सदस्यांना १० दिवसांच्या आत न्याय देणे बंधनकारक आहे. राज्य पातळीवर राज्य सरकारांनी राज्य आयोग स्थापन केले आहेत. या आयोगात तीन सदस्य असून उच्च न्यायालयाचा न्यायाधीश किंवा निवृत्त न्यायाधीश आयोगाचा अध्यक्ष असतो. इतर दोन सदस्यांपैकी एक महिला सदस्य असते. त्यांना या क्षेत्राचा १० वर्षाचा अनुभव असावा. ३० लाखापासून एक कोटी पर्यंत नुकसानीची भरपाई मागण्याचा दावा दाखल करण्याचा अधिकार ग्राहकाला दिला आहे.

केंद्रीय सरकारने ग्राहकांची तक्रार निवारणासाठी राष्ट्रीय स्तरावर राष्ट्रीय तक्रार निवारण आयोग स्थापन केला आहे. त्यालाच राष्ट्रीय आयोग असे म्हणतात. या आयोगात पाच सदस्य असतात. सर्वोच्च न्यायालयाचा न्यायाधीश किंवा निवृत्त न्यायाधीश या आयोगाचा अध्यक्ष असतो. इतर चार सदस्यांपैकी एक महिला सदस्य असावी. त्यांना विविध क्षेत्रात सदस्य हाताळण्याचा दहा वर्षाचा अनुभव असावा असे निश्चित केले आहे. १ कोटी पेक्षा जास्त नुकसान भरपाईची तक्रार या आयोगाकडे करता येते. सन २००२ च्या सुधारित कायद्यानुसार जिल्हा मंच, राज्य आयोग व राष्ट्रीय आयोगाचा आदेशाचे पालन न केल्यास व्यक्तीची मालमत्ता जप्त करण्याचे आदेश देता येतात. कोणत्याही तक्रारीचा निकाल १० दिवसात देणे बंधनकारक असते.

ग्राहक मंच

ग्राहकांच्या तक्रारीचे निवारण करण्यासाठी त्रिस्तरीय निवारण यंत्रणेबरोबरच शेवटी जिल्हा ग्राहक मंच ही संस्था कार्य करते. १९८६ च्या ग्राहक संरक्षक कायद्यातील कलम १० ते १५ मध्ये जिल्हा ग्राहक मंच, तिची रचना, अधिकार व कार्ये निश्चित केलेली आहेत. जिल्हा न्यायाधीश किंवा तत्सम पात्रता धारण करणारा व्यक्ती ग्राहक मंचाचा अध्यक्ष असतो. राज्य सरकार त्याची नियुक्ती करत असते. तसेच इतर दोन सदस्यांपैकी एक महिला सदस्य असावी. सदस्यांना १० वर्षे तत्सम कार्याचा अनुभव

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 4.002(IIJIF) | Printing Area International Research journal | July 2017 Issue-31, Vol-04 | 0111

असावा. २० लाख रूपये पर्यंत नुकसान भरपाईची तक्रार करण्याचा अधिकार ग्राहकाला करता येतो. जिल्हा मंचच्या निर्णयाविरूध्द ३० दिवसांच्या आत राज्य आयोगाकडे अपील करता येते.

ग्राहक कल्याण निधी

भारत सरकारने ग्राहक हक्काच्या कल्याणकारी योजना राबवितांना सन १९९१ मध्ये उत्पादन शुल्क अधिनियम १९४४ च्या कायद्यात सुधारणा करून ग्राहक व्यवस्था निधीची तरतूद केलेली आहे. त्यावर ग्राहक अन्नधान्य आणि सार्वजनिक वितरण मंत्रालयाचे नियंत्रण ठेवण्यात आले आहे. या योजनेनुसार ग्राहक कल्याण क्षेत्रात संशोधन, मूल्यांकन अध्ययन, चर्चासत्र संमेलने भरवणे, जनजागृती शिबीर, ग्राहक जागृती कार्यक्रम, प्रशिक्षण कार्यक्रम, इत्यादी कार्यक्रम राबविण्यासाठी जिल्हा व तालुका स्तरावर कायम स्वरूपी यंत्रणा उभारणे व लेखापरीक्षण करून घेण्याची तरतूद केलेली आहे.

महाराष्ट्रातही स्वयंसेवी ग्राहक संघटना जनजागृती, प्रबोधन आणि मार्गदर्शनाचे कार्य करत असते. उत्तम संघटन, ग्राहकांमध्ये जागृतीचे कार्य करत असतात. ग्राहक पंचायत ही संघटना शंभर तालुक्यांमध्ये कार्य करते. जिल्ह्यात संघटन मंत्री म्हणून कार्यरत असतात.

ग्राहक संघटना

ग्राहकांची होणारी फसवणूक, त्यांचे केले जाणारे शोषण थांबविण्यासाठी आज सर्वत्र ग्राहक संघटना कार्यरत आहेत. राष्ट्रीय व राज्य स्तरावर ग्राहक संघटना कार्य करतात. ग्राहक संघटना म्हणजे ग्राहकांच्या हितरक्षणासाठी स्थापन झालेली संघटना. भारतात १९७४ साली श्री बिंदूमाधव जोशी यांनी अखिल भारतीय ग्राहक पंचायत नावाची संघटना स्थापन केली. ही भारतातील सर्वात मोठी ग्राहक संघटना आहे. या संघटनेचे मुख्य कार्यालय पुणे येथे आहे. तसेच प्रत्येक राज्यात या संघटनेच्या शाखा कार्यरत आहेत. या संघटनेत सर्व जाती धर्मातील स्त्री पुरुष मिळून ८ हजारापेक्षाही जास्त कार्यकर्ते आहेत. या संघटनेचे कार्य म्हणजे ग्राहक हक्कासाठी ग्राहकांचे प्रबोधन करणे, ग्राहकांसाठी मार्गदर्शन व सेवाकेंद्र चालविणे, व्याख्याने, परिसंवाद, मेळावे घेणे, लेखनाद्वारे प्रबोधन करणे, संघर्षात्मक कार्यक्रम हाती घेणे इत्यादी कार्य करतात.

या संघटनेने आजपर्यंत अनेक महत्वपूर्ण कामे केलेली आहेत. त्यात शेतकरी ग्राहक संकल्पना साकारणे, सरकार दरबारी ग्राहक हक्काचे प्रश्न मांडून ग्राहक हक्क कायदे करून घेणे, ग्राहकांना माहिती मिळावी म्हणून ग्राहक कल्याण नवनीत पुस्तिका प्रकाशित करणे, उच्च व माध्यमिक पाठ्यपुस्तकांमध्ये ग्राहक संरक्षण अभ्यासक्रमाचा समावेश करणे अशी महत्त्वाची कामे केली आहेत. संघटनेच्या माध्यमातून निस्वार्थ कार्य करणाऱ्यांना केंद्र व राज्य सरकारमार्फत विविध पुरस्कारही मिळाले आहेत.

मुंबई मध्ये ग्राहकांना संघटीत करण्यासाठी सुप्रसिध्द संगीतकार सुधीर फडके यांच्या पुढाकाराने १६ मार्च १९७५ रोजी जनता ग्राहक महासंघ नावाची संघटना स्थापन करण्यात आली. सन १९८५ मध्ये या संस्थेचे नामांतर मुंबई ग्राहक पंचायत असे करण्यात आले. या संस्थेचे कार्य म्हणजे स्वदेशनिष्ठा, विश्वस्त भावना, सामाजिक बांधिलकी, श्रम व प्रतिष्ठा या तत्त्वांचा प्रसार व प्रचार सर्वांमध्ये करणे असा आहे. या संस्थेने रचनात्मक कार्य वितरण व्यवस्था, ग्राहक संघटन, ग्राहक संघटन, ग्राहक संरक्षण, ग्राहक हक्क अभ्यास व संशोधन असे होय.

निष्कर्ष

आधुनिक युगात ग्राहकाचे जीवनमय अत्यंत धकाधकीचे असते. ग्रामीण भाग असो वा शहरी ग्राहकांना आपल्या मुलभूत ग्राहक हक्कांची जाणीव व रक्षणासाठी शासनाने असंख्य कायदे केले. मात्र आज या हक्कांची माहिती करून घेण्यास समाज पुढे येत नाही. शासनाने ग्राहकांना न्याय मिळावा म्हणून कायद्या बरोबरच ते राबविण्यासाठी ग्रामीण भागापासून राष्ट्रीय पातळीपर्यंत विविध यंत्रणा उभारल्या आहेत. राष्ट्रीय, राज्य व जिल्हा संघटना ग्राहकांपर्यंत माहिती पुरविण्याचा प्रयत्न करतात. मात्र सव्वाशे कोटी जनसंख्या असलेल्या या देशात ५० हजारापर्यंतही ग्राहक संघटनांचे सदस्य नाही. ही अनास्था व्यक्तीमध्ये दिसून येते. या असंघटनांचा फायदा व्यापारी, उत्पादक, उद्योजक घेत असतात. ग्राहकांच्या अज्ञानाचा फायदा घेवून ग्राहकांना आकृष्ट करणाऱ्या फसव्या जाहिराती प्रसिध्द करतात. उत्पादनाबाबतची खरी माहिती लपवितात. घुनोने व आपल्या संविधानाने संपूर्ण जगताला मुलभूत हक्क दिले. परंतु या हक्कांची जाणीव जनतेपर्यंत पोहोचत नसल्याने ग्राहक हक्क संघर्षापेक्षा जाती पातीचा राजकीय संघर्षात समाज ओढला गेलेला दिसून येतो. ग्राहकांना मिळालेल्या हक्कांची माहिती व्हावी असा या प्रस्तुत निबंधाचा उद्देश आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१. भारंबे नंदकुमार : मानवी हक्क (सामान्य अध्ययन ३, विभाग २), निराली प्रकाशन, पुणे (जुलै २००२)

२. भालेराव सुरेश, डॉ. लोणारकर प्रविण : मानवी हक्क : सद्यस्थिती आणि आव्हाने, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव (मार्च २०१३)

३. पाटील व्ही. बी., समग्र मानवी हक्क, के'सागर प्रकाशन, पुणे ३०, द्वितीय आवृत्ती, २०१२

□□□

ATTESTED BY PRINCIPAL A.D... Late Ann... Dist. Dhule

JPT- 2017-18 (1)

AJANTA - ISSN - 2277-5730 - IMPACT FACTOR - 3.378 (www.sjifactor.com)

३९ शारीरिक शिक्षणाचे व मानवी जिवनात आहाराचे महत्त्व

प्रा. जगदीश पोपट तोरवणे
शारीरिक शिक्षण संचालक, स्व. अण्णासो आर. डी. देवरे कला व विज्ञान-महाविद्यालय, म्हसदी, ता. साक्री, जि. धुळे.

प्रस्तावना

मानवाच्या सातत्याने खेळातील सहभागाने तंदुरुस्ती वाढते. त्यामध्ये स्नायुची ताकद, हृदयभिसरण क्षमता, लवचिकता, ताकद इत्यादी गुणांच्या क्षमतेत वाढ होते. विविध खेळ खेळाडू खेळतात. खेळातून उत्साह व आनंददायक हालचालींचे शिक्षण मिळते. स्नायुंची हालचाल सहेतुक होऊ लागली की, त्यांना रूप येते. प्राचीन काळापासून आपल्या संस्कृतीमध्ये शरीरसंवर्धन व खेळास अधिक महत्त्व दिसुन येते. प्राचीन काळापासून कोणत्या ना कोणत्या रुपाने शरीरसंवर्धनाचा वारसा हा चालत येऊन सध्या तो एक वेगळा विभाग तयार झालेला आढळून येतो. याला काही जण क्रीडा क्षेत्र म्हणतात तर काही जन याला बळउपसना असे म्हणतात. काहीही म्हटले तरी त्याचा उद्देश हा मानवी समाजाचा शारीरिक विकास हाच आहे. परंतु हे क्षेत्र असे आहे की ज्यामध्ये मानवाच्या शरीराबरोबरच सामाजीक, बौध्दिक, मानसीक विकास हा अतीशय योग्य रित्या होत असतो.

मानवाच्या शारीरिक विकास होण्यासाठी खेळ हा उत्तम पर्याय मार्ग म्हणुन उदयास आला. आजचे युग विज्ञान युग असुन वैज्ञानिक प्रगतीमुळे रोज नवनविन शोध लागत आहे. प्राचीन काळी मानवाला सर्व गोष्टी मिळवाव्या लागतात. परंतु आत्ताच्या विज्ञान व तंत्रज्ञानामुळे मानव पुढे अनेक सुविधा हात जोडून उभ्या आहेत. यांत्रिकीकरनामुळे मानवाच्या श्रमात बचत होऊन त्याला रिकामा वेळ भरून मिळत आहे.

शिक्षणातून सर्वांगीन विकास घडवून आणण्यासाठी भाषा, गणित, विज्ञान, इतिहास इत्यादी विषयांची योजना केलेली आहे. बालकाच्या शरीराचा विकास करतांना बालकांची बुध्दी, मन, भावनेचा विचार करावा लागतो. बौध्दीक विषय शिकविण्यासाठी आवश्यक असणारा मेंदू तसेच मज्जासंस्था हे सुद्धा शरीराचे घटक आहेत. बौध्दीक शिक्षणापेक्षा शारीरिक शिक्षण कमी दर्जाचे मानता येणार नाही. शारीरिक शिक्षणाच्या नवीन संकल्पनेत शारीरिक शिक्षण म्हणजे शरिराद्वारे दिलेले शिक्षण होय. (आलेगावकर १९८४)

विल्यम यांनी १९४० साली संशोधनातुन स्पष्ट केले आहे. की सामाजिकरणातून विद्यार्थी त्यांच्या सामाजिक मुल्य शिकवतात तर एरिकवहेलांको म्हणतात की खेळ हे सामाजिकरनाचे एक वाहनच आहे. शरीर कृतीचा शारीरिक ठेवणीचा अभ्यास करणारे म्हणतात की अनुकरणात्मक खेळातून मुले त्यांच्या संस्कृतीचा अभ्यास करतात. त्यांच्या परंपरा टिकवतात.

बालकांच्या शारीरिक शिक्षणाच्या माध्यमातुन संघजीवनाचे धडे मिळतात व संघात मिळून मिसळून राहण्याची कला प्राप्त होते. संघाचे नियम पाळणे स्वतः च्या वैयक्तीक गरजाकडे दुर्लक्ष करून संघाच्या गरजे प्रमाणे वागणे याकरता लागणारी संघनिष्ठा प्रथम क्रिडांगणावर विद्यार्थ्यांनमध्ये बाणविली जाते. पुढे तो सामाजिक बंधने स्वखुशीने पाळावयास प्रवृत्त होतो. (शारीरिक शिक्षण ओळख)

भारतात क्रिडा क्षेत्रात अग्रगण्य राहण्यासाठी तसेच नागरिकांमध्ये व्यायामाची आवड जोपासण्यासाठी विशेष उपक्रम हाती घेणे आवश्यक आहे. राज्यातील खेळाडूनी राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर दर्जेदार कामगिरी करण्यासाठी तंत्रशुध्द प्रशिक्षण पध्दती आमलात आणल्या जातात.

क्रीडेमधील खेळाच्या क्षेत्रात विकास करण्यासाठी आधुनिक तंत्रज्ञानाची जोड असणे आवश्यक असल्याने राज्यातील क्रीडा प्रशिक्षकासाठी अदयावत तंत्रज्ञानाची ओळख चर्चासत्र परिसंवादाचे आयोजन इत्यादी बाबींचा समावेश करण्यात आला. ग्रामीण भागात पंचायत युवा खेळ अभियान या योजने अंतर्गत प्रतिवर्षे २५०० ग्राम पंचायती व उपपंचायत समित्यामध्ये १० वर्षात क्रीडा विषयक पायाभूत सुविधा विकसित करण्यात येत आहे. क्रीडा विद्यापीठाची स्थापना करून क्रीडा विषयक अभ्यासक्रमात सुसुत्रता, संशोधन करणे आवश्यक आहे. राज्यक्रीडा विकास निधी सक्षम करण्यासाठी उपाय योजना करणे आवश्यक आहे. (गोविंद राजन एन)

व्यक्तीच्या सर्वांगीन विकासाकरीता, शारीरिक क्षमतांच्या विकासाकरिता व्यक्तिच्या स्वत:च्या जातीच्या व राष्ट्ररक्षणाकरिता राष्ट्राच्या शिस्तबध्द उभारणीसाठी क्रीडा / खेळ संस्कृतीने केलेली सेवा अनमोल आहे. अनादिकालापासुन मानवाने आपले जीवन सफल करण्यासाठी खेळ क्रीडेचा उपयोग करून घेतला आहे. प्राचीन काळी मानवाने उपजीविकेसाठी शिकार करण्याची कला आत्मरंक्षणास लागणारी ताकद व क्षमता आपल्या शारीरिक हालचालीतून प्राप्त केली. (जर्द. श्री. आ. १९९८)

कोणाही व्यक्तीला आपल्या जीवनातील कर्तव्यपूर्तीसाठी निकोप शरीर प्रवृत्ती ही अत्यंत आवश्यक अशी प्राथमिक गरज आहे. निरोगी शरीरातील मन निर्मळ असते. प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या पुर्ण विकासासाठी निकोप शरीर व निर्मळ मनाची आवश्यकता असते. आपल्या वैयक्तिक प्रगतीसाठी आपल्या कौटुंबिक जबाबदाऱ्या पार पाडण्यासाठी व आपण ज्या समाजात वावरतो तो समाज आपल्याकडून ज्या अपेक्षा करतो त्या पुर्ण करण्यासाठी आपली स्वत:ची शरीर प्रवृत्ती उत्तम असणे ही अत्यंत महत्त्वाची बाब आहे आणि प्रत्येकाने आपली शरीर प्रवृत्ती उत्तम राखली तर त्याच्या कर्तुत्वाने समाजाचा तसेच स्वत:च्या स्व-संकल्पना जपण्यासाठी फायदाच होत असतो. असी व्यक्ती तेथे काम करते तेथील उत्पादनाची कार्यक्षमता वाढते. त्यामुळे अर्थातच समाजाच्या संपन्नतेत व देशाच्या संपत्तीत ती भर घालत जाते. (करंदीकर सुरेश २००३)

चांगले शरीर संघटन हे स्व- जाणीव किंवा स्वत:चे शरीर आणि त्याची कार्य याची माहिती स्वत:च्या चांगल्या व वाईट सवयी, झोपेने आणि काम करणे, स्वत:च्या मजबुत आणि कमकुवत बाजु, स्वत:च्या क्षमता, सामर्थ्य याविषयी माहिती असा स्व-संकल्पनेचा अर्थ आहे. (कुलकर्णी के. वि. १९९९)

जागतिक आरोग्य संघटनेने (WHO) ने असे घोषित केले आहे की, ह्या शतकातील लोकांच्या आरोग्यावर परिणाम करणारा व सर्वात दुर्लक्षिलेला आजार म्हणजे स्थुलता होय. भारतासह सर्व विकसनशील देशामध्ये स्थुलतेचे प्रमाण वाढत आहे.

भारत हा १२५ कोटी लोकसंख्या असलेला व विकासाकडे वाटचाल करत असलेला देश आहे. तसेच एका बाजूला खालच्या वर्गातील लोकांना आपल्या मूलभूत गरजाच भागवता येत नाही त्याच्याच दुसऱ्या बाजुला उच्च मध्यम वर्गामध्ये लठ्ठपणाचा आजार दिसुन येत नाही. भारताची राजधानी दिल्लीमध्ये ९७ टक्के महिलांना पोटाभोवती चरबीचे प्रमाण जास्त आहे असे ऑल इंडिया इंस्टीट्युट ऑफ मेडीसिन सायन्स (AIIMS) यांच्या सर्वे मधून दिसून आले. त्याच प्रमाणे वर्ल्ड बँकेच्या सर्वे मधुन ५ वर्षाआतिल मुलांनमध्ये ४५ टक्के मुले कुपोषीत आहेत असे दिसून आले. (Ameli G २००५)

स्थुलता

स्थुलता म्हणजे प्रमाणापेक्षा जास्त मेदाचा शरीरातील संचय होय. जो दैनंदिन आहार आपण घेतो तो आहार आपल्या आरोग्यावर अनुकूल परिणाम करतो. आहाराच्या माध्यमातून शरीरास लागणारे विविध पोषक द्रव्ये व ऊर्जा मिळवण्यासाठी लागणारे उष्मांक (कॅलरिज) मिळतात. जर व्यक्तीने दैनंदिन जीवनात गरजेपेक्षा जास्तीचा आहार ग्रहण केले तर त्या आहाराचा शरीरामध्ये साठा होऊन त्यांचे रुपांतर हळूवारपणे मेदामध्ये होते आणि अशाच प्रकारे जास्तीचा आहार घेतल्याने सतत वजन वाढत जाऊन स्थुलतेकडे मार्गक्रमण होते. (Amirit S. २००८.)

आधुनिक भारताच्या बदललेल्या जीवनशैलीमुळे लोकांना सहज सर्वगोष्टी उपलब्ध होऊ लागल्या ज्यामुळे ही समस्या निर्माण झाली तसेच शैक्षणिक कार्याचा वाढलेला भार टि. व्ही. व्हिडीओ गेम संगनक ह्या सर्वांनी मैदानी खेळ व सामाजिक उपक्रमाची जागा घेतल्याने निष्क्रीय क्रियेचे तास मोठ्या प्रमाणात वाढले आहेत. (Uppal A.K. २००४)

भारतातील स्थूलतेचे प्रमाण निश्चित सांगता येणार नाही पण संपुर्ण लोकसंख्येच्या ८ टक्के लोकसंख्येचा BMI हा २५ टक्केच्या वर आहे. याचे एक कारण म्हणजे भारतातील बदलता आहार होय. एकविसाव्या शतकात भारतातील एकूण लोकसंख्येपेक्षा ५ टक्के लोकसंख्या स्थुलतेने ग्रस्त आहे. (Mahadik S. २०१०.)

स्पर्धात्मक युगाचे आव्हाण

आजचे युग हे स्पर्धात्मक युग मानले जाते. या स्पर्धात्मक युगात टिकवण्यासाठी सुदृढ शरीर व निरोगी मनाची गरज आहे. निरोगी मन हे निरोगी शरीरातच वास करते म्हणून शरीरदेखील सुदृढ असणे गरजेचे आहे आणि हा विकास विविध खेळांच्या माध्यमातून अतिशय चांगल्या प्रकारे साधता येतो. कारण सहाकर्य समता, बंधुता इत्यादी अनेक चांगल्या गुणांची प्राप्तीची वाढ खेळातून होत असते तसेच खेळतांना ठराविक गोष्टीवर लक्ष केंद्रीत करावे लागते त्याला तशी सवय करावी लागते आणि या सवयीचा उपयोग त्याला अभ्यासाच्या नीट आकलनासाठी होतो. कारण खेळाद्वारे त्याचा बौध्दीक, शारीरिक, मानसिक आणि सामाजिक विकास होत असतो.

आजही भारत देशाला आंतरराष्ट्रीय स्तरावर स्तरावर स्पर्धात्मक स्थान आहे. याचेच कारण भारतात तसे नवीन खेळाडू तयार झाले पाहिजेत परंतु ते होत नाहीत. जगातील जपान, चीन, अमेरिका, रशिया, फ्रान्स, इंग्लंड, युरोप, जर्मनी, इटली इत्यादी या प्रगत राष्ट्रांनी अॅथेलेटीक्स, फुटबॉल, टेनिस, हॉकी, पोहणे, जिम्नॅस्टीक, कुस्ती इत्यादी क्रीडा प्रकारात आंतरराष्ट्रीय व ऑलिम्पिक पातळीवर जलदगतीने सर्वाधिक प्रगती केलेली दिसून येते. हे केवळ संशोधन व शास्त्रीय ज्ञानाचा वापर केल्यामुळे शक्य झाले आहे. खेळ व क्रीडा क्षेत्रात उच्च पातळीवर यश संपादण्यासाठी व प्राविण्य मिळविण्यासाठी खेळाडूंना त्यांच्या ठराविक विशिष्ट खेळानुसार सुयोग्य शारीरिक गुणवत्ता आणि कौशल्य वाढविण्यासाठी शास्त्रीय पध्दतींचा वापर करावा लागतो. विविध खेळांतील खेळाडूंना प्रगत प्रशिक्षण देण्यासाठी शास्त्रीय दृष्टिकोन शास्त्रीय पाया असलेल्या प्रशिक्षण व मार्गदर्शन पध्दती व अत्याधुनिक साधने यांचा वापर केला तर खेळाडुना स्पर्धेत प्राविण्य मिळविण्यात वाढ होऊ शकते. असा क्रीडा मार्गदर्श क्रीडा प्रशिक्षक आणि खेळाडू यांचा अनुभव आहे. खेळ व क्रीडा स्पर्धा पूर्णपणे स्पर्धात्मक झाल्यामुळे सर्वाधिक दर्जेदार व उच्च यश मिळविण्यासाठी क्रीडा मार्गदर्शक प्रशिक्षक आणि खेळाडूंना उपयुक्त ठरू शकतात. मन आणि शरीर या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. एक बाजू कमकुवत असेल तर दुसऱ्या बाजूवरही त्याचा परिणाम होतो. शरीर ही मानवाला परमेश्वराने दिलेली मौल्यवान देणगी आहे.

मानवी शरीर हे सप्त धातूंनी बनलेले आहे. रक्त, मांस, चरबी मेद, मज्जा, अस्थी, शुक्र ,रस या सप्त धातुंच्या प्रमाणावर शरीराची कार्यप्रणाली अवलंबून असते. त्यामुळे चरबी हा घटक अतिशय महत्वाची भूमिका बजावतो. चुकिची आहारशैली यामुळे शरीरातील चरबीचे प्रमाण वाढते. शरीराचे मापन आधुनिक उपकरणांद्वारे केले तर त्या व्यक्तीत चरबी किती प्रमाणात आहे याची माहिती मिळते. त्याचप्रमाणे आपण जितक्या कॅलरी अन्नातून घेतो तितक्याच प्रमाणात कार्य केले नाही तर ते हळूहळू शरीरात साठून त्याचेचरबीत रूपांतर होते. शास्त्रीय दृष्टीकोनातून हे सिध्द झाले आहे. शरीरात जास्त प्रमाणात चरबीमुळे शरीरांतर्गत क्रियांना अडथळा निर्माण होतो.

अशा प्रकारे आहाराचे अत्यंत महत्त्वाचे घटक मानवी जिवनात कार्य करते. म्हणून आहार हा देखील महत्त्वाचा घटक शारीरिक शिक्षणात आहे व खेळ देखील मानवी जिवनात महत्त्वाचे आहे.

संदर्भ

१) वैद्य. प. त्र., २०१२ यशस्वी आयुर्वेदीक औषधीकरण, पुणे, वैद्य ग्रंथ भांडार.
२) Taniya Bady Composition.
३) Ranjit kumar, २०११, Research Methodology.
४) Yamni, Nigam, John, Knight, Sharmila, Bhattacharya, Antomy, Bayer २०१२, P h y s i - ological changes.